
Ўзбекистон Республикаси
Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси

ЖАМИЯТ ВА БОШҚАРУВ

1-сон, 2017

1997 йилдан чиқа бошлаган.
Йилда тўрт марта чиқади.

Тошкент – 2017

ЖАМИЯТ ВА БОШҚАРУВ

Бош муҳаррир:

Алиев М.Г.

Таҳрир ҳайъати:

Ахмеджанов К.Б.
Ғайибназаров Б.К.
Бақоев М.Т.
Нематов Ж.Н.
Тошматов Ш.А.
Турсунов Л.С.
Турғунов О.К.
Хамедов И.А.
Рахманов Қ.С.
Худойназаров А.Қ.

Таҳририят:

Кабулова Д.
(масъул муҳаррир)

Мусахҳиҳлар:

Абдуллаева Г., Абдуллаева М.

Саҳифаловчи ва дизайнер:

Рашидов С.

Муассис:

Ўзбекистон Республикаси
Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқаруви академияси

Журнал Ўзбекистон Республикаси
Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Олий аттестация комиссияси томо-
нидан ижтимоий-иқтисодий фанлар
йўналиши бўйича олиб борилаётган
тадқиқотларнинг натижалари асоси-
да ёзиладиган илмий мақолаларни
нашр этишга тавсия этилган омма-
вий ахборот воситалари жумласига
кiritилган.

Таҳририят манзили:

100003, Тошкент,
Ислон Каримов кўчаси, 45
Мурожаат учун телефон:
232-60-76, 232-60-77

E-mail: journal@dba.uz

Буюртма:

ISSN 2181-7340

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги томонидан
10.04.2013 йилда 0201-сон билан рўйхатга олинган.
Мақолаларда келтирилган иқтибослар, далиллар, рақамлар ва
маълумотларнинг аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба кўрсатилиши шарт.

Мундарижа/Содержание

ДАВЛАТЧИЛИК АЛГОРИТМИ

Алгоритм государственности

Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак 5

БОШҚАРУВ НАЗАРИЯСИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Теория и методология управления

Бекчанов Д. Концептуальные основы поддержки предпринимательства со стороны государства 32

Джунайдуллаев Д. Узбекская модель развития: социальная политика за годы независимости 38

Мамадалиев Ф., Шербадалов Р. Давлат хизматининг янги даври: бошқарувда аҳоли иштирокини таъминлашнинг амалий чоралари 46

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Правовые аспекты государственного управления

Джуракулов Х. Фуқароларнинг қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқининг зарурияти 49

Нематов Ж. Новый этап развития административного судопроизводства в Республике Узбекистан: сравнительно-правовой анализ.....55

Отахонов Ф., Маликова Г., Абдурахимов И. Фуқаролар йиғини ҳузурида тадбиркорлик субъектларини ташкил этиш масалалари.....61

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА ИЖТИМОЙ СОҶА МЕНЕЖМЕНТИ

Гражданское общество и менеджмент социальной сферы

Абдуллаев С. Ўзбекистонда аҳоли бандлигини таъминлашнинг ижтимоий механизмлари орқали меҳнат бозорини шакллантириш истиқболлари.....68

Айматов А. Экологик онгнинг табиатга эстетик муносабатини ривожлантириш усуллари ва воситалари.....75

Ахмедов Х. Жамият ривожини ва онг тафаккурдаги ўзгаришлар.....80

Қаҳҳоров О. Таълим муассасаларида кафедралар рейтингини аниқлаш ва бошқарув самарадорлигини баҳолаш.....85

Нурматова М. Маҳаллада миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги.....92

ИҚТИСОДИЙ СОҶА МЕНЕЖМЕНТИ

Менеджмент в сфере экономики

Бурханов А. Ўзбекистон саноатини ривожлантиришда инвестицияларнинг роли 95

Исламкулов А. Маҳаллий бюджетлар молиявий мустақиллигини баҳолашга оид ёндашувлар 101

Маматов М. Глобализация шароитида Ўзбекистонда инвестицион сиёсат иқтисодий ўсиш омили сифатида 110

<i>Остонақулова Г.</i> Рақобат шароитида корхоналарнинг маркетинг стратегияси.....	115
<i>Тошматов Ш., Мамараимов И.</i> Мустақиллик даврида Ўзбекистон бюджет-солиқ тизимида амалга оширилган ислохотлар.....	119
<i>Эштаев А.</i> Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш ҳолати ва маркетинги	128
МИНТАҚАЛАР МЕНЕЖМЕНТИ	
Менеджмент регионов	
<i>Bozargov S.</i> The tendency of development of free economic zones in the Republic of Uzbekistan.....	133
<i>Насимов Д.</i> Ривожланган мамлакатларда иш билан бандлик эгилувчанлиги	137
<i>Отабоев Ш.</i> Меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва аҳоли бандлигини ошириш (Тошкент вилояти мисолида)	145
МИЛЛИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК МУАММОЛАРИ	
Проблемы национальной и экономической безопасности	
<i>Мусаев М.</i> Ўзбекистонда миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлашда ислом ва христианлик конфессияларининг ўзаро ҳамкорлиги.....	150
АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВА ЭЛЕКТРОН ҲУКУМАТ	
Информационные технологии и электронное правительство	
<i>Умурзаков С.</i> Механизмы эффективного использования информационно-коммуникационных технологий казначейского исполнения регионального бюджета страны.....	156
ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ	
Зарубежный опыт	
<i>Абдусаломова Н.</i> Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш бўйича халқаро тажриба.....	162
<i>Жуманиёзова Ф.</i> Германияда енгил саноатнинг ривожланиши тажрибаси.....	168
<i>Маннанова Н.</i> Масофавий таълим шаклланиши ва ривожланишининг хорижий мамлакатлар ҳуқуқий меъёрларида акс этиши (қиёсий таҳлил).....	174
<i>Мамуров Ш.</i> Фуқаролик ҳуқуқларини суиистеъмол қилиш ва унинг оқибатлари: илмий-назарий таҳлил ва хорижий тажриба.....	180
<i>Юлдашев Ж.</i> Паспорт тизимини таъминлаш бўйича илғор хориж тажрибаси таҳлили (Россия ва Молдова давлатлари мисолида).....	185
НУҚТАИ НАЗАР	
Точка зрения	
<i>Каланова С.</i> Авлодларнинг социологик таҳлили: илмий мерос ва ҳозирги ҳолати.....	192
<i>Ғаффорова М.</i> Ўзбекистонда хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий мавқеи юксалишининг янги босқичи	197

ДАВЛАТЧИЛИК АЛГОРИТМИ АЛГОРИТМ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ



ТАНҚИДИЙ ТАҲЛИЛ, ҚАТЪИЙ ТАРТИБ-ИНТИЗОМ ВА ШАҲСИЙ ЖАВОБГАРЛИК – ҲАР БИР РАҲБАР ФАОЛИЯТИНИНГ КУНДАЛИК ҚОИДАСИ БЎЛИШИ КЕРАК

*Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни
2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий
яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим
устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг
кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси*

Ҳурматли мажлис иштирокчилари!

Мана, 2016 йил якунига етди.

*Бу йил Ўзбекистон ва унинг халқи учун кўп жиҳатдан мураккаб йил бўлди. Охирги
беш ойда юз берган воқеалар буни яққол тасдиқлаб турибди.*

*Юртимизда бўлиб ўтган Президент сайлови ва Ўзбекистон Конституциясининг 24
йиллигига бағишланган байрам тадбирлари давлатимиз тизими мустаҳкамлигини, ҳоки-
миятнинг барча бўғинлари, жамиятимиз ва халқимизнинг жипслигини бутун дунёга яна
бир бор намоён этди.*

*Барчамиз учун азиз ва қадрли бўлган Ислом Абдуғаниевич Каримов бугун орамизда
йўқ. Бироқ Биринчи Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган тараққиётнинг "ўзбек*

моделни амалга ошириш ва замонавий давлат барпо этиш борасидаги стратегик тамойилларга биз ўз ишимизда доимо суянамиз.

Бу тамойиллар Ўзбекистонда бундан буён ҳам сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришларни таъминлашнинг мустаҳкам пойдевори ҳисобланади.

2017 йилни биз Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили, деб эълон қилдик. Бугунги мажлисимизнинг асосий мазмунини айнан шу талабдан келиб чиққан ҳолда белгилашни таклиф этаман. Шу муносабат билан сизларнинг эътиборингизни қуйидаги энг муҳим масалаларга қаратишни зарур, деб ҳисоблайман.

Биринчидан, нима сабабдан ўтган йилда иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларни ривожлантиришнинг айрим кўрсаткичларига эришилмади? Бунинг учун ким шахсан жавоб беради?

Иккинчидан, 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим йўналишлари ва устувор вазифаларини белгилаб олишимиз зарур.

Учинчидан, келгуси беш йил давомида қандай стратегик вазифаларни амалга оширишимиз керак?

Мажлис иштирокчиларини огоҳлантириб айтмоқчиман: "ғалаба рапортлари" ва қилинган ишга доир ҳисоботларга берилмасдан, асосий диққат-эътиборни мавжуд камчиликлар ва уларнинг илгизларини пухта таҳлил қилишга қаратиш зарур. Шунингдек, мамлакат Президенти ва ҳукумати даражасида ечиладиган аниқ таклифлар ва муаммоли масалаларга эътибор бериш шарт.

Мажлисни асосан мулоқот тарзида ўтказишни таклиф этаман. Қўйилган саволларга бериладиган жавоблар аниқ-равшан ва тушунарли бўлиши керак. Бу нафақат Бош вазир ўринбосарлари, ҳукумат аъзолари ва шу залда ўтирган мажлис иштирокчиларига, балки барча шаҳар ва туман раҳбарларига ҳам бирдек тегишлидир.

Бугун мамлакатимизнинг барқарор ривожланиш йўлида изчил илгарилаб боришини таҳлил қилар эканмиз, ўтган йили принципиал муҳим ислохотларни амалга ошириш бўйича қатъий қадамлар қўйилди, деб айтишга барча асосларимиз бор.

Бу ислохотларнинг асосий мақсади - аҳоли учун муносиб ҳаёт даражаси ва сифатини таъминлашдир.

Жадал ва барқарор ривожланишга қаратилган бу сиёсат бундан кейин ҳам сўзсиз давом эттирилади.

«Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбарни - бу Бош вазир ёки унинг ўринбосарлари бўладими, ҳукумат аъзоси ёки ҳудудлар ҳокими бўладими, улар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиб қолиши керак», - деди Ш.Мирзиёев.

Энди ҳар биримиз, энг аввало, давлат бошқаруви органлари раҳбарларининг вазифаси - ўзимиз масъул бўлган соҳа ва тармоқда ишларнинг аҳволини танқидий баҳолаш асосида зиммамизга юклатилган вазифаларни масъулият билан бажаришни таъминлашдан иборат. Шундай давр келди.

Ана шу талабни, шунингдек, 2017-2021 йилларда Ўзбекистонни янада ривожлантириш бўйича Ҳаракат стратегияси лойиҳасини кенг муҳокама қилиш давомида келиб тушган таклифларни инобатга олган ҳолда, 2017 йил учун мўлжалланган иқтисодий ва ижтимоий дастурнинг ўн битта энг муҳим устувор вазифасини белгилашни таклиф этаман.

Ушбу устувор вазифалар бугунги мажлисимиз баённомаси лойиҳасида кўрсатилган. Шу муносабат билан Бош вазир А.Ариповга ана шу йўналишларни амалга ошириш бўйича ўзаро боғлиқ чора-тадбирлар комплексини бир ой муддатда тақдим этиш топширилади.

Энг асосий устувор вазифа - "Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили" Давлат дастурини амалга ошириш, "Инсон манфаатлари ҳамма нарсадан устун" деган олижаноб ғояни изчиллик билан ҳаётга татбиқ этишдан иборат.

Айнан ана шу энг муҳим вазифалар иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг

асосий йўналишлари ва устувор вазифаларига жиддий ўзгартиришлар киритиш учун пойдевор бўлиши керак.

Бунинг учун қуйидаги вазифаларни бажаришимиз лозим.

Биринчи - фуқаролар билан очиқ мулоқотни йўлга қўйишнинг янги самарали усул ва механизмларини татбиқ қилиш, жумладан, барча даражадаги ҳокимлар, прокуратура ва ички ишлар органлари раҳбарларининг аҳоли олдида ҳисобот бериш тизимини жорий этиш керак. Ўйлайманки, ана шу муҳим ишда Қонунчилик палатаси ва Сенат қўмиталари фаол иштирок этади.

Жорий йилнинг 1 февралидан бошлаб Қонунчилик палатаси Спикери - Нуриддинжон Мўйдинхонович Исмоилов ва Сенат Раиси - Ниғматилла Тўлқинович Йўлдошев ҳам жойларга чиқиб, мавжуд аҳволни шахсан ўрганиш асосида аҳолининг энг муҳим эҳтиёжларини ҳал этишда амалий ёрдам кўрсатишлари мақсада мувофиқдир.

Иккинчи - Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги, ҳар бир туман ва шаҳардаги Халқ қабулхоналари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Виртуал қабулхонаси фаолиятини самарали ташкил этишни таъминлаш даркор.

Ана шу ишларнинг бош мақсади - фуқароларнинг қонуний мурожаатларини қисқа муддатда синчиклаб кўриб чиқишни ва ҳал этишни таъминлашдир. Бу борада рақамлар ва силлиқ ҳисоботларнинг орқасидан қувиб, навбатдаги кампаниябозликни уюштириш керак эмас.

Бунинг халқ ҳеч қачон кечирмайди!

Бундан буён агар аризачи олган жавоб хатига ўз қонуний муаммоси ечимидан қаноат ҳосил қилмаса, бундай мурожаат назоратдан олинмайди.

Учинчи - Бош вазир бошчилигида тузилган махсус комиссия бир ҳафта муддатда "Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили" Давлат дастури лойиҳасини яна бир бор қайта кўриб чиқиб, тасдиқлаш учун киритиши керак.

Макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини сақлаб қолиш, жумладан, Давлат бюджети барча даражада мутаносиб, миллий валюта ва ички бозордаги нарх даражаси барқарор бўлишини таъминлаш - энг муҳим устувор вазифамиздир.

Бош вазирнинг барча ўринбосарлари, иқтисодиёт вазири Г.Саидова, молия вазири Б.Хўжаев, Давлат солиқ қўмитаси раиси Б.Парпиев ва Давлат божхона қўмитаси раиси М.Тоҳирийни 2017 йил учун белгиланган асосий макроиқтисодий кўрсаткичларга эришиш борасида шахсан жавобгар эканликлари тўғрисида яна бир бор огоҳлантираман.

Макроиқтисодиёт комплекси раҳбари Р.Азимов, иқтисодиёт вазири Г.Саидова ва молия вазири Б.Хўжаевнинг жорий йил якуни бўйича Давлат бюджети дефицити пронозига доир таклифларига қўшилиб бўлмасликни алоҳида таъкидламоқчиман.

Бу борада фақат бюджет профицити ҳақида сўз бориши мумкин ва зарур. Бу муҳокама қилишни эмас, балки сўзсиз бажаришни талаб этадиган стратегик вазифадир.

Бунинг учун жойларга чиқиш, ҳар бир хонадоннинг тадбиркорлик борасидаги имкониятини ўрганиш, молиялаштиришни кенгайтириш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш, тадбиркорларни ишонтириш ва уларга амалий ёрдам бериш - бутун Макроиқтисодиёт комплекси фаолиятидаги кундалик қоидага айланиши керак.

Фақат шундагина натижага эриша оламиз. Шу муносабат билан ҳокимлар ва уларнинг биринчи ўринбосарлари ўз иш услуби ва дунёқарашини тубдан ўзгартириши шарт.

Ҳар бир туман ва шаҳарда, республика аҳамиятига молик йирик корхоналар ҳиссасини эътиборга олмаган ҳолда, солиққа тортиш базасини кенгайтириш бўйича амалий чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ҳисобидан Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент вилоятининг барча туманларини субвенциядан чиқаришни сўзсиз таъминлаш керак.

Бу йил бошқа ҳокимликлар ва тегишли органлар учун ҳам субвенциядан қутилиши

масаласида синов йили бўлади. Бунинг учун Макроиқтисодиёт комплекси таркибидagi вазирлик ва идоралар ҳар кун, ҳар ҳафтада самарали ва тинимсиз иш олиб бориши керак. Бусиз натижага эришиб бўлмайди.

Шунинг учун Макроиқтисодиёт комплекси раҳбари Р.Азимов иқтисодиётни бошқариш бўйича ҳозирги замонавий янги тизимлар самарадорлигига қўйи бўғиндаги раҳбарларни ишонтириши, уларни шу асосда ишлашга ўргатиши, бу борадаги натижа учун жавоб бериши ва уни кафолатлаши керак.

Ҳурматли дўстлар!

Ҳаётнинг ўзи ва халқнинг талаблари бизнинг олдимизга амалий ечимини топиш лозим бўлган янги ва янада мураккаб вазифаларни қўймоқда.

Бу ўринда асосий муаммо, менинг назаримда, қўйидагилардан иборат.

Биринчидан, айрим идоралар ва уларнинг раҳбарлари реал ҳаётдан ва халқ эҳтиёжларидан маълум даражада узулиб қолмоқда.

Иккинчидан, тармоқ ва ҳудудларни ривожлантириш концепциялари ва дастурларини ишлаб чиқишда юзаки ёндашувга йўл қўйилмоқда.

Ва ниҳоят, учинчи асосий камчилик – кўпчилик раҳбарларнинг мураккаб муаммоларни кабинетдан чиқмасдан, иқтисодиёт тармоқлари, ҳар бир корхонадаги, шаҳар ва туманлардаги, айниқса, қишлоқ жойлардаги ишлар қандай аҳволда эканини чуқур ўрганмасдан ҳал этишга одатланиб қолгани билан боғлиқ.

Шунинг учун бугун Бош вазир ўринбосарларидан ўзларига қарашли вазирлик ва идораларнинг адвокати бўлиб эмас, балки энг аввало, давлат манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ана шу саволларга ғоят аниқ ва равшан жавоб беришни талаб қиламан. Шунингдек, комплекс таркибидagi ҳар бир бошқарув органи раҳбарига жиддий ва аниқ баҳо беришни сўрайман.

Барқарор иқтисодий ривожланиш пойдевори бўлган таянч тармоқлардаги ишларимиз қай аҳволда?

Давлат томонидан бу тармоқлар доимо қўллаб-қувватланаётган бўлса-да, нима сабабдан изчил ва барқарор ўсиш таъминланмаяпти? Ва ниҳоят, нима сабабдан тажрибали комплекс раҳбари Ғ.Ибрагимов томонидан самарали бошқарув жиловы қўлдан чиқариб юборилган?

Аниқ далилларга мурожаат қилайлик.

"Ўзбекнефтегаз" компанияси тизимида – А.Султонов – 2010-2016 йилларда қарийб 20 миллиард долларлик катта капитал қўйилмалар киритилганига қарамасдан, суяқ углеводород ва табиий газ қазиб олиш камайган.

Шу билан бирга, бу борада хомашё импорт қилиш 1,3 баробар кўпайган. Йирик ва ҳаётий муҳим лойиҳаларни амалга ошириш муддатлари доимо барбод қилинмоқда. 40 минг киши ишлайдиган "Ўзтрансгаз" компанияси тизимида муддати ўтган дебитор қарздорлик 14 фоизга ошган.

Нима сабабдан, Фулом Иномович, сиз илгари ўзингиз раҳбарлик қилган "Ўзкимёсанот" акциядорлик жамияти тизимидаги ишлар аҳволига сусткашлик билан ёндашяпсиз? Нима сабабдан ушбу тармоқдаги ишлар доимий равишда издан чиқмоқда? Қишлоқ хўжалигига фосфорли ўғитларни тўлиқ етказиб бермаслик ва уларнинг танқислиги учун шахсан ким жавоб беради? Охирги 10 йилда минерал ўғитларнинг нархи неча баробар ўсган?

Табиий савол туғилади: ўғитнинг таннархи неча марта камайган? Афсуски, бундай ҳақли саволларга жавоб йўқ. Бундан ким зарар кўряпти? Албатта, деҳқон ва фермерларимиз.

"Ўзбекэнерго" акциядорлик жамиятида 67 минг киши, жумладан, қўширноқ ичидаги "пул йиғувчи"лар мавжуд бўлса-да, нима сабабдан улкан дебитор қарздорликнинг тагига етиб бўлмайди? Кўмир қазиб олиш тармоғи, таъбир жоиз бўлса, "ёнбошлаганича ётибди".

Сизга уч йил олдин ходимлар штати ҳаддан ташқари кенгайиб кетган, жумладан, қариндошчилик асосида ишга олиш ва жуда юқори иш ҳақи белгилаш авж олган ўнлаб

лойиҳа гуруҳлари фаолиятини пухта ўрганиб чиқиб, тартибга солиш топширилган эди. Нима учун топшириқни охиригача бажармадингиз?

Сиз ва сизга бўйсунувчи раҳбарлардан бутун ана шу саволларга жавоб беришингизни талаб қиламан. Шу билан бирга, биринчи ярим йилда асосий эътиборни қуйидаги вазифаларни амалга оширишга қаратиш зарур:

биринчи - Навоий ва Олмалиқ кон-металлургия комбинатларида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш бўйича яқинда тасдиқланган дастурни сўзсиз амалга ошириш учун Қ.Санақулов ва А.Фармоновнинг шахсий жавобгарлигини таъминлаш шарт. Бир-икки фоиз миқдордаги ўсиш суръатлари билан чегараланиб қолиш мумкин эмас.

Шу муносабат билан Ғ.Ибрагимов қимматбаҳо металллар ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва янги фабрикалар қуришга доир топшириқни бажариш бўйича қарор лойиҳасини киритишни тезлаштириши зарур;

иккинчи - нафақат жорий йилда, балки яқин 3-5 йилда фойдаланишга топширилаётган барча стратегик муҳим объектларни ўз вақтида ишга тушириш даркор;

учинчи - нефть-газ маҳсулотлари экспортини кўпайтириш, импортни кескин камайтириш ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш ҳажмини ошириш учун қўшма корхона ташкил этиш бўйича пухта ишлаб чиқилган аниқ чора-тадбирлар комплексини тақдим этиш зарур.

Кейинги 10 йилда Вазирлар Маҳкамаси комплексларига қарашли вазирлик ва идоралар томонидан олиб кирилган асбоб-ускуналар импорти таҳлил қилинмаган. Уларни маҳаллийлаштиришдан ҳеч ким манфаатдор эмас, бу масала билан ҳеч ким астойдил шуғullanмаяпти. Бундай ёндашув замирида нима ётибди, деган ҳақли савол туғилади.

Шунинг учун бундан буён Вазирлар Маҳкамасининг ҳар чорак якуни бўйича мажлисларидан олдин алоҳида йиғилишлар ўтказилиб, уларда ҳар қайси Бош вазир ўринбосарининг импорти ва таннархни камайтириш, маҳаллийлаштиришни кенгайтириш бора-сигаги ишларнинг аҳволи тўғрисидаги ҳисоботи эшитилади. Уларнинг фаолиятига ҳолисона баҳо берилади.

Давлат геология қўмитаси тизими, шунингдек, унинг раҳбари И.Тўрамуратов фаолияти самарадорлиги алоҳида эътиборни талаб қилади. Яқин вақт ичига 2017-2021 йилларда минерал-ҳомашё базасини ривожлантириш ва тиклаш дастури лойиҳасини тақдим этиш зарур.

Бош вазир ўринбосари У.Розуқулов раҳбарлик қилаётган Машинасозлик комплексига юзага келган аҳвол бизни жиддий ташвишлантирмоқда.

Энг аввало, сиз раҳбарлик қилаётган автомобилсозлик саноатида ишлаб чиқариш ҳажми кейинги уч йилда 2,8 баробар камайган. Бу нафақат саноат маҳсулоти ўсиш суръатига, балки мамлакатимиз ялпи ички маҳсулоти ўсишига ҳам жиддий таъсир кўрсатмоқда. Бу соҳада импорт ҳажми экспортдан бир неча баробар юқори бўлиб, маҳаллийлаштириш даражаси эса импортга нисбатан 20 фоиздан ҳам паст бўлиб қолмоқда.

Бутун қишлоқ хўжалиги машинасозлиги тизимини тубдан қайта қуриш таъминланмаган. Бу тизим ўз моҳиятига кўра нафақат қишлоқ хўжалигини механизациялаш ва фермер хўжаликлари меҳнатини енгиллаштиришнинг мустаҳкам пойдевори, айни вақтда мамлакатимиз валюта балансини тўлдириш бўйича кафолатланган манба бўлиши керак эди.

Охирги йилларда шахсан сиз кадрлар билан ишлашни бўшаштириб юбордингиз. Сизнинг таклифингизга кўра "Ўзэлтехсаноат" компанияси раҳбари этиб Э.Иминов тайинланган эди. Бироқ унинг иш натижалари ва бутун тармоқдаги аҳвол қандай?

Кўпгина инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқиш чўзиб юборилмоқда. Ички бозоримизнинг кўплаб товарларга бўлган эҳтиёжи 50 фоиз даражасида ҳам қондирилмаяпти. Экспорт бўйича топшириқлар барбод қилинган.

Сиз ва компания раиси хорижий инвестиция ва замонавий ускуна олиб келиб, замонавий рақобатдош ишлаб чиқариш корхоналари ташкил этганингизни мен эслай олмайман ҳам.

Сиз хусусий тадбиркорларнинг ўзи ташаббус кўрсатаётганидан қаноатланиб юрибсиз. Тармоқда эса ҳалигача зарур силжиш йўқ.

Сиз томонингиздан "Ўзстандарт" агентлиги раҳбарлигига тавсия қилинган А.Қурбоннов номзоди ва унга нисбатан талабчанлик кўрсатилмагани туфайли соҳада аниқ иш ва якуний натижа бўлмади. Халқаро стандартлаштириш ташкилотининг 21 минг стандартидан атиги 13 фоизи мамлакатимизда жорий этилган, холос.

Шунинг учун ҳам сиздан ва тармоқ раҳбарларидан бугун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш бўйича комплекс чора-тадбирлар тўғрисида ахборот беришингизни талаб қиламан:

биринчи - автомобилсозлик саноатини ривожлантириш, унинг маҳсулотлари рақобатдошлигини, энг аввало, яқин ва узоқ хорижий мамлакатлар бозорларида ошириш бўйича принципиал жиҳатдан янги тизим зарур.

Бу борада мен "отвертка билан машина йиғиш" эмас, балки асосий ва ёрдамчи тармоқларни барқарор ривожлантириш, ортиқча харажатлар ва таннарни камайтириш, маҳаллийлаштириш даражасини ошириш ва импортни қисқартиришни назарда тутяман;

иккинчи - аҳоли учун мақбул нархда турли маиший электр техника буюмларини ишлаб чиқаришни таъминлашимиз керак;

учинчи - ўтган йили биз "Ўзагротехсаноатхолдинги" акциядорлик жамиятини қайта ташкил этиш бўйича муҳим ҳужжатлар қабул қилдик. Савол: уларни муваффақиятли амалга ошириш ва бу ўта муҳим тармоқнинг барқарор иш юритишини таъминлаш бўйича сиз томонингиздан қандай аниқ чора-тадбирлар кўрилади?

тўртинчи - бутун стандартлаштириш тизимини тубдан қайта қуриш керак. Бундан қўзланган мақсад - мамлакатимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар замонавий халқаро стандартларга жавоб бериши лозим.

Сиз ва Бош вазирнинг бошқа ўринбосарлари учун мамлакатимиз иқтисодиёти тармоқлари ва ҳудудларнинг экспорт салоҳиятини янада ривожлантириш бўйича комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш 2017 йилда сўзсиз ҳал қилувчи фаолият йўналишига айланиши зарур.

Бу ўринда гап фақат экспорт ҳажмининг ўсиш кўрсаткичлари ҳақида бораётгани йўқ. Кун тартибига ўта жиддий масалалар турибди. Булар - мамлакатимизда яратилган технологияларнинг рақобатдошлигини таъминлаш, "ноу-хау" намуналарини яратиш, замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш, яъни юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлаш бўйича тизимли чора-тадбирларни амалга оширишдир.

Бизда улкан резервлар бор. Лекин шунга қарамасдан, ўтган йили жами 1 миллиард 540 миллион долларлик прогноз кўрсаткичлари бажарилмай қолди. Шундан 570 миллион доллари Вазирлар Маҳкамаси комплексларига қарашли корхоналарга тўғри келади. 970 миллион доллар миқдоридagi кўрсаткичлар эса ҳудудлардаги хўжалик юритувчи субъектлар томонидан бажарилмаган. Бизнинг маҳсулотимиз экспорт қилинадиган мамлакатлар сони 2010 йилга нисбатан 176 тадан 138 тага камайган.

Айни вақтда машинасозлик комплекси, "Ўзфармсаноат" концерни ва "Ўзбекэнерго" акциядорлик жамияти тизимидаги корхоналарда импорт ҳажми экспорт ҳажмидан ўнлаб марта кўп.

"Ўзқурилишматериаллари" акциядорлик жамияти ва "Ўзбекнефтьгаз" компанияси тизимида маҳаллийлаштирилган маҳсулотлар ҳажми импорт миқдорига нисбатан 25-30 фоиздан ошмайди.

Нима сабабдан сиз ушбу муҳим вазифадан ўзини четга олаётган ва прогноз кўрсаткичи атиги 42 фоизни ташкил этган Тошкент шаҳри ҳокими Р.Усмонов ва туманлар ҳокимларининг шахсий жавобгарлигини белгилаш бўйича аниқ таклифлар киритмаяпсиз?

Ёки Ш.Абдурахмонов, З.Рўзиев, Ш.Фаниев каби тажрибали ҳокимлар раҳбарлик қилаётган Андижон, Қашқадарё ва Фарғона вилоятларида прогноз кўрсаткичлари атиги 65-85 фоиз бажарилганини қандай тушуниш мумкин?

Энди, рухсатингиз билан, 2017 йилда олдимизда турган вазифалар тўғрисида тўхталсак. Биз 10 миллиард 800 миллион доллар ҳажмидаги маҳсулот экспортини таъминлашимиз керак. Бу борада қандай кечиктириб бўлмайдиган вазифаларни ҳал этишимиз зарур?

Биринчи - 15 кунлик муддатда комплекслар бўйича эмас, чунки бу ўзини оқламапти, балки экспортга маҳсулот чиқарадиган барча корхоналар бўйича ҳаракат дастурини пухта ишлаб чиқиш ва У.Розуқулов раҳбарлигидаги махсус комиссия мажлисида тасдиқлаш керак.

Иккинчи вазифа - 2016 йилда Тошкент шаҳри ва хорижда ўтказилган халқаро саноат ярмаркаларида жами 7,7 миллиард долларлик маҳсулотни экспорт қилиш бўйича тузилган шартномаларни амалга ошириш зарур.

Россия, Қозоғистон, Туркменистон, Украина ва Беларусь Республикасида, шунингдек, бошқа давлатларда маҳсулот сотишнинг янги бозорларини излаш бўйича бошланган ишларни янада фаол давом эттириш керак. Лекин Болгария билан бу борада яқиндан ҳамкорлик қилиш бўйича берилган топшириқ, афсуски, натижасиз қолди.

Бу ишларга бизнинг хориждаги дипломатик ваколатхоналаримиз ҳам ўз ҳиссасини қўшиши лозим. Бунинг сенат раисининг биринчи ўринбосари С.Сафоев ва ташқи ишлар вазири А.Комилов назоратга олсин.

Учинчи вазифа - "Ўздабкорэкспорт" ва "Ўзсаноатэкспорт" акциядорлик жамиятлари, шунингдек, Миллий банк ҳузуридаги Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг экспортини қўллаб-қувватлаш жамғармаси йўналиши бўйича кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари экспорти билан боғлиқ. Бу борада камидан 1 миллиард 500 миллион долларлик экспортни таъминлаш керак.

Тўртинчи вазифа - мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш. Бош вазир ўринбосари З.Мирзаевга 15 кун муддатда ўтган йили 650 миллион долларлик мева-сабзавот экспорт қилинмай қолгани сабабларини атрофлича таҳлил қилиб, аниқ таклифлар киритиш топширилади.

Бу борада мамлакатимиздаги мева-сабзавот етиштиришга ихтисослашган 66 та туманнинг салоҳияти ва имкониятларини ҳам сўзсиз ҳисобга олиш зарур. Энди ушбу туманлар ҳокимлари, уларнинг ўринбосарлари ва тумандаги барча раҳбарлар прогноз кўрсаткичларига эришиш учун тўғридан-тўғри жавобгардир.

Бош вазир ўринбосари, махсус комиссия раиси У.Розуқулов ва янги департамент бу амалий вазифаларни ҳал этиш учун давлат ва ҳўжалик бошқаруви органлари, шунингдек, вилоятлар, шаҳар ва туманлар ҳокимларининг иқтисодиёт ва тадбиркорлик бўйича биринчи ўринбосарлари фаолиятини мувофиқлаштириши шарт.

Мазкур иккита комплексдаги ишларнинг ҳолатини, шунингдек, Ф.Ибрагимов ва У.Розуқуловнинг шахсий жавобгарлигини танқидий таҳлил қилишга эътиборингизни алоҳида қаратдим. Бунинг сабаби - бу соҳаларга нафақат саноат, балки бутун иқтисодиёт ривожига ҳал қилувчи ўрин тутади, деб ғоят катта ишонч билан қараямиз. Уларни ва комплекслар таркибидagi ташкилотлар раҳбарларини шахсан огоҳлантираман: агар жорий йил биринчи ярим йиллиги якунлари бўйича реал натижалар таъминланмаса, сизларга нисбатан қаттиқ чора кўрилади.

Ҳурматли мажлис иштирокчилари!

Маълумки, биз ижтимоий соҳада аҳоли саломатлиги, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, дори воситалари билан ишончли таъминлаш, жисмоний бақувват ва маънавий жиҳатдан соғлом авлодни камол топтириш масалаларига алоҳида устувор аҳамият бермоқдамиз.

Ана шу муҳим соҳаларда қандай муаммолар бор? Бундан илгари ҳам соғлиқни сақлаш вазири лавозимига ишлаган Бош вазир ўринбосари А.Икромовга мурожаат қилиб сўрамоқчиман:

биринчидан, нима сабабдан ўтган шунча йил мобайнида соғлиқни сақлаш тизимининг бирламчи бўғини, энг аввало, қишлоқ врачлик пунктларини ислоҳ қилиш самарадорлиги таъминланмади? Бугунги кунда уларда 2 минг 500 нафар врач етишмайди, бу масканларни замонавий ускуналар билан жиҳозлаш ва дори воситалари билан таъминлаш даражаси жуда паст;

иккинчидан, диагностика даражаси пастлиги ва врачларнинг малакаси етарли эмаслиги натижасида йилига 30 мингдан зиёд юртдошимиз даволаниш учун хорижий мамлакатларга боришга ва оила бюджетидан катта маблағ сарфлашга мажбур бўлаётганидан сизнинг хабарингиз йўқми?

учинчидан, сиз қачон тез тиббий ёрдамнинг барча тузилмаларида тартиб ўрнатиб, уларнинг барқарор ишлашини таъминлайсиз? Нима сабабдан улар аксарият ҳолатларда беморларга ҳақиқий тез ёрдам кўрсата олмайди?

*тўртинчидан, тиббиёт ходимлари ўртасидаги салбий ҳолатларга қачон барҳам берилади? **Бу борада фақатгина ўтган йилнинг ўзига 174 та жиноят иши қўзғатилган.** Соғлиқни сақлаш ходимлари билан яқинда бўлиб ўтган учрашувда туғруқхоналардаги таъмағирлик билан боғлиқ салбий ҳолатлар тўғрисида сизга ва тизим раҳбарларига алоҳида айтган эдим;*

бешинчидан, сиз нима сабабдан экологиянинг жигдий муаммолари билан етарлича шуғullanмаяпсиз? Ахир, бу соҳа одамларнинг соғлиғига ва мамлакатимиздаги эпидемиологик ҳолатга таъсир қилмайдими?

олтинчидан, шахсан сиз ва "Дори-гармон" компанияси раҳбари А.Комилов нима сабабдан дорихоналар тармоғидаги жигдий камчиликларга панжа орасидан қараб, уларни бартараф этиш учун таъсирчан чораларни кўрмаяпсиз? Ахир, бу соҳада қиммат дориларнинг 45 фоизини импорт дорилар, бунинг устига, нархи ҳаддан ташқари ошириб юборилган дорилар ташкил этади.

Адҳам Илҳомович, сиз раҳбарлик қилаётган комплекснинг яна бир муҳим тармоғи - жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш билан боғлиқ. Албатта, бу соҳада, аynиқса, олий маҳорат спорти борасида кейинги йилларда муайян ютуқларимиз бор. Биз улар билан ҳақли равишда фахрланамиз. Лекин охирги Олимпиадада фақатгина оғир атлетика, бокс, кураш ва гзюдо бўйича совринли ўринлар эгалланди. Бунинг сабаби нимада?

Сўнги беш йилда жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш, шунингдек, унинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш учун бюджетдан 1 триллион 230 миллиард сўм ажратилган. Бу - Миллий олимпия қўмитаси маблағларидан ташқари.

Бизда болалар спорти, олий спорт маҳорати ва олимпия резервларини ривожлантириш бўйича қудратли база яратилган. Яна қандай база, қўшимча шарт-шароит ва воситалар керак?

Ана шу муаммолар ичига чуқур кириб бориш зарур. Шу муносабат билан қуйидаги вазифаларни амалга ошириш талаб этилади:

биринчи - қишлоқ врачлик пунктлари, юқори технологиялар асосидаги ихтисослашган марказлар ва тез тиббий ёрдам станциялари бўйича мавжуд камчиликларни барта-

раф этиш ва уларга доир топшириқларни амалга ошириш юзасидан тақлифларни ва тегишли ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлашни тезлаштириш зарур;

иккинчи - врачлар ва тиббиёт ходимлари малакасини ҳам мамлакатимизда, ҳам етакчи хорижий клиникаларда ошириш бўйича таъсирчан тизим яратишга қаратилган комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқиш даркор. Зарур бўлса, уларни моддий рағбатлантириш бўйича тақлифлар киритиш керак;

учинчи - 340 номдаги дори воситалари ва тиббиёт буюмлари чегараланган нарх бўйича сотилишини назорат қилувчи органлар билан бирга қатъий тартибга солиш зарур. Ҳар бир фуқаро қабул қилаётган қарорларимиз реал фойда бераётганини сезиши керак.

Шу билан бирга, ўтган йили сентябрь ойида тасдиқланган 2016-2020 йилларда фармацевтика саноатини янада ривожлантириш бўйича дастур самарали бажарилишини таъминлаш даркор;

тўртинчи - қариялар ва ногиронларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бўйича тасдиқланган дастурни амалга ошириш алоҳида назоратга олиниши керак. Ҳар бир имтиёз ва ижтимоий ҳимоя чораси ўз эгасига етиб бориши даркор;

бешинчи - Бош вазирнинг биринчи ўринбосари О.Раматов билан биргаликда экология соҳасидаги ишлар аҳволини яхшилаш, энг аввало, жойларда чиқиндилар билан ишлаш соҳасида давлат назоратини кучайтириш бўйича тақлифларни яқин вақт ичига тақдим этиш зарур;

олтинчи - сиз ва шахсан маданият ва спорт ишлари вазири Б.Аҳмедовнинг эътиборини жисмоний тарбия ва спорт соҳасида яратилган қўдратли базадан самарали фойдаланиш зарурлигига қаратаман.

"Умид ниҳоллари", "Баркамол авлог" ва Универсиада мусобақалари билан чегараланиб қолиш керак эмас. Иқтидорли ўсмир ва қизларни танлаб олиш ва тарбиялаш бўйича жиддий селекция ишларини амалга ошириш зарур.

Таъкидлаш керакки, вазир Б.Аҳмедовнинг бугунги мажлисимизга тайёрлаб келган жонсиз ҳисоботи ҳеч қандай танқидга чидамайди. Бу ҳисоботда на таҳлил, на аниқ тақлиф бор. Афтидан, айнан шунинг учун ҳам сизнинг маданиятни ривожлантириш соҳасидаги ишларингиз асосан юбилей тадбирларини ўтказиш билан чекланиб қоляпти. Сиз ҳам, ўринбосарларингиз ҳам бу соҳага янгича мазмун киритиб, вазиятни тубдан яхшилашга ҳаракат қилмаяпсизлар.

Қадрли дўстлар!

Ҳаётнинг ўзи ва ўтган йиллар тажрибаси ҳудудларни комплекс ривожлантиришни ва инфратузилма фаолиятини тубдан ўзгартиришни таъминлашдаги жиддий камчиликларни бартараф этишни талаб қилмоқда. Шу сабабли Вазирлар Маҳкамаси тузилмасида Бош вазирнинг биринчи ўринбосари раҳбарлик қиладиган янги комплекс ва департамент ташкил этилди. Уларнинг бош вазифаси қуйидаги икки йўналиш бўйича барқарор ишлайдиган тизимни ташкил этишдир:

биринчи - туманлар, шаҳарлар, вилоятлар ва Қорақалпоғистон Республикасидаги кечиктириб бўлмайдиган ва истиқболли вазифаларни амалга ошириш юзасидан ҳокимлик ва тармоқларни бошқариш органларининг куч ва ҳаракатини аниқ мувофиқлаштириш. Мақсад - иқтисодиёт ва ижтимоий соҳадаги, энг муҳими, одамларнинг ҳаёт даражасидаги жиддий тафовутни бартараф этишдир;

иккинчи - йўл-транспорт, муҳандислик-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ва модернизация қилиш бўйича дастурларнинг прогноз параметрларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишни назорат қилиш ҳамда уларга эришиш.

Яқиний мақсад - иқтисодиёт тармоқлари учун ишончли инфратузилмани шакллантириш, шаҳар ва қишлоқ аҳолисига қулай шарт-шароит яратиб беришдир.

О.Раматовнинг эътиборини шахсан ундан ва иккита департаментдан талаб этиладиган қуйидаги вазифаларга қаратаман:

биринчидан, комплекс таркибига кирадиган барча идораларнинг самарали фаолият юритишини таъминлаш. Пала-партиш таклифларни бериш ва шошма-шошарлик билан қарорлар қабул қилиш керак эмас. Яқинда шу сабабларга кўра Оролбўйи муаммоларини ҳал этиш бўйича комплекс дастурни қайтаришга мажбур бўлдим. Бу каби хатоликлар такрорланмаслиги шарт;

иккинчидан, 14 та ҳудудда сайловчилар билан учрашувда кўтарилган йирик муаммоли масалаларни ҳал этишга доир қарорлар лойиҳаларини ишлаб чиқишни яқин вақт ичига якунлаш ва тақдим этиш зарур;

учинчидан, 2017-2021 йилларга мўлжалланган 12 та ижтимоий ва инфратузилма дастурини амалда бажариш. Шундан 8 та дастур тасдиқланган. Яқин вақт ичига транспорт ва савдо хизматини яхшилаш, автомобиль йўлларини ва ичимлик сув таъминоти тизимини реконструкция қилиш бўйича ҳужжатлар тўпламини қайта ишлаб чиқиб, тақдим этиш керак.

Кун тартибига Уй-жой ва коммунал хизмат вазирлигини ташкил этиш масаласи ҳам турибди. Ана шу лойиҳаларни тасдиқлаш жараёни сиз томонингиздан асоссиз равишда чўзиб юборилди;

тўртинчидан, мамлакатимиз ҳудудларига салмоқли инвестицияларни киритишга доир муаммоларга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Шу сабабли тажриба лойиҳаси тариқасида Миллий банк мисолида қуйидаги тизимни жорий этиш бўйича таклиф киритаман.

Банк инвестиция фаолиятига ўз маблағлари билан бирга, ташқаридан молиялаштириш манбаларини жалб этиш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиши керак. Банк раҳбари С.Раҳимов бугун ўз таклифларини бериши лозим.

Бундан ташқари, кечиктириб бўлмайдиган бир қатор ўта муҳим вазифалар бор. Улар орасида Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси тизимини тўбдан қайта ташкил этиш, шаҳарсозликнинг эскирган методология ва нормативлари, капитал қурилишдаги номутоаносиблик ва муаммоларни бартараф этиш, шунингдек, лойиҳа институтларининг самарасиз фаолиятини қайта кўриб чиқиш масалалари бор.

Айрим фактларни келтирмоқчиман. Шаҳарсозликни такомиллаштириш бўйича бир қатор ҳужжатлар қабул қилинган бўлса-да, уларнинг кўпчилиги назоратсиз қолган. 2012-2015 йилларда ишлаб чиқилган 18 та шаҳар ва посёлканинг бош режалари ҳалигача тасдиқланмаган.

Қўмита раҳбарияти бундан 3 йил аввал туман архитекторлари фаолиятини такомиллаштириш бўйича кенгашлар ташкил этиш, уларнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва уларга "Дамас" автомобиллари ажратиш бўйича берилган топшириқлар ижроси устидан назоратни таъминламади.

Лицензияга эга бўлган 850 та лойиҳа ташкилотларининг атиги 147 таси ёки 17 фоизи мамлакатимиз миқёсидаги инвестиция дастурларини амалга оширишга жалб этилган.

Очиқ тан олишимиз керак, бизнинг энг жиддий камчиликларимиздан бири - замонавий талабларга жавоб берадиган лойиҳа институтларининг йўқлигидир. Уларнинг моддий-техник базаси ўтган асрнинг 80-йиллари даражасида қолиб кетган. Улар томонидан ахборот технологияларини, замонавий илм-фан, архитектура ва дизайн ютуқларини қўллаш даражаси ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

Шу сабабли ҳаётнинг ўзи ҳар бир вилоятда бир-иккита замонавий лойиҳа институтини ташкил этишни талаб этмоқда.

Давлат маблағлари ва ресурслари талон-тарож қилинмоқда. Ўтган йили инспекциялар томонидан пудрат ишлари ҳажми 4 миллиард 700 миллион сўмга камайтирилган. 24 мингта лойиҳа экспертизадан ўтказилганида уларнинг нархи 1 триллион 500 миллиард сўмга камайтирилган.

Савол: бундай жиддий камчиликларни Б.Зокиров ва унинг биринчи ўринбосари А.Тўхтаев билмайдими? Нима сабабдан сиз иккалангиз фақатгина айрим объект-

лар билан чекланиб, кўрсатилган муаммоларнинг ичига кириш ва уларни ечишга умуман эътибор бермаяпсиз?

Бутун тизимни тубдан қайта ташкил этиш бўйича 20 кун муддатда аниқ таклифларни киритиш керак.

Бизни йўл қурилишидаги ишлар аҳволи ҳам қониқтирмайди. Молия вазирлиги ва унинг Йўл жамғармаси айби билан маблағларнинг кескин етишмаслиги доим сезилиб турибди. Битумни барқарор етказиб бериш масаласи ҳал этилмаган. Ўғирликлар тугамаяпти. Кадрлар қўнимсизлиги юқори.

Ўтган йили "Ўзкоммунхизмат" агентлиги ва "Ўзқурилишматериаллари" акциядорлик жамияти раҳбариятини алмаштирдик. Бироқ бу ташкилотларнинг янги раҳбарлари - И.Маҳқамов ва Б.Зарипов зарур даражада ташаббус кўрсатмаяпти.

Умид қиламанки, О.Раматов ва бошқа раҳбарлар ўз ҳисоботида ана шу саволларга аниқ жавоб беришади. **Шу йил бошида жорий қилинган ҳукумат аъзоларининг Президентга ҳисобот бериш тартиби доирасида бошқа раҳбарлар билан ҳам албатта учрашаман. Бунга барча раҳбар ходимлар ва ҳудудлар ҳокимлари пухта тайёргарлик кўришини сўрайман.**

Жойлардаги аҳволнинг жиддийлиги ва оғирлигидан келиб чиққан ҳолда, О.Раматовни Бош вазирнинг биринчи ўринбосари лавозимига тайинладик ва унга шу оғир участкани топширдик. Шунинг учун Бош вазирнинг барча ўринбосарлари, ҳокимлар, вазирлик ва идоралар раҳбарлари ўз саъй-ҳаракатини бирлаштириб, унга ёрдамчи бўлиб фаол кўмак бермаса, кутилган натижага эришиш қийин бўлади.

Агар жойларда инфратузилма ва ижтимоий объектларда ўта ачинарли аҳволга дуч келсангиз, мавжуд ҳолати улардан кўра яхшироқ бўлган объектлар ўрнига ана шу ёмон аҳволдаги объектларни киритиш йўли билан, О.Раматов, сизга тасдиқланган манзилли дастурларга ўзгартириш киритиш ҳуқуқи берилади. Буни барча раҳбарлар билиб олсин.

Ҳурматли мажлис иштирокчилари!

Барчамиз сўзсиз тушунамиз, иқтисодий ислохотлар ва ижтимоий ўзгаришларни муваффақиятли амалга ошириш энг аввало иқтисодий ва молиявий органларнинг фаолияти самарадорлигига боғлиқдир. Улар яқин ва узоқ истиқболга мўлжалланган, мамлакатимиз иқтисодий қудратини мустаҳкамлашга доир стратегик вазифаларни нафақат ишлаб чиқиши, балки амалга оширишни таъминлаши зарур.

Бундан бир неча йил олдин ҳукумат мажлисида Иқтисодиёт вазирлиги ва унинг собиқ раҳбари Р.Ғуломовнинг фаолияти қаттиқ танқид қилинган эди. Иқтисодиёт вазирлиги мамлакатимиздаги бошқа вазирлик ва идоралар учун ҳаракатлантирувчи куч, яъни локомотив вазифасини бажара олмаётгани таъкидланган эди. Афсуски, бутун очиқ айтиш керак, ана шу вазифа ҳалигача бажарилмади.

Аниқ далил ва муаммоларга мурожаат қиламан.

Биринчи - ислохотларнинг қай даражада самара бераётганини кўрсатадиган мақсадли дастурларни амалга ошириш натижадорлиги. Булар қаторида саноат ва бошқа тармоқларни ривожлантиришнинг қуйидаги иқтисодий ва молиявий кўрсаткичларини келтириш мумкин: ишлаб чиқариш қувватларининг аҳволи, харажатларни ва таннархни пасайтириш, маҳаллийлаштириш ва рентабеллик даражасини, маҳсулот рақобатдошлигини сўзсиз ошириш.

Тармоқлар бўйича таннарх ўртача 10 фоизга қисқартирилган бўлса-да, кимё ва енгил саноат, автомобилсозлик, қурилиш материаллари ва бошқа бир қатор тармоқларнинг айрим маҳсулотлари қимматлиги сабабли ташқи бозорларда рақобатдош бўла олмаяпти. Айрим корхоналар зарар билан ишламоқда.

Маҳаллийлаштириш дастурини шакллантиришнинг аввалги усуллари эскирди. Экспортни прогноз қилиш билан бирга, импортни пухта ва синчиклаб прогноз қилмаслигизни қандай тушуниш мумкин?

Фақат ўтган йилнинг ўзига мамлакатимизда маҳаллийлаштирилган қарийб 400 миллион долларлик маҳсулот четдан импорт қилинган. Айниқса, "Ўзбекэнерго", "Ўзқурилиш - материаллари" акциядорлик жамиятлари, Олмалиқ кон-металлургия комбинати, "Ўзфарманоат" концерни бунга берилиб кетган.

Энди, ҳурматли Галина Каримовна, бундан кейин ҳар ой, ҳар чорак якуни билан, мавжуд аҳволни чуқур таҳлил қилган ҳолда, таннархни ва импортни қисқартириш, маҳаллийлаштириш даражасини ошириш бўйича ҳўжалик бирлашмалари ва ҳоқимликлар томонидан амалга ошириладиган ишлар тўғрисида Президентга шахсан маълумот киритасиз.

Бу маълумотномада чуқур таҳлил, кўриладиган ёки кўрилмайдиган чоралар ёритилиши, шунингдек, аниқ таклифлар берилиши керак. Айрим раҳбарларнинг чилдирмасига ўйнаш даври ўтди энди. Шу асосда ҳар ойда бир марта Президент раҳбарлигида селектор йиғилиши ўтказиладиган ва тегишлича баҳо бериласи.

Ўз вақтида, Галина Каримовна, шахсан сиз ва жаноб Э.Ғаниев эркин иқтисодий зоналар ташкил этишни таклиф этган эдингиз. Бу - яхши ташаббус, лекин у охиригача аниқ ҳаракатлар билан мустаҳкамланмаси.

Исбот тариқасида "Навоий" эркин иқтисодий зонаси бўйича маълумотларни келтираман. Ўтган 8 йил мобайнида бу ерда атиги 24 та лойиҳа амалга оширилиб, уларда тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар улуши жуда паст ва атиги 900 та одам ишга жойлаштирилган. Ўтган йили эса маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 24 фоизга пасайган.

Принципиал жиҳатдан янги асосларда "Ургум", "Ғиждувон", "Қўқон" ва "Ҳазорасп" эркин иқтисодий зоналарини ташкил этиш бўйича кун кеча Фармон қабул қилинди. Ўтган йиллардаги хатоларни яна такрорлашга энди йўл қўйиб бўлмайди.

Бундан деярли 10 йил олдин Иқтисодиёт вазирлигининг собиқ раҳбарияти мева-сабзавот балансини ишлаб чиқмаслиқни ва тасдиқламаслиқни қатъий таклиф этган эди. Бу нимага олиб келиши мумкинлигини, энг аввало, ички истеъмол бозорига таъсири қандай бўлишини биз бугун бошқалар мисолида кўриб турибмиз. Бунинг устига, валюта балансининг муҳим тушум манбаидан ажралган бўлар эдик.

Хорижий инвестицияларни, биринчи навбатда, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш бўйича ишлар қандай аҳволда экани танқидий таҳлилни талаб этади. Бундай инвестицияларнинг улуши 30 фоизга тушиб қолган.

Халқаро молия институтларининг кредитлари, айниқса, лойиҳалар буюртмачилари бўлиш Республика йўл жамғармаси ва "Ўзкоммунхизмат" агентлиги томонидан самарасиз ишлатилмоқда. Чунки уларнинг фаолиятида тизим, назорат ва масъулият йўқ.

Лойиҳаларни экспертиза қилиш ва тендерларни ўтказиш бюрократлашиб кетгани энг асосий тўсиқлардан бири ҳисобланади. Лойиҳаларнинг техник-иқтисодий асосланшини экспертиза қилиш агентлиги ташкил этилганидан кейин ҳам сезиларли ўзгариш ва натижалар йўқ. Агентлик раҳбари Ш.Ҳошимовда ташаббус этишмайди.

Ушбу масалага доир ҳукуматнинг 110-қарори ишамасдан, таъбир жоиз бўлса, жойида тошдек қотиб қолган ва ўн йилдан буён қайта кўриб чиқилгани йўқ. Бундан экспертиза органларининг айрим қўли эгри раҳбарлари ва мутахассислари усталик билан нопок мақсадларда фойдаланмоқда.

Сиздан, Галина Каримовна, 15 кун мuddатда ушбу қарорга ўзгартиш киритиш бўйича таклиф киритишни сўрайман.

Маҳаллий ҳоқимларнинг айби билан мамлакатимиз ҳудудларига хорижий инвестицияларни жалб этиш ўта қониқарсиз аҳволда қолмоқда.

Биргина мисол келтираман. Қашқадарё, Наманган, Сурхондарё вилоятларида атиги 18 та лойиҳани амалга оширишга 55 миллион доллар ёки ҳар бир лойиҳага ўртача 3 миллион доллардан хорижий инвестиция жалб этилган.

Ана шу ҳудудларнинг саноати ва инфратузилмасини ривожлантириш бўйича мамла-

кат Президенти томонидан тасдиқланган махсус дастурлар амалга ошириладиган бир шароитда бу албатта етарли эмас.

Шунинг учун вилоят ҳокимлари ҳар чорак якунига кўра тижорат банклари билан биргаликда хорижий инвестицияларни олиб кириш бўйича ишларнинг қандай аҳволда экани тўғрисида шахсан Президентга ахборотнома киритади. Буни Давлат маслаҳатчиси У.Исмоилов алоҳида назоратга олсин.

Юқорида зикр этилган масалаларнинг барчаси Иқтисодиёт вазирлиги ва унинг раҳбарияти вазифасига кирмайдими?

"Биз ишлаб чиқдик ва тасдиқладик, энди сизлар амалга ошириш ва натижа учун жавоб беришга мажбурсиз" деган кайфият билан яшаб, уни одат қилиб олиш мумкин эмас. "Бизнинг қароримиз - энг юқори босқичдаги ҳақиқат ва қонун" деган яроқсиз, қўштирноқ ичидagi "принцип"га асоссиз равишда таяниш ва амал қилиш мумкин эмас.

Шу муносабат билан Бош вазир А.Ариповдан вазирликнинг бутун тизимини қайта ташкил этишни таъминлайдиган ҳужжатлар тўпламини ишлаб чиқишни ва тақдим этишни тезлаштиришни сўрайман. Бунда унинг таркибий тузилмасига ҳокимликларнинг тугатилган Йиғма бошқармалари ва иқтисодиёт бўлимларини киритишни назарда тутиш керак.

Бироқ, энг асосийси - Иқтисодиёт вазирлигининг вазифа ва функцияларини тубдан қайта кўриб чиқиш зарур. Бунда ушбу ташкилотнинг энг муҳим вазифаси сифатида вазирлик, унинг раҳбарияти, жумладан, шахсан вазирнинг якуний натижалар, шунингдек, тақлиф этиладиган концепциялар, дастурлар ва улар бўйича қабул қилинган қарорларнинг иқтисодий ва ижтимоий оқибатлари учун жавобгарлиги белгиланиши лозим. **Ҳукумат ушбу тақлифнинг ҳуқуқий асосларини Қонунчилик палатаси ва Сенат билан бирга пухта ўрганиб чиқсин.**

Солиқ-бюджет сиёсатида қатъий амал қилиш, давлатнинг ижтимоий мажбуриятларини бажариш, иш ҳақи, пенсия, нафақа ва стипендиялар ҳажми, йирик инвестиция лойиҳалари ва мамлакат мудофаа қобилиятини мустаҳкамлашни молиялаштириш - ушбу энг муҳим вазифаларни амалга ошириш, аввало, Молия вазирлиги ва шахсан вазирнинг фаолияти самарадорлиги билан белгиланади.

Мажлисимиз иштирокчиларига мурожаат қилар эканман, қуйидаги саволларни беришни зарур, деб ҳисоблайман. Ушбу масалалар қай даражада самарали ҳал этилмоқда?

Нима сабабдан Молия вазирлигининг низоми 1992 йилда тасдиқланган бўлса-да, 25 йилдан буён асосий вазифа ва функциялари тубдан қайта кўриб чиқилмаган? Ахир, ислохотлар вазирлик ва унинг раҳбарларига тааллуқли эмасми? Нима сабабдан вазирлик ўзига юклатилган энг муҳим вазифаларни самарали бажаришни, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг молиявий барқарорлигини мустаҳкамлашни таъминламаяпти? Ахир, вазирлик таркибига 16 мингдан ортиқ ходим ишлайди, ҳагдан ташқари кенгайиб кетган марказий аппарат, ҳудудий органлар, Фазначилик, Назорат-тафтиш бошқармаси, Пенсия жамғармаси ва яна 4 та махсус жамғарма мавжуд. Уларни сақлаш учун бюджетдан ҳар йили 350 миллиард сўм харажат қилинади.

Энг муҳим дастурлар, лойиҳа ва вазифалар бўйича қабул қилинган айрим қарорлар ёки умуман реал молиялаштириш манбалари билан таъминланмаган, ёки қолдиқ принципи бўйича молиялаштирилади. Нима сабабдан тўлов интизоми оқсаяпти?

Жами 18 триллион сўмлик дебитор қарздорликдан 11 триллион сўми ёки 60 фоизи охирги 3 йил мобайнида чўзилиб келяпти.

Нима учун ушбу муаммо билан Муддати ўтган қарздорликни қисқартириш комиссиясига бошчилик қиладиган молия вазир ва Марказий банк раиси жиддий шуғулланмаяпти?

Нима сабабдан пластик карточкаларни муомалага киритишдан илгари барча механизмлар пухта ишлаб чиқилмаган? Нима учун кўплаб ташкилотлар, энг авва-

ло, бюджет ташкилотлари ходимлари - ўқитувчилар, врачлар, хизматчилар ва ҳатто пенсионерлар айрим амалдорларнинг қўштирноқ ичигаги "янгилик"ларидан қийналиши керак?

Албатта, Давлат бюджети ўлчовсиз эмас, маблағларни қаттиқ тежаш, белгиланган мақсад учун ва оқилона ишлатишни таъминлаш зарур. Бу - ҳаммага равшан ва рағ этиб бўлмайдиган ҳақиқат.

Шундай экан, нима учун Ҳазначилик ва Назорат-тафтиш бошқармасининг аппаратлари ҳаддан ташқари кенгайиб кетган? Уларда жами 4 минг нафар ходим ишлайди ва уларнинг харажатига йилига 90 миллиард сўм давлат маблағи сарфланади. Ана шу тузилмалар раҳбар ва ходимлари шундай тасаввур билан яшамоқдаки, уларнинг вазифаси гўё фақатгина назорат қилиш ва бошқаларни жазолашдир.

Лекин фақат қамчи ва қилич билан ижобий натижаларга эришиб бўладими? Бу - нафақат хато фикр, балки чуқур янгилиши, деб ҳисоблайман. Бу борада профилактика ишларини ким самарали олиб боради?

Ўтган йилнинг ўзига 22 мингта ташкилотда жами 200 миллиард сўмлик ўзлаштириш ва маблағларни бошқа мақсадлар учун сарфлаш ҳолатлари аниқланган. Уларнинг асосий қисми ижтимоий соҳа ташкилотларига тўғри келади. Ана шу камчиликларни бартараф этиш тегишли вазирликлар раҳбарлари билан бирга молия вазирининг биринчи ўринбосари этиб тайинланган Ж.Қўчқоровнинг фаол иш йўналиши бўлиб қолиши керак.

Ҳисоб палатаси (Қ.Акмалов)дан бир ой муддатда Давлат бюджети маблағларининг нафақат самарали ва мақсадли ишлатилишини ҳар тарафлама ўрганишни, балки, биринчидан, раҳбарларнинг шахсий жавобгарлиги чоралари бўйича, иккинчидан, алақачон вақти келган масалаларни ҳал этишга доир таклифларни киритишни сўрайман.

Молия вазирлиги, унинг таркибий тузилмалари ва аппаратининг иш юритиш шакли ва усулларига алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Ҳукуматнинг аксарият топшириқлари белгиланган муддатларни қўпол равишда бузган ҳолда бажарилмоқда, иш сифати ҳам аксарият ҳолатларда оқсамоқда. Шунга қарамасдан, бу тузилмалар раҳбарларининг ўзига бўлган ишончи осмон қадар баланд.

Нима учун бошқа идоралар раҳбарлари давлатнинг аниқ муаммоларини ҳал этиш бўйича малакали тавсия олиш ўрнига, доимо қоғозбозлик ва сансалорлик ҳолатлари, шунингдек, айрим вазир ўринбосарларининг баланд димоғлиги ва қайсарлиги билан тўқнашиши керак?

Ниҳоят, нима сабабдан баъзан инсон қадр-қиммати ерга урилади, бунга ким ҳуқуқ берган?! Нима учун Бош вазир ўринбосари ёки ҳукумат аъзоси қабулхонада соатлаб кутиб ўтириши керак? Нима учун Вазирлар Маҳкамасининг тармоқ департаменти мудури жиддий масалалар бўйича юзаки презентация ўтказилишини кунлаб ва ҳафталаб кутади, кейин эса ҳужжат қайта ишлашга қайтарилади? Ва нима сабабдан бу жараёнларнинг барчасини штатдаги ёрдамчи эмас, балки чаласавод ва беандиша қабулхона инспектори белгилайди?

Ўйлайманки, ана шу оддий бўлмаган ва муҳим саволларга аниқ ва равшан жавоб топиш вақти келди. Шу муносабат билан Бош вазир А.Ариповга ва янги вазир Б.Хўжаевга бир ой муддатда Молия вазирлигининг ташкилий тузилмаси, унинг вазифа ва функцияларини тубдан қайта кўриб чиқиш бўйича аниқ таклифлар киритиш топширилади.

Қадрлар билан ишлаш ҳолатини ҳам танқидий таҳлил қилиш зарур. Ўйлайманки, молия органларининг бутун тизимидаги раҳбар ва ходимларни аттестациядан ўтказиш керак.

Ҳақиқий факт шундан иборатки, агар Р.Азимовда ана шу жиддий камчилик ва муаммоларни кўриш хоҳиши бўлганида, уларни кескин бартараф этиш бўйича у

зарур ташаббус кўрсатганида, биз бугун иқтисодий ва молиявий соҳаларда бундан ҳам юқорироқ натижаларга эришган бўлар эдик.

Такрор айтаман, фақатгина "ғалаба рапортилари" билан, шунингдек, муаммоларга умуман алоқаси йўқ, ўз орзу-истагидаги мавҳум нарсаларни ҳақиқат деб кўрсатадиган шахслар томонидан тайёрланган ахборотномалар билан чекланиб қолиш мумкин эмас.

Ҳақиқат эса хизмат вазифангизга кўра сиз шахсан жавоб берадиган қўйидаги жиддий муаммоларга ўз аксини топган.

Биринчи - иқтисодиёт ўсишининг юқори суръатлари ва инвестиция ресурсларига ўсиб бораётган талабни қаноатлантириш бир-бирига мувофиқ эмас.

Иккинчи - нақд ва нақдсиз шаклдаги ҳисоб-китобларда фарқ мавжудлиги.

Учинчи - ҳудудларни барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни молиялаштириш учун маҳаллий бюджетларнинг маблағлари етарли эмаслиги. Сиз бу очиқ-ойдин фактларни инкор қилмайсиз, деб ўйлайман. Сиздан реал тақлифларни кутаман.

Макроиқтисодиёт комплекси таркибига кирувчи бошқарув органларининг самарали ишлаши ва уларга раҳбарлик қилиш талаб даражасида таъминланмаяпти. Шу муносабат билан шахсан сизга қўйидагилар топширилади:

биринчи - Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги ўзининг вазифа ва функцияларини самарали ва тўлиқ ҳажмда бажаряптими? Унинг раҳбарлари Э.Ғаниев ва Ш.Тўлаганов-чи? Бу - принципиал савол. Ушбу вазирликнинг 163 та мутахассис ишлаётган марказий аппарати ва ҳудудий бўлинмалари нима билан машғул?

Бош вазирга 10 кун ичига алақачон ҳал этиш вақти келган ушбу саволлар бўйича тақлифлар киритиш юкланади;

иккинчи - Меҳнат вазирлиги ва унинг раҳбари А.Абдуҳақимов фаолияти самарадорлигини тубдан қайта кўриб чиқиш зарур.

Юртимизда йилига 1,5 миллион одамни ишга жойлаштиришга эҳтиёж бўлса-да, ўтган йили Бандликка кўмаклашиш марказлари атиги 248 минг кишини ёки 16,5 фоизини ишга жойлаштирган. Бунинг асосий сабаблари иш фаолиятидаги эскирган шакл ва усуллар ҳамда бандлик муаммоларини ҳал этишдаги расмийлик билан боғлиқ.

Айниқса, касб-ҳунар коллежлари битирувчиларини ишга жойлаштириш бўйича уч томонлама шартномаларни амалга ошириш борасида кўплаб қўшиб ёзиш ҳолатлари бартараф этилмаган.

Ана шу муаммоларга барҳам бериш бутун Макроиқтисодиёт комплекси ва шахсан меҳнат вазирининг биринчи даражали вазифасига айланиши керак.

Сизга, Рустам Содиқович, 15 кун мўддатда ушбу ишга барча иқтисодий ва молиявий органлар, банк муассасалари ва Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими марказининг ҳудудий бўлинмалари ходимларини, шунингдек, барча бўғиндаги ҳокимлар ўринбосарларини жалб этишни назарда тутадиган, принципиал жиҳатдан янги, таъсирчан механизмни жорий этиш юзасидан аниқ тақлифлар киритишни топшираман.

Аниқ бир мисол билан ушбу муаммони ҳал этишнинг реал йўлини айтмоқчиман. Андижон вилоятининг аҳоли зич жойлашган Олтинкўл туманида 7 та касб-ҳунар коллежи бор, уларни бу йил турли мутахассисликлар бўйича 2 минг 300 нафар битирувчи тамомлайди. Туман ҳудудига 714 та хўжалик юритувчи субъект, жумладан, саноатда - 371 та субъект, қурилишда - 167 та субъект, савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасида - 156 та субъект ва бошқа ташкилотлар фаолият кўрсатади.

Тумандаги ҳар бир хўжалик субъектига ўртача 3 нафар битирувчи тўғри келади.

Туманда бюджетдан ойлик оладиган иқтисодий комплекс ташкилотларидаги жами 400 нафар ходим ушбу корхоналарнинг самарали ишлашига амалий ёрдам берса, масалан, кимгадир кредит, яна кимга хомашё ёки малакали маслаҳат билан кўмаклашса, бу

ишни бемалол бажарса бўлади. Агар ана шу 400 нафар одам ойига биттадан иш ўрни ташкил этишга кўмаклашса, бир йилда 4 минг 800 та янги иш жойига эга бўлиш мумкин.

Бугуннинг ўзига ҳар бир битирувчини аниқ бир ташкилотга бириктиришни таъминлаш билан бирга, унинг бўлажак иш жойи, иш ҳақи ва ижтимоий шароитларини аниқ белгилаш зарур.

Буларнинг барчасини ҳуқуқий ҳужжатлар билан мустаҳкамлаш ва энг асосийси, ҳўжалик юритувчи субъект раҳбарининг нафақат мажбуриятини, балки шахсий масъулиятини ҳам белгилаш зарур.

Фақат шундай йўл билан биз давлатнинг ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари олдидаги мажбуриятини бажаришимиз мумкин. Худди шундай амалиётни республика олий таълим муассасалари битирувчилари бўйича ҳам ишлаб чиқиш ва жорий этиш даркор.

Навбатдаги муҳим вазифа - бу бандлик масаласини ҳал қилишнинг бутун тизимини тубдан ўзгартириш бўйича комплекс раҳбарияти, ҳокимлар ва уларнинг биринчи ўринбосарлари шахсий масъулиятини оширишдан иборат. Шу масала бўйича қуйидаги таклифларни киритаман.

Биринчидан, ҳокимлар янги иш ўринлари яратиш юзасидан тасдиқланган кўрсаткичларни, ҳар ой якунига кўра бажарилишини таъминлаган тақдирда, уларнинг иш ҳақига 15 фоиз қўшимча қўиши билан рағбатлантирилади. Ана шу кўрсаткичлар бажарилиши таъминланмаса, аксинча, уларнинг иш ҳақидан 15 фоиз ушлаб қолинади.

Иккинчидан, мазкур йўналиш учун бевосита жавоб берадиган ҳокимларнинг биринчи ўринбосарлари ҳам шунга мос равишда иш ҳақининг 20 фоизи миқдорига ё рағбатлантирилади, ё жазоланади. Бу тартиб вилоят, туман ва шаҳарларнинг иқтисодий комплекслари барча раҳбарларига нисбатан ҳам қўлланади.

Шунинг учун Бош вазир А.Ариповга, Бош вазир ўринбосари Р.Азимовга 15 кунлик муддатда иш жойлари ташкил этишни моддий рағбатлантиришга доир таклиф этилаётган ушбу тизимни шу йилнинг 1 мартидан бошлаб амалиётга жорий этиш тўғрисида Вазирлар Маҳкамасининг пухта ишланган қарорини қабул қилишни топшираман.

Учинчи - биз бугун Давлат рақобат қўмитасининг раиси Д.Ҳудоятовдан шахсан сиз ва қўмитанинг бўлинмалари хусусийлаштириш жараёнида пировард натижани нима учун назорат қилмайсиз ёки таъминламайсиз, деган саволга жавоб беришни қатъий талаб қилишга ҳақлимиз.

Сиз нима учун ушбу муаммоларни амалда ҳал этиш ўрнига менга ўзингизнинг ҳеч қандай натижа бермаган ва бермайдиган хорижий хизмат сафарларингиз ва "тақдирот"ларингиз тўғрисида оғиз кўпиртириб ахборот берасиз?

Бугун давлат бюджети ҳисобидан катта маблағларни харажат қилиб, хорижга хизмат сафарига бориб келаётган раҳбарлар ва ишчи гуруҳларидан сўрашга ҳақлимиз: қани сизлар оғиз тўлдириб, қоғозга чиройли қилиб ёзиб берган натижалар, қани инвестор ва инвестициялар?

Сиз бу ишларга мутасадди давлат қўмитасининг раҳбари бўлиб, бундай натижаларни кимдан талаб қиляпсиз? Биргина Корея Республикасига корхоналарни сотамиз, инвестициялар олиб келамиз, деб ташкил этган бир нечта бизнес форумларингиз натижа бердими, қани ваъдалар?

Агар сизлар хорижий сафарларга сарф қилган харажатларни ҳисоб-китоб қилсак, шу пулнинг ўзига иккита йирик корхонани сотиб олса бўларди.

"Ноль" қиймати бўйича 1 минг 27 та объект сотилган. Албатта, бу яхши, бироқ нима учун уларнинг кўпчилиги, баъзиларини ҳисобга олмаганда, ишга туширилмаган ва вайрона ҳолида ётибди?

Биз уларнинг ўрнига нимани ташкил этдик, қандай қувватлар ва ишлаб чиқаришлар барпо этилди, қанча одам иш билан банд? Нима учун сотилиши лозим бўлган 119 та акциядорлик жамиятидан фақат ярмининг 15 фоизлик улуши хорижий инвесторларга сотилган?

Давлат мулки талон-тарож қилингани учун бугун ким шахсан жавоб бериши керак? Сўзсиз ва биринчи навбатда сиз, қўмита раиси сифатида жавоб беришингиз шарт.

Сиз олдинги раҳбарларнинг хатоларини такрорлаб, сусткашлик қилиб ва фақат статистика билан шуғулланиб асосий бўғинни - мамлакатнинг ва халқнинг бойлигига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни бой беряпсиз.

Сизга охириги марта, комплекс раҳбари ва Давлат маслаҳатчиси О.Муродов билан биргаликда, Олий Мажлис билан ўзаро ҳамкорликда 20 кун муддатда, биринчидан, ушбу муаммоли масалаларни бартараф этишни, иккинчидан, сотилган ва сотиб олинган давлат мулкининг ишламаслиги, ундан самарасиз фойдаланилгани ёки талон-тарож қилингани учун раҳбарлар ва мансабдор шахсларнинг ҳуқуқий мажбурият ва масъулиятини пухта ишлаб чиқишни назарда тутадиган комплекс аниқ чора-тадбирларни тақдим этишни топшираман.

Давлат статистика қўмитаси раҳбариятининг фаолиятида ҳам эскича ёндашувлар бартараф этилмаган. Уларнинг иш усули, ҳисоб-китоблари ва маълумотлари амалий ва тезкор чора-тадбирлар кўришни талаб этадиган камчилик ва муаммоларнинг сабабларини тўлиқ очиб бермаяпти.

Охириги йилларда туризмдек муҳим соҳа комплекс раҳбарининг зарур даражадаги эътиборидан четда қолиб кетди. Бу хатони сўзсиз ва энг муҳими, натижали равишда тўғрилаш керак. Биз ҳозир фақат туризмни ривожлантириш билан шуғулланадиган тузилмага доир масалаларни тасдиқладик.

Бу чоралар туризмнинг Ўзбекистон иқтисодиёти ривожига қўшадиган ҳиссасини ошириш, тарихий ва маданий қадриятларимизни тарғиб қилиш, шунингдек, валюта захираларини тўлдириш бўйича аниқ чора-тадбирлар билан кучайтирилиши зарур. Бу вазифани ҳал қилиш учун 1 ой муддат берилади.

Ушбу муаммолар кўп жиҳатдан вазирликлар, хўжалик бирлашмалари ва ҳокимликларнинг иқтисодий тузилмалари билан тизимли ишлар йўлга қўйилмагани натижасидир.

Ахир, қачондир ва кимдир туроператорларнинг дардини эшитганми? Улар қандай масалалар билан шуғулланыпти, қандай муаммоларга тўқнаш келяпти? Уларга аниқ профессионал ёрдам кўрсатиш ҳақида умуман гапирмаса ҳам бўлади.

Тақдим этилган ҳисоботларда зарур саволларга умуман жавоб йўқ. Биринчи - қанча одам меҳнат қиляпти? Иккинчи - ҳудудларда ислохотларни амалга ошириш бўйича муаммолар билан ким шуғулланыпти: менежерми ёки иқтисодиётдан умуман узоқ одамларми? Яна бир бор комплекс раҳбарига ушбу муаммо билан яқиндан шуғулланишни топшираман. Фақат энди талаб қаттиқ бўлади.

Комплекс раҳбари Р.Азимов, тегишли тузилма ва ҳокимликларнинг жиддий ва кундалик эътиборини талаб қиладиган яна бир муҳим йўналиш бор. Бу - хусусий мулк ва тадбиркорликни янада ривожлантириш ва уларнинг таъсирчан ҳимоясини таъминлашдир.

Тадбиркорлар билан шахсан учрашишга сизларга нима халақит беради? Албатта, бу учрашувларда сизларга ёқмайдиган саволлар берилиши табиий.

Тадбиркорлар билан бўлиб ўтган учрашувларда шахсан ўзим шунга қаттиқ ишонч ҳосил қилдимки, бундай саволларни беришга уларнинг тўлиқ ва қонуний ҳуқуқи бор.

Бу ҳуқуқни улар турли маълумотнома, рухсатнома ва сертификатлар, кредит олишда неча кунлар навбатда туриш, ноқонуний текширувлар, бой берилган иқтисодий ва молиявий фойда ҳисобидан қўлга киритган.

Шу билан бирга, тадбиркорларнинг кўпчилиги ҳақиқий фуқаролик позициясида туриб, етим болалар ва ночор oilаларга, маҳаллалар ва ижтимоий соҳа муассасаларига беғараз ёрдам бермоқда.

Бунинг эвазига улар нима оляпти? Биринчиси - фақат кўрқув, яна текширишни ва

сиқувга олишни бошлашади, эркин меҳнат қилишга, оиламни, бола-чақамни боқишга яна имконият бермайди, деган қўрқув. Шу сабабли улар ўз ишида камчилиги ва қонунбузарлик ҳолати бўлмаса ҳам турли даражадаги амалдорлар билан "келишиб олишга" мажбур бўлмоқда.

Ўйлайманки, буларнинг барчасидан сиз, Рустам Содиқович, танқидий хулоса чиқарасиз ва жорий йил якуни бўйича ҳукумат мажлисида реал натижалар билан ҳисобот берасиз.

Ҳурматли дўстлар!

2016 йилда қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни ва таркибий ўзгаришларни янада чуқурлаштириш бўйича тизимли ишлар давом эттирилди.

Шу билан бирга, 2016 йил учун белгиланган прогноз кўрсаткичлар ва устувор вазифаларни бажаришни таъминламаган айрим раҳбарларга бугун ҳукумат мажлисида алоҳида баҳо беришни зарур, деб ҳисоблайман.

Биринчи - бу ер майдонларини оптималлаштиришдаги камчиликлар. Тошкент, Наманган, Жиззах, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида бу жараён талаб даражасида ўтказилмаган.

Халқ депутатлари туман Кенгашлари томонидан фермер хўжаликларини ташкил этиш бўйича номзодлар танлашда жиддий хатоларга йўл қўйилган.

Иккинчи - айрим фермер хўжаликлари етарлича айланма маблағлар, зарур техника ва бошқа моддий-техник ресурсларга эга эмас. Бу қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлигига, шартнома мажбуриятлари бажарилишига ва фермер хўжаликларининг рентабеллигига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Учинчи - ишлар етарли даражада ташкил этилмагани ва айрим раҳбарларнинг, жумладан, Сурхондарё, Сирдарё, Жиззах ва Бухоро вилоятлари собиқ ҳокимларининг шахсий масъулиятсизлиги сабабли бир қатор туманлар ва фермер хўжаликларида қутилган даражада пахта ҳосили олинмади.

Косонсой, Ангор, Музработ, Қизирик, Шеробод, Қуйичирчиқ, Қўштепа туманларида пахта сотиш бўйича шартнома мажбуриятлари 60-65 фоиз даражасида қолиб кетган. Зарбдор, Пахтакор, Арнасой, Мирзаобод, Ховос, Сардоба, Гулистон, Чуст ва Бекобод туманларида давлат захираси учун ғалла етказиб бериш мажбуриятлари бажарилмаган.

Ана шу фактларнинг ҳар бири бўйича мажлис баёнида принципиал ва қатъий баҳо бериш зарур.

2017 йилда Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, компаниялар ва бошқа идоралар, шунингдек, барча бўғиндаги ҳокимликлар қуйидаги стратегик муҳим вазифаларни амалга ошириши шарт:

биринчи - экин майдонлари ва экинлар таркибини оптималлаштириш, илғор агро-технологияларни жорий этиш ва ҳосилдорликни ошириш, мева-сабзавот ва узум етиштиришни кўпайтириш;

иккинчи - фермер хўжаликларининг молиявий-иқтисодий ҳолатини мустаҳкамлаш. Охириги 10 йил мобайнида минерал ўғитлар, ёқилғи-мойлаш материаллари ва уруғлик нархининг ўсиши билан пахта хомашёси ва ғаллани харид қилиш нархлари ўсиши ўрта-сигда кескин фарқ борлиги кузатишмоқда;

учинчи - ўтган йилларда Молия вазирлиги ва унинг ҳузуридаги Жамғарма раҳбарияти томонидан шакллантирилган, агротехника тадбирларини молиялаштиришда ижобий натижа бермаётган ва мутлақо чала тизимга барҳам бериш зарур.

Неча йилдан бери савол бераман: агарки қишлоқ хўжалиги масъулиятсизларча ёндашув асосида молиялаштириладиган бўлса, давлат хариди учун маҳсулотни қандай етиштириш мумкин? Бу саволга ҳалигача аниқ жавоб йўқ. Нима сабабдан?

Жорий йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, Жамғарма томонидан фермер хўжаликлари-га 300 миллиард сўм маблағ тўлаб берилмаган. Табиий савол туғилади: агар фермер

давлат олдида ўз мажбуриятини бажарган бўлса, нега давлат ва унинг баъзи бир раҳбар ходимлари бу масалага бефарқ ва безътибор муносабатда бўлмоқда? Ким бунга масъул? Ким шахсан жавоб бериши зарур ва шарт?

тўртинчи - охириги йилларда агросаноат комплексига ташкил этилган янги бошқарув органлари фаолиятидаги бир қатор муаммоларни бартараф этиш юзасидан қатъий чоралар кўришимиз зарур.

Энг аввало, бу ўринда гап "Ўзпахтасаноатэкспорт" компанияси (А.Камолов) ва унинг таркибига қирувчи "Ўзпахтасаноат" (Я.Хидиров), "Ўзпахтаэкспорт" (Ж.Қодиров) ва "Ўзпахтаёғ" (В.Жўраев) акциядорлик жамиятлари тўғрисида борапти.

Ушбу тармоқларни модернизация қилиш ва инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш, жумладан, пахта хомашёсини қайта ишлаш бўйича марказларни ташкил этиш бўйича ишлар ўта қониқарсиз йўлга қўйилган.

"Ўзбекозиқовқат-холдинг" компанияси раҳбарлари О.Рустамов ва А.Салимовга саволлар тўпланиб қолмоқда. Мева-сабзавотни қайта ишлаш даражаси 20 фоизга ҳам етмайди. Янги технология ва стандартлар ўта суспензия билан жорий этилмоқда.

Қўшма корхоналарда ишлаб чиқариш ҳажми кескин пасайган. Ана шу раҳбарларга нисбатан вақт ва ишонч захираси тез вақт ичига ниҳоясига етади. Улар бундан хулоса чиқариши зарур.

"Ўзбекенгилсаноат" акциядорлик жамияти раҳбари И.Ҳайдаров, "Ўзвиносаноат-холдинг" - Ш.Раҳимов ва "Ўзбекчармпойабзали" уюшмаси - М.Мансуров фаолиятида замонавий ёндашув ва янгиликлар сезилмаяпти.

Аниқ фактларни келтираман. Экспорт таркибига ип-калаванинг улуши юқориликча - 53 фоиз даражасида қолмоқда. Аҳолининг пойабзалга бўлган эҳтиёжини қондириш даражаси 41 фоизни ташкил этади. Узум етиштирадиган, вино ва ароқ маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган кўплаб корхоналар самарасиз ишляпти.

Ана шу устувор вазифаларни амалга ошириш Бош вазир ўринбосари - қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазири З.Мирзаев учун биринчи ва жиддий имтиҳон бўлади.

Сиздан яқин вақт ичига уларни бажаришни таъминлаш бўйича тизимли чора-тадбирларни белгилаб, ахборот беришингизни сўрайман.

Ҳурматли мажлис иштирокчилари!

Бугун Бош вазир ўринбосари - Хотин-қизлар қўмитаси раиси Т.Норбоевадан кечиктириб бўлмайдиган қуйидаги вазифалар бўйича жавоб беришни ва уларни амалда ҳал этиш юзасидан аниқ тақлифларни кутамиз.

Биринчи вазифа - биз учун муқаддас бўлган оила асосларини янада мустаҳкамлаш, хонадонларда тинчлик-хотиржамлик, аҳиллик ва ўзаро ҳурмат муҳитини яратиш, маънавий-маърифий ишларни аниқ мазмун билан тўлдиришдан иборат бўлмоғи зарур.

Иккинчи вазифа - аёллар ўртасида жиноятчилик, оилаларда ажралишлар кўпайгани, ёшларнинг турли диний-экстремистик оқимлар ва террористик ташкилотлар таъсирига тушиши каби ҳалқимизга хос бўлмаган аччиқ ва ноҳўш масалалар билан боғлиқ.

Учинчи вазифа - аёлларни уларга муносиб меҳнат билан бандлигини таъминлаш масаласидир. Аёллар учун доимий иш жойлари яратиш борасидаги муҳим масала билан бир қаторда, оилавий бизнес, касаначилик, ҳўнармандчилик, томорқа ҳўжалигини кенг ривожлантириш ишлари ҳам оқсамоқда.

Бу ўринда расмийликка, қоғозбозликка, ҳатто кўзбўямачиликка берилиш ҳолатлари ҳам кам эмас ва бу ҳақда кўплаб ҳаққоний мисолларни келтириш мумкин. Савол туғилади: кимни ва нима учун алдаяпмиз?

Шунинг учун Бош вазир ўринбосари Т.Норбоева бошчилигида Хотин-қизлар қўмитаси, Касаба уюшмалари федерацияси кенгаши, "Нуроний", "Маҳалла", "Камолот" тузилмалари, Дин ишлари бўйича қўмита, Савдо-саноат палатаси ва тижорат банклари раҳбар ва мутасаддиларидан иборат ишчи гуруҳлари ташкил этилсин.

Ушбу гуруҳлар жорий йилнинг 20 январидан бошлаб Андижон, Фарғона ва Наманган вилоятларига бориб, уч ой давомига кўчама-кўча, хонадонма-хонадон юриб, мавжуд вазиятни чуқур ва пухта ўрганади, таҳлил қилади ва жойлардаги оддий оилалардан, кўпни кўрган отахон ва онахонларимиздан ҳам таклифлар олади.

Бош вазир А.Ариповдан Давлат маслаҳатчиси О.Муродов билан биргаликда, ана шундай ўрганишлар натижалари ва аччиқ сабоқлари асосига мавжуд муаммо ва масалаларнинг ҳам ҳуқуқий, ҳам ижтимоий-иқтисодий, ҳам маънавий-маърифий, ҳам ташкилий томондан ечимини ўзида акс эттирган Президент қарори лойиҳаси ва аниқ чора-тадбирлар комплексини ишлаб чиқиб, 20 апрелгача тасдиқлаш учун киритишни сўрайман.

Ҳурматли мажлис иштирокчилари!

Аввалги учрашувларда таълим ва илм-фан, давлатнинг ёшларга доир сиёсатини амалга ошириш, таълимнинг янги, замонавий усуллари, жумладан, ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш соҳасидаги ишлар аҳволи танқидий таҳлил қилиб берилган эди.

Бу борадаги долзарб вазифаларни амалга ошириш ёшларимиз, жамиятимиз ва мамлакатимизнинг келажаги учун стратегик аҳамиятга эга экани сабабли ушбу соҳадаги ишлар шахсан Бош вазирга юклатилган. Сизнинг эътиборингизни қуйидаги вазифаларни амалга оширишга қаратаман.

Биринчи вазифа - мактабгача таълим соҳасида. Очик тан олишимиз керак, биз бу муҳим соҳадаги ишларни эътибордан четда қолдирдик. Ушбу соҳада болаларни қамраб олиш 27 фоизни ташкил этади.

Яқинда тасдиқланган дастурга кўра, бу йўналишда 2 минг 200 та муассасанинг моддий-техник базаси мустаҳкамланади.

Шунингдек, тажрибали педагог ва мутахассисларни жалб этган ҳолда, ўқув режа ва дастурларини тубдан қайта кўриб чиқиш зарур. Олдимизда ёшларга тарбия бериш, психология ва бошқа турли соҳаларда кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бўйича мураккаб вазифалар турибди.

Иккинчи вазифа - умумтаълим мактаблари, лицей ва касб-ҳунар коллежлари, шунингдек, олий ўқув юртиларидаги ўқитиш сифати билан боғлиқ. Замонавий ўқув режа ва услубларини жорий этиш талаб даражасида эмас.

Болалар ва ёшларга махсус фанлар, мамлакатимиз ва жаҳон цивилизацияси тарихини, хорижий тилларни ва замонавий компьютер дастурларини чуқур ўргатиш вазифалари ҳали сифатли ва тўлиқ ҳолда ечилгани йўқ.

Яна бир муаммони ҳал этиш ҳам ўта муҳим ҳисобланади: бу - педагоглар ва профессор-ўқитувчилар таркибининг профессионал даражаси, уларнинг махсус билимларидур. Бу борада таълим олиш, маънавий-маърифий камолот масалалари ва ҳақиқий қадриятларни шакллантириш жараёнларига фаол кўмак берадиган муҳитни яратиш зарур.

Учинчи вазифа - таълим муассасаларини, энг аввало, касб-ҳунар коллежларини оқилонга жойлаштиришни, шунингдек, иқтисодиёт, ижтимоий соҳа ва ҳар бир ҳудуднинг зарур мутахассисларга бўлган талабини тўғри аниқлашни танқидий таҳлил қилишдур.

Ҳозирча ушбу механизм ишламаяпти. Тармоқлар раҳбарлари кадрларга эҳтиёж тўғрисидаги маълумотни Олий таълим вазирлиги ва Иқтисодиёт вазирлигига тақдим этишади. Кейин мутахассисларни тайёрлаш квоталари бўйича чуқур ўйланмаган таклифлар ишлаб чиқилади. Бунинг натижасида кадрлар сифати ва уларни ишга жойлаштириш муаммоси йилдан-йилга кучайиб бормоқда.

Афсуски, ҳеч ким бунинг учун жавобгар эмас. Нима сабабдан? Ахир, бу ўринда гап барчамизнинг фарзандларимиз тўғрисида, ҳеч бир муболағасиз айтиш керакки, мамлакатимизнинг келажаги ҳақида кетяпти.

Олий ва ўрта махсус таълим вазири Р.Қосимовни огоҳлантириб айтмоқчиман. Сиз

бу соҳада катта тажрибага эга бўлган ҳолда, нафақат ушбу камчиликларни бартараф этиш, балки туб ва сифатли ўзгаришларни таъминлаш учун ҳам шахсан жавоб берасиз. Олдинги йиллардаги хатоларни такрорлаш керак эмас.

Тўртинчи вазифа - нафақат академик илм-фанни, балки олий ўқув юртларидаги илм-фанни янада ривожлантириш. Бунга Фанлар академияси аъзолари билан яқинда ўтказилган учрашув ва узоқ муддатли мулоқот давомига қатъий ишонч ҳосил қилдим.

Бу ўринда, менинг назаримда, иккита асосий вазифани ҳал этиш зарур:

Биринчи - илмий муассасаларнинг моддий-техник базасини илғор хорижий марказлар даражасида ва олимлар талабларига мувофиқ сезиларли равишда мустаҳкамлаш керак. Бунда, албатта, давлатнинг эҳтиёжлари ва унинг мақсадли вазифалари инобатга олиниши шарт;

Иккинчи - академикларни ҳар тарафлама қўллаб-қувватлаш, жумладан, моддий рағбатлантириш бўйича аниқ чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.

Сизга, Абдулла Нигматович, Фанлар академиясининг янги Президенти Б.Йўлдошев, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ва бошқа идоралар билан биргаликда бир ой муддатда олимлар билан учрашувда берилган топшириқларни ижро этиш бўйича пухта ишланган чора-тадбирлар комплексини тақдим этиш топширилади.

Бешинчи вазифа - китобларни чоп этиш ва тарқатишдаги муаммоларни ҳал қилишдир. Бу ўринда гап, энг аввало, ёшлар ва аҳоли ўртасида мамлакатимизнинг бой тарихини, унинг бетакрор маданияти ва миллий қадриятларини кенг тарғиб қилиш, жаҳон илм-фани ва адабиёти ютуқларини етказиш учун зарур муҳит ва шарт-шароит яратиш ҳақида бормоқда.

Бу борада замонавий компьютер технологиялари ва, айниқса, интернет тизими биздан анча илдамлаб кетганини ҳам инобатга олиш зарур.

Ана шу вазифани ҳал этишда турли дарсликларни яратиш, уларни чоп этиш ва молиялаштириш масалаларида идоралар ўртасидаги ўзаро келишмовчилик, афсуски, жиддий тўсиқ бўлмоқда.

Шу муносабат билан, Бош вазирга алоҳида комиссия тузиб, бир ой муддатда дарсликлар, махсус ва бадиий адабиётга бўлган реал эҳтиёжни, уларни бошқа тилларга таржима қилиш, улар билан ўқув юртлари, кутубхона ва ахборот-ресурс марказларини таъминлаш бўйича чора-тадбирлар комплексини тақдим этиш топширилади.

Бунда ёшлар ва аҳолининг кенг қатламлари ўртасида китобхонликни тарғиб қилиш масалаларига ҳам алоҳида эътибор бериш лозим бўлади. Китобларнинг ҳақиқий нархи шаклланишини жуда ҳам пухта ўрганиш зарур.

Шу ўринда ҳаммамиз учун айни пайтда жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган масала, яъни китобхонликни кенг ёйиш ва ёшларимизнинг китобга бўлган муҳаббатини, уларнинг маънавий иммунитетини янада оширишга қаратилган ишларимизни янги босқичга олиб чиқиш вазифаси турибди.

Ушбу масалаларни амалга ошириш учун биз кун кеча алоҳида фармойиш ҳам қабул қилдик.

Бизнинг навбатдаги кечиктириб бўлмайдиган ва истиқболдаги вазифамиз - "Электрон ҳукумат" тизими самарали ишлашини таъминлашдан иборат. Ҳозирча у тўлиқ ҳажмда ишламаяпти. Айрим идоралар эса бу тизимга ёки уланмаган, ёки очиқ айтадиган бўлсак, уни нима қилишни ҳам билмайдиган.

2016 йилдаги айрим фактлардан ўзингиз хулоса чиқариб олинг. Давлат хизматлари ягона порталига 534 минг фуқаро ва юридик шахслардан келиб тушган мурожаатлардан 6 мингдан ортми ёки кўриб чиқилмаган, ёки уларга ўз вақтида жавоб берилмаган.

Рўйхатга олинган 4 мингдан ортиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг атиги мингта яқини тизимга жойлаштирилган. Туман ва шаҳарлар ҳокимликларининг кўпига ушбу тизим самарасиз ишлатилмоқда.

Ҳатто технологик жараёнларни ва бошқариш тизимларини такомиллаштиришга жиддий эҳтиёж бўлган йирик корхоналар, ташилот ва хўжалик бирлашмалари ҳам ахборот-коммуникация технологияларини жорий этишга зарур ташаббус кўрсатмаяпти. Улар қаторида "Ўзбекнефтегаз", "Ўзгонмаҳсулот" компаниялари, "Ўзфармсанокат" концерни, "Ўзбекчармпойабзали" уюшмаси, "Ўзқурилишматериаллари" акциядорлик жамияти ҳам бор.

Бундай юзаки ёндашув билан кўплаб муаммоларимизни ечишимиз мумкинми? Шу сабабли яқин вақт ичига ана шу ишлар аҳволини муҳокама қилиб, бу борада тасдиқланган Миллий дастурни бажаришнинг самарадорлиги юзасидан кўрилган чора-тадбирлар, шунингдек, истиқболдаги вазифалар тўғрисида ахборот бериш керак.

Ҳурматли мажлис иштирокчилари!

Ҳокимларнинг мавқеи ва роли, уларнинг тумандаги, шаҳар ва вилоятдаги ишлар аҳволи учун шахсий жавобгарлиги Конституциямизда принципиал қоида сифатида белгилаб қўйилганини барчангиз яхши биласиз.

Биз ҳар доим уларнинг фаолияти натижаларига алоҳида эътибор қаратганмиз ва бундан кейин ҳам бу масала диққатимиз марказида бўлади.

Шуни инобатга олиб, яқинда барча бўғиндаги ҳокимликларнинг тузилмасига принципиал ўзгаришлар киритилди. Бунга қандай зарурат бор эди?

Биринчидан, ҳудудларни, айниқса, қолоқ шаҳар ва туманларни комплекс ривожлантиришга доир энг муҳим устувор вазифани амалга ошириш заруратидан келиб чиқилди.

Агар ҳудудларнинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган кўрсаткичларини солиштирсак, улар кун ва тундек бир-биридан фарқ қилади.

Иккинчидан, ҳудудий ва тармоқ бошқаруви самарасига, уларнинг ривожига ҳолис баҳо беришни қийинлаштирадиган ҳолатлар мавжуд. Масалан, республикага бўйсунадиган йирик корхоналар кўрсаткичини чиқариб ташласак, вилоятлар ялпи ҳудудий маҳсулоти ҳажми жуда кичик бўлиб қолади.

Бош вазир А.Ариповга бир ой муддатда ҳудуд ва тармоқлар кўрсаткичлари ҳисоби ва уларни статистикада акс эттириш механизмини такомиллаштириш юзасидан қарор тайёрлаш ва қабул қилиш юкланади.

Масалан, Навоий ва Олмалиқ кон-металлургия комбинатлари, нефть-газ ва кимё саноати корхоналарининг ҳудудларга бевосита алоқаси йўқ. Уларни ривожлантиришга эришишда ҳокимликларнинг ҳеч қандай роли ва хизмати йўқлигини ҳаммамиз яхши биламиз.

Шунинг учун оқни - оққа, қорани - қорага ажратиш вақти ҳам келди. Шунда статистик рақамлар ҳам ҳақиқий ҳолатни акс эттиради.

Учинчидан, ҳокимликларнинг тузилмасини ишлаб чиқишда тўпланган тажриба ҳамда бир қатор вилоятлар ҳокимларининг тақлифлари ҳисобга олинди.

Тузилмага қўшимча равишда қуйидагилар киритилди. Барча вилоят, шаҳар ва туман ҳокимликларида ҳокимнинг иқтисодий ислохотлар ва тадбиркорлик масалалари бўйича биринчи ўринбосари, шунингдек, ёшлар сиёсати, ижтимоий ривожлантириш ва маънавий-маърифий ишлар бўйича ўринбосари лавозимлари жорий этилди.

Ахборот-таҳлил гуруҳлари кучайтирилди. Чегарага яқин 80 та туманда ҳокимнинг махсус ёрдамчиси лавозими киритилди. Жами 739 та қўшимча штат ташкил этилди.

Яқинда ҳокимлар ва ҳокимликларнинг барча ходимлари иш ҳақини уларнинг меҳнат стажидан келиб чиққан ҳолда ошириш бўйича қарор қабул қилинди.

Ўйлайманки, энди барча бўғиндаги ҳокимларнинг ходимлар сони етишмаслиги тўғрисида шикоят қилиши учун объектив асос йўқ. Энди ушбу лавозимларга самарали ишни таъминлайдиган, муносиб кадрларни танлаш бўйича олдимизда муҳим вазифа турибди.

А.Арипов, О.Раматов ва Р.Азимовнинг эътиборини ҳокимларнинг биринчи ўринбосари лавозимларига муносиб номзодларни тақдим этиш чўзиб юборилганига қаратаман.

Бироқ яна бир устувор вазифа бор. Бу - Бош вазирнинг барча ўринбосарлари, депар-

таментлар, тармоқларни бошқариш органлари раҳбарларининг ҳокимлар ва уларнинг тегишли ўринбосарлари билан ўзаро яқин алоқаси ва фаолиятини мувофиқлаштиришни таъминлашдир. Энди самарали ишлаш барча раҳбарлар учун ҳам қарз, ҳам фарз.

Ҳурматли мажлис иштирокчилари!

2017 йил ва ундан кейинги даврга белгиланган вазифаларни амалга ошириш учун энг муҳим талабга ҳал этувчи даражада боғлиқдир.

Биринчи - давлат раҳбари - Президентдан бошлаб барча бўғиндаги раҳбарларнинг якуний натижалар учун шахсий жавобгарлиги.

Иккинчи - ҳамма соҳада аниқ тартиб ва қаттиқ интизомни таъминлашимиз даркор. Яна бир бор таъкидлайман, ишни биргаликда бажарамиз, натижа учун эса ҳар биримиз шахсан жавоб берамиз.

Учинчи талаб - қаторларимиз ва кадрларимизнинг софлигини таъминлаш, ишдаги ҳар қандай салбий ҳолатларнинг олдини олиш ва бундай илатларнинг илдизини қуришти.

Ўтган йили ишдаги жиддий камчиликлар ва шахсий масъулиятсизлиги учун олий ва ўрта махсус таълим вазирини, "Ўзстандарт" агентлиги, "Ўзбекэнерго" акциядорлик жамияти, "Ўзагросаноатмаш-холдинг" компанияси, "Асакабанк" ва бошқа бир қатор бошқарув органлари ва ташкилотлар раҳбарларини лавозимидан озод этдик.

Айнан ана шу сабабларга кўра Бухоро, Жиззах, Сурхондарё, Сирдарё ва Тошкент вилоятлари, шунингдек, бир қатор шаҳар ва туман ҳокимлари лавозимидан озод қилинди.

Буларнинг барчаси давр талаби. Бу талаб иқтисодийёт ва айниқса, ижтимоий соҳанинг, шунингдек, аҳолининг муҳим муаммоларини бир ой ёки бир йилдан кейин эмас, балки шу бүгун, ҳозирнинг ўзига ечиш заруратидан келиб чиқади.

Ҳисобот берувчи Бош вазир ўринбосарлари, тармоқлар раҳбарлари ва ҳокимлардан, шунингдек, мажлисда иштирок этаётган барча мутасадди шахслардан асосий эътиборни қўйидаги саволларга қаратишни сўрайман:

биринчи - ҳар бирингиз камчилик ва муаммоларни бартараф этиш учун қандай аниқ чораларни кўрасиз?

иккинчи - иқтисодийёт тармоқлари ва ижтимоий соҳани, шунингдек, мамлакатимиз ҳудудларини ривожлантириш бўйича қайси энг муҳим кўрсаткичларни жорий йил биринчи чораги ва биринчи ярим йиллигида бажариш учун нима қилиш керак?

Яна бир бор таъкидламоқчиман: бизга назарий ва умумий фикрлар эмас, ана шу иккита саволга аниқ ва лўнда жавоб керак.

* * *

Бўлиб ўтган муҳокамалардан сўнг Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев мажлисга яқун ясаб, қўйидаги фикрларни таъкидлади.

- Азиз дўстлар, ҳозир сизлар билан белгилаб олган мақсад ва вазифаларга эришиш учун ишимизни янгича асосда ташкил этиб, ҳар биримиз ўз жойимизда масъулиятни чуқур ҳис қилиб, қаттиқ иш олиб боришимиз керак. Бугунги мажлисда билдирилган барча таҳлилий ва танқидий фикрлар эртанги кун учун, янги марраларни эгаллашимиз учун мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилади.

Ҳаммамизга бир ҳақиқат равшан бўлиши лозим: биз мавжуд ривожланиш суръатлари билан ўз олдимизга қўйган юксак мақсадларга эриша олмаймиз. Бугун замон ўзгармоқда, унинг талаби, олдимизга қўяётган вазифалари тобора ортиб бормоқда. Мана шундай мураккаб шароитда "Сен - менга тегма, мен - сенга тегмайман" деган кайфият билан ишлашнинг вақти ўтди. Биз "вазият ёмон, вазият оғир" деб баҳона қидиришга ўрганиб қолганмиз. Лекин шу вазиятни ким ўзгартиради, ким изга солади, деган саволни, келинг, ўзимизга берайлик. Вазиятни ўзимиз, ўз ақл-заковатимиз, меҳнатимиз билан ўзгартирмасак, ҳеч ким четдан келиб бу ишни биз учун қилиб бермайди.

Бугун бу мажлисда ҳамма нарса ўз номи билан айтилиб, иқтисодийётимиздаги мавжуд аҳвол ҳолис таҳлил қилинди, келгуси режалар белгилаб олинди.

Энг муҳим вазифамиз - мамлакатимизда тинчлик ва фаровонликни мустаҳкамлаш, одамларни, халқимизни ҳаётдан рози қилишдан иборат. Бунинг учун эл-юртимиз аввало биз - раҳбарларнинг фаолиятдан рози бўлиши керак. Бунинг учун ҳар бир раҳбар ўз аравасини ўзи тортиши, ўз соҳасидаги ишларнинг аҳволи учун ўзи шахсан жавоб бериши керак. Шундан кейин жамиятимизда ўзгариш бўлади, ривожланиш бўлади.

Ўтган йили декабрь ойида бўлиб ўтган Президент сайлови халқимизнинг эртанги кунга, келажакка бўлган ишончини кўрсатди. Энди биз ана шу юксак ишончни амалий ишлар билан оқлашимиз шарт. Шунинг учун ҳам ҳаммамиз хулоса қилайлик: жонажон Ватанимиз, олижаноб халқимизнинг ишончини қозониш, унинг орзу-умидларини рўёбга чиқариш учун фақат тинимсиз меҳнат, изланиш ва ташаббус кўрсатиб яшаш керак. Одамлар буни кундалик ҳаётда сезиши, кўриши зарур.

Халқимизда "Дўст ачитиб гапираси" деган мақол бор. Биз бир-биримизга нисбатан айтилган танқидий гапларни албатта тўғри тушунамиз, деб ўйлайман.

Ҳаммамизга маълум, ўтган йил биз учун осон бўлмади. Жуда оғир қийинчилик ва мусибатларни бошимиздан ўтказдик. Лекин бу синовлардан муносиб ўтдик.

Худого шукр, мана, 2017 йил ёмон келмаяпти. Тоғларда қор мўл, "оби раҳмат" - ёмғирлар ёғиб турибди. Бу - қишлоқ хўжалиги, деҳқон ва фермерларимиз учун қут-барака, мўл ҳосил дегани.

Мана шундай имкониятлардан самарали фойдаланиб, замон талабини ҳис этмасдан, эскича ишлашга энди ҳеч биримизнинг ҳаққимиз йўқ. Халқимиз бугун катта орзу-умидлар билан яшаяпти. Бу орзу-умидларни ким амалга оширади? Аввало, мана шу залда ўтирган раҳбарлар, мутасадди ва мутахассислар, навқирон ёшларимиз. Бунинг учун бизда куч ва имконият, билим ва салоҳият ҳам, қатъий ирода, интилиш ва азму шижоат ҳам етарли.

Шу йўлда барчангизга сиҳат-саломатлик, бахт ва омад, янги ютуқлар тилайман.

www.uza.uz сайти,
16.01.2017 йил.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ШАВКАТ МИРЗИЁЕВНИНГ
МАМЛАКАТИМИЗНИ 2016 ЙИЛДА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНТИРИШ-
НИНГ АСОСИЙ ЯКУНЛАРИ ВА 2017 ЙИЛГА МЎЛЖАЛЛАНГАН ИҚТИСОДИЙ
ДАСТУРНИНГ ЭНГ МУҲИМ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИГА БАҒИШЛАНГАН ВАЗИРЛАР
МАҲКАМАСИНИНГ КЕНГАЙТИРИЛГАН МАЖЛИСИДАГИ МАЪРУЗАСИ БИЛАН
ТАНИШИБ ЧИҚҚАН МУТАХАССИСЛАРНИНГ ФИКР-МУЛОҲАЗАЛАРИ**

Тошматов Шухрат, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси кафедра мудири, иқтисод фанлари доктори, профессор.

Ўтган 2016 йил давлатимиз ҳаётида жиддий синов даври бўлди. Мазкур йил мамлакатимизда Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг ўн бешинчи юбилей саммитининг ўтказилиши, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг вафоти, Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини бажаришга киришган Ш.М. Мирзиёев томонидан республикаимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга қаратилган қатор фармон ва қарорларнинг қабул қилиниши, Бош вазир виртуал қабулхонасининг (бугунги кунда Президентнинг виртуал қабулхонасига айлантирилди) жорий этилиши, Президент сайловларининг очиқ тарзда демократик тамойиллар асосида ўтказилиши, аҳолининг сиёсий жараёнлардаги фаоллиги ошиши, энг асосийси, халқ яқдиллик билан ўзи танлаган номзодга овоз бериб, Шавкат Миромонович Мирзиёевни Президент этиб сайлаши каби тарихий воқеликларга бой бўлганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев "Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак" номли маъруза қилди. Маърузанинг аввалида Давлатимиз раҳбари барча учун азиз ва қадрли бўлган Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг бугун орамизда йўқлиги, бироқ у киши томонидан ишлаб чиқилган тараққиётнинг "ўзбек модели"ни амалга ошириш ва замонавий давлат барпо этиш борасидаги стратегик тамойилларга келгусидаги ишларда ҳам суяниш, ушбу тамойиллар Ўзбекистонда бундан буён ҳам сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришларни таъминлашнинг мустаҳкам пойдевори ҳисобланишини таъкидлади.

«Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбарни - бу Бош вазир ёки унинг ўринбосарлари бўладими, ҳукумат аъзоси ёки ҳудудлар ҳокими бўладими, улар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиб қолиши керак», - деди Ш.Мирзиёев.

Энди ҳар биримиз, энг аввало, давлат бошқаруви органлари раҳбарларининг вазифаси - ўзимиз масъул бўлган соҳа ва тармоқда ишларнинг аҳволини танқидий баҳолаш асосида зиммамизга юклатилган вазифаларни масъулият билан бажаришни таъминлашдан иборат. Шундай давр келди».

Мажлисда айтилганидек, 2016 йил якунлари бўйича ялпи ички маҳсулот 7,8 фоизга, саноат маҳсулоти ҳажми - 6,6 фоизга, қурилиш-пудрат ишлари - 12,5 фоизга, чакана савдо айланмаси - 14,4 фоизга, хизматлар кўрсатиш - 12,5 фоизга ўсган. Давлат бюджети ялпи ички маҳсулотга нисбатан 0,1 фоиз миқдорида профицити, ташқи савдо айланмасининг ижобий сальдоси таъминланган, инфляция даражаси 5,7 фоизни ташкил этган.

2016 йилда мамлакат иқтисодиётига 16,6 миллиард АҚШ доллари миқдорида ёки 2015 йилга нисбатан 9,6 фоиз кўп инвестициялар жалб қилинган. Ўзлаштирилган хорижий инвестиция ва кредитлар ҳажми 11,3 фоизга ўсиб, 3,7 миллиард доллардан

ошган. Умумий қиймати 5,2 миллиард доллар бўлган 164 та йирик инвестиция лойиҳасини амалга ошириш якунланган. Шу жумладан, "GM Ўзбекистон" акциядорлик жамиятида "Т-250" моделидаги енгил автомобилларни ишлаб чиқариш ўзлаштирилди, Жиззах вилоятида цемент заводи кенгайтирилди, Толимаржон иссиқлик энергия станциясида қуввати 900 МВт бўлган буғ-газ қурилмалари ҳамда Ангрен иссиқлик энергия станциясида қуввати 150 МВт бўлган юқори қулли кўмирни ёқувчи энергия блоки ишга туширилди. Фарғона водийси вилоятларини мамлакатнинг бошқа ҳудудлари билан боғлайдиган, Қамчиқ тоғли довлари орқали ўтувчи 19 километрлик ноёб туннельга эга бўлган электрлаштирилган янги Ангрен-Поп темир йўл линияси қурилди. Тошкент - Бухоро маршрути ва қарама-қарши йўналиш бўйича тезйурар "Афросиёб" йўловчи ташувчи электропоездлар ҳаракати ташкил этилди.

Давлатимиз раҳбари томонидан ушбу соҳада эришилган ютуқлар билан бирга, мавжуд камчиликлар ҳам очиқ берилди. Жумладан, хорижий инвестицияларда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг улуши 30 фоизга тушиб қолганлиги қаттиқ танқид қилинди.

Халқаро молия институтларининг кредитлари, айниқса, лойиҳалар буюртмачилари бўлмиш Республика йўл жамғармаси ва "Ўзкоммунхизмат" агентлиги томонидан самарасиз ишлатиб келинаётганлиги, шунингдек, республикамиз ҳудудларига хорижий инвестицияларни жалб этиш ўта қониқарсиз аҳволда эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди.

Мамлакатимизда эркин иқтисодий зоналар ташкил этиш борасидаги муаммоларга ҳам тўхталиб ўтилди, жумладан, "Навоий" эркин иқтисодий зонасида ўтган 8 йил мобайнида атиги 24 та лойиҳа амалга оширилган, уларда тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар улуши жуда паст, атиги 900 та одам ишга жойлаштирилган. Ўтган йилда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 24 фоизга пасайиб кетганлиги кўрсатиб ўтилди.

2016 йилда республикамизда қишлоқ хўжалигини модернизация ва диверсификациялаш бўйича амалга оширилган чора-тадбирлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш ҳажмларини 6,6 фоизга, жумладан, мева-сабзавот - 11,2 фоизга, картошка - 9,7 фоизга, сабзавот маҳсулотлари етиштириш - 10,4 фоизга ўсишини таъминлади. Лекин қишлоқ хўжалигида давлат харидларини ташкил этиш ва молиялаштиришдаги муаммолар туфайли жорий йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳисоб-китоб жамғармаси томонидан фермер хўжаликларига 300 миллиард сўм маблағ тўлаб берилмаган ҳамда охириги 10 йил мобайнида минерал ўғитлар, ёқилғи-мойлаш материаллари ва уруғлик нархининг ўсиши билан пахта хом ашёси ва ғалла харид қилиш нархлари ўсиши ўртасида кескин тафовут мавжудлиги танқид қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2017 йилда Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, компаниялар ва бошқа идоралар, шунингдек, барча бўғиндаги ҳокимликларга қуйидаги стратегик муҳим вазифаларни амалга ошириш топширилди:

биринчидан, экин майдонлари ва экинлар таркибини оптималлаштириш, илғор агротехнологияларни жорий этиб, ҳосилдорликни ошириш, мева-сабзавот, узум етиштиришни кўпайтириш;

иккинчидан, фермер хўжаликларининг молиявий-иқтисодий ҳолатини мустаҳкамлаш;

учинчидан, ўтган йилларда Молия вазирлиги ва унинг ҳузуридаги Жамғарма раҳбарияти томонидан шакллантирилган, агротехника тадбирларини маблағ билан таъминлашда ижобий натижа бермаётган ва мутлақо чала тизимга барҳам бериш;

тўртинчидан, сўнгги йилларда агросаноат комплексида ташкил этилган янги бошқарув органлари фаолиятидаги бир қатор муаммоларни бартараф этиш юзасидан зарур чоралар кўриш.

2016 йилда хусусий мулк ва тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш бўйича чора-тадбирларнинг амалга оширилиши 32 мингтага яқин ёки 2015 йилга нисбатан 18 фоизга кўп кичик бизнес субъектлари ташкил қилинишига

туртки бўлди. Кичик бизнеснинг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги ҳиссаси 56,9 фоизгача, саноатда эса 45 фоизгача ошди. Шу билан бирга, тегишли тузилма ва ҳокимликларнинг жиддий ва кундалик эътиборини талаб қиладиган муҳим йўналиш сифатида хусусий мулк ва тадбиркорликни янада ривожлантириш ҳамда уларнинг таъсирчан ҳимоясини таъминлаш белгиланди.

Ижобий таркибий ўзгартиришлар ва иқтисодиётнинг юқори ўсиш суръатлари туфайли аҳолининг реал даромадлари 11 фоизга ошди. Бюджет ташкилотлари ходимларининг иш ҳақи 15 фоизга, пенсия ва ижтимоий нафақалар - 12,1 фоизга, аҳоли жон бошига реал даромадлар - 11 фоизга ўсди, 726 минг нафарга яқин аҳолининг, шу жумладан, 438,5 минг коллеж битирувчисининг бандлиги таъминланди. Лекин юртимизда йилига 1,5 миллион одамни ишга жойлаштиришга эҳтиёж бўлса-да, ўтган йили Бандликка кўмаклашиш марказлари атиги 248 минг киши ёки уларнинг 16,5 фоизини ишга жойлаштирганлиги, айниқса, касб-ҳунар коллежлари битирувчиларини ишга жойлаштириш бўйича уч томонлама шартномаларни амалга ошириш борасида кўплаб қўшиб ёзиш ҳолатлари бартараф этилмаганлиги кескин танқид қилиб ўтилди.

Шундан келиб чиқиб, Давлатимиз раҳбари бандлик масаласини ҳал қилишнинг бутун тизимини тубдан ўзгартириш бўйича комплекс раҳбарияти, ҳокимлар ва уларнинг биринчи ўринбосарлари шахсий масъулиятини ошириш масаласида қуйидаги тақлифларни илгари сурди:

биринчидан, ҳокимлар янги иш ўринлари яратиш юзасидан тасдиқланган кўрсаткичларни, ҳар ой якунига кўра бажарилишини таъминлаган тақдирда, уларнинг иш ҳақига 15 фоиз қўшимча қўшиш билан рағбатлантирилиши, агар кўрсаткичлар бажарилиши таъминланмаса, аксинча, уларнинг иш ҳақидан 15 фоиз ушлаб қолиниши;

иккинчидан, мазкур йўналиш учун бевосита жавоб берадиган ҳокимларнинг биринчи ўринбосарлари ҳам шунга мос равишда иш ҳақининг 20 фоизи миқдорида рағбатлантирилиши ёки молиявий жазоланиши лозимлиги.

2016 йилда "Соғлом она ва бола йили" Давлат дастури доирасида она ва боланинг саломатлигини муҳофаза қилишни кучайтириш, соғлом ва ҳар томонлама ривожланган авлодни шакллантириш бўйича кенг қамровли чора-тадбирлар комплекси амалга оширилиб, уларни молиялаштиришга барча манбалар ҳисобидан 8 триллион сўм ва 212 миллион доллар маблағ йўналтирилди.

Вазирлар Маҳкамасининг навбатдаги йиғилиши танқидий ва очиқ муҳокамалар тарзида ўтди. 2017 йилнинг "Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили" деб эълон қилиниши муносабати билан мазкур мажлиснинг асосий мазмуни ва жорий йилдаги устувор вазифалар айнан шу талабдан келиб чиққан ҳолда белгиланди. Мажлисда қуйидаги энг муҳим масалаларга эътибор қаратилди:

биринчи - 2017 йилги иқтисодий ва ижтимоий дастурнинг энг муҳим устувор вазифаларини амалга ошириш бўйича комплекс чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;

иккинчи - иқтисодиёт тармоқлари, ижтимоий соҳа ва республика ҳудудларида ишларнинг ҳолатини тизимли танқидий таҳлил қилиш, шу асосда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари ҳамда устувор вазифаларига тегишли тузатишлар киритиш;

учинчи - якуний иш натижалари, қатъий интизомга риоя қилиш ҳамда тобора ортиб бораётган замонавий талабларга мувофиқ бошқарув тизими самарадорлигини кучайтириш борасида раҳбарлар ва мансабдор шахсларнинг шахсий масъулиятини ошириш.

Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисида кўтарилган масалалар бўйича Ҳукумат қарори қабул қилиниб, 2017 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурининг энг муҳим йўналишлари ва устувор вазифалари юзасидан амалий чора-тадбирлар белгилаб олинди.

Бекчанов Д.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ПОДДЕРЖКИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА СО СТОРОНЫ ГОСУДАРСТВА

Предпринимательство играет важнейшую роль в экономическом и социальном развитии любого общества. Свободная рыночная экономика и государственная поддержка являются главным фактором в развитии предпринимательства. Именно благодаря активности и энтузиазму предпринимателей создаются новые товары и услуги, которые определяют конкурентоспособность страны в мировой экономике.

На протяжении нескольких веков формировалось понятие "предпринимательство" и на сегодняшний день существует множество определений данного термина. Впервые в научный оборот современное понятие "предпринимательство" ввел английский экономист Р. Кантильон¹ в XVIII веке, где он утверждал, что предприниматель - это человек действующий в условиях риска. Риск, в свою очередь, порождает потребность в применении инновационных средств и технологий, которые ранее не применялись. По мнению А. Смита, предприниматель осуществляет хозяйственную деятельность с целью удовлетворения своих эгоистических интересов, то есть, в основном, приобретения материального блага.

Выдвинутое определение "предпринимательство" американским ученым Йозефом Шумпетером кардинально изменило взгляд на предпринимательскую деятельность. По его мнению, предпринимательство является особым экономическим фактором, который претворяет в жизнь новые идеи и изобретения и выполняет двойственную функцию. Первая функция - это объединение ресурсов в новые, уникальные, новаторские комбинации. Вторая функция - это движущая сила реорганизаций и социальных перемен, производимых на основе специальных знаний, интуиции и других качеств носителей предпринимательских свойств. Предпринимательский процесс Й. Шумпетер называет "созидающим разрушением"², без которого нельзя создать ничего нового. Далее, он добавляет, что предпринимателями являются лишь те деловые люди, чье поведение на рынке отличается поисковым творческим характером. Также он добавляет, что предприниматель не обязательно должен быть собственником. Он может иметь должность управляющего, менеджера и т.д.

Дж. М. Кейнс в своих исследованиях раскрывает суть предпринимательства как тип хозяйственника, который способен к риску, обладает духом активности, уверен в перспективности своих действий, стремится достичь лучшего социального положения, но принимаемые им решения не всегда рациональны и логически обоснованы.

Американский ученый, профессор Роберт Хизрич определяет предпринимательство как процесс создания чего-то нового, что обладает стоимостью, а предпринимателя - как человека, который затрачивает на это все необходимое время и силы, берет на себя весь финансовый, психологический и социальный риск, получая в награду деньги и удовлетворение достигнутым результатом.

Современный термин "предпринимательство" происходит от французского слова "entreprendre", что означает "предпринять". В контексте бизнеса это означает - начать свой

БЕКЧАНОВ Даврон, старший преподаватель Академии государственного управления при Президенте Республики Узбекистан.

бизнес. Словарь Вебстера дает определение предпринимателя как человека, который организует, руководит и берет на себя риски за осуществление бизнес-деятельности.

В современной науке понятие "предпринимательство" значительно расширилось и появились такие виды предпринимательства, как социальное предпринимательство и политическое предпринимательство.

Учитывая вышеуказанные, можно охарактеризовать предпринимателя следующим образом (таблица-1): создает и использует возможности, создает и инициирует процесс изменения, принимает на себя все риски (финансовые, психологические, временные и т.д.), принимает решения, основываясь на интуицию, работает над поиском нового бизнеса, инициирует новые способы действия.

Таблица 1

Предприниматель, инвестор и менеджер³

	Предприниматель	Капиталист/инвестор	Менеджер/управляющий
Характеризуется	Создает и использует возможности. Создатель, который инициирует и мотивирует процесс изменения.	Владелец капитала. Акционер. Контролирующий акционер. Пассивный акционер	Администрирует и управляет ресурсами. Исполняет возложенные на него функции.
Поведение	Принимает на себя риски. Использует интуицию в чрезвычайных ситуациях. В постоянных поисках нового бизнеса. Лидирует, инициируют новые способы действия. Определяет возможности для бизнеса. Создает новые предприятия	Не склонен к принятию на себя рисков. Оценивает альтернативы. Выбирает активы предприятий.	Не склонен к принятию на себя рисков. Рационально принимает решения. Создает и поддерживает конкурентное преимущество. Создает доверие для сотрудничества. Контролирует административные процессы.

Создание благоприятной среды для предпринимательства и поддержка их деятельности является основой экономической политики любого рыночно ориентированного государства. Исходя из внешних и внутренних факторов, каждое государство имеет свой подход в оказании поддержки развитию предпринимательства.

Государственная поддержка предпринимательства имеет особое значение в трудах индийского и американского экономиста Пранаба Бардхана и английского ученого Алвина Юнга. Пранаб Бардхан в своих трудах продвигает простую динамическую модель "обучения делая" и использует это, охарактеризовав в определённой временной рамке

оптимальный объем субсидий для развивающей индустрии. Развивая определенные сферы индустрии, поэтапно снижается объем субсидий и государственной поддержки⁴.

Алвин Юнг поддерживает идею государственного вмешательства для поддержки и защиты местных производителей. В своих исследованиях ученый рассматривает взаимоотношения между развивающимися и развитыми странами, утверждает, что последние имеют большой уровень знаний, технологическое превосходство по сравнению с первым. Это очень сильно влияет на развитие промышленности развивающихся стран в условиях свободной торговли⁵.

В исторической перспективе Ирма Аделман государственную поддержку предпринимательства делит на следующие три фазы⁶: первая фаза: государство - основной двигатель предпринимательства; вторая фаза: государство является препятствием в развитии предпринимательства; третья фаза - реабилитация роли государства.

Первая фаза: государство основной двигатель предпринимательства - длилась с 1940 года до 1979 года. Ученые В.Артур Левис, Нурксе, Сингер видели развитие экономики как процесс развития, в котором требуется систематическое распределение ресурсов и факторов производства от низкой продуктивности и традиционной технологии к высокопродуктивным и современным технологиям, особенно в основном секторе промышленности. В этом периоде в США, Европейских странах и Японии были учреждены специальные институты, направленные на оказание непосредственной поддержки предпринимательства, и реализованы десятки финансовые программы по данному направлению.

Вторая фаза: государство является препятствием в развитии предпринимательства - длилась с 1979 года до 1996 года. На данном периоде в развитых странах того времени в сфере экономического развития, в основном, доминировали взгляды и идеи неоклассицизма, которые считали, что государство должно убрать все препятствия в международной торговле. По мнению представителей школы "торговля хватит", свободная беспешинная международная торговля приводит к развитию экспорта ориентированной экономики. Сравнительное преимущество и теорема Хекшер-Охлина сделают остальное. Катализаторами этих идей являются Рейган и Тэтчер, основоположники неолиберализма, где они оспаривают, что государство является препятствием, нежели чем решением в вопросах безработицы, и приняли меры, направленные на снижение роли государства в экономике до минимума.

Третья фаза: реабилитация роли государства. Появление в мировом экономическом сообществе новых экономических центров бросило вызов развитым странам пересмотреть свою экономическую политику. В этой фазе наблюдается сдвиг от минимальной к эффективной роли государства. Школа экономического развития "ревизионистов" предлагает смешанность государственных и рыночных механизмов, где государство должно иметь место в инвестициях, формировании человеческого капитала, в технологической модернизации и продвижении институциональных реформ.

Основываясь на научные взгляды западных ученых Кавес, Гуал и Валила, государственную поддержку предпринимательства можно разделить на два вида: горизонтальный и вертикальный⁷.

Горизонтальный вид поддержки - это когда государство оказывает поддержку большому количеству секторов и фирм, которые пострадали от провала рынка. А вертикальный вид поддержки - когда государство оказывает поддержку определенному сектору или индивидуальным предпринимателям.

Инструменты государственной поддержки можно разделить на две категории⁸: структурная поддержка и монетарная. К структурной поддержке относится вся деятельность государственной поддержки, не связанная с трансфером финансовых ресурсов предприятий, такие как таможенные тарифы, защита интеллектуальной собственности, обеспечение и подготовка специалистов, развитие инфраструктуры и другие государственные услуги. Монетарная поддержка - это когда государство непосредственно финансирует деятельность предпринимателей. К ней относятся: прямые гранты предпринимателям или

потребителям, дотации и государственные гарантии по кредитам, налоговые льготы, государственное долевое участие, государственное обеспечение предпринимателей соответствующими товарами и услугами по цене ниже рыночной стоимости, государственные закупки по цене выше рыночной стоимости.

Российские ученые государственную поддержку предпринимательства делят на прямые и косвенные поддержки⁹.

Прямые методы - средства непосредственного властного воздействия на поведение субъектов, осуществляющих предпринимательскую деятельность. К их числу относятся: государственный контроль (надзор) за деятельностью предпринимателей, государственная регистрация юридических лиц и индивидуальных предпринимателей, налогообложение, лицензирование отдельных видов предпринимательской деятельности, выдача предписаний антимонопольным органом и т.д.

Косвенные методы - экономические средства воздействия на предпринимательские отношения с помощью создания условий, влияющих на мотивацию поведения предпринимателей. К ним относятся: прогнозирование и планирование, предоставление налоговых льгот, льготное кредитование, государственный (муниципальный) заказ и др.

Для осуществления эффективной поддержки предпринимательства со стороны государства следует учитывать следующие факторы: определение инструмента поддержки, конфликт или несоответствие с другими государственными политиками, верховенство закона, выборы, лоббизм и коррупция.

Определение инструмента поддержки предпринимательства со стороны государства является важным аспектом, и необходимо использование из существующих инструментов оптимальный вариант, так как несвойственное использование существующих инструментов может негативно повлиять на рыночную конъюнктуру страны. Существование множества инструментов поддержки оставляет место для маневрирования, что делает выбор нелегким. Также действующий ряд препятствий и запретов снизит реализацию эффективных вариантов государственной поддержки.

Конфликт или несоответствие с другими государственными политиками. Основными элементами здесь являются: конкурентная и торговая среда. Конкурентная среда, по определению Европейской комиссии, направлена на продвижение и защиту конкуренции. Неполюценная конкуренция приводит к снижению благосостояния потребителей. Торговая среда определяет основные правила рыночных механизмов, включая экспортные и импортные тарифы, лицензирование и т.д. Государственное вмешательство в целях оказания поддержки предпринимательству на одну среду повлияет на другую.

Верховенство закона обеспечит равные права в доступе к соответствующим государственным услугам, которые направлены на поддержку предпринимателей. Также, правовая система должна гарантировать правовую защиту законных прав и интересов предпринимателей.

Честные и открытые выборы являются важным аспектом в определении курса государства по отношению к развитию предпринимательства. Благодаря этому создается идеологическая конкурентная среда, где каждый участник стремится предлагать наилучшие программы, направленные на поддержку предпринимательства. В настоящее время существуют следующие две основные позиции политического цикла: оппортунистический и партизанский¹⁰. В оппортунистической позиции политик в своей деятельности мотивируется с переизбранием и осуществляет ту политику, которая обеспечит ему победу в предстоящих выборах. Приверженцы партизанской позиции действуют на основе своих идеологических убеждений¹¹. Американский ученый Альберт Алесин в результате исследований в США и в странах - членах Организации экономического сотрудничества и развития выявил, что партизанская позиция является более продуктивной в осуществлении экономической политики.

Лоббизм со стороны определенных групп повышает риск на снижение эффективности государственной поддержки предпринимательства, оказав поддержку только опреде-

ленным секторам или организациям. Существуют конструктивные и деструктивные группы давления, которые оказывают влияние на политическую ситуацию. Конструктивные, в основном, ориентируются на благо всего общества, а деструктивные – те группы давления, которые имеют частные интересы. Развитие конструктивных групп давлений непосредственно связаны с традицией, ценностями и культурой общества.

В процессе государственной поддержки предпринимательства создаётся возможность для коррупционной деятельности со стороны соответствующих органов государственной власти. Вито Танзи и Хамид Давуди утверждают, что с повышением государственной инвестиции на поддержку предпринимательства увеличится риск коррумпированности, в результате, это негативно влияет на экономическое развитие страны в целом¹². Жеймс Волфенсон, Президент Мирового Банка, упоминает, что коррупция является "раковой болезнью" в развитии экономики, особенно в развивающихся странах¹³.

Исходя из вышеуказанных, можно сделать следующие выводы:

Во-первых, учитывая современные реалии общественных взаимоотношений, можно дать следующее определение понятию "предпринимательство": предпринимательство – это особый вид экономической деятельности, который претворяет в жизнь новые инновационные идеи, изобретения и при этом соблюдает экологические нормы и социальную ответственность перед обществом.

Во-вторых, на наш взгляд, государственная поддержка предпринимательства должна быть гибкой. Особенно в странах с переходной экономикой, государственная поддержка

Предпринимательство - это особый вид экономической деятельности, который претворяет в жизнь новые инновационные идеи, изобретения и при этом соблюдает экологические нормы и социальную ответственность перед обществом.

является важнейшим инструментом в развитии предпринимательства. Далее, предпринимательство нуждается в государственной поддержке в периодах экономической нестабильности, то есть во время кризисов. Также, для повышения конкурентоспособности определенной

отрасли в мировом рынке требуется государственная поддержка предпринимателей соответствующей сферы.

В-третьих, для эффективного оказания государственной поддержки надо учитывать следующие факторы: обеспечить верховенство закона в обществе, создать равные права и возможности для доступа государственной поддержки предпринимателей, снизить риск коррупционной деятельности государственных органов. В целях обеспечения эффективности государственной защиты прав и свобод предпринимателей, было бы разумно создание специальной структуры "по защите прав и свобод предпринимателей" с постоянно действующим органом при высшем законодательном органе страны. Данная структура, непосредственно осуществляя свою деятельность с предпринимателями, имела бы возможность на уровне законодательства постоянно работать над усовершенствованием правовых механизмов по защите прав и свобод предпринимателей.

В-четвертых, было бы целесообразно, одновременно реализовав программы государственной поддержки предпринимательства, принять меры по повышению предпринимательской культуры потенциальных предпринимателей и государственных служащих. Именно высокая предпринимательская культура обеспечит эффективную реализацию государственной политики, направленной на поддержку предпринимательства.

Благоприятная предпринимательская среда и эффективная государственная политика, направленная на поддержку предпринимателей, гарантирует экономический рост страны и благосостояние народа, что обеспечит стабильность и процветание общества.

Манба ва адабиётлар

1. Г.Попов, Н. Климов. Инновационная сущность предпринимательства в концепциях Й. Шумпетера и Н. Д. Кондратьева. Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 18 (272). Философия. Социология. Культурология. Вып. 25. -С. 133.
2. И.Куянцев. Роль предпринимательства в экономическом и социальном развитии общества. TERRA ECONOMICUS 2012. Том 10. № 2. Часть 2. С.39
3. Entrepreneurship: Concepts, Theory and Perspective by Alvaro Cuervo, Domingo Ribeiro, Salvador Roig, Springer Berlin Heidelberg. 2009. -P.12
4. Optimum growth and allocation of foreign exchange by Pranab K. Bardhan. Econometrica, Vol. 39, No. 6 (Nov., 1971), -pp. 955-971.
5. <http://www.econ.umn.edu/~tkehoe/classes/young.pdf> (07.03.2016)
6. The role of government in economic development by Irma Adelman, working paper No. 890, California Agriculture experiment station Giannini Foundation of Agricultural Economics. May, 1999.
7. EIB PAPERS Volume 11, November 2016, page 10.
8. Industrial Policy in Europe, Japan and the USA Amounts, Mechanisms and Effectiveness by Pierre-Andre Buigues and Khalid Sekkat, AIAA. 2009, -P.6.
9. А.А. Курочкина, Ю.Ю. Суслова, О.А. Яброва. Научно-технические ведомости Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Экономические науки. 1-1.' 2013. 44-45 стр.
10. Industrial Policy in Europe, Japan and the USA Amounts, Mechanisms and Effectiveness by Pierre-Andre Buigues and Khalid Sekkat, AIAA. 2009 -P.25
11. Do Opportunistic and Partisan Fiscal Cycles Come Together by Fabio Alvim Klein, Getulio Vargas Foundation, Sao Paulo (FGV/SP) July 2012
12. IMF working paper Corruption, Public investment and growth by Vito Tanzi and Hamid Davoodi, 2017, p.4
13. Political order and political decay by Francis Fukuyama, Great Britain 2015. -P. 81

УЗБЕКСКАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ: СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Одним из особенностей трансформации общества при переходе к рыночным отношениям является проведение сильной социальной политики, основанной на принципах узбекской модели реформирования. Реализация рыночных реформ в соответствии с данным принципом позволила даже в самый сложный переходный период сохранить в обществе социальную справедливость и стабильность.

Предпосылки стартового периода. На пороге независимости Республики Узбекистан экономика страны была абсолютно деформированной в результате гипертрофированной специализации народного хозяйства, где готовая продукция из местного сырья получалась из соседних республик. Размещение производительных сил и, прежде всего, объектов промышленности происходило в стихийном виде. Особенно негативно такое размещение сказывалось на Ташкенте и городах Ташкентской области, где находится около 50% промышленного потенциала республики, городах Фергана, Андижан, Коканд, Навои и ряде других регионов республики¹. Вместе с тем, социальная политика в силу демографического положения в стране на пороге независимости выдвигалась в разряд наиболее острых проблем, ждущих своего решения.

На начало девяностых годов в стране сложилась сложная демографическая ситуация. По данным последней переписи 1989 г., за последние десять лет население увеличилось на 4,5 миллиона человек, или на 30%, составив свыше 20 миллионов человек. Темпы роста населения в республике на тот период более чем в три раза превышали общесоюзные показатели (2,6% в год против 0,8%). Такой рост населения в течение долгих лет не подкреплялся ростом рабочих мест в промышленности и других отраслях экономики, не было создано необходимых условий для жизнеобеспечения населения, что отрицательно влияло на здоровье многодетных семей. Был отмечен повышенный уровень детской и материнской смертности, наличие достаточно большого числа семей с нерегулируемым высоким уровнем рождаемости (особенно в сельской местности), низкая социальная и территориальная мобильность населения, а также крайне неравномерное его расселение.

По показателю социального неравенства стартовые условия республики были неблагоприятными. Растущая неустроенность людей, увеличение количества безработных, падение общественной производительности труда и доходов населения, в конечном итоге, не могло не сказаться на уровне жизни населения и снижения ее благосостояния.

Индекс Джини в Узбекистане был несколько выше, чем в других республиках, в частности России, Украине, Белоруссии. По классификации зарубежных ученых-экономистов республика относилась к группе стран со средним уровнем неравенства, однако этот уровень в Узбекистане был самый высокий среди стран социалистического лагеря². Прежде всего это неравенство отражалось в уровне доходов населения. Так, 45 % населения состояло из тех, у которых доходы в расчете на душу населения не превышали 75 рублей, тогда как прожиточный минимум составлял около 85 рублей³. По оценкам, в 1990

ДЖУНАЙДУЛЛАЕВ Дониёр, руководитель проекта, кандидат экономических наук, Институт прогнозирования и макроэкономических исследований при Кабинете Министров Республики Узбекистан.

году совокупные доходы на уровне ниже прожиточного минимума имело около 70% населения республики, в то время как в России и Украине - только порядка 30% жителей. Если в бывшем Союзе в среднем на иждивении у каждого работающего находилось 2 человека, то в Узбекистане на каждого работающего приходилось по 7 иждивенцев⁴.

Увеличивалась сильная неудовлетворенность населения социальной инфраструктурой. Только 5 % сельских жителей были обеспечены канализацией и водопроводом, около 50% - нормальной питьевой водой, 17 % - природным газом. Несмотря на все принятые меры, не было серьезных сдвигов в обеспеченности населения объектами жилья, здравоохранения, школами, детскими садами, объектами культуры, быта и т.д. Индивидуальное жилищное строительство по удельному весу занимало более 60 % в Жилищной программе, а выполнялась на уровне 80-90 процентов. И основной препятствующей причиной этому были проблемы выделения земельных участков, денежных ссуд и необходимых стройматериалов⁵. При этом предпринималось мало усилий для социального переустройства села, где проживало преобладающая доля населения, а также для исправления допущенных перекосов в социально-экономическом развитии отдельных регионов страны.

В результате сложившиеся социально-экономические условия в республике приводили население к различным массовым недовольствам, в особенности в густонаселенной Ферганской долине, где чаша терпения людей, недовольных своими жизненными условиями, была переполнена, что впоследствии привело к трагическим событиям в 1989 году. Ухудшение жизненных условий учителей, врачей, работников других бюджетных организаций и предприятий, плохое состояние медицинской помощи, а также дефицит медикаментов и другие ряд социальных проблем требовали быстрого принятия соответствующих мер.

В результате предпринятых кардинальных мер в эти годы важнейшим шагом в решении острых социальных проблем стало сохранение мира и стабильности в стране. Было принято решение по выделению земель для населения под приусадебные участки. Так, в период 1989-1991 годы площадь выделенных земель превысила 500 тысяч гектаров, то есть увеличилась по сравнению с 1988 годом в 2,5 раза. За счет увеличения числа и размеров земельных наделов 600 тысяч человек были привлечены к активной трудовой деятельности. Тем самым была повышена занятость, в значительной мере снята социальная напряженность в сельской местности⁶. Для сравнения уместно привести тот факт, что за все годы советской власти сельскому населению Узбекистана было выделено всего около 300 тысяч гектаров земли.

Переходный период. В период 1991-2000 гг., в условиях падения объемов производства, структурных преобразований, роста безработицы и избыточности трудовых ресурсов, масштабного роста цен уровень располагаемых доходов населения сократился почти вдвое. Инфляция затронула, прежде всего, доходы малообеспеченных слоев населения. Главной целью политики Узбекистана на данном этапе стало максимальное предотвращение массовой безработицы и смягчение "потерь" доходов населения от либерализации цен.

В этот период социальная защита в виде недопущения массового снижения уровня жизни населения была достигнута системой государственной поддержки в виде индексации заработной платы, компенсаций, льгот, дотаций и потребительских субсидий. Были созданы правовые основы социальной защиты населения, принята Конституция Республики Узбекистан, где определены основные социальные гарантии государства в области занятости, доходов, социального обеспечения и др. В сфере обеспечения государственных гарантий установлены минимальные размеры оплаты труда, пенсий, пособий для социально-уязвимых групп населения, бесплатных социальных услуг, оказываемых населению.

Использовался широкий арсенал способов и приемов государственного регулирования в виде прямых денежных выплат - регулярно пересматриваемые размеры заработной платы, компенсационные выплаты, пенсии, стипендии, пособия, а также косвенных - льготы, дотации, субсидии.

В качестве защитной меры использовалась система потребительских субсидий и раз-

личные формы защиты внутреннего потребительского рынка. Так, до 1994 года действовали дотации на хлеб, мясо, молоко, сахар, растительное масло, хозяйственное мыло, отдельные товары детского ассортимента. На потребительские субсидии направлялась почти половина всех средств государственного бюджета, выделяемых на социальную защиту населения.

Практиковалась система разовых, а затем и многоразовых купонов на приобретение потребительских товаров, что обеспечило надежные социальные гарантии всему населению в использовании жизненно важных потребительских товаров.

Студентам вузов, учащимся техникумов и профессионально-технических училищ, аспирантам неоднократно повышались размеры стипендий, были введены компенсационные доплаты по возмещению стоимости питания в школьных и студенческих столовых и буфетах, за проживание на частных квартирах, льготный проезд в общественном транспорте.

Для молодоженов, впервые вступающих в брак, в 1990-1994 гг. был установлен льготный порядок приобретения мебели и ковровых изделий. Из республиканского бюджета компенсировались такие социальные льготы, как завтраки для учащихся начальных классов и одиноких пенсионеров, бесплатное питание для детей до 2 лет и беременных женщин, страдающих анемией, льготное питание для школьников и студентов. Действовали дотации и льготы по оплате коммунальных услуг, проезда в городском транспорте.

С 1994 года стали внедряться приоритеты социальной защиты населения, ориентированные на оказание помощи нуждающимся семьям. Модель упреждающей социальной защиты реформировалась в направлении создания обновленной модели, в основу которой положены принципы адресной социальной защиты наименее обеспеченных граждан через органы самоуправления граждан⁷. Выделяемые пособия из государственного бюджета назначались по решению схода граждан поселка, кишлака, аула или собранием представителей граждан от улиц и жилых домов.

В результате "малой приватизации" 96% семей в республике получили в собственность жилье, ранее находившееся в государственной собственности. По данным бюджетных обследований домохозяйств, 85% семей, которые считались малообеспеченными, имели собственный дом. Индивидуальные дома имели 93% сельских жителей.

Предпринятые правительством меры по выделению сельскому населению земли под личное подсобное хозяйство, а также стимулирование предпринимательской деятельности компенсировали снижение реальной заработной платы и уровня потребления основной части населения. При этом выделяемая величина земель для семей достигла 30 соток по сравнению с 12 сотками в 1990 году.

В формировании совокупных доходов населения повысилась доля доходов в натуральной форме. За 1990-1995 гг. личное натуральное потребление в совокупных доходах населения составило около 10%, а в семьях сельских жителей - более 40%. Вклад доходов от продажи сельскохозяйственной продукции и предпринимательской деятельности в формировании прироста доходов населения повысился с 2,2% до 12,2%, в то время как вклад заработной платы несколько сократился с 5,5 до 4,8%. При этом усилилась межрегиональная дифференциация заработной платы. Различный экономический потенциал регионов, преобладание в структуре экономики неэффективных, неконкурентоспособных и нерентабельных предприятий, низкая способность населения (особенно сельских жителей) адаптироваться к новому типу экономических отношений, экологические и технологические процессы, происходящие в отдельных регионах, обусловили региональное неравенство оплаты труда. К регионам с низкой заработной платой населения относились области с высокой долей сельского хозяйства в структуре экономики (Андижанская, Джизакская, Наманганская, Самаркандская и Сурхандарьинская области), к регионам с высокой заработной платой - области, в структуре экономики которых преобладала промышленность (г.Ташкент, Навоийская и Ташкентская области).

Таким образом, в 1991-1996 годы, принятые меры правительством позволили не допустить чрезмерного расслоения общества на богатых и бедных, обеспечив защиту от экономических потрясений. Превентивная политика обусловила относительно незначительный рост уровня дифференциации доходов населения по сравнению с другими странами СНГ. В результате в республике произошел лишь умеренный рост неравенства населения - коэффициент Джини увеличился с 0,261 в 1991 году до 0,310 в 1995 году (в странах СНГ в среднем этот показатель составил 0,398).

Экономический рост, начавшийся с 1996 года, стал естественной базой для роста доходов населения. За 1996-2000 годы реальные денежные доходы населения увеличивались ежегодно в среднем на 22%. Существенно изменилась структура доходов населения. Постепенно увеличился вклад заработной платы в формировании прироста доходов населения - с 4,8% до 6%.

Начиная с 1997 года, макроэкономическая стабильность, рост экономических показателей, проведение эффективной политики регулирования доходов населения при помощи таких инструментов, как налоговое регулирование, индексация доходов, гарантируемый минимум заработной платы, способствовали выведению из категории бедного основной массы работающего населения и высвобождению значительных ресурсов для оказания социальной помощи населению.

В течение всего периода происходили существенные изменения в степени дифференциации доходов населения республики. Наибольший рост неравенства пришелся на 1997 год, когда децильный коэффициент дифференциации доходов вырос до 13,2 раза. Начиная с 1999 года, данный показатель снизился до 10,7 раз.

Началась реализация ежегодных целевых программ, как "Год интересов человека" (1997г.), "Год семьи" (1998г.), "Год женщины" (1999г.), "Год здорового поколения" (2000г.). В них реализован комплекс мер по дальнейшему расширению масштабов и усилению социальной защиты населения, повышению адресности, дифференцированности и эффективности помощи и государственной поддержки социально уязвимых слоев населения.

Одним из ключевых мер, принятых в решении стратегических проблем социальной защиты населения, стали кардинальные реформы в сфере образования и здравоохранения. Так, в 1997 году Узбекистан приступил к реализации Национальной программы по подготовке кадров, представляющей долгосрочную стратегию развития образования в республике на основе 12-летнего общего среднего, среднеспециального и профессионального образования. Необходимость реформирования системы образования была вызвана, прежде всего, потребностью приведения качества рабочей силы в соответствие с требованиями рыночной экономики с учетом демографической специфики страны.

В 1996 году Правительство приняло общегосударственную Программу по улучшению инфраструктуры села и создала основу для положительных изменений амбулаторной медицинской службы на селе. Реформа ставила целью улучшить качество медицинской помощи, обеспечить всеобщий охват и сохранить бесплатный доступ населения к первичной медико-санитарной помощи (ПМСП).

Начиная с 1998 года, республика приступила к формированию Национальной модели охраны здоровья населения, основанной на принципах всеобщей доступности медицинских услуг и лекарственных препаратов, совершенствования профилактической работы, развития частной медицины, реформирования системы подготовки медицинских кадров. Одной из составляющих реформ системы здравоохранения стало преобразование первичной медико-санитарной помощи и формирование института врача общей практики.

Курсом на развитие. Если в период до 2000 года основной характеристикой программ социальной политики было обеспечение гарантированной социальной защиты практически всех слоев населения, то в последующие годы акцент делался на защиту только уязвимых слоев населения. Для повышения уровня жизни остальных категорий населения государство стало разрабатывать специальные программы создания новых рабочих

мест, повышения занятости и доходов, в том числе на основе развития малого бизнеса и частного предпринимательства. При этом Узбекистан сохранил более высокий по сравнению с другими республиками уровень социальных расходов государственного бюджета. Так, если в 1990 году социальные расходы составляли одну треть всех расходов бюджета, то постепенно к 2010 году они превысили 60%.

Принятые меры в данном периоде способствовали качественным изменениям в уровне и структуре доходов и благосостоянии населения. Последовательное проведение политики доходов и их устойчивый рост обусловили изменение структуры источников формирования доходов и сглаживание их дифференциации.

В целом по сравнению с 2000 годом реальные доходы на душу населения за последующие десять лет выросли в 8,6 раза. Средняя заработная плата превысила стоимость потребительской корзины более, чем в 4 раза.

За этот период в структуре доходов населения выросла доля доходов от предпринимательской деятельности, на чью долю в 2010 году приходилось уже 50 % всех доходов. При этом соотношение в уровнях доходов между 10 % наиболее и наименее обеспеченных слоев населения в 2010 году составило почти 8 раз, что, являясь одним из наиболее невысоких показателей в мире, свидетельствует об эффективности проводимой социальной политики по недопущению резкого расслоения общества.

Росту доходов и благосостояния населения в ряде ключевых факторов способствовали меры по повышению уровня занятости населения, в особенности молодежи. При этом общая численность населения за 1991-2010 гг. увеличилась более, чем на 7,4 млн. человек, что существенно отразилось на росте трудовых ресурсов (с 1,7% до 2,7%).

В результате сложившихся специфических демографических условий для Узбекистана, начиная с 2009 года, правительством страны принимаются меры по созданию новых рабочих мест и обеспечению занятости населения посредством реализации ежегодных Программ. При этом эффективно используется имеющийся потенциал территорий республики и отраслей экономики по увеличению спроса на рабочую силу на рынке труда. Такой подход помог усилить социальную защиту трудоспособного населения в период мирового финансово-экономического кризиса, прежде всего молодежи - выпускников профессиональных колледжей и отслуживших в армии. Важнейшим направлением и ключом к решению этой задачи явилось использование различных форм кооперации профессиональных колледжей с предприятиями - работодателями, привлечение к этой проблеме общественности районов и городов.

В целом за период с 2001 по 2010 год численность занятого населения выросла на 3,2 млн. человек и составила в 2010 году 12,2 млн. человек. Доля занятых в экономике в числе трудовых ресурсов сохраняется за весь период на уровне 70%.

Сформирована соответствующая нормативно-правовая база социальной поддержки пенсионеров, инвалидов, многодетных и малообеспеченных семей, безработных и других уязвимых групп населения, неспособных в силу объективных факторов самостоятельно обеспечить для себя приемлемые условия жизнедеятельности, а также с учетом экологических факторов отдельных регионов республики⁸.

Ежегодные Программы, принимаемые для решения социально значимых вопросов способствовали проведению сильной адресной социальной защиты населения. Так, 2001 - Год матери и ребенка, 2002 - Год интересов старшего поколения, 2003 - Год махалли, 2004 - Год доброты и милосердия, 2005 - Год здоровья, 2006 - Год благотворительности и медицинских работников, 2007 - Год социальной защиты, 2008 - Год молодежи, 2009 - Год развития и благоустройства села, 2010 - Год гармонично развитого поколения.

С 2005 года введена система обязательного накопительного пенсионного обеспечения⁹. В настоящее время в республике действуют две обязательные пенсионные системы: основная - система государственного пенсионного обеспечения, основанная на принципе солидарности поколений.

В 2007 году в соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан "О мерах по

усилению социальной поддержки пенсионеров" увеличены размеры пенсий за счет увеличения предельных размеров доходов, принимаемых для их исчисления (с 7-кратного до 8-кратного размера минимальной заработной платы).

Особым этапом стал период, обусловленный мировым финансово-экономическим кризисом. Проводимая социально-экономическая политика, начиная с 2008 года, позволила минимизировать воздействие мирового кризиса на экономику и уровень жизни населения республики. При этом удалось сохранить относительно высокие расходы государства на развитие социальной инфраструктуры и социальную поддержку населения.

Одной из важных направлений социальной политики было повышение уровня жизни сельского населения. Так, с 2009 года начата системная работа по комплексной застройке в сельской местности массивов индивидуальными жилыми домами по типовым проектам с повышенной комфортностью и со всеми удобствами и коммунальными услугами.

Основная направленность социальной политики в данном периоде стало формирование и укрепление целостной непрерывной системы образовательного процесса, включая весь цикл подготовки высокообразованного и профессионально подготовленного поколения от общего среднего до среднего специального, профессионального и высшего образования. В структуре расходов госбюджета расходы на образование выросли с 17,9% в 1990 году до 33,3% в 2010 году. В ряде принятых мер стали такие программы, как "Государственная общенациональная Программа развития школьного образования на 2004-2009 годы", "Программа издания учебников и учебно-методических пособий для общеобразовательных школ на 2005-2009 годы", Постановление Президента Республики Узбекистан "О мерах по дальнейшему совершенствованию системы подготовки и укомплектования квалифицированными педагогическими кадрами средних специальных, профессиональных образовательных учреждений"¹⁰.

Наряду с образованием, в данном периоде особые преобразования произошли и в системе здравоохранения, которые способствовали улучшению здоровья населения. В структуре расходов госбюджета расходы на здравоохранение выросли с 9,6% в 1990 году до 12,8% в 2010 году.

В рамках реализации государственной программы реформирования здравоохранения в период 1998-2004 годы был запущен проект "Здоровье-1" на примере экспериментальных территорий (Ферганская, Навоийская, Сырдарьинская, Хорезмская области и Республика Каракалпакстан), сформирована национальная модель первичной медико-санитарной помощи в сельской местности¹¹.

В период 2005-2011 годы был успешно реализован проект "Здоровье-2" как продолжение предыдущего проекта он предусматривал распространение достижения первого проекта по всей стране. Все это позволило существенно улучшить инфраструктуру сельского здравоохранения и оснастить современным медицинским оборудованием большую часть (свыше 3000) сельских учреждений первичной медико-санитарной помощи¹². Была проведена реформа методики финансирования первичного звена здравоохранения, основанная на подушевом финансировании сельских учреждений первичной медико-санитарной помощи. Начата реформа городского звена первичной медико-санитарной помощи на уровне пилотных поликлиник в четырех городах - Ташкент, Самарканд, Гулистан и Маргилан. Медицинский персонал реформированных учреждений первичной медико-санитарной помощи прошел обширную переподготовку по общей врачебной практике с уклоном семейной медицины.

В результате реформ, проводимых в системе здравоохранения, реализации целевых программ по укреплению репродуктивного здоровья населения, охраны здоровья матери и ребенка, формированию физически и духовно развитого поколения, снизился уровень смертности населения с 6,2 промилле в 1991 году до 4,9 в 2010 году, в 3 раза сократился уровень материнской и младенческой смертности, вдвое сократилось количество детей с врожденными и наследственными заболеваниями. Средняя продолжительность жизни населения выросла с 67 лет в 1990 году до 73 в 2010 году.

Новый этап развития. Достигнутые в 2010-2015 гг. устойчиво высокие темпы экономического развития создали прочную базу для дальнейшего роста доходов населения, повышения уровня и качества жизни людей. Проводимые меры по повышению благосостояния населения способствовали снижению уровня социального расслоения общества. Соотношение доходов 10 процентов наиболее обеспеченного населения и 10 процентов наименее обеспеченного населения - так называемый "децильный коэффициент" - имеет устойчивую тенденцию к снижению и в 2015 году составило 7,7 по сравнению с 8,5 в 2010 году. При этом доля доходов от предпринимательской деятельности увеличилась до 52 процентов против 47,1 процента в 2010 году, что существенно превышает аналогичный показатель в странах СНГ.

Сложившийся международный показатель, характеризующий расслоение по доходам, - индекс Джини в 2015 году составил 0,28 против 0,39 в 2000 году и по своему уровню значительно ниже, чем во многих экономически развитых и развивающихся странах мира.

За счет стимулирования внутреннего производства, а также регулярные меры по недопущению резкого роста цен способствовали умеренному повышению потребительского роста на товары длительного пользования, строительным материалам и услугам¹³. В частности, обеспеченность семей легковыми автомобилями достигла 42 на 100 семей, что в 1,5 раза больше показателя пятилетней давности, персональными компьютерами - 47 с ростом за этот период в 3,9 раза, кондиционерами - 31, или, соответственно, в 1,7 раза, мобильными телефонами - 234, или в 1,6 раза.

Вместе с тем, большое значение в системе мер по повышению благосостояния населения имело принятие решения об увеличении до шести соток земельных участков, выделяемых под индивидуальное строительство жилья. В результате с 2009-2015 годы в республике осуществлено строительство более 50 тысяч жилых домов по типовым проектам на условиях "под ключ".

На данном этапе развития страны основные приоритеты социальной политики были осуществлены на основе ежегодных программ, как 2011 - Год малого бизнеса и предпринимательства, 2012 - Год семьи, 2013 - Год благоденствия и процветания, 2014 - Год здорового ребенка, 2015 - Год внимания и заботы о старшем поколении, 2016 - Год здоровой матери и ребенка.

Результаты принятых программных мер в данном периоде отразились в проведенном под эгидой ООН с участием группы независимых организаций и международных экспертов в 2015 году рейтинговым оценкам 158 стран мира по такому показателю, как "индекс счастья", характеризующему способность страны обеспечить своим жителям счастливую жизнь, Узбекистан занял 44-е место против 60-го места в 2013 году.

Таким образом, реализация рыночных реформ за годы независимости в соответствии с одним из важных и приоритетных принципов национальной модели развития - проведение сильной социальной политики - позволила сохранить в обществе социальную справедливость и стабильность. Посредством реализации социальной политики Узбекистана целенаправленно обеспечивалась всемерная поддержка и защита интересов каждой отдельной личности, семьи и общества в целом с учетом новых приоритетов и возможностей.

Источники и литература

1. Каримов И.А. Узбекистан на пороге достижения независимости. -Т.: "Узбекистан", 2011, -С. 15.
2. Миланович Б. Бедность, неравенство и социальная политика в странах с переходной экономикой. Всемирный банк, ноябрь 1995.
3. Каримов И.А. Узбекистан на пороге достижения независимости. -Т.: "Узбекистан", 2011, -С. 5.
4. Каримов И.А. Узбекистан на пороге достижения независимости. -Т.: "Узбекистан", 2011, -С. 147.
5. Каримов И.А. Узбекистан на пороге достижения независимости. -Т.: "Узбекистан", 2011, -С. 19.
6. Каримов И.А. Узбекистан на пороге достижения независимости. -Т.: "Узбекистан", 2011, -С. 40.

7. Закон Республики Узбекистан от 2 сентября 1993 года . N 915-ХП "Об органах самоуправления граждан" - www.norma.uz

8. Постановление КМ РУз. от 8 июня 2001 года №249 "О дополнительных мерах по социальной защите населения и смягчению последствий маловодья в Республике Каракалпакстан и Хорезмской области";

Указ Президента РУз. от 25 января 2002 года №УП-3017 "Об усилении адресной поддержки социально уязвимых слоев населения"; Постановление Кабинета Министров от 25 января 2002 года №33 "О мерах по реализации программы адресной поддержки социально уязвимых слоев населения на 2002-2003 годы";

Указы Президента РУз. от 18 мая 2007 года №УП-3878 "О дополнительных мерах по материальной и моральной поддержке молодых семей" и от 19 марта 2007 года №УП-3864 "О мерах по дальнейшему совершенствованию и укреплению системы социальной защиты населения";

Постановление КМ РУз. от 12.12.2012г. №350 "О мерах по дальнейшему совершенствованию порядка назначения и выплаты социальных пособий";

Постановление КМ РУз. от 15.02.2013г. №44 "Об утверждении Положения о порядке назначения и выплаты социальных пособий и материальной помощи малообеспеченным семьям" - www.norma.uz.

9. Закон Республики Узбекистан от 2 декабря 2004 года №702-II "О накопительном пенсионном обеспечении граждан"- www.norma.uz.

10. Постановление Президента Республики Узбекистан от 28.05.2012 г. НПП-1761 - www.norma.uz

Указ Президента Республики Узбекистан от 10 ноября 1998 года № УП -2107 - www.norma.uz.

Указ Президента Республики Узбекистан "Об основных направлениях дальнейшего углубления реформ и реализации государственной программы развития здравоохранения" (19.09.2007г.); Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан "Об укреплении материально-технической базы учреждений здравоохранения" (24.03.2011г.) - www.norma.uz.

11. Постановление Президента Республики Узбекистан от 17.04.2006 г. N ПП-325 "О мерах по ускорению развития сферы услуг и сервиса в Республике Узбекистан в 2006-2010 годах".

12. Постановление Президента Республики Узбекистан от 10.05.2012 г. N ПП-1754 "О Программе развития сферы услуг в Республике Узбекистан на 2012-2016 годы".

13. Постановление Президента Республики Узбекистан от 17.04.2013г. НПП-1957 "О дополнительных мерах по ускоренному развитию сферы услуг и сервиса в сельской местности в 2013-2016 годах" - www.norma.uz.

ДАВЛАТ ХИЗМАТИНИНГ ЯНГИ ДАВРИ: БОШҚАРУВДА АҲОЛИ ИШТИРОКИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ АМАЛИЙ ЧОРАЛАРИ

Мурожаатларда кўтарилган ҳаётий муаммоларни жойлардаги ҳокимлик ва идоралар, тегишли мутасаддилар ўз вақтида ҳал этиши зарур эмасми? Ҳолбуки, бу масалада алоҳида қонун, яъни, "Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги Қонун қабул қилинган. Лекин, минг афсуски, бу қонуннинг ижросини назорат қилиш ўз ҳолига ташлаб қўйилган.

Халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак ва бу ҳақиқатни, аввало, барча бўғиндаги раҳбарлар яхши тушуниб олиши зарур.

ШАВКАТ МИРЗИЁЕВ

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллиги муносабати билан ўтказилган тантанали маросимда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев "Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш - юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови" номли маъруза билан иштирок этди. Унда илгари сурилаётган ислохотлар кўлами унинг долзарблиги ва талаби жиҳатидан кенг қамровлиги ривожланган давлатлар қаторидан жой олишни режалаштирган Ўзбекистон учун муҳим аҳамиятга эга эканлиги таъкидланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қуйидаги масалаларга эътибор қаратилди:

— ўтган даврда қабул қилинган 400 га яқин яхлит қонунлар ҳаётимизнинг барча соҳаларини ҳуқуқий тартибга солиш билан бирга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашга хизмат қилмоқда, лекин ҳозирги кунда қонунларнинг ислохотлар самарасига таъсири сезилмаяпти. Уларнинг ижтимоий муносабатларни бевосита тартибга солишдаги роли пастлигича қолмоқда;

— қонунларнинг мазмун-моҳиятини халқимиз, шунингдек, масъул ижрочиларга ўз вақтида етказиш, уларнинг ижросини тўғри ташкил этиш ҳамда қонун талабларига қатъий амал қилишни таъминлашдаги ишлар талаб даражасида эмаслиги ва қонунлар ижросини ташкил этиш бўйича соатдек аниқ ишлайдиган механизм яратилмаган;

— мамлакатда коррупцияга қарши курашда очиқлик ва ошкораликни таъминлаш учун фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари ва аҳоли билан самарали ҳамкорлик талаб даражасида йўлга қўйилмаган;

— марказий ва маҳаллий давлат бошқаруви органлари томонидан юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳаётий муаммоларга тааллуқли мурожаатлари билан ишлаш бўйича аниқ тизим яратилмаган.

Мазкур муаммолар бўйича Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан аниқ чоратадбирлар белгилаб берилди. Давлат бошқаруви органлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш бўйича хорижий мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиш лозим. Масалан,

МАМАДАЛИЕВ Фарҳод, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси 2-курс тингловчиси.

ШЕРБАДАЛОВ Равшанбек, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси 2-курс тингловчиси.

Италия Республикаси давлат бошқарувида Италия Коррупцияга қарши кураш миллий ташкилоти (ANAC) муайян тажрибага эга. Унинг ўзига хос хусусиятларидан бири жиноятни жазолашдан кўра, унга сабаб бўлаётган омилларнинг олдини олиш орқали коррупцияга қарши курашишдир¹.

Италия Республикасида давлат бошқарувининг янги тенденциялар асосида шаклланиши бўйича ислохотлар билан, асосан, Италия Давлат бошқаруви ва Инновациялар вазирлиги шуғулланади². Мамлакатда ҳар бир давлат бошқаруви органининг ўз расмий веб-сайти бўлиши ҳамда у қонун талаблари асосида маълумот ҳамда ахборотлар билан тўлдириб борилиши шарт. Унда барча даражадаги раҳбарлар тўғрисидаги маълумотлар, энг сўнгги ислохот ва режалаштирилган тадбирлар ахборотлари тезкор равишда алмаштириб борилади. Алоҳида пунктда фуқаролар томонидан таклиф, мулоҳаза ва мурожаатлар қабул қилиниб, қайта ишланиб, ижро этилади ҳамда унинг натижаси бўйича раҳбар ва мурожаат муаллифига электрон тарзда жавоб берилади.

Корея Республикасида эса бундай ислохотлар 2008 йилда мамлакат президенти Ли Мёнг-Бак ташаббуси билан бошланган. Президент Ли Мёнг-Бак 2008 йилнинг 9 сентябрь куни давлат раҳбариятининг кенгайтирилган йиғилишида давлат ва жамият муносабатлари муаммоларига тўхталиб, ислохотлар зарурлигини таъкидлаган. Зеро, глобализация ва замонавий иқтисодий шаклланишнинг натижаси салбий таъсирга эга бўлмаслиги учун 100 йилдан бери қўлланилган тизимни тубдан қайта кўриб чиқиш зарурлиги давр талаби эди. У "давлат бошқаруви рақамли технологиялар асри ҳисобланган XXI асрда жамият эҳтиёжлари ва талабларини мутлақо қондиришга қодир эмас"лигини кўрсатиб ўтган³.

Жанубий Корея Республикасида очиқлик ва шаффофликни таъминлаш борасида олиб борилган амалий тадбирлар, авваламбор, мамлакатда электрон ҳукуматни ривожлантириш билан боғлиқлигини унутмаслик керак. Хусусан, электрон ҳукуматни ривожлантиришнинг интеграциялашув босқичида фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари билан биргаликда бевосита фуқароларнинг фаол иштироки ҳамда ҳамкорлиги яққол намоён бўлади. Бугунги кунда ушбу мамлакатнинг давлат бошқарувида маъмурий, сиёсий ва молиявий номарказлаштириш даражаси юқорилаб, давлат ва жамият ҳамкорлиги ортган. Натижада, "Ақлли шаҳар" ("Smart city") каби замонавий лойиҳалар асосидаги инновацион бошқарув тизими шаклланимоқда. Фуқаролар, биринчидан, замонавий ахборот-коммуникация технологияларини қўллаган ҳолда муаммоларни кўрсатиб беришса; иккинчидан, бошқарувда уларни бартараф этишга оид таклифлар ҳам берадилар; учинчидан, жамиятнинг барча аъзолари ушбу жараёнда фаол иштирок этадилар; тўртинчидан, бошқарувчиларнинг аҳоли олдида ҳисобдорлиги аниқ белгилаб берилгани боис ҳамкорлик даражаси кун сайин ортиб боради. Айтайлик, фуқаро кўчада кетаётиб сув тармоғида носозлик юзага келганига гувоҳ бўлди. Дарҳол уяли телефони ёрдамида расмга туширади ҳамда маҳаллий мэрия расмий веб-сайтига жўнатади. Носозлик дарҳол бартараф этилади ва фуқарога ташаккур билдирилади. Умуман олганда, фуқаролар давлат бошқарувининг объекти ва субъекти сифатида намоён бўлиши учун замин яратилган.

Финляндия Республикаси тажрибасида қонун ижросини таъминлаш ҳамда давлат хизмати самарадорлигини ошириш, фуқаролар билан давлат органлари ўртасидаги мулоқотни таъминлашда, фуқаролар мурожаатларини кўриб чиқиш ҳамда мансабдор шахслар томонидан коррупцияга оид жиноятлар содир этилишининг олдини олишда, Финляндия Конституцияси, Жиноят кодекси, "Фуқаролик хизмати тўғрисида"ги қонун, маъмурий бошқарувга оид йўриқномалар ва бошқа қонуности ҳужжатлар асос бўлиб хизмат қилади. Улар орасида энг муҳими — "Ахлоқ қоидалари"дир. Давлат хизматчиларининг коррупциялашувидан сақловчи муҳим омиллардан бири уларнинг моддий ва ижтимоий таъминланганлигидир. Финляндияда оммавий ахборот воситалари ижтимоий назоратнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади⁴.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда, давлат бошқаруви органлари фаолиятининг самарадорлиги ва аҳоли билан мулоқот ҳамда инсон манфаатларини таъминлашнинг сифат даражасини оширишда, давлат бошқарув органлари фаолиятининг очиқлиги,

шаффофлигини тубдан яхшилаш, "Давлат хизмати тўғрисида" қонун қабул қилиш, давлат бошқарув органлари хизматчиларини рағбатлантириш, назорат қилиш ҳамда барча марказий ва маҳаллий давлат бошқарув органларида муддати аниқ белгиланган ротация масаласини қайта кўриб чиқиш, мансабдор шахсларнинг жисмоний ва юридик шахслар мурожаатларини қабул қилиш ҳамда кўриб чиқишда электрон тизимни самарали жорий этиш ва уларнинг манфаатларини, бузилган ҳуқуқларини ўз вақтида, тезкор равишда, қонун доирасида ҳал этишни мустаҳкамлаш лозим. Зеро, янги давлат бошқарувига ўтиш, яъни халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари халқимизга хизмат қилишининг айти пайти эканини эътироф этган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан илгари сурилган ғоялар ҳаётий бошқарув тажрибасига асосланганлигини кўриш қийин эмас.

Манба ва адабиётлар

1. The Italian anticorruption system: Mandates and activities of the Italian National Anticorruption Authority, presentation by Abbattino Giuseppe, meeting with delegation of the Public administration of Academy under the President of The Republic of Uzbekistan.

2. The Reorganisation of Local Administration in South Korea: The Debate on Democracy and Efficiency in Local Governance, HEIKE HERMANN, Inha University, 2015.

3. Modernizing the Public Administration: a study on Italy, OECD, Public Governance Meeting at the Ministerial level, Venice, 2010.

4. Исмаилов Б.И. "Коррупцияга қарши курашнинг Халқаро-ҳуқуқий асослари" махсус курси бўйича маъруза матни. Адлия вазирлиги ҳузуридаги Юристлар малакасини ошириш маркази.

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Правовые аспекты государственного управления

Джуракулов Х.

ФУҚАРОЛАРНИНГ ҚУЛАЙ ТАБИЙ АТРОФ МУҲИТГА ЭГА БЎЛИШ ҲУҚУҚИНИНГ ЗАРУРИЯТИ

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритганидан сўнг экологик муносабатларни қонуний тартибга солиш соҳасида кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Бу борада "Ўзбекистон Республикасида истиқлол йилларида экологик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга қаратилган 30 дан ортиқ қонун ва 350 дан ортиқ қонуности норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди"¹.

Таъкидлаш жоизки, мустақилликка эришганимиздан кейин, энг аввало, инсон ҳуқуқларини таъминлаш масаласи устувор вазифа қилиб белгиланди. Бу борада Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: "Асосий Қонунимизда, биринчи навбатда, шахс манфаатларини давлат манфаатидан устун этиб белгилангани, инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари энг олий қадрият сифатида муҳрлаб қўйилганини яна бир марта таъкидлаб ўтиш ўринли, деб биламан. Айнан ана шу қатъий талабни нафақат қонунларимиз ва ҳуқуқий меъёрларимизда белгилаб бериш, балки бу устувор принципни ҳаётимизга татбиқ қилиш ўта муҳим аҳамиятга эгадир"². Шу жиҳатдан олганда, экологияга оид қабул қилинган деярли барча қонунларда республикаимиз фуқароларининг табиий ресурслардан фойдаланишига тегишли бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгилаб берилди.

Жумладан, табиатни муҳофаза қилишнинг ташкилий ва ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўз аксини топган бўлиб, унинг 50, 54, 55 ва 100-моддаларида фуқароларнинг ушбу соҳадаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари, атроф муҳитга муносабат ва бошқарув тизими бўғинларининг фаолияти белгилаб берилган. 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган "Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Қонунда ҳам Ўзбекистонда табиий шароитларни сақлаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий асослари, фуқароларнинг қулай атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлаш масалалари аниқ кўрсатиб ўтилди. Хусусан, ушбу Қонуннинг 12-моддасига кўра: "Ўзбекистон Республикаси аҳолиси ўз саломатлиги ва келажақ авлоднинг саломатлиги учун қулай табиий муҳитда яшаш, ўз саломатлигини атроф муҳитнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга. Ана шу мақсадда Ўзбекистон Республикаси аҳолиси табиатни муҳофаза қилиш бўйича жамоат ташкилотларига бирлашиш, табиий атроф муҳитнинг аҳволи ҳамда уни муҳофаза қилиш юзасидан кўрилатган чора-тадбирларга доир ахборотларни талаб қилиш ва олиш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси аҳолиси табиий ресурслардан оқилона фойдаланиши, табиат бойликларига эҳтиётлик билан муносабатда бўлиши, экология талабларига риоя этиши шарт"³ эканлиги белгилаб берилди.

Шу билан бирга, фуқаролар қуйидаги ҳуқуқларга ҳам эга:

- атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича жамоат бирлашмалари ва жамғармалар тузиш, шундай бирлашма ва жамғармаларга аъзо бўлиш, ўзларининг молиявий маблағларини уларнинг ҳисоб рақамларига ўтказиш;

- табиий атроф муҳитни муҳофаза қилишга бағишланган мажлислар, митинглар ҳамда бошқа оммавий ижтимоий тадбирларда иштирок этиш, табиий атроф муҳит масалалари

бўйича барча давлат ва жамоат ташкилотларига ариза, шикоят ва таклифлар билан мурожаат этиш;

- тегишли давлат органлари, мансабдор шахслар ва жамоат ташкилотларидан табиий атроф муҳитнинг ҳолати ва уни муҳофаза қилиш борасида амалга оширилаётган тадбирлар тўғрисида ўз вақтида, тўлиқ ва ишончли ахборот беришларини талаб қилиш;

- у ёки бу бошқарув, техник ва бошқа қарорларнинг экологик мақсадга мувофиқлиги ва тўғрилиги юзасидан очиқ ижтимоий баҳс-мунозаралар ўтказиш масаласини ўртага ташлаш, мустақил экологик тадқиқотлар ва экспертизаларни амалга ошириш;

- табиий атроф муҳитга ва инсон соғлигига салбий таъсир кўрсатадиган ёки кўрсатиши мумкин бўлган экологик ва бошқача қарорларни маъмурий ёки суд тартибда бекор қилишни талаб қилиш;

- экологик ҳуқуқбузарликда айбдор бўлган мансабдор шахслар ва бошқа фуқароларни жавобгарликка тортиш тўғрисидаги масалани қўйиш, экологик ҳуқуқбузарлик содир этиш оқибатида фуқаролар соғлиғи ва мулкига етказилган зарарни қоплаш тўғрисида судга даъво аризаларини киритиш ва бошқалар.

Фуқаролар қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқлари бузилган ҳолларда давлат ва жамоатчилик ҳимоясига мурожаат қилиш ҳуқуқига ҳам эгадир. Фуқароларнинг ушбу ҳуқуқи миллий қонунчиликнинг бутун тизими томонидан таъминланади. Фуқаролар мустақил равишда ёки тегишли ижтимоий бирлашмалар орқали ўз экологик манфаатларини муҳофаза қилишга, табиий атроф-муҳитни ифлослантириш оқибатида ўзларининг соғлиғи ва мулкига етказилган зарарни қоплашни суд тартибда ёки маъмурий тартибда талаб қилишга ҳақлидирлар.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонуний асосларда истиқомат қилаётган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи субъектларидир. Маълумки, қулай табиий атроф муҳит масаласи фуқаролиги бўлмаган шахсларни дискриминация қилиш, яъни ҳуқуқларини чеклаб қўйиш воситаси эмас. Шундай экан, қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқидан чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам бир хилда фойдаланадилар, деган хулосага келиш мумкин. Демак, ушбу соҳада фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқий мақомлари тўлиқ равишда мос келади.

Шу билан бирга, ҳозирги кунда ҳуқуқшунослик фанлари доирасида фуқароларнинг қулай табиий атроф муҳитга бўлган (экологик) субъектив ҳуқуқларининг мазмунини ташкил қилувчи масалалар деярли ўрганилмаганлигини қайд этиш жоиз. Бинобарин, бу борадаги муайян бўшлиқ фуқароларнинг экологик ҳуқуқий онгини юксалтириш бора-сидаги ташкилий-ҳуқуқий механизмларни такомиллаштириш ҳамда уларнинг экологик ҳуқ-атворини юксалтириш билан боғлиқ амалий ва илмий лойиҳаларни ишлаб чиқиш масалаларини ҳал этишда муайян қийинчиликлар келтириб чиқармоқда.

Фуқароларнинг экологик ҳуқуқий онгини юксалтириш ҳамда уларнинг экологик ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ҳамда кафолатлаш механизмларини яратиш билан боғлиқ масалалар ижтимоий ва табиий борлиқда инсонларнинг яшаш тарзини белгилаб берувчи муҳим омиллардан бири эканлиги барчага маълум. Шу боис, фуқароларнинг қулай табиий атроф муҳитга бўлган ҳуқуқлари билан экологик ҳуқуқий онг ўртасидаги нисбат масалаларини ўрганишда, энг аввало, "қулай табиий атроф муҳитга бўлган ҳуқуқ" тушунчасининг мазмун ва моҳиятини тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ.

Юридик адабиётларда инсоннинг нормал ҳаётий фаолияти учун зарур бўлган сифатли табиий вазиятнинг турли номлари ишлатилади. "Хавфсиз атроф муҳит", "соғлом атроф муҳит", "қулай атроф муҳит" каби атамалар шулар жумласидан. Эҳтимол, ушбу атамалар ўртасида муайян даражада фарқ бордир. Аммо улар ўртасидаги фарққа лексик жиҳатдан урғу бермасак-да, юқоридаги атамаларда гап инсоннинг оқилона турмуш кечиришини таъминлай оладиган ва антропоген (инсон фаолияти) натижасида ўзгарган табиий атроф муҳит сифати тўғрисида эканлигига амин бўламиз. Биз ушбу тадқиқотда "қулай табиий атроф муҳит" атамасини қўллаймиз. Ушбу атама халқаро ва миллий да-

ражада кенг тан олинган, бундан ташқари, "қулай" атамаси ўзида "соғлом", "хавфсиз" сўзларининг маъносини тўлиқ ва аниқ акс эттиради.

Давлат ва ҳуқуқ назариясида "объектив ҳуқуқ" ва "субъектив ҳуқуқ" тушунчаларининг фарқланиши барчага маълум. Фуқароларимизнинг қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи объектив маънода ҳуқуқ нормаларининг соҳалараро мураккаб комплексини намоён этади. У турли хилдаги индивидуал ва ижтимоий-экологик манфаатларни амалга ошириш учун юридик кафолатларни яратиш мақсадида инсон, жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларни тартибга солишга йўналтирилган.

Фуқароларнинг қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи субъектив ҳуқуқ сифатида ҳар бир индивиднинг ўз сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий, шахсий ва бошқа ҳуқуқларини, эркинликлари ва қонуний манфаатларини табиий атроф муҳитнинг оптимал, яъни энг оқилона шарт-шароитларида амалга оширишга, давлатдан, барча юридик ва жисмоний шахслардан табиатни муҳофаза қилиш бўйича конституциявий мажбуриятларини бажаришни талаб қилишга, шунингдек, улар бу мажбуриятларини бажармаган ҳолларда давлат ва жамиятга ҳимоя қилишни сўраб мурожаат қилишга бўлган конституциявий санкцияланган, давлат томонидан кафолатланган, реал, доимий ва олиб қўйилмайдиган ҳуқуқлари мажмуасидир.

Ушбу ҳуқуқ шахснинг субъектив ҳуқуқлари тизимида муҳим ўрин тутати. Шу билан бирга, уни таснифлаш ўзига хослигини таъкидлаш лозим. Зеро, фуқароларнинг қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини шахснинг субъектив ҳуқуқларининг муайян тоифасига тўғридан-тўғри киритиб қўйиш мақсадга мувофиқ эмас. Фикримизча, фуқаронинг қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқида шахсий ҳуқуқ хусусиятлари мавжуд, чунки унинг амалга оширилишини ҳар бир конкрет индивиддан ажратиш бўлмайди. Ушбу ҳуқуққа ижтимоий-иқтисодий соҳа ҳуқуқлари хусусиятлари ҳам хос, зеро, унинг объекти ажратилмаслиги боис, у Ўзбекистон Республикасида истиқомат қилаётган барча шахсларнинг ҳуқуқлари мажмуаси сифатида ҳам кўрилиши мумкин.

Ҳозирги кунда фуқаронинг қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи шахснинг сиёсий ҳуқуқларига ҳам алоқадор.

Бунинг сабаби шундаки, табиий атроф муҳит муаммолари фуқароларнинг экологик ҳуқуқлари ва манфаатларини муҳофаза қиладиган сиёсий ҳамда бошқа ижтимоий бирлашмалар фаолиятида муҳим аҳамият касб этади. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда табиий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, экологик барқарор ҳолатни сақлаш, аҳоли саломатлигини ҳимоя қилиш ҳамда фуқароларнинг экологик онги ва маданиятини юксалтириш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этишда кенг жамоатчилик иштирокини таъминлаш мақсадида ташкил этилган экология йўналишидаги жамоат бирлашмалари фаолият юрита бошлади. Улар жумласига: "Эколог", "Ўзбекистон табиатни муҳофаза қилиш жамияти", "Ўзбекистон зоология жамияти", "Орол ва Амударёни муҳофаза қилиш иттифоқи", "Ўзбекистон экологик ҳаракати" каби жамоат ташкилотларини киритиш мумкин.

Айниқса, 2008 йил 2 августда мамлакатимизнинг эколог олимлари, шу йўналишда иш олиб бораётган нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фаол жамоатчиликнинг ташаббуси асосида Ўзбекистон экологик ҳаракатининг ташкил этилганлиги фуқароларнинг қулай табиий атроф муҳитга бўлган ҳуқуқларини амалга оширишда ва уларнинг экологик ҳуқуқий онги ҳамда маданиятини юксалтиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Ушбу ҳаракат фаолиятининг устувор йўналишларидан бири аҳолининг экологик маданиятини юксалтириш, экологик таълим ва тарбия тизимини ривожлантириш эканлиги белгилаб қўйилди.

Қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи инсоннинг табиий ҳуқуқлари сира-

Фуқаролар мустақил равишда ёки тегишли ижтимоий бирлашмалар орқали ўз экологик манфаатларини муҳофаза қилишга, табиий атроф-муҳитни ифлослантириш оқибатида ўзларининг соғлиги ва мулкига етказилган зарарни қоплашни суд тартибидея ёки маъмурий тартибда талаб қилишга ҳақлидирлар.

сига кирганлиги учун Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ у ажратиб бўлмай-диган, яъни узвий ҳуқуқ ҳисобланади. Шундай экан, ушбу қонуний ҳуқуқ муайян вақт чегараларига боғлиқ бўлмаган ҳолда амал қилади. Унинг моҳияти инсоннинг табиий атроф муҳитга салбий таъсир кўрсатмайдиган шарт-шароитларда яшаши ва қонун билан ман этилмаган ҳолатларда фаолият кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлишидир.

Фуқароларнинг қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи хўжалик ва бошқа қонуний мақсадларда табиатдан фойдаланиш ҳуқуқини ҳам ўзида ифода этади. Уни амалга оширишда шахс жамиятнинг бошқа аъзолари экологик манфаатларини поймол қилмаслиги лозим. Шу ўринда, "Қонун билан ман этилмаган ҳамма нарсани қилиш мумкин", деган принципга табиатдан фойдаланишда тўлиқ равишда амал қилиш мумкинми деган савол туғилиши табиий. Ушбу саволга жавоб бериш асносида шуни айтиш жоизки, атроф муҳитдаги биологик ва физик мувозанатнинг унча мустаҳкам характерда эмаслиги, табиатга антропоген (инсон қўли билан етказиладиган) таъсир оқибатларининг етарли даражада илмий тадқиқ этилмаганлиги фуқароларнинг ўз экологик манфаатларини амалга оширишлари муаммоларини уларнинг "табиат бойликларига эҳтиёткорона муносабатда бўлиш, табиат ва атроф муҳитни сақлаб қолиш", деган конституциявий мажбурияти билан ўзаро боғлиқликда кўриб чиқишни тақозо этади. Шу ўринда, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50-моддасида: "Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар"⁴, деб мустаҳкамлаб қўйилганлигини таъкидлаш лозим.

Фуқаролар давлатдан, барча юридик ва жисмоний шахслардан инсоннинг ҳаёт фаолияти учун қулай экологик шароит яратиш, уларни муҳофаза қилишни талаб қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Ушбу қонуний ҳуқуқнинг моҳияти тегишли субъектив ҳуқуқ эгалари бўлмиш фуқароларга ҳуқуқни қолган барча субъектларининг қулай табиий атроф муҳитни сақлаб қолиш ва муҳофаза этиш бўйича ўз мажбуриятларини бажаришлари устидан назорат олиб боришнинг юридик имкониятини яратиб беришдан иборатдир. Фуқаролар давлатдан ўз экологик ҳуқуқлари доирасида қонунчиликда назарда тутилган чора-тадбирларни тегишли равишда амалга оширишни талаб этишлари мумкин. Бу ерда гап, асосан, табиий атроф муҳит сифатини режалаштириш ва нормага солиш, экологик зарарли фаолиятларни бартараф этиш, авариялар, ҳалокатлар, табиий офатларнинг олдини олиш ва оқибатларини бартараф этиш, атроф муҳитни соғломлаштириш, экологик қонунчиликка риоя этилиши устидан назорат олиб бориш, экологик хавфсизлик ва барқарор тараққиёт концепциялари ва дастурларини ишлаб чиқиш, тегишли чоралар кўриш борасидаги давлат мажбуриятлари хусусида кетмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг барқарор ривожланиши, унинг аҳолиси саломатлиги, шунингдек, экологик хавфсизлик, табиий экотизимларни сақлаш ва атроф муҳитнинг мутаносиб сифатини сақлаб туриш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва қайта тиклашга, кўп жиҳатдан, фуқароларнинг экологик ҳуқуқий онгини юксалтириш билан биргаликда уларнинг қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш орқали эришиш мумкин. Бу борадаги давлат сиёсатининг муваффақияти тегишли қонунчилик ҳужжатларини янада такомиллаштиришга боғлиқ бўлади.

Махсус илмий адабиётларда таъкидланганидек, мамлакат иқтисодий тармоқларида ўтказилаётган тузилмавий ўзгаришлар, транспорт оқими ва юк ташиш оқимининг ошиши, қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқаришининг жадаллашуви, шаҳар аҳолисининг сезиларли кўпайиши шароитида табиий атроф муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни ташкил қилиш, табиий ресурсларни қайта ишлаш аҳоли ва экология тизимларининг экологик хавфсизлигини таъминлаш муаммоларини ҳал этиш бизнинг давлатимизнинг муҳим вазифаси ҳисобланади⁵.

Ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси "Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Қонунининг асосий мақсадларидан бири "фуқароларнинг қулай атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлашдан иборатдир"⁶. Шу жиҳатдан олганда, давлат аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаши, унинг генетик фондини сақлаб қолишига имкон бериши, тўхтовсиз тараққий этиб бориш шароитида табиат ресурсларидан оқилона фойда-

ланиш ва уларни қайта тиклашни ҳамда фуқароларнинг мақсадга мувофиқ экологик онг ва маданиятга эга бўлишларини таъминлаши лозим.

Мазкур Қонуннинг асосий мазмуни шундаки, унда табиий атроф муҳит сифатини баҳолаш учун тўғри келган физик-кимёвий нормативлар эмас, балки инсон учун салбий оқибатларни юзага келтирмайдиган даражада атроф муҳитга таъсир ўтказиш чегараларини белгилаб берадиган нормативлар кўзда тутилган. Маълумки, шахснинг манфаатларини кўзлаган ҳолда тегишли нормативлар бироз оғирлаштирилиши, кескинлаштирилиши мумкин, зеро, қоида ва талаблар қанчалик қаттиқ бўлса, инсон ва фуқароларнинг экологик ҳуқуқ ҳамда манфаатлари, биринчи навбатда, соғлиги шунчалик ишончли муҳофазаланган бўлади.

Маълумки, инсоннинг меҳнат қобилиятига, ҳаётий фаолиятига, умрининг узун-қисқалигига, сиҳат-саломатлигига, умуман, уларнинг қулай табиий атроф муҳитга бўлган ҳуқуқларини таъминлаш жараёнига таъсир кўрсатадиган асосий омиллардан бири атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳисобланади. Шу жиҳатдан олганда, фуқароларнинг экологик ҳуқуқий онгини юксалтиришда уларнинг билим ва кўникмаларини ҳам шакллантириш лозим. Бинобарин, барқарор экологик вазиятни вужудга келтириш, инсон ҳаёти ва фаолияти учун қулай экологик шарт-шароитлар яратиш, одамларнинг саломатлигини таъминлаш масалаларини ҳал қилиш юридик ҳамда жисмоний шахслардан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид қонунларда белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларга амал қилиш ҳамда уни ўз вақтида бажаришини талаб этади.

1996 йил 27 декабрда қабул қилинган "Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 17-моддасида: "Атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатувчи транспорт воситалари бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини таъмирлайдиган ва уларга техник хизмат кўрсатадиган корхоналар ва ташкилотлар ишлатилган газлардаги ифлослантирувчи моддалар миқдорининг ҳамда улар физикавий омиллари зарарли таъсир кўрсатишининг нормативларга мувофиқлигини текшириш ва тартибга солиб туришни таъминлайдилар"⁷, деб белгиланган.

Давлат аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаши, унинг генетик фондиди сақлаб қолишига имкон бериши, тўхтовсиз тараққий этиб бориш шароитида табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни қайта тиклашни ҳамда фуқароларнинг мақсадга мувофиқ экологик онг ва маданиятга эга бўлишларини таъминлаши лозим.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 2013 йил 27 декабрдаги "Экологик назорат тўғрисида"ги Қонуннинг 17-моддасига мувофиқ фуқароларнинг қуйидаги ҳуқуқлари назарда тутилади:

"атроф муҳитни муҳофаза қилишни, табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни таъминлаш масалалари бўйича қарорлар тайёрлаш ва қабул қилишда, шунингдек, давлат экологик дастурлари ва бошқа экологик дастурларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишда иштирок этиш;

атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги қонун ҳужжатларига юридик ва жисмоний шахслар томонидан риоя этилишини кузатиб боришни амалга ошириш;

экологик назорат соҳасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқишда иштирок этиш;

атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари бузилишининг ўзи томонидан аниқланган факти тўғрисида махсус ваколатли давлат органларини, маҳаллий давлат ҳокимияти органларини, давлат ва хўжалик бошқаруви органларини, хўжалик юритувчи субъектларни, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини хабардор қилиш;

атроф муҳитнинг ҳолати, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, мазкур соҳа-

даги қонун ҳужжатлари бузилиши юзасидан аниқланган фактни бартараф этиш бўйича кўрилатган чора-тадбирлар тўғрисида тегишли давлат органларига мурожаат қилиш ва ахборот олиш;

атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш масалалари бўйича жамоатчилик фикрини ўрганишни, жамоатчилик экологик экспертизасини ўтказишда иштирок этиш;

тегишли давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар раҳбарларининг атроф муҳитни муҳофаза қилиш, ҳудуднинг санитария ҳолати, ободонлаштирилиши ҳамда кўкаламзорлаштирилиши масалаларига доир ахбороти ҳамда ҳисоботларини эшитишда иштирок этиш"⁸.

Инсоннинг соғлиғи, яшashi ва моддий-маънавий баркамоллиги, бир сўз билан айтганда, унинг қулай табиий атроф муҳитда яшаш ҳуқуқи ҳозирда "экологик барқарорлик"ка бевосита боғлиқ бўлиб қолган. Экологик барқарорликка тажовуз солаётган манбаларнинг мавжудлиги ва улар хавфининг кўлами ҳамда оқибатлари инсонларда экологик хавфсиз яшаш ҳуқуқи долзарблигини вужудга келтиради, уни таъминлаш масалаларини долзарб қилиб қўяди. Академик М.Шарифхўжаев бу борада таъкидлаб ўтганидек, "Ҳар бир кишининг ҳозир ва келажакда хавф-хатарсиз, ишонч билан яшашини таъминлаш (келажакнинг ишончлилиги ва хавфсизлиги тамойили)" ижтимоий тараққиётнинг муҳим тамойилларидан ҳисобланади⁹.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги табиий атроф муҳитни муҳофаза қилиш, табиатдан оқилона фойдаланиш, экологик хавфсизлик ва фуқароларнинг қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқларини таъминлаш борасида олиб борилаётган ишлар миқёси ва кўлами тобора ортиб бораётган шароитда қуйидаги устувор йўналишларни айтиб ўтиш лозим:

- фуқароларнинг қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи экологик нормативларнинг сифатий ва миқдорий кўрсаткичларига аниқ риоя қилинишига тўғридан-тўғри боғлиқлиги;

- фуқароларнинг қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи ва уни таъминлаш "инсон-жамиyat-табиат" муносабатларининг барқарорлигига эришишда ҳамда экологик муаммоларнинг олдини олишда асосий омил бўлиб қолиши;

- мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг кўлами ва суръати кенгайиб, ривожланиб бораётган, бозор иқтисодиёти жараёнида инсон ҳамда фуқароларнинг эҳтиёж ва манфаатлари тобора ўсиб бораётган бугунги кунда ушбу воқеликка мос равишда жорий қонунчилик билан бирга, фуқароларнинг экологик ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтиришга оид фаолиятни ҳам такомиллаштириб бориш мақсадга мувофиқ.

Манба ва адабиётлар

1. Хамраев Ў. Экологик соҳадаги қонунчилик ижросини таъминлашда фуқаролик жамияти институтларининг иштироки: миллий ва хорижий тажриба. // Фуқаролик жамияти. 2015, №2(42), -Б.34.

2. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари - олий қадрият. 14-ж. -Т.: Ўзбекистон, 2006. -Б.62-63.

3. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993. -№1. -38-модда.

4. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2014. - Б.17.

5. Файзиёв Ш.Х. Теоретические проблемы правового обеспечения экологической политики Республики Узбекистан.: Автореф. дис. доктр.ю.н. -Т.: ТГЮИ, 2004. - 48 с.

6. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993. -№1. -38-модда.

7. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 2-сон, 52-модда.

8. "Халқ сўзи" газетаси, 2013 йил 28 декабрдаги 255 (5929)-сони.

9. Шарифхўжаев М. Ўзбекистонда очиқ фуқаролик жамиятининг шаклланиши. - Т.: Шарқ, 2003. -Б.62.

НОВЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Указ Президента Республики Узбекистан "О мерах по дальнейшему реформированию судебно-правовой системы, усилению гарантий надежной защиты прав и свобод граждан" (от 21.10.2016 г. № УП-4850) открывает новый этап развития административного судопроизводства в Республике Узбекистан, который имеет свои основы в Конституции Республики Узбекистан¹, что в свою очередь создает необходимость развития научно-теоретических основ института административного судопроизводства в нашей стране².

Следует отметить, что существует множество различных инструментов, касающихся вопроса правового регулирования отношений между частными лицами и государственными органами. В связи с этим, в литературе часто обсуждаются вопросы о внедрении административных судов и о принятии Закона "Об административном судопроизводстве" в качестве одного из самых эффективных инструментов решения вопроса правового регулирования отношений частных лиц и государства.

Исходя из этого, в статье будут проанализированы вопросы внедрения административных судов и принятия Закона "Об административном судопроизводстве" как одного из самых эффективных инструментов решения задач правового регулирования отношений между частными лицами и государством на примере краткого сравнительно-правового анализа некоторых особенностей Японского административного судопроизводства.

Сравнительно-правовой анализ административного судопроизводства Узбекистана через призму административного судопроизводства Японии

На первый взгляд очень сложно представить сравнительно-правовой анализ административного судопроизводства Японии с Республикой Узбекистан. Но, мы постараемся рассмотреть некоторые из них.

1. Вопрос соотношения законности и защиты прав в административном судопроизводстве

Как мы знаем, из общей теории административного права, административное судопроизводство вытекает из двух предпосылок или целей. То есть, административное судопроизводство нацелено на обеспечение законности или же защиту прав, свобод и законных интересов частных лиц. В зависимости от того, какую именно цель преследует определенное государство, с развитием административного судопроизводства меняется законодательное урегулирование, судебно-процессуальный порядок и другие правила рассмотрения дел об административном судопроизводстве³.

В Японии значительное внимание уделяется защите субъективных прав в административном судопроизводстве. Поэтому в Японии существуют такие термины, как административный "иск", "истец", "ответчик" и другие понятия в административном судопроизводстве, а также различные виды требований к искам административного судопроизводства для того, чтобы предоставить возможность надлежащей стороне, у которой нарушено право на оспаривание административного акта, и избежать злоупотребления права на суд со стороны граждан в административном судопроизводстве.

Тем не менее, в Узбекистане можно наблюдать и иное положение. Предполагается,

НЕМАТОВ Журабек, PhD, заведующий кафедрой "Принципы государственного устройства и управления" Академии Государственного управления при Президенте Республики Узбекистан.

что оттенки правовой доктрины по обеспечению законности, существовавшие в советское время, превалируют и до сих пор. Поэтому, например, в Узбекистане прокурор может обратиться в суд за защитой законности в административном судопроизводстве.

2. Проблема подсудности

В Узбекистане существуют конституционные, хозяйственные суды и суды общей юрисдикции (суды по гражданским и уголовным делам) в силу исторического развития. Поэтому в Узбекистане значительное внимание уделяется вопросу - как различить подведомственность дел между этими судами в административном судопроизводстве. Но в Японии отсутствуют такие виды судов, которые могли бы рассматривать споры по административным делам. Следовательно, в Японии, когда речь идет о стороне, подающей исковое заявление, индивидуальное лицо не отличается от частного юридического лица, поскольку нет необходимости для проведения такого разграничения. Поэтому и индивидуальное, и юридическое лицо подают иск в одинаковом законодательном порядке в те же суды общей юрисдикции.

Также, один из самых проблемных моментов сравнительно-правового анализа административного судопроизводства Японии с Узбекистаном можно увидеть в том, что в Узбекистане не очень распространено исследование вопроса о пределах судебной проверки актов административных органов. В Японии, традиционно, длительное время существовал институт административного судопроизводства. Поэтому данный институт успел укорениться в Японии. Кроме того, как отмечалось выше, административное судопроизводство в Японии также имело большую роль в защите административной власти от излишнего вмешательства в его дела и решения со стороны судов. Следовательно, существовали различные требования для предъявления иска в суд. Постепенно институт административного судопроизводства начал приобретать форму инструмента защиты субъективных прав граждан и представителей бизнеса от произвола административных органов. Поэтому для того, чтобы больше сконцентрироваться на вопросе правовой защиты частных лиц, суды избегали рассмотрения споров, имеющих высокий политический характер⁴.

Таким образом, считаем крайне важным исследовать вопрос о пределах судебной проверки административных актов в Узбекистане.

Но не надо забывать, что в странах, где административное судопроизводство было внедрено недавно, рассматривать вопрос ограничения данного института может быть неуместным и неправильным, поскольку административное судопроизводство находится в процессе развития в данной стране и ещё не успело укорениться в обществе как инструмент защиты от произвола административных органов.

3. Проблемы видов административного судопроизводства

В Японии существуют виды и подвиды административного судопроизводства, как уже было отмечено выше⁵. Одной из самых основных целей данного законодательного урегулирования является то, что истец сам должен определять какое решение он хочет, и, соответственно, доказывать, а также соблюдать требования данного вида или подвида административного судопроизводства, а не суд за него, поскольку речь идет о защите субъективных прав истца.

А также, пожалуй самое главное - это наличие принципа преимущества исключительной подведомственности производства по иску об отмене административного акта, который не позволяет произвольно выбирать вид или подвид административного судопроизводства истцом (в противном случае, иск будет отклонен на основании неправильного оформления, выбора вида/подвида административного судопроизводства). То есть суд не должен определять или выбирать, какой вид защиты подходит истцу, принимая решение на основании требований, которые истец не предъявлял. Поскольку частное лицо может не подавать иск, зная, что его права нарушаются, поскольку это его свободный выбор и, в конце концов, речь идет о его субъективных правах, о которых он сам же и должен заботиться, и для этого должен быть предоставлен соответствующий механизм правовой защиты, то есть "административный иск". Но опять же, если в

государстве уделяется больше внимания вопросу "законности", то различными способами будет добиваться объективная истина, законность в административной деятельности и внимание к защите субъективного права станут второстепенными, что не будет учитываться при построении правовой системы определенного государства.

То есть, если мы будем думать об административном судопроизводстве, как о механизме, нацеленном на защиту субъективных прав, то отсюда и будет вытекать вся последующая система законодательства. Иначе говоря, будет "административный иск", который предполагает в правовых отношениях наличие у одной стороны "права", а у другой "обязанности". Следовательно, будет "истец" и "ответчик" в административном судопроизводстве. А также будут предусмотрены определенные требования к "административному иску", чтобы оградить административные акты от оспаривания третьими лицами, права и интересы которых не затрагиваются оспариваемым административным актом. Также материальное право тоже будет более детально раскрывать права и обязанности административных органов и частных лиц при принятии соответствующих законов по отдельным сферам административного регулирования и т.д.

4. Проблема отсутствия специального законодательного урегулирования административного судопроизводства отдельно от гражданско-процессуального судопроизводства

Если исходить из вышеуказанных проблем, то становится ясно, что административное судопроизводство в западно-европейском его понимании будет также требовать отдельного законодательного регулирования, что в дальнейшем приведет к специализации судов, то есть к внедрению системы административных судов. В Японии существует довольно объемный, специальный Закон "О судопроизводстве по административным делам". Но в Узбекистане на данный момент отсутствует такой объемный специальный Закон⁶.

Однако вопрос не в том, существует ли специальный Закон об административном судопроизводстве или нет. А в том, что не урегулированы проблемы административного судопроизводства, и не уделяется внимание особенностям административных правоотношений, которые отличают его от гражданских. Постараемся привести несколько примеров по данной проблеме:

А) отсутствие или слабый уровень урегулированности специальных требований для предъявления административного иска⁷.

В Японии существуют определенные требования для каждого вида/подвида административного судопроизводства. Соответственно, суд, который рассматривает административный иск, в первую очередь, проверяет в рамках условно называемого предварительного рассмотрения дела по административному судопроизводству подведомственность дела, а именно требования для предъявления административного иска в суд, в частности: а) имеет ли истец правовой интерес к предъявлению иска; б) имеется ли в деле административный акт (решение); в) является ли истец субъектом, который имеет право на оспаривание данного акта (соответствие статуса истца); г) можно ли данное дело рассматривать в порядке судопроизводства по административным делам, или же спор касается предмета гражданского судопроизводства; д) правильно ли истец выбрал вид или подвид административного судопроизводства и другие вопросы. То есть в Японии существуют законодательно установленные определенные требования для подачи административного иска в суд⁸.

Также не надо забывать, что требования и критерии нужны, чтобы оградить от необоснованного и произвольного вмешательства суда в дела административной власти. Чечот Д. по поводу причины необходимости законодательного установления определенных требований для подачи административной жалобы в суд приводит нижеследующие аргументы:

"Если бы право "на жалобу в суд" могло возникать в любой момент развития административного правоотношения, это, во-первых, привело бы к тому, что жалоба поступала в суд преждевременно, до того как административный орган принял окончательное решение, а во-вторых, существенно парализовало бы властные полномочия администра-

тивного органа, т.к. любое действие администрации могло быть оспорено в суде и отменено или опровергнуто судом. В таком случае суд неизбежно превратился бы из органа надзора за законностью в деятельности администрации по жалобам заинтересованных лиц в орган постоянного и непрерывного контроля за ее действиями. Это фактически трансформировало бы судебные функции в административные и повлекло бы за собой утрату судом качеств органа правосудия⁹. Поэтому важно устанавливать определенные требования и критерии для подачи иска в административном судопроизводстве.

Далее Чечот Д. приводит нижеследующие требования (обстоятельства), которые необходимо учитывать при возбуждении дела об административном судопроизводстве: "1. Возможный момент возбуждения дела путем жалобы должен быть заранее точно определен. 2. Право на возбуждение спора должно быть закреплено за определенным субъектом административного правоотношения¹⁰. 3. Судебные органы должны быть наделены специальными полномочиями по разрешению каждой отдельной категории административно-правовых споров"¹¹.

Если внимательно изучить вышеизложенные обстоятельства, приведенные Чечотом М., то можно заметить сходство во многом с Японской правовой регламентацией.

Б) наличие нарушенных прав

Из статьи 266 ГПК Узбекистана вытекает, что для подачи жалобы в суд права гражданина должны быть уже нарушены. Но если, заведомо зная, ждать, когда будут нарушены права, то это не может быть своевременным и эффективным способом правовой защиты.

В) приостановление исполнения административного акта.

Ст. 268 ГПК Узбекистана устанавливает, что суд вправе приостановить исполнение обжалуемого действия (решения). Например, в Японии Закон "О судопроизводстве по административным делам" устанавливает требование при принятии решения судом о приостановлении исполнения обжалуемого действия (решения)¹².

К сожалению, в Узбекистане не урегулированы требования и круг вопросов при рассмотрении приостановления исполнения административного акта. Не надо забывать, что сфера административной деятельности касается публичного интереса и приостановление административного акта произвольным образом может привести к серьезным последствиям или значительному ущербу публичных интересов.

Существуют и другие моменты, о которых можно еще рассуждать. Но мы хотели раскрыть, что специальное законодательное урегулирование административного судопроизводства отдельного от гражданского весьма необходимо. Не стоит забывать о том, как зарождалось само административное право, когда ученые из Франции и Германии не признавались в суждениях о необходимости в своеобразном урегулировании административных отношений от гражданских учеными общего права, Англии¹³.

В данной статье мы постарались проанализировать некоторые различия и особенности административного судопроизводства на примере Узбекистана и Японии, открыть некоторые особенности японского административного судопроизводства с перспективой дальнейшего развития научных идей по внедрению института административного судопроизводства. Но работа над данной статьёй не является окончательной, поскольку научные дискуссии по этому вопросу продолжаются. Не следует также забывать, что административное право, особенно институт административного судопроизводства, очень сильно связано с историческими, политическими и экономическими особенностями общества, государства, что проявляется в наличии разнообразных моделей данного института. Поэтому, считаем важным подчеркнуть, что не следует слепо копировать модели административного судопроизводства других стран, не принимая во внимание исторические, политические, экономические и традиционно-культурные особенности общества и государства в каждой отдельной стране¹⁴.

В заключение хотелось бы отметить, что недавно принятый Указ Президента Республики Узбекистан "О мерах по дальнейшему реформированию судебной системы"

системы, усилению гарантий надежной защиты прав и свобод граждан" (от 21.10.2016 г. № УП-4850) а также Указ Президента Республики Узбекистан "О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан" (от 07.02.2017 г. № УП-4947) послужил толчком для разработки научно-обоснованного проекта Закона об административном судопроизводстве, что, в свою очередь, создает прочные условия для принятия Закона "Об административном судопроизводстве".

Также, нужно заметить, что 21 февраля 2017 года был принят Указ Президента Республики Узбекистан "О мерах по коренному совершенствованию структуры и повышению эффективности деятельности судебной системы Республики Узбекистан" (от 21.02.2017 г. № УП-4966). В данном Указе подчеркивается, что действующая структура и штатная численность системы судов Республики Узбекистан не обеспечивают рационального распределения служебной нагрузки, что требует их совершенствования и оптимизации с учетом современных требований. В частности, необходимость обеспечения надежной судебной защиты прав, свобод, законных интересов граждан и субъектов предпринимательства, реализации конституционной нормы по осуществлению административного судопроизводства, а также повышения правовой культуры населения обуславливают создание системы административных судов. Исходя из этого, Указом № УП-4966 с 1 июня 2017 года образуются административные суды Республики Каракалпакстан, областей и города Ташкента, районные (городские) административные суды, которым подведомственно рассмотрение административных споров, вытекающих из публично-правовых отношений, а также дел об административных правонарушениях. Кроме того, в соответствии с Указом № УП-4966 с 1 июня 2017 года образуется судебная коллегия по административным делам Верховного суда Республики Узбекистан с упразднением Военной коллегии Верховного суда Республики Узбекистан. Указом предусматривается выделение дополнительных штатных единиц для вновь создаваемых административных судов Республики Каракалпакстан, областей и города Ташкента в количестве 128 единиц, из них судьи - 58 единиц, районных (городских) административных судов в количестве 408 единиц, из них судьи - 204 единицы, финансируемых за счет Государственного бюджета Республики Узбекистан.

Указ Президента Республики Узбекистан от 21.02.2017 г. № УП-4966 открывает новый этап развития не только административного судопроизводства, но и административного права, в целом. Также надо заметить, что вновь создаваемые административные суды должны быть подлинно независимым институтом государства, призванный надежно охранять и защищать права и свободы человека. Но для этого судьи административных судов должны хорошо знать и уметь применять на практике основы административного судопроизводства и административного права в целом о котором говорилось в данной статье.

Источники и литература

1. См.: "Верховный суд Республики Узбекистан является высшим органом судебной власти в сфере гражданского, уголовного и административного судопроизводства." (ст. 110. Конституции Республики Узбекистан).

2. До настоящего времени в Узбекистане не утверждено "административное судопроизводство". Следовательно, все ещё отсутствуют такие понятия как административный "иск", "истец", "ответчик" и другие понятия в законодательстве по делам, возникающих из публичных правоотношений. Но, в данной работе для более ясного понимания вместо "дела, возникающие из публичных правоотношений", будет использован термин "административное судопроизводство" в значении, понимаемом Западноевропейскими странами.

3. Если делается большой упор на законность в деятельности администрации, то соответственно, посредством этого будет строиться вся правовая система как это было в советском праве. То есть форма обращения в суд будет называться "жалобой", а сторона "гражданином" или же "жалобщиком", "административным органом" и т.д. Так как "жалоба" не может полностью защитить субъективные права гражданина, ему не будет предоставлена возможность права требования на восстановление нарушенных прав от административного органа. Следовательно, материальное законодательство по отдельным сферам административного регулирования в значительной мере будет закреплять "права" и "обязанности" сторон административных правовых отношений и т.д.

4. Необходимо также отметить, что сколько бы мы не старались доказывать, что "жалоба" и "иск" одно и то же, на самом деле это не так. Это явно проявляется во многих нормах, особенно в выборе формы предъявления требований со стороны гражданина к административному органу, в зависимости от которого меняется судебное решение.

5. Если бы суды стали рассматривать все вопросы права, то пришлось бы рассматривать и политические вопросы, что превратило бы суд в политический институт, после чего не осталось бы беспристрастности, независимости и справедливости в судебных решениях. Политические силы старались бы завладеть большим количеством мест в высших судебных инстанциях, и решения судов подгонялись бы под волю политических партий, которые избрали определенного кандидата на пост судьи.

6. Об административном судопроизводстве Японии также См.: Нематов Ж.Н. Административное судопроизводство в Японии: теоретические основы, правовое содержание и особенности. // Административное судопроизводство в Российской Федерации: развитие теории и формирование административно-процессуального законодательства. - Сер.: Юбилей, конференции, форумы. - Вып.7. - Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2013. -С.875-890.

7. Например в России был принят Федеральный закон об административном судопроизводстве. См.: "Кодекс административного судопроизводства Российской Федерации" от 08.03.2015 N 21-ФЗ.

8. Данные требования (критерии) также включают в себя вопросы подсудности и видов административного судопроизводства, которые были отмечены выше.

9. Но, в Узбекистане эти вопросы стараются решать посредством соответствующих Постановлений Пленумов Верховного Суда или Высшего Хозяйственного суда, или же Постановлений Конституционного суда.

10. Чечот Д.М. Проблемы защиты субъективных прав и интересов в порядке неисковых производств советского гражданского процесса. Дисс. док юр.наук. Ленинград, 1969. -С.217.

11. Как третье требование Чечот Д.М приводит, что возможность обжалования должна распространяться на специально указанные законодателем административные акты. Но мы с этим критерием не можем согласиться в силу того, что оно противоречит принципу право на суд и правосудия.

12. Чечот Д.М. Проблемы защиты субъективных прав и интересов в порядке неисковых производств советского гражданского процесса. Дисс. док юр.наук. Ленинград, 1969. -С.217-222.

13. Хашимото Хироюки "Административное судопроизводство: основные теории" Коубундоу, 2006. -С.79.(2006)

14. Достаточно вспомнить мысли английского ученого Дайси (Dicey, Law of the Constitution, 9th ed.1952, -Р. 336.), который утверждал что наличие специальной компетенции, юрисдикции в административном праве Франции противоречит английскому принципу верховенства права (Rule of Law). Но время показало, что тот же Дайси был вынужден признать необходимость специального, особого урегулирования вопросов административного судопроизводства и необходимость административного права в Англии (Dicey, The Development of Administrative Law in England, 1915, 31 Law Quarterly Review 148.)

15. Хаманева Н.Ю. Право жалобы граждан в европейских социалистических странах . Дис.кан.ю.н. Москва, 1982. -С.178.

ФУҚАРОЛАР ЙИҒИНИ ҲУЗУРИДА ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ

Бугун фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шу жумладан, маҳаллалар зиммасига кўплаб вазифалар юкланмоқда. Ушбу вазифаларни амалга оширишда "ҳамма нарса фақат бугунги маҳалла тизимига, унинг фаоллари ва ташкилотчиларига боғлиқ эмас. Бунинг учун аввало маҳаллага тегишли ҳуқуқий ваколатларни бериш, унинг низомини қайтадан кўриб чиқиш, имкониятларини кенгайтириш, биринчи галда маҳалланинг моддий негизини мустаҳкамлаш ҳақида ҳаммамиз бош қотиришимиз, қаттиқ ишлашимиз керак. ...Бу масалалар ечилмас экан, маҳалладан кўп нарсани талаб қилиш ўринсиз бўлиб қолади"¹.

2013 йил 22 апрелда янги таҳрирда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги² Қонунида фуқаролар йиғинига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тегишли ҳудудда тадбиркорлик фаолияти субъектларини, шу жумладан, сартарошхоналар, пойабзал таъмирлаш ва тикиш бўйича устахоналар, халқ ҳунармандчилиги цехлари ва аҳолига маиший хизмат кўрсатувчи бошқа ташкилотларни ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш (уларнинг фаолиятини тугатиш) ваколати берилди. Демак, қонунга кўра, фуқаролар йиғини ўз ҳузурида тадбиркорлик субъектларини ташкил қилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 7 октябрдаги "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 274-сонли Қарорига 1-иловада: "Фуқаролар йиғини давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмайди ва қонун ҳужжатлари билан берилган ўз ваколатларини тегишли ҳудуд доирасида амалга оширади. У юридик шахс ҳуқуқларидан фойдаланади, белгиланган намунадаги муҳрга ва штампга эга бўлади ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда туман (шаҳар) ҳокимлиги ҳузуридаги тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш инспекцияларида ҳисобга олинади"³, деган жумлаларнинг мавжудлиги ҳам фуқаролар йиғинининг тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкинлигини белгилайди.

Шу ўринда савол туғилади: тадбиркорлик субъектларини айнан фуқаролар йиғини ҳузурида ташкил қилинишидан асосий кўзланган мақсад нима?

Гап шундаки, охириги йилларда меҳнат миграцияси билан боғлиқ бўлган муносабатлар тўлиқ ўз ечимини топгани йўқ. Бунга сабаб аҳолининг айрим қатламлари учун ўз профессионал билимларини амалиётда, туғилиб ўсган шаҳрида (қишлоқда, овулда) татбиқ эта олиш имкониятининг чекланганлиги уларни йирик шаҳарларга ёки хорижий мамлакатларга чиқиб кетишларига сабаб бўлмоқда. Статистик маълумотларга кўра, 2014 йилда Ўзбекистон Республикаси бўйича чиқиб кетиш кўрсаткичи аёллар ичида - 115 647та, эркеклар орасида - 68 267тани⁴ ташкил қилди. Амалиётнинг кўрсатишича, мигрантлар миллий келиб чиқиши ёки мигрант мақомини олиш белгиларига кўра камситилмоқда, кўп ҳолатларда улар ҳақ-ҳуқуқсиз бўлиб, иқтисодий тузоқларга тушиб қолмоқда. Бундан ташқари, миграция оилавий ва қариндошлик алоқаларини заифлаштиратганини ҳам эътироф этмай илож йўқ. Одамлар оилалари билан миграция қилган тақ-

ОТАХОНОВ Фозилжон, Тошкентдаги М.Ломоносов номидаги Москва давлат университети доценти.
МАЛИКОВА Гулчеҳра, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси доценти, юридик фанлари доктори.
АБДУРАХИМОВ Илёс, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси катта ўқитувчиси.

дирда ҳам қийин вазиятларга тушиб қолиб, аксарият ҳолларда, мавжуд вазиятдан мақбул ечим қидириб тополмаяптилар. Ота-оналар ўз фарзандларининг келажагини ўйлаб, иқтисодий жиҳатдан фаровонлиги таъминланган давлатларда йўқчилик ва муҳтожликларга чидаб яшамоқда. Фарзандлар эса янги шарт-шароитларга тезгина мослашиб, хорижий давлатнинг тили ва маҳаллий маданиятни ўзлаштириб, туғилиб ўсган заминнинг илдизларидан ажралиб қолиш ҳолатлари учрамоқда.

Мавжуд вазиятдан чиқиб кетишнинг ягона мақбул йўли - Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бандлиги билан боғлиқ бўлган масалани ижобий ҳал қилиш ҳисобланади. Фарзандларимиз шу заминга керак эканликларини ҳис этиб яшашлари ниҳоятда зарур. Бунинг энг самарали йўли - атрофимизда бизни ўраб турган воқеликни ўзгартириш. Бу воқелик эса - биз туғилиб ўсган маҳалла. Маҳаллада туғилиб ўсган ҳар бир шахс, қаерда истиқомат қилишидан қатъи назар, бу ҳудудни ривожлантиришга хизмат қилувчи алоҳида ресурс ҳисобланади. Ҳудудий-функционал ёндашув жиҳатидан маҳалла ўзининг махсус ўрнига эга. Бўш вақтни иқтисод қилиш ва транспорт харажатларини тежаш нуқтаи назаридан маҳалла энг зарур хизмат кўрсатиш маскани ҳисобланади. Шунинг учун фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларидаги иқтисодий ва ҳўжалик ҳаёти бу шунчаки "ҳўжақўрсинга" эмас, балки зарур иш ўринларини ташкил қилувчи, ижтимоий ва маданий эҳтиёжлар учун воситаларни ишлаб топиш манбаи сифатида зарур.

Биз маҳалла ҳўжалигини фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг иқтисодий асосларини ташкил қилувчи зарур таркибий элемент, яъни маҳаллий иқтисодиётнинг бўлаги сифатида баҳолаймиз.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ижтимоий тадқиқотлар маркази томонидан Тошкент шаҳрининг турли маҳаллаларида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш мақсадида экспресс-сўров ўтказилди. Сўровда иштирок этган респондентларнинг аксариятини фуқаролар йиғини раислари ташкил қилди. Қуйида ушбу сўровнинг айрим саволлари билан таништириб ўтаемиз.

"Бевосита фуқаролар йиғини кенгаши ташаббуси билан Сизнинг ҳудудингизда қандай хизмат турлари ташкил қилинган?" деган саволга респондентлар қуйидагича жавоб бердилар: сартарошхона - 26,7%; новвойхона (уйдаги новвойхона) - 26,7%; озиқ-овқат дўкони - 26,7%; сабзавот-мева шохобчаси - 20%; чойхона - 10%; этиқдўзлик устанонаси - 6,7% ва биттадан респондент дорихона, бозорча, гўшт шохобчаси, китоб шохобчаси, стоматология пункти, автомобиллар учун мой алмаштириш пункти, компьютер хонаси, деб жавоб бердилар⁵.

Ижтимоий сўровнинг мантикий давоми сифатида *"Сизнинг маҳаллангизда хизмат кўрсатиш тармоқларини ривожлантириш учун нима тўсқинлик қилмоқда?"* деган савол берилди. 26,7% респондент - бўш ҳудуд йўқлигини; 23,3%и - маблағ етишмаслигини; 3,3% респондент - тегишли биноларнинг кадастр томонидан расмийлаштирилмаганини, ҳомийлар топилмаётгани, шунингдек, респондентларнинг 16,7%и муаммолар ва тўсиқлар йўқ эканини эътироф этишди.

Бугунги кунда республика кесимида аксарият маҳаллалар ўз бино-иншоотларига эга. Уларнинг тасарруфида: чойхоналар, маъмурий бинолар, гузарлар, дам олиш масканлари, клуб, дорихона, сартарошхона, новвойхона бинолари⁶ мавжуд. Масалан, Самарқанд вилояти Самарқанд туманидаги "Қайнама" қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли "Янгиварот" МФЙга Самарқанд туман ҳокимининг 2013 йил 18 июлдаги 690-сонли Қарорига асосан ошхона ва савдо дўкони тегишли кўчмас мулк объекти сифатида ўтказилган. Самарқанд вилояти, Тойлоқ туманидаги "Ковчинон" МФЙ тасарруфидаги новвойхона туман ҳокимининг 2010 йил 25 ноябрдаги 1060-сонли Қарорига асосан ўтказилган⁷. Бундан ташқари, Тошкент шаҳридаги Кўксарой маҳалла фуқаролар йиғинига қарашли милиция таянч пункти, хизмат кўрсатиш шохобчалари, савдо павильонлари⁸ мавжуд. Демак, маҳалла фуқаролар йиғини ўз балансидаги тегишли бино-иншоотларни нафақат ижарага бериши, балки ушбу бино-иншоот мулкдори сифатида, улуш миқдорини кўрсатган ҳолда ўз ҳузурида тадбиркорлик субъектини ташкил қилиши ҳам мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида: "Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади" деб белгиланган. Ушбу нормани ривожлантиришга "Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида"ги Қонун хизмат қилади. Чунки айнан ушбу Қонуннинг 10-моддаси "маҳалла мулки" тушунчасини белгилайди. Бу эса маҳалла, яъни фуқаролар йиғини мулкдор сифатида тан олингани учун ҳам мавзумиз доирасида тегишли фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида иштирок этади, шу жумладан, тадбиркорлик субъектларини ташкил қилишга оид тушунчани яна бир карра тасдиқлайди.

Ўзбекистон Республикаси "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги Қонуннинг 11-моддасида: "Фуқаролар йиғини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тегишли ҳудудда тадбиркорлик фаолияти субъектларини, шу жумладан, сартарошхоналар, пойабзал таъмирлаш ва тикиш бўйича устахоналар, халқ ҳунармандчилиги цехларини ва аҳолига маиший хизмат кўрсатувчи бошқа ташкилотларни ташкил этади, қайта ташкил этади ва тугатади (уларнинг фаолиятини тугатади)" деган норма ўз ифодасини топган: Қонундаги мазкур нормани ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 274-сонли Қарори қабул қилинди. Қарорга 1-илова сифатида қабул қилинган намунавий Низомнинг 8-бандида фуқаролар йиғинининг иқтисодий асосларига доир масалалар ўз ифодасини топган. Унга кўра, фуқаролар йиғини фаолиятининг молиявий асоси қуйидаги маблағлардан ташкил топади:

Фуқаролар йиғини ўз балансидаги тегишли бино-иншоотларни нафақат ижарага бериши, балки ушбу бино-иншоот мулкдори сифатида, улуш миқдорини кўрсатган ҳолда ўз ҳузурида тадбиркорлик субъектини ташкил қилиши ҳам мумкин.

- фуқаролар йиғинининг ўз маблағлари;
- фуқаролар йиғини ҳузурида тузилган тадбиркорлик субъектлари фаолиятдан олинган маблағлар;
- фуқаролар йиғинининг бино ва бошқа мол-мулкни ижарага беришдан тушган маблағлар;
- маҳаллий бюджет маблағлари;
- юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳомийлик хайриялари;
- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа маблағлар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 20 августда қабул қилинган "Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш учун рўйхатдан ўтказиш тартиботлари тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида"ги Қарорига асосан: "Фуқаролар йиғини юридик шахс сифатида ўз ҳузурида тадбиркорлик субъектини ташкил қилиши мумкин".

Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги Қонуни 8-моддаси фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг юридик шахс ҳуқуқидан фойдаланишини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасидан олинган маълумотларга кўра, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ягона давлат реестрига юридик шахс сифатида халқ ҳўжалиги тармоқларининг умумхалқ таснифлагичи (ХХТУТ ёки ОКОНХ)га 97700⁹ рақами билан киритилган. Ушбу реестрга юридик шахс сифатида киритилган фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг сони 9176 тани¹⁰ ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 40-моддаси юридик шахсларни: а) тижоратчи ташкилот ва б) тижоратчи бўлмаган ташкилотга ажратган. Маълумки, маҳалла фуқаролар йиғини тижоратчи бўлмаган ташкилотлар қаторига киритилган. Тижоратчи бўлмаган ташкилот ўз муассислари ва иштирокчилари (кириш ва аъзолик бадаллари) таъминотида бўлиши, ўз фаолиятдан олинаётган фойда ҳисобидан ўзини ўзи молиялаштириши мумкин. Қолаверса, қонун унинг ёрдамчи тадбиркорлик фаолиятдан

фойда олишини тақиқламайди, бироқ бу фойда иштирокчиларнинг ўртасида тақсимланишига йўл қўйилмайди¹¹.

Шу билан бир қаторда, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг нормалари "тижоратчи бўлмаган ташкилот ўзининг уставда белгиланган мақсадларига мос келадиган доираларда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин"лигига рухсат беради. Демак, фуқаролар йиғинининг тадбиркорлик фаолияти субъектларини ташкил қилишига доир бўлган норманинг қонуний асоси мавжуд эканлигига шубҳа йўқ. Бу қондан яна бир карра мазкур Кодекснинг 78-моддаси тасдиқлайди. Унга асосан: "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари юридик шахс сифатида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг қатнашчилари" ҳисобланади.

Масаланинг яна бир тарафи борки, унга ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Қонунчилик фуқаролар йиғинининг ўз ҳудудида тадбиркорлик субъектини ташкил қилишини назарда тутган¹². Бу ерда тадбиркорлик субъектини ташкил қилишга икки хил ёндашиш мумкин. Биринчи ёндашувда фуқаролар йиғини 100% улушдор сифатида тадбиркорлик субъектини ташкил этади, бу ҳолатда фуқаролар йиғини ушбу тадбиркорлик субъектининг якка улушдори бўлади ҳамда барча асосий қарорларни ўзи қабул қилади ҳамда ташкил қилинган корхона унитар корхона сифатида фаолият юритади. Ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан мулкдор томонидан мулк ҳуқуқи берилмаган тижоратчи ташкилот унитар корхона ҳисобланади. Демак, унитар корхонада корхона мулкдори корхонани бошқариш ва мулкка эгалик қилиши ҳуқуқини беради, лекин мулкни тасарруф (сотиш, ҳадя қилиш, совға қилиш ва ҳоказолар) қилиш ҳуқуқини бермайди. Иккинчи ёндашувда фуқаролар йиғини бошқа шахслар билан биргаликда улушларни қўшиш орқали тадбиркорлик субъектини ташкил этишда иштирок этади. Қонунчиликда фуқаролар йиғинининг тадбиркорлик субъектлари улушларида иштирокчи сифатида қатнашишига тўғридан тўғри тақиқ йўқ. Лекин масалага бошқа томондан қарайдиган бўлсак, ушбу ташкил қилинадиган тадбиркорлик субъекти фуқаролар йиғини ҳудудида бўлиши мақсадга мувофиқ. Сабаби, қонунчилик ушбу доирани "ўз ҳудудида" деган сўзлар билан чегаралаганлигини кўрамыз.

Фуқаролар йиғини ўз ҳузурида ёки улушдор бўлиб масъулияти чекланган жамият ташкил қилиши мумкин. Бунинг афзалиги:

биринчидан, масъулияти чекланган жамиятни ташкил қилиш жараёнининг соддалиги; иккинчидан, иштирокчиларнинг фақатгина ўз улушлари доирасида жавобгар бўлиши; учинчидан, масъулияти чекланган жамият устав фондини шакллантиришнинг осонлиги (энг кам ойлик иш ҳақининг 40 баравари миқдорида);

тўртинчидан, фуқаролар йиғини бошқарувда бевосита иштирок этмасдан туриб, назоратни амалга ошириш мумкин.

Агар фуқаролар йиғини ҳузурида тузиладиган тадбиркорлик субъекти ўз фаолиятини "масъулияти чекланган жамият" шаклида олиб борса, демак, кейинчалик унинг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикасининг "Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида"ги Қонуни билан тартибга солинади.

Фуқаролар йиғини ўз ҳузурида ушбу Қонун нормаларидан келиб чиқиб, "Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгиланган миқдорларда улушларга бўлинган хўжалик жамияти", яъни масъулияти чекланган жамият тузиши мумкин. Шу ўринда эътироф этиш лозимки, фуқаролар йиғини ўз табиатига кўра тижоратчи бўлмаган ташкилот ҳисоблангани боис, тадбиркорлик фаолияти субъектларини ташкил қилишга доир ваколати фақат уставдаги вазифаларни бажариш мақсадидагина амалга оширилади, тадбиркорлик фаолиятидан олинган даромадлар фуқаролар йиғини иштирокчилари ўртасида қайта тақсимланмайди, балки улар фуқаролар йиғинининг фаолиятини янада такомиллаштиришга ва ўз олдига қўйган бошқа мақсад ҳамда вазифаларни бажариш учун сарфланади.

Уставда соф даромаддан олинган маблағларнинг фоизига тегишли маълумот фуқаролар йиғинининг ҳисоб рақамига ўтказилиши, албатта, ўз ифодасини топиши лозим.

Фуқаролар йиғини ҳузурида ташкил қилинадиган тадбиркорлик субъектининг таъ-

сис ҳужжатлари (таъсис шартномаси ва устави)да иштирокчиларга доир муносабат аниқлаштирилиши зарур. Бунда иштирокчилар бир ёки бир неча шахсдан иборат бўлиши мумкин, яъни фуқаролар йиғини (юридик шахс сифатида) бошқа юридик ва жисмоний шахслар билан биргаликда тадбиркорлик субъектини ташкил қилиши мумкин.

Тавсия: фуқаролар йиғини ҳузурида ташкил қилиниши режалаштирилаётган тадбиркорлик субъектини шакллантиришда кейинчалик унда фаолият юритмоқчи бўлган шахслар ҳам ўз улушлари билан (масалан, 10% ёки 20% миқдориди) иштирок этсалар мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Ташкилий масалалар. Устав ва таъсис шартномаси лойиҳалари тайёрланганидан кейин навбатдаги ҳаракат фуқаролар йиғинини чақириб, унинг қарорини баённома шаклида расмийлаштириш ҳисобланади.

Биринчи қадам. Фуқаролар йиғини чақирилади. Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги Қонунининг 21-моддасига кўра, фуқаролар йиғини фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли), кенгаши томонидан заруратга кўра чақирилади.

Иккинчи қадам. Фуқаролар йиғинининг кун тартибига:

устав ва таъсис шартномасини тасдиқлаш;

фуқаролар йиғини ҳузурида ташкил қилинадиган тадбиркорлик субъектининг фуқаролар йиғини номидан фаолият олиб борадиган вакилини тасдиқлаш;

ваколатли вакилга ишончнома бериш каби масалалар қўйилади.

Кун тартибидидаги масалаларнинг барчаси фуқаролар йиғинининг қарори билан тасдиқланади. Навбатдаги, **учинчи қадам,**

фуқаролар йиғинининг қарори билан унинг ҳузурида ташкил қилинган тадбиркорлик субъектини туман (шаҳар) ҳокимликлари ҳузуридаги тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш инспекциялари негизида ташкил этилган тадбиркорлик субъектларига "ягона дарча" тамойили бўйича давлат хизматлари кўрсатувчи ягона марказларида давлат рўйхатидан ўтказиш ҳисобланади.

Фуқаролар йиғини ўз табиатига кўра тижоратчи бўлмаган ташкилот ҳисоблангани боис, тадбиркорлик фаолияти субъектларини ташкил қилишга доир ваколоти фақат уставдаги вазифаларни бажариш мақсадидагина амалга оширилади, тадбиркорлик фаолиятидан олинган даромадлар фуқаролар йиғини иштирокчилари ўртасида қайта тақсимланмайди.

Мазкур жараён ҳам ҳуқуқий асосга эга бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 24 майда қабул қилинган "Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартибини жорий этиш тўғрисида"ги 357-сонли ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 28 сентябрдаги "Тадбиркорлик субъектларига "ягона дарча" тамойили бўйича давлат хизматлари кўрсатиш тартибини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида" 2412-сонли қарорларига асосан амалга оширилади.

Юқоридаги 357-сонли Қарорнинг 2-бандига кўра: "Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш, тегишли равишда, юстиция органлари ёки туман (шаҳар)лар ҳокимликлари ҳузуридаги Тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш инспекциялари томонидан бир вақтнинг ўзида уларни солиқ ва статистика органларида ҳисобга қўйган ҳолда амалга оширилади, ариза-хабарномани берган пайтдан бошлаб тадбиркорлик субъектини давлат рўйхатига олиб, унга давлат рўйхатига олинганлик тўғрисидаги гувоҳномани беришгача ўтадиган муддат кўпи билан икки иш кунини ташкил этади".

2412-сонли Қарорга асосан эса туман (шаҳар) ҳокимликлари ҳузуридаги тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш инспекциялари негизида ташкил этилган тадбиркорлик субъектларига "ягона дарча" тамойили бўйича давлат хизматлари кўрсатувчи ягона марказларда рўйхатга олиш белгиланди. 2016 йил 1 январдан бошлаб тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш учун ҳужжатлар айнан шу марказга топширилади.

Тадбиркорлик субъектларини юридик шахс сифатида давлат рўйхатидан ўтказиш

учун рўйхатдан ўтказувчи органга ариза берувчи (таъсисчи ёки таъсисчилар томонидан Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ ваколатланган шахс) ўзи келган ҳолда, почта алоқаси ёки Интернет тармоғи орқали мазкур Низомнинг 1-иловасида кўрсатилган шаклда, ариза-хабарномани тақдим этади. Давлат рўйхатидан ўтказиш ҳақидаги ариза-хабарномага қуйидагилар илова қилинади:

давлат тилидаги таъсис ҳужжатларининг икки асл нусхаси (юридик шахсни давлат рўйхатидан ўтказувчи органга тақдим этиладиган таъсис ҳужжатлари - устав ёки таъсис шартномаси, устав ёки фақат таъсис шартномаси, бунда масъулияти чекланган жамиятлар учун - таъсис шартномаси ва устав);

давлат божининг белгиланган миқдори тўланганлиги ҳақидаги банк тўлов ҳужжати (тадбиркорлик субъектларини туман (шаҳар) ҳокимликлари ҳузуридаги Тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш инспекцияларида юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказганлик учун - энг кам ойлик иш ҳақининг бир баравари миқдорида ундирилади);

фирма номларининг марказлаштирилган маълумотлар базасида қулай фирма номи захирага олинганлигини тасдиқлайдиган ягона логин ва пароль (Таъсисчининг танловига кўра, Интернет тармоғи орқали фирма номини захирага олиш қуйидагича амалга оширилади: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг www.stat.uz расмий сайтига кеча-кундуз бевосита мурожаат қилиш йўли билан; тегишли рўйхатдан ўтказувчи органга мурожаат қилиш йўли билан. Оғзаки мурожаат, электрон талабномани қабул қилиш ва қулай фирма номларини захирага олиш учун тўлов ундирилмайди, захирага олиш кўпи билан 4 соат ичида амалга оширилади ва захирага олинган фирма номлари амал қилиши муддати захирага олиш санасидан бошлаб 60 кунни ташкил қилади);

икки нусхада муҳр ва штамп эскизлари.

Ушбу ҳужжатларни қабул қилган давлат органи, 2 кун ичида рад қилишга қонуний асослар бўлмаса, тадбиркорлик субъектини давлат рўйхатидан ўтказади, тегишли равишда гувоҳнома тақдим қилади.

Маҳалла аҳолисини ўзини ўзи бошқариш жараёнининг иштирокчиси сифатида "ушлаб қолиш" ҳақида эмас, балки қизиқтира олиш тўғрисида ўйлайдиган пайт келди. Бунда асосий эътибор муаммоларга эмас, балки имкониятларга қаратилиши керак. Демак, узоқ ва яқин маҳалладошлар билан муносабатларни яхшилаш зарур: ижтимоий тармоқларда улар билан гуруҳлар тузиб, ўзи туғилиб ўсган маҳалласига қайтиб келиш маданиятини йўлга қўйиш лозим. Улар учун маҳаллаларига қайтиб келиш, орқага эмас, балки олдинга ташланган қадам бўлиб хизмат қилсин.

Бунда кучларни бирлаштириш зарур аҳамият касб этади. Минтақавий телевидение орқали "Хорижда официант ёки пицца тарқатувчиси бўлиб ишлагандан кўра, ўз имкониятларининг шу ерда амалга ошириб кўр!" шиори остида реклама роликларини бериб бориш зарур.

Бунинг учун юқорида қайд қилинганидек, фуқароларни ўз туғилиб ўсган маҳаллаларида турли ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги тадбиркорлик субъектларини ташкил қилиш орқали иш билан таъминлаш муҳим аҳамият касб этади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкинлиги, ўзлари бевосита тадбиркорлик субъектини ташкил қилиши ёки тадбиркорлик субъектининг устав фондида тенг шерикчилик асосида иштирок этиши, фуқаролар йиғинининг, биринчи навбатда, ўз ҳудудини ривожлантиришга олиб келса, иккинчидан, маҳалладаги инфратузилманинг ривожланишига, аҳолининг бандлик билан таъминланганлигини ошириш ва ижтимоий муаммоларни давлат аралашувисиз ечишга ёрдам беради. Фуқаролар йиғини томонидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишдан олинган даромадлар, авваламбор, маҳаллани ривожлантиришга, унинг фаровонлиги ошириш ва мавжуд муаммоларни четдан ёрдам кутмасдан, ўзлари томонидан ҳал қилишга замин яратади.

Бу борада фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан тадбиркорлик фао-

лияти билан шуғулланиш масалалари ҳамда уларнинг тадбиркорлик субъектини ташкил қилишнинг (ўзлари томонидан ёки бошқа шахслар билан биргаликда) ҳуқуқий ҳолати ва босқичлари қонун нормалари орқали таҳлил қилиб берилади.

Бунда маҳаллани, минтақани, давлатни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан комплекс ривожлантириш давлат сиёсатининг яхлитлиги таъминланишига хизмат қилишини унутмаслик лозим.

Манба ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Биз танлаган йўл - демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. -Т.: "Ўзбекистон". 11-ж. 2003. Б.110-111.
2. www.lex.uz
3. www.lex.uz
4. www.Gender.stat.uz
5. Институт социальных исследований при Кабинете Министров Республики Узбекистан. Потенциал и механизмы развития сферы услуг в маҳаллах. -Т.: 2010. -С.19.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академиясининг 2016 йил 12 февралдаги 01/379 - сонли расмий хатига Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри Давлат қўмитасининг 2016 йил 29 мартдаги 02-03-1450-сонли расмий жавоби.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академиясининг 2016 йил 12 февралдаги 01/379 - сонли расмий хатига Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитасининг 2016 йил 29 мартдаги 02-03-1450-сонли расмий жавоби.
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академиясининг 2016 йил 12 февралдаги 01/379 - сонли расмий хатига Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитасининг 2016 йил 29 мартдаги 02-03-1450-сонли расмий жавоби.
9. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитасининг ТДЮИ томонидан 2008 йил 15 июлда йўлланган 05/599 - сонли хатига юборилган жавоби. №01/2-17-06-244. 2008 йил 22 июль.
10. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитасининг ТДЮИ томонидан 2008 йил 15 июлда йўлланган 05/599 - сонли хатига юборилган жавоби. №01/2-17-06-244. 2008 йил 22 июль.
11. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига шарҳлар. www.lex.uz.
12. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Қонуни. 11-модда. www.lex.uz.

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА ИЖТИМОИЙ СОҶА МЕНЕЖМЕНТИ

Гражданское общество и менеджмент социальной сферы

Абдуллаев С.

ЎЗБЕКИСТОНДА АҲОЛИ БАНДЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИЖТИМОИЙ МЕХАНИЗМЛАРИ ОРҚАЛИ МЕҲНАТ БОЗОРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Меҳнат бозоридаги вазиятни тартибга солиш ва иш билан бандлик муаммоларини ҳал этиш жараёнида давлат асосий роль ўйнайди. Бу иқтисодийнинг ушбу соҳасини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий базани яратиш йўли билан юз беради ва у ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, иш ўринларини кўпайтириш, бозор механизминини яратишда иштирок этади. Таъкидлаш лозимки, ҳозирги вақтда давлат меҳнат бозорини тартибга солиш соҳасида ўз кучини, асосан, аҳоли бандлигини таъминлашга ва меҳнат бозоридаги кескинликка қарши курашишга йўналтирмоқда. Бизнинг назаримизда, бугунги кунда эътибор ишсизлик даражасини белгиланган қийматда пасайтириш ва самарали иш билан бандликка эришишга қаратилиши керак. Ушбу босқичда минтақада давлат томонидан тартибга солиш бозор мустақиллиги билан оптимал даражада уйғунлаштирилиши лозим, давлат бозорнинг ўзини ўзи ташкил этишига ёрдам бериши, бозор механизмининг ўрнини босмаслиги даркор. Ижтимоий-иқтисодий тизимнинг ривожланиши фақат унинг ишлаб чиқариш фаолияти асосида юз бериши мумкин, бу мавжуд ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун янги ресурсларни доимий равишда ўзлаштиришни англайди. Юқори даражада рақобатлашишга қодир бўлган ишлаб чиқаришни нафақат яққол рақобатбардош бўлмаган ишлаб чиқаришлардан ўз вақтида халос бўлиш, балки келгусида самарали иш ўринлари кўпайишининг инновацион марказига айланишга қодир бўлган рақобатбардош ишлаб чиқаришлар улушини ошириш, ҳимоялаш ва сақлаб туриш орқали қўллаб-қувватлаш мумкин. Меҳнат бозорига таъсир этиш институционал муҳитининг омилларини намоён этувчи чизма 1-расмда келтирилган.

Таъкидлаш лозимки, меҳнат бозорининг ривожланиш динамикаси ушбу бозорда ўзаро ҳамкорлик қилишнинг самарали механизмларини ташкил этиш учун муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Меҳнат кодекси, Солиқ кодекси ҳамда "Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида"ги¹, "Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида"ги², "Ижтимоий шериклик тўғрисида"ги³ ва ҳ.к. қонунлар билан белгиланадиган конституционал қоидалар меҳнат бозорининг асосий норматив-ҳуқуқий тартибга солувчиси ҳисобланади. Ушбу қоидалар биргаликда меҳнат бозори ишлашининг юридик блогини ҳосил қилади. Конституционал қоидалар меҳнат бозорининг иқтисодий блогини ишлашининг иқтисодий қоидаларини белгилайди. Улар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- меҳнатга лаёқатли ёш, у Ўзбекистон Республикасида эркаклар учун 16 ёшдан 60 ёшгача, аёллар учун 16 ёшдан 55 ёшгача қилиб белгиланган;
- меҳнатга ҳақ тўлаш тизимлари, улар ичида иш ҳақининг энг кам миқдори тартибга солинади;
- иш берувчи билан ходим ўртасидаги меҳнатга оид ўзаро муносабатларнинг асосий тартибга солувчиси ҳисобланган жамоа ва якка меҳнат шартномалари;

АБДУЛЛАЕВ Сардорбек, Ўзбекистон Миллий университети мустақил изланувчиси.

– ишсизлик бўйича нафақанинг энг кам ва энг кўп миқдори, кун кечириш учун зарур маблағларнинг энг кам миқдори белгилловчи ижтимоий стандартлар ва ҳ.к.

Меҳнат бозорининг институционал омиллари тартибга солиш орқали самарали иш билан бандлик моделини шакллантириш давлат ва минтақавий иш билан бандлик хизматларининг бевосита иштирокида ўзини ўзи банд қилиш дастурлари доирасида ишсизлар томонидан ташкил этиладиган тадбиркорлик тузилмалари самарадорлигини баҳолаш имконини беради.



1-расм. Меҳнат бозорининг институционал муҳити

Манба: тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан тузилган.

Самарали иш билан бандлик моделини яратиш ҳамда ишсизларнинг тадбиркорлик салоҳиятини аниқлаш ва ривожлантириш орқали ушбу моделни шакллантиришга минтақавий иш билан бандлик хизматларини жалб этишнинг асосий омиллари қуйидагилардан иборат:

– қисқа муддат ичида ишга жойлаштиришнинг имкони бўлмаган ишсизлар сонининг кўплиги;

– мурожаат этувчиларнинг манзилли йўналтирилганлиги, иш билан бандлик хизматига, асосан, меҳнат қилишни истовчи ва меҳнат фаолиятига тайёр бўлган инсонлар ташриф буюради.

"Сиз бандликка қўмаклашиш ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш марказларининг қандай хизматларини энг муҳим деб ҳисоблайсиз?" мавзусида ўтказилган сўровномага мувофиқ, респондентларнинг фикри қуйидагича тақсимланди (2-расм):

Тадқиқотни ўрганиш жараёнида Ўзбекистон Республикасининг ҳудудий тақсимотига асосланиб, тадқиқот ўтказиш схемаси бўйича тўртта вилоят ва Тошкент шаҳридан респондентлар танлаб олинди. Тадқиқотнинг умумий мажмуасидан келиб чиқиб, ишсизлик ва бандликнинг асосий беш турига қараб 200 тадан яъни, мингта респондент қатнашган ($5 \times 200 = 1000$). Бунда респондентлар бешта сўров объектини ташкил қилиб, 40×5 та ҳудуд = 200та респондент қатнашди. 40 та респондентни олиш асоси анкета сўровида қатнашувчиларнинг сони статистик танланма қаторлар тақсимои қонуни аниқлигининг Т критерияси, яъни Стьюдента кўрсаткичи бўйича респондентлар сони 30 тадан кам бўлмаслигига асосланган ҳолда ва айрим техник хатоликлар учраши эҳтимолини эътиборга олган ҳолда 40 та деб белгиланди.

Саралаб олиш белгиланган ҳудудлардаги маҳаллаларнинг аҳоли рўйхати ёзилган қайд журналидан тасодифий услуб орқали танлаб олинади. Тадқиқот миқдорий аҳамият касб этгани учун у анкеталаштириш услуби асосида олиб борилди.



2-расм. Сиз бандликка кўмаклашиш ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш марказларининг қандай хизматларини энг муҳим деб ҳисоблайсиз, %.

Манба: муаллиф томонидан ўтказилган социологик сўров натижалари асосида тузилган.

Расмдан кўриниб турибдики, бандликка кўмаклашиш ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш марказларининг роли ҳамда функциясининг аҳамияти ортиб бормоқда. Бугунги кунда Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги Ўзбекистонда иш билан бандлик сиёсатини амалга оширишнинг асосий воситаси ҳисобланади. Шунингдек, иш билан бандлик хизматининг ҳудудий бошқармалари ҳам бандлик сиёсатини амалга оширишда катта роль ўйнайди. Улар фуқароларга ишга жойлашиш соҳасида давлат берадиган ҳуқуқлардан фойдаланишга ёрдам беради.

Бизнинг фикримизча, ҳудудий иш билан бандлик хизматлари қуйидаги вазифаларни ҳал этиши лозим:

- ишсизларга маслаҳат бериш;
- ишсизларни янги касбларга ўқитиш;
- ижтимоий ҳимояга муҳтож шахсларнинг иш ўринларини квоталаш;
- тадбиркорлик ва кичик бизнесга ёрдам кўрсатиш;
- оммавий ишдан бўшатишларнинг олдини олиш йўлида компенсацияларни амалга ошириш;
- ишсизлар даромадларини сақлаб туриш.

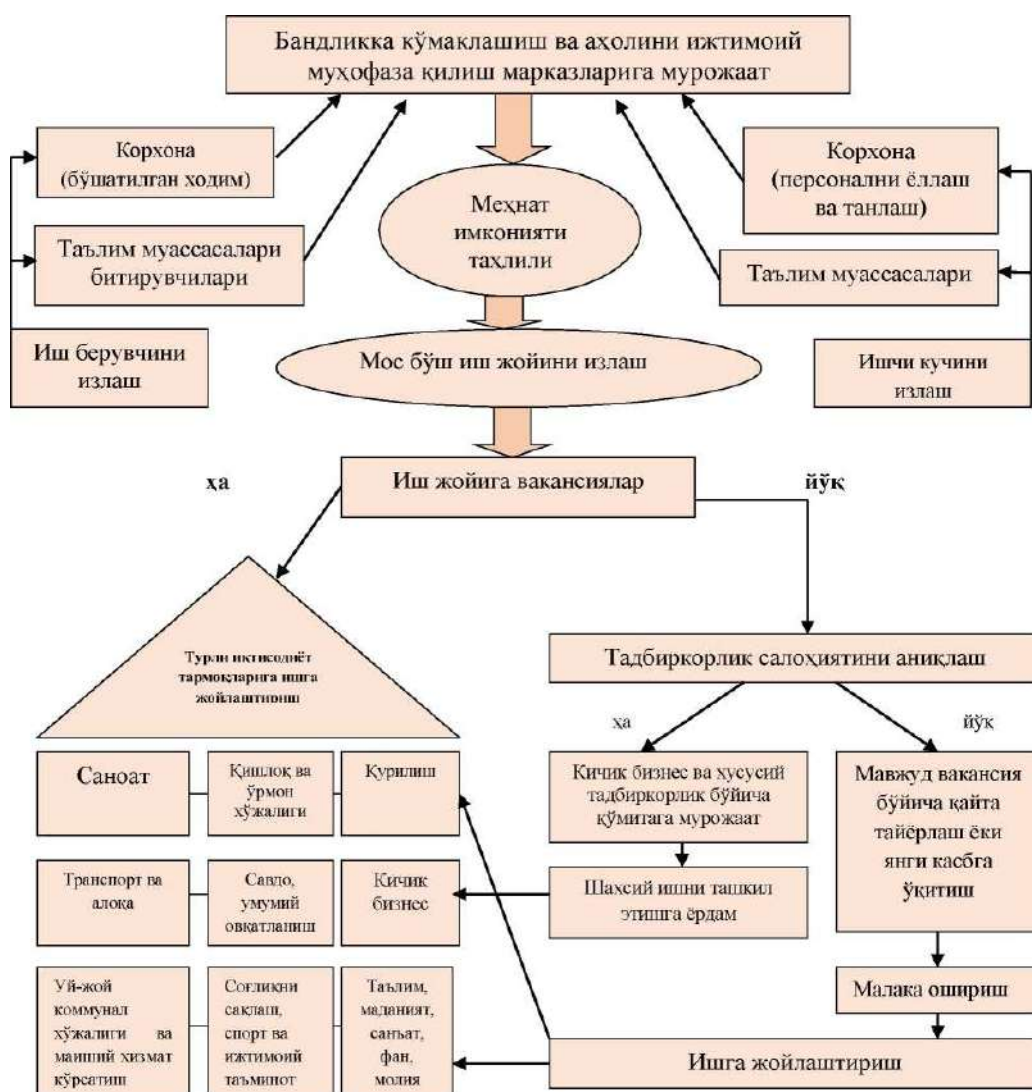
Меҳнат бозори асосий институтлари ўзаро ҳамкорлигининг бошланғич нуқтаси сифатида биз ишлаб чиққан алгоритм моделини кўриб чиқамиз (3-расм).

Самарали иш билан бандлик сиёсати қўп омиллар таъсирида шаклланади ва буларнинг барчаси комплекс тарзда юз беради. Унинг самарали ишлаши ихтисослаштирувчи институтларнинг барча механизмларини: иш билан бандлик хизматлари, рекрутинг агентликлар, корхоналардаги кадрлар хизмати ва касаба уюшмаларини комплекс тарзда ишлатишдан иборат.

Бандликка кўмаклашиш ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш марказларига хўжалик юритувчи субъектлар ва таълим муассасалари ишчи кучининг таклифи ҳамда унга бўлган талаб билан мурожаат этади. Таълим муассасалари битирувчилари ва хўжалик юритувчи субъектларнинг ишдан бўшатишган ходимлари асосий мурожаат этувчиларга айланади.

Меҳнат бозорига илк бор кириб келаётган меҳнат ресурслари ҳақида тўхталадиган бўлсак, касбий кўникмаларга эга бўлмаган меҳнат ресурслари тоифасини олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълим муассасаларига касбга қайта тайёрлаш учун юбориш мақсадида ушлаб туриш сиёсатини ўтказиш лозим. Шунингдек, бандликка кўмаклашиш ва аҳолини ижтимо-

ий муҳофаза қилиш марказлари ҳузурида ишсизлар билан иш қидириш методикаси бўйича маслаҳатлар бериш, резюме тўлдириш, телефонда сўзлашиш техникасини ўргатиш, иш берувчи билан суҳбат ўтказиладиган иш қидириш клубини ҳам ташкил этиш мумкин.



3-расм. Меҳнат бозори институционал муҳитининг ўзаро таъсир омиллари алгоритми

Манба: муаллиф томонидан тузилган.

Навбатдаги босқич ҳар бир келган номзоднинг меҳнат қилиш имкониятларини таҳлил қилиш, бандликка кўмаклашиш ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш маркази маълумотлар базасида шахсий сўровнома тузиш, хоҳиш-истакларни аниқлаш ва бўш турган лавозимларни излаш, ишга жойлаштириш назарда тутилаётган корхона ёки ташкилотдан ижобий жавоб келганда номзодни иш берувчи билан боғлаш, салбий жавоб келган тақдирда эса бўш турган иш ўрнини қидиришдан иборат бўлади. Кейинги босқич - тадбиркорлик салоҳиятини аниқлаш.

Ишчи кучининг сурункали ортиқчалиги шароитида ишчи кучини ишга жойлаштириш нуқтаи назаридан бандликни самарали иш билан шакллантириш соҳасидаги давлат сиёсати кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик институтини шакллантириш орқали аҳоли ўзини ўзи банд қилишининг турли шакллари ривожлантиришга йўналтирилади. Лекин бунинг учун амалдаги кўмак, хусусан, керакли миқдордаги нақд бошланғич сармоя зарур. Бошланғич сармоянинг мавжуд эмаслиги республикада тадбиркорлик фао-

лиятига қизиқувчи ишсизларнинг 90 фоизидан кўпига ўз тадбиркорлик фаолиятини бошлашга тўсқинлик қилувчи асосий омил ҳисобланади.

Тадбиркорлик фаолияти учун рухсат берувчи ҳужжатларни олиш тартиби "Тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги рухсат бериш тартиб-таомиллари тўғрисида"ги⁴, "Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги⁵ қонунлар билан тартибга солинади.

Меҳнатга лаёқатли аҳолини кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик билан шуғулланишга жалб этиш мақсадида 2012 йил 2 майда "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонун⁶ ва меҳнат бозорида тадбиркорлар институционал синфининг шаклланишига хизмат қилувчи бир қатор қонунлар қабул қилинди. Тадбиркорлик салоҳиятини аниқлаш учун биргина кичик бизнес билан шуғулланиш истаги мавжуд бўлиши етарли эмас. Бу ерда ижтимоий ва иқтисодий масалаларни яхши тушунувчи шахсга хос бўлган муайян хусусиятлар ҳал қилувчи омил бўлиши керак.

Тадбиркорлик фаолиятини кенг ривожлантирмасдан туриб, меҳнат бозорини шакллантириш ва оқилона иш билан бандлик муаммоларини ҳал этишнинг имкони йўқ. Меҳнат бозорига нисбатан қайси нуқтаи назардан ёндашмайлик барибир инсон, унинг интеллекти, маҳорати, ижод қилиш қобилияти, тадбиркорлиги ва ташаббускорлиги ҳал қилувчи омил бўлади. Хусусан, "тадбиркорлик салоҳиятини аниқлаш" босқичида Американинг Коннектикут штатида жойлашган "Бриджпорт шахри университети ва Northwestern Mutual Life Insurance компаниясининг (АҚШ) психологлар гуруҳи томонидан ишлаб чиқилган саволларга жавоб бериш назарда тутилади⁷. Ушбу саволноманинг танланишига саволларни баён этишнинг соддалиги (жавобларни таҳлил қилиш кўп вақт сарфлашни назарда тутмайди) сабаб бўлган.

Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг инновацион вектори жамият ижтимоий-иқтисодий фаолиятининг барча соҳаларига ўз тузатишларини киритади. Мамлакатнинг соғлом ижтимоий-иқтисодий маконини ривожлантириш доираси минтақаларни ҳам қамраб олиши лозим.

Меҳнат бозорига инновацияларни жорий этиш учун у, энг аввало, мослашувчан бўлиши керак. Бизнинг назаримизда, унинг мослашувчанлигини белгилаб берувчи кўрсаткичлар қуйидагилардан иборат:

- иш берувчи билан ходим ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи шартноманинг мавжудлиги;
- масофадан туриб банд бўлишнинг шаклланиши;
- иш билан бандликнинг янги шакллари жорий этилиши;
- ходимларни ёллаш амалиётидаги ўзгаришлар, ёллаш бўйича хизматлар бозорининг ривожланиши;
- муносиб иш ҳақи тўланганда ходимларнинг тўлиқсиз иш билан бандликни афзал кўриши;
- меҳнатга ҳақ тўлаш тизимларининг хилма-хилиги.

Ушбу ҳолатларни "ноодатий иш билан бандлик" атамаси доирасида тавсифлаш мумкин. Мамлакатимизнинг яқин ўтмишида янги, инновацион иқтисодиётда юз берган жараёнлар ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг турли томонларини тубдан ўзгартиради, ҳозиргача умуман ўрин тутмаган ёки иқтисодиётда кам аҳамиятга эга бўлган кўплаб ҳодисаларга бошқача назар ташлашга мажбур этади. Ноодатий иш билан бандликни ана шундай ҳодисалардан бири деб ҳисоблаш мумкин бўлиб, бунда иш ўринларининг озми-кўпми янги турлари тушунилади. Ноодатий иш билан бандлик меҳнатнинг тўлиқ бандликни таъминламаган ҳолда маълум даражада ташкил этилиши билан тавсифланади.

Мутахассислар меҳнатнинг хусусияти ўзгаришидаги қуйидаги тенденцияларни ажратади:

- 1) иш билан бандлик умумий таркибининг ўзгариши (стандарт оммавий моддий маҳсулотларни тайёрлаш билан эмас, балки ахборот, инновацион хизматлар кўрсатиш билан шуғулланувчи ходимлар улушининг ошиши);

2) касб таркибидаги ўзгариш (ахборот, бошқарув, дистрибьютерлик ва муҳандислик хизматлари соҳасидаги меҳнат универсал касблари юқори малакали ходимлари улушининг ошиши);

3) меҳнат мазмунининг ўзгариши (стандарт, стереотип операциялар улушининг камайиши, ижодий меҳнат, концептуал тафаккур ролининг ошиши);

4) мотивациялаш ва меҳнатни назорат қилиш тизимидаги ўзгаришлар (моддий мотивациялаш, биринчи навбатда, таълимни, малака оширишни рағбатлантиришга; номоддий рағбатларнинг аҳамиятини, ходимларнинг оқилона қарорлар танлашдаги мустақиллигини оширишга йўналтирилган);

5) ходимларнинг маънавий-ахлоқий хусусиятлари, уларнинг жисмоний ва руҳий соғломлиги аҳамиятининг ошиши.

Мослашувчан меҳнат бозори томон ҳаракатланиш анъаналари иқтисодий тизим, давлат сиёсати ва муҳитнинг институционал-ҳуқуқий шарт-шароитлари билан боғлиқ чекловларга дуч келади. Шунга кўра турли мамлакатларда иш берувчилар билан ходимлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик ўзига хос шаклланади. Мослашувчан меҳнат бозори самарали иш билан бандликнинг қуйидаги икки муҳим қисмини шакллантириш имконини беради: фаровонликнинг интенсив тизимлари ва фаол меҳнат сиёсати. Мослашувчан меҳнат бозори, ўз навбатида, ишсизликни самарали бартараф этади ва фаол меҳнат сиёсатини амалга ошириш учун фойдаланиладиган воситаларни беради. Бундай модель "олтин учбурчак модели" номини олган⁸. Унинг амалга оширилиши аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, шу жумладан, пассив меҳнат сиёсати воситалари орқали ижтимоий ҳимоялаш билан уйғунлиқдагина маъно касб этади. Пассив меҳнат сиёсати фаол меҳнат сиёсатидан фарқли ўлароқ, ишчи мақомини тиклашга эмас, балки ишсизларни қўллаб-қувватлашга йўналтирилган. Пассив меҳнат сиёсатини амалга оширишнинг бундай шакллари жумласига турли хилдаги компенсация тўловлари, ҳусусан, пулли нафақалар, коммунал хизматлар ҳақини тўлаш ва ҳоказолар киради.

Шундай қилиб, мослашувчан меҳнат бозори самарали иш билан бандликни шакллантириш мақсадини кўзловчи меҳнат бозорини шакллантиришнинг навбатдаги босқичи ҳисобланади. Бандликнинг ижтимоий тартиблантириш механизми республикада аҳолининг ижтимоий қатлами шаклланиш тенденцияси ва бандликни таъминловчи ижтимоий институтларни меҳнат бозоридаги фаоллигини эътиборга олган ҳолда дастурий ёндашувини талаб қилади. Таълим тизимини ислоҳ этишда унинг маъмурий бошқарув тизимини корпоратив бошқарув тизимига айлантириш ҳамда маъмурий бошқарув вертикалида роллар тақсимотини аниқлаштириш ва либераллаштириш керак. Меҳнат бозори талабдан келиб чиқиб, олий таълим муассасалари битирувчиларининг иш ўринларини топиши, касби ва ихтисослигини бозор талабига мослигини ошириш зарур.

Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат деб эълон қилиниши жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-маданий соҳаларида туб ўзгаришларга сабаб бўлди. Бундай ўзгаришлар бевосита мамлакатимиз аҳолиси бандлигини ошириш ва унинг ижтимоий механизмларини шакллантириш зарурат эканлигини тақозо этди. Аҳолини иш билан таъминлаш, яъни бандлик масаласини илмий ўрганиш социологик, иқтисодий, психологик, ҳуқуқий таълимотларни такомиллаштириш учун хизмат қилиши билан бирга, миллий тараққиётни таъминлаш йўлида мавжуд ресурслардан манзилли фойдаланиш стратегиясини белгилаш имконини беради.

"Бандлик" тушунчаси, этимологик жиҳатдан, меҳнатга яроқли аҳолининг иш ўринлари билан таъминланганлиги ҳамда ҳўжалик юритиш фаолиятида иштирок этиши каби маъноларни англатади. Бундай изоҳ, ўз навбатида, бандлик - аҳолининг ҳаёт тарзини таъминлаб, уларни моддий ва маънавий яратувчанлик фаолияти билан шуғулланиши учун замин ҳисобланади, деб бевосита хулоса чиқариш учун етарли ҳисобланади. Бандлик, аниқ бир касб билан шуғулланиш учун касбга танлов ўтказишни, касбни эгаллаш учун таълим (шу жумладан, касбий таълим) олишни, кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни, иш жойини йўқотганларга моддий ёрдам кўрсатишни, меҳнат бо-

зорининг талабларидан келиб чиққан ҳолда янги ихтисосликлар бўйича меҳнат қилшни таъминлашни тақозо этади. У инсон камолотининг муҳим ҳисобланган жиҳатини, аниқроғи, ижтимоий жабҳасини таъминлаб, меҳнат ва унинг турли соҳалари билан боғлиқ бўлган эҳтиёжларини қондиради.

Манба ва адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 5-6-сон, 97-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 й., 9-сон, 344-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002 й., 1-сон, 20-модда.
3. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 39-сон, 488-модда.
4. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 51-сон, 575-модда; 2014 й., 50-сон, 588-модда; 2015 й., 33-сон, 439-модда.
5. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 49-сон, 578-модда.
6. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 18-сон, 201-модда.
7. Peter Lohr, "Should you be in business for yourself?", Readers Digest, July 1989, p. 49-52.
8. Дафт Ричард. Менеджмент. 8-е изд./ пер. с англ. Под ред. С.К. Мордовина. -СПб. ПИТЕР, 2011. - С. 229.

ЭКОЛОГИК ОНГНИНГ ТАБИАТГА ЭСТЕТИК МУНОСАБАТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ ВА ВОСИТАЛАРИ

Экологик онгнинг табиатга эстетик муносабатини ривожлантириш стихияли, механик тарзда амалга ошмайди, балки мукамал усул ва воситаларга эга бўлган институционал тизимни тақозо қилади. Санъатнинг турли жанрларида воқеликнинг экологик онг ривожланиш даражаларига мос усул ва воситалар ёрдамида бадиий образлар орқали акс эттирилиши функционал жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар яхлит тизим элементлари интеграциялашуви натижаси бўлиб, дунё экологик манзараси ҳақида комплекс-тизимли тасаввурларни ҳосил қилиши, аввало, уларнинг усул ва воситалари интеграциялашувига боғлиқ бўлади. Бироқ ҳозирча фан, техника, технология ва интеллектуал салоҳиятнинг ривожланиши ҳам, жамиятнинг индустрлашуви ва информациялашуви даражалари ҳам, табиатга эстетик муносабат усул-воситалари ҳам экологик эҳтиёжлардан орқада қолмоқда. Бунга глобал экологик онг (объектив ва субъектив сабабларга кўра) миллий хусусиятларининг мутлақлаштирилиши, яъни табиатга эстетик муносабатга нисбатан нигилизм, субъективизм, волюнтаризм ҳодисалари салбий таъсир кўрсатмоқда.

Шунингдек, айрим миллий утилитар, меркантил иқтисодий эҳтиёжлар устуворлиги, глобал экологик воқелиқдан бегоналашув табиатга эстетик муносабат усул ва воситаларининг интеграциялашган тизими шаклланишига тўсиқ бўлмоқда. Ваҳоланки, миллий санъатларнинг табиатга эстетик муносабат соҳасида ўзаро уйғунликни таъминлаши, биринчи навбатда, уларнинг усул ва воситалари интеграциясига боғлиқ бўлади. Шунинг учун фан, техника, технологияларнинг янги кашфиётларида экологик мезонлар устуворлиги табиатга эстетик муносабатни ҳам, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа манфаатларни ҳам, усул ҳамда воситалар самарадорлигини ҳам қайта баҳолашни тақозо қилмоқда.

Табиатга эстетик муносабатни ривожлантириш усул ва воситаларини такомиллаштиришга мутасадди институционал тизимнинг таркибий ўзгариши: **биринчидан**, санъатнинг экологик муаммолар глобаллашуви ва кескинлашувини адекват акс эттирувчи усул ва воситаларни (хусусан, оптимал жанрни) танлаши; **иккинчидан**, табиатга эстетик муносабатни шакллантирувчи институционал тизим тузилмавий элементларининг функционал кооперациялашуви ва модернизациялашувини таъминлаши; **учинчидан**, санъат асарлари воситасида глобал экологик муаммолар ечимини топиш усулларининг миллий, минтақавий дифференциацияси ва интеграцияси жараёнини мувофиқлаштириши; **тўртинчидан**, омманинг конкрет экологик санъат асарларига эҳтиёжини, маҳаллий, миллий талаб "конъюнктураси"ни ўрганиб, уни қондиришнинг стратегик йўналишларини аниқлаши; **бешинчидан**, экологик санъат асарларини оммага трансформация қилишда тарғибот-ташвиқот технологиясини такомиллаштириш усул ҳамда воситаларини сиёсий мафкурадан холи қилишга олиб келиши билан характерланади.

Экологик онгнинг табиатга эстетик муносабат субъектлари фаолияти самарадорлигини таъминлайдиган усул ва воситаларнинг ривожланиши ўзаро боғлиқ уч фалсафий асосга таянади. **Биринчиси**, табиатга эстетик муносабат субъектларининг экологик онглилик даражаси: санъат асарлари жанр йўналишларини ҳам, уларни экологиялаштириш имкониятларини ҳам белгилаб беради (объектив шарт-шароит ва субъектив омиллар бирлиги); **иккинчиси**, мавзунинг умумийлиги санъатда ифодаланган табиий атроф муҳит муҳофазаси

табиатга эстетик муносабатдаги миллийлик ва умуминсонийликни уйғунлаштириб, экологик онг глобаллашувига олиб келади (алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик бирлиги); **учинчиси**, миллий, минтақавий ва глобал даражаларда табиатга эстетик муносабат ривожланишини таъминлайдиган усул ва воситаларни, натижани оммага трансформация қилиш технологиясини ташкилий-бошқарув жиҳатдан модернизациялаштириш ҳамда ислоҳ қилишни тақозо қилади (мақсад, восита ва натижа бирлиги). Экологик онгнинг табиатга эстетик муносабатини шакллантирувчи фалсафий таянч нуқталари дунё экологик манзараси санъат контекстида: маҳаллий, миллий, минтақавий ва глобал даражаларда олиб қаралса, уларнинг мазмуни ҳам, функционал аҳамияти ҳам конкретлашади.

Табиатга эстетик муносабат субъектларининг фаолияти самарадорлиги ва мақсадга мувофиқлиги юқорида кўрсатилган асосларнинг динамик ўзгарувчанлигига адекват бўлади. Чунки санъат асарларида ифодаланган "экологик борлиқ" табиатга эстетик муносабат характери ва унинг ривожланиш даражасига мос бўлиб, қонуният мақомига эга бўлади. Унинг асосий вазифаси экологик онгнинг табиатга эстетик муносабатини: ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилиш институтлари фаолиятини рағбатлантириш ҳамда мувофиқлаштиришдан иборат. Шунинг учун экологик онг фақатгина муайян ижтимоий-табиий макон ва тарихий замондаги вазиятни адекват акс этириб қолмасдан, балки уни ўзгартириш усул ва воситаларини такомиллаштириш имконияти тарзида қаралиши керак. Зеро, экологик онг субъектларининг (шахс, ижтимоий birlikлар назарда тутилмоқда) маънавий-маданий салоҳияти даражаси, интеллектуал потенциали, пировард натижада, табиатга эстетик муносабат усул ва воситаларини яратишда ҳам намоён бўлади.

Шахс экологик онгининг табиатга эстетик муносабатини ривожлантириш усул ва воситаларини такомиллаштириш зарурияти жамиятлараро, давлатлараро ҳамда миллатлараро санъат усул ва воситалари "айирбошлови"ни, (бир-бирига трансформациясини) тақозо қилади. Айниқса, экологик вазиятнинг глобал даражада кескинлашуви, халқаро: ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий муаммолар доирасида ҳамкорликнинг янги типдаги ташкилий институтлари таркиб топиши билан экологик санъат асарлари яратишда ҳам интеграцион жараён кузатилмоқда. Хусусан, минтақавий экологик муаммоларни ҳал қилишда макроинтеграция жараёни унинг глобаллашувига асос бўлмоқда¹. Шу боис Марказий Осиё минтақаси давлатларида экологик вазиятнинг нисбатан ўхшашлиги, миллий маданиятлар яқинлиги, улар ўртасида табиатга эстетик муносабат усул ва воситаларини айирбошлаш, фаолиятини мувофиқлаштиришда муҳим имконият тарзида қаралиши керак. Лекин миллий ҳамда минтақавий даражаларда табиатга эстетик муносабат усул-воситалари интеграциясида субъектларнинг имкониятларига дифференциал ёндашиб, индивидуаллиги ҳисобга олиниши зарур, яъни:

- **биринчидан**, ҳар бир миллат, элат тарихий шаклланган экологик турмуш тарзидан келиб чиққан ҳолда табиатга эстетик муносабат хусусиятига, яъни маданиятнинг ментал асослари, экологик санъатни ўзига хос ифодалаш усули, воситасига эга;

- **иккинчидан**, турли давлатларнинг экологик сиёсати, муқаррар равишда табиатга эстетик муносабат масалаларини ҳам қамраб олиб, мутасадди фуқаролик институтлари билан ҳамкорлик (масалан, ахборот айирбошлаш)нинг ташкилий-молиявий имкониятлари бир хил эмас;

- **учинчидан**, минтақада табиатга эстетик муносабат субъектларининг маданий алоқалари интеграцияси натижасида вужудга келган янги ташкилий тузилмалар фаолиятини назарий-методик жиҳатдан таъминлашда турли ёндашувларни умумлаштирувчи концептуал асос етарли эмас;

- **тўртинчидан**, минтақа давлатлари миллий экологик сиёсатининг амалдаги ташкилий тузилмасида табиатга эстетик муносабатни шакллантиришга доир халқаро ҳуқуқий асосларни яратиш масаласида умумий муросага келиш бирмунча қийин кечмоқда;

- **бешинчидан**, глобал экологик маконда табиатга эстетик муносабат ва уни санъат асарларида ифодалаш тажрибасини умумлаштириш, ижобий натижаларни трансформа-

ция қилишда давлатларнинг объектив шарт-шароитлари ва субъектив омилларга кўра имкониятлари чегараланган.

Мазкур муаммолар янги типдаги глобал экологик сиёсий муносабатлар шаклланиши жараёнида аста-секин бартараф этилиши мумкин, ҳозир унинг тенденцияси кўзга ташланмоқда. Бу жараёни тезлаштиришда ЮНЕСКО катта роль ўйнаши мумкин. Шу боис, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримов БМТ Бош ассамблеяси 48-сессиясида сўзлаган нутқида Орол денгизи фожиасини бартараф қилишда БМТнинг ролини кучайтириш таклифи билан чиққан ва Ўзбекистон бу борада ушбу халқаро ташкилот билан доимо ҳамкорлик қилишга тайёр эканлигини алоҳида таъкидлаган эди.

Халқаро экологик сиёсий муносабатлар глобаллашуви табиатга эстетик муносабат миллий хусусиятларининг шартли ва нисбийлигига олиб келади. Хусусан, миллий санъатнинг табиатга эстетик муносабатини ифодалашдаги "меҳнат тақсимоли" ва уларнинг стратегик вазифаларида умумийлик вужудга келади. Айниқса, муайян минтақа давлатларининг глобал экологик сиёсий муносабатларга интеграциялашув жараёни объективлиги уларнинг табиатга эстетик муносабатини умумийлаштиради (унификациялаштиради). Чунки миллий санъатнинг табиатга эстетик муносабатни ифодалаш ва унинг самарадорлиги, табиий атроф муҳит муҳофазасига доир минтақавий ҳамда умуминсоний (микро ва макро даражаларда) маънавий-маданий қадриятлар интеграциялашиш даражасига боғлиқ бўлади. Бунда бир-бири билан боғлиқ икки тенденция кузатилади: **биринчиси**,

Табиатга эстетик муносабат субъектларининг фаолияти самарадорлиги ва мақсадга мувофиқлиги юқорида кўрсатилган асосларнинг динамик ўзгарувчанлигига адекват бўлади. Чунки санъат асарларида ифодаланган "экологик борлиқ" табиатга эстетик муносабат характери ва унинг ривожланиш даражасига мос бўлиб, қонуният мақомига эга бўлади.

иккинчиси, экологик онгнинг табиатга эстетик муносабатини шакллантириш усул ва воситаларини такомиллаштириш зарурияти халқаро тажрибаларни умумлаштириш ҳамда ижодий ривожлантиришга мутасадди сиёсий ташкилотлар, оммавий институтлар фаолияти интеграциялашувини кучайтирмоқда. Зеро, глобал миқёсда табиатга эстетик муносабатни ривожлантириш стратегияси ва унинг самарадорлиги, кўп жиҳатдан, экологик фаолият оммавийлигини таъминлашнинг усул ва воситалари интерациялашиш даражасига боғлиқ.

Жаҳон геосиёсати барча йўналишларда, хусусан, табиатга эстетик муносабат интеграциялашуви жараёни жадаллашаётган ҳозирги шароитда, индустриал ва интеллектуал ривожланган давлатларнинг глобал экологик сиёсатдаги мавқеи миллий ва ҳудудий экологик муаммоларни ҳал қилишда уларнинг етакчилиги (лидерлик) имкониятига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлиб қолмоқда. Бу эса, ўз навбатида, ривожланаётган давлатларда бошқа (ҳатто, энг зарур ижтимоий) соҳалардан экологик маънавий-маданий тадбирларга катта ички миллий (иқтисодий-молиявий, техник-технологик, интеллектуал) ресурсларни жалб қилишни талаб этади. Айниқса, экологик муаммоларнинг глобал даражада кескинлашуви барча давлатларнинг регионал ва глобал экологик сиёсатдаги иштироки ҳамда унинг юқори самарадорлигини таъминлашга дифференциал ёндашиб, барча потенциал имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш масаласини кун тартибига қўймоқда. Яъни, бир томондан, муайян экологик макондаги вазиятнинг конкрет хусусиятларини, давлатлар фуқаролар экологик онги ва маданиятини ривожлантириш имкониятларини ҳисобга олишни, иккинчи томондан эса, ҳар қандай давлатда атроф муҳит муҳофазаси борасида ўтказилаётган миллий тадбирларнинг қисқа муддатда зарур натижа бериши учун етарли даражада ривожланган

"экологик маънавий-маданий инфраструктураси" ташкилий асосларини яратишни тақозо қилади. Энг асосийси, буларни глобал экологик барқарор ривожланишнинг мезонлари сифатида баҳолаш керак.

Табиатга эстетик муносабат ва уни санъат асарларида ифодалаш, махсус ижтимоий ҳодиса сифатида, мураккаб ва қарама-қарши характерга эга. Чунки, **биринчидан**, унинг субъектлари манфаатларини ҳимоя қиладиган мутасадди институтлар тизимининг ташкилий тузилмаси ҳам, амалдаги усул ва воситалари ҳам ички зиддиятлардан холи эмас. **Иккинчидан**, айрим давлатларнинг шахс экологик онги ва маданиятини шакллантириш соҳасидаги сиёсати инертлиги, фаолияти фрагментарлиги, дискретлиги мазкур зиддиятларни минтақа ва глобал даражаларда кучайтирмоқда. **Учинчидан**, бутунги куннинг тажрибалари айрим давлатларда шахс экологик онги ва маданиятини шакллантириш сиёсатида ҳам "миллий эгоизм" стереотиплари сақланиб қолаётганлигини кўрсатмоқда². **Тўртинчидан**, муайян минтақа (асосан, ривожланган) давлатларида интеграциялашган сиёсий тизимнинг тузилмавий элементлари, шаклланган экологик макон реаллигига адекват маданият ривожланишини таъминлашда ожизлик қилмоқда. **Бешинчидан**, турли давлатларнинг халқаро экологик маданий муносабатларини мақсадга йўналтиришда муқобил назарияларни мувофиқлаштириш масаласида умумий мурасага (консенсусга) келиш қийин кечмоқда.

Келажакда мазкур зиддиятлар ечимини топиш экоэстетиканинг истиқболдаги стратегик вазифаларни аниқ тасаввур қилиш ва уларни амалга оширишнинг конструктив воситалари,

Жаҳон геосиёсати барча йўналишларда, хусусан, табиатга эстетик муносабат интеграциялашуви жараёни жадаллашадиган ҳозирги шароитда, индустриал ва интеллектуал ривожланган давлатларнинг глобал экологик сиёсатдаги мавқеи миллий ва ҳудудий экологик муаммоларни ҳал қилишда уларнинг етакчилиги (лидерлиги) имкониятига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлиб қолмоқда.

қўйилмоқда. Ҳатто бу муаммо нуфузли халқаро инвайронментализм ҳаракати дастурининг асосий вазифаларидан бири сифатида белгиланган.

Шу муносабат билан халқаро экологик маданий муносабатларни интеграциялаштириш жараёнида ривожланган давлатларнинг тарихий экоэстетик қадриятларини, хусусан, экологик мазмундаги санъат намуналарини трансформация қилиш тажрибаларини умумлаштириш инсоният ҳаёти учун зарур оптимал экологик вазиятни вужудга келтириш шарти эканлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Чунки барча давлатлар томонидан шахс экологик онги ва маданиятини шакллантиришга доир комплекс дастурини ишлаб чиқиб, амалиётга жорий этиш глобал манфаатларга мос келади, шу боис у истиқболдир.

Юқоридаги фикрларни умумлаштириб, қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. Экологик онгнинг функционал аҳамияти табиатга эстетик муносабат ҳамда уни санъат асарлари жанрларида бадиий образларда ифодалаш усул ва воситаларини такомиллаштиришда ҳам намоён бўлишини кўрамиз. Зеро, ҳозирги даврда санъат жанрлари интеграцияси, мазмун-моҳиятига кўра, табиатга эстетик муносабат усул ва воситалари интеграциясини тақозо қилмоқда.

2. Табиатга эстетик муносабат субъектларининг ташкилий-функционал тузилмаси ҳамда унинг функционал самарадорлиги муайян экологик маконда вужудга келган санъат асарларини яратиш усул ва воситаларига дифференциал ёндашишни тақозо қилади. Яъни бу тузилма элементлари таркибида усул ҳамда воситаларнинг ривожланиш даражаси муҳим аҳамиятга эга.

3. Табиатга эстетик муносабат институционал тизими ривожланиши билан шахс эко-

логик онги даражаси ўртасидаги корреляцион боғланиш характери уни санъатда бадий ифодалашнинг адекват усул ва воситаларини такомиллаштиришни тақозо қилади. Чунки санъат асарларининг экологик мазмуни, ифодалаш жанрлари унинг усул ва воситалари орқали конкретлашади.

4. Табиатга эстетик муносабат субъектларининг фаолиятини оқилона мувофиқлаштириш: бир томондан, шахс экологик онги ривожланиш даражасига; иккинчи томондан, турли ижтимоий онг шакллариининг экологиялашуви характериға боғлиқ. Лекин уларнинг самарадорлиги конструктив восита ва рационал усулларни тақозо қилади.

5. Экологик онгнинг табиатга эстетик муносабатини шакллантириш имконияти табиий атроф муҳитни муҳофаза қилишнинг объектив шарт-шароит ва субъектив омиллари бирлигини таъминлаш усул-воситаларини ривожлантиришни, хусусан, санъатнинг экологик борлиқни бадий образларда ифодалаш ҳамда трансформациясини махсус ижтимоий фаолият йўналишига айлантирмоқда.

Манба ва адабиётлар

1. Интеграция жараёнини ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий макон нуқтаи назардан муайян йўналишда чегаралаб ўрганиш, унинг мазмунини ҳам, характерини ҳам конкретлаштиради. Шунинг учун уларни: "микроинтеграция", "макроинтеграция", "мегоинтеграция" тушунчалари билан изоҳлаш, бизнинг назаримизда, маъқул бўлади.

2. Бу Марказий Осиё мамлакатларида трансчегаравий сув ресурсларига муносабат масаласида яққол намён бўлмоқда. Яъни, трансчегаравий сув манбаларига эгаллик психологиясини шакллантиришга барча ижтимоий онг шакллариини сафарбар қилиш ҳолати кузатилмоқда.

ЖАМИЯТ РИВОЖИ ВА ОНГУ ТАФАККУРДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

Давлат ва жамият бошқарувида маънавий-руҳий омиллари аҳамияти, ўрни ва таъсири дунё файласуфлари, мутафаккирларини ўйлантириб келган энг муҳим масалалардан бири, қадимий Шарқ фалсафасида ҳам, Ғарб фалсафасида ҳам инсон, халқ бахтли яшайдиган адолатли жамият ҳақида сўз борганда ҳеч қачон инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинлиги, мураккаб ички олами билан боғлиқ масалалар четлаб ўтилмаган.

Дунёвий қабоҳат, зулму залолатнинг жаҳоний хуруж-ҳамласига қарама-қарши ўлароқ бани башар авлоди мустаҳкам, емирилмас ва қудратли лашкар саналмиш китоб армиясини бунёд этдики, мана, неча асрлардан буён жаҳон саҳнида бир-бирига зид икки муқобил куч - маърифат ҳамда жаҳолат эзгулик ва ёмонлик тимсолида кечаю кундуз тин олмай, тиним билмай бир-бири билан аёвсиз кураш олиб бораётир. Минг-минг йилларким бу муҳораба бир зум бўлса-да, тингани йўқ. Дунёнинг бугунги авзойига кўра ҳали-бери тинмоғи ҳам даргумон.

Албатта, Ғарб фалсафасида "маънавият" тушунчаси айнан биздаги талқинда учрамаслиги боис унда жамиятнинг руҳий асосларини мустаҳкамлашга инсон концепцияси, унинг ҳуқуқ ва эркинлиги ҳақидаги категориялар орқали ёндашилади. Бу борада Сукрот, Арасту, Т.Гоббс, Ж.Локк, Ш.Монтескье, Ж.Руссо, И.Кант, Гегель, Ф.Ницше, К.Поппер, Н.Бердияев сингари Ғарб файласуфларининг таълимотлари, фикр-мулоҳазалари диққатга сазовор.

Қадимий Шарқ фалсафасида ҳукмдорлар ва ҳукмдор табақа вакиллариининг тарбияси, шахсий фазилатлари, ҳукмдорнинг адолати халқнинг унга садоқати, ўзаро ҳурмат масалалари давлат ҳамда жамият барқарорлигини сақлаб турувчи таянч устунлар сифатида талқин этилади. Бунда яратган - Худо томонидан ҳукмдорлар ва оддий халқ вакиллари алоҳида-алоҳида вазифа юклатилгани, ҳар бир тоифа ўз ўрни ва ролини билган ҳолда яшаса, меҳнат қилса - адолатнинг энг муҳим шarti шу экани алоҳида уқтирилади. Жумладан, Конфуций, Мо Шао, Ли Гоу, Низомулмулк, Кайковус, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Наср Форобий, Баҳроуддин Нақшбанд, Амир Темур, Алишер Навоий каби буюк мутафаккирларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида давлат, жамият ва маънавият категориялари "Худо", "ҳукмдор" ва "халқ" тушунчалари билан бевосита боғлиқ равишда тушунтирилади.

Одамзод қавмининг жоҳилликларини нодонликларидан юрак-бағри қонга тўлган қадимий саҳройи адиб тоғу даштга чиқиб, алам ва армон билан ён-атрофга назар ташларкан, оҳ тортганча: "Янги олам, янги одам қайтадан тузмоқ керак", деган сўзларни чўкич билан тош вараққа ўйиб битган. Қадим туркий тошбитиклардан тортиб, Ўрхун - Энасой ёзувларигача, Зараутсой ғоридаги суратлару Афросиёб нақшлари, қадим Бақтриянинг кўҳна Кушон хатларидан токи Олтой тоғларидаги тошларга битилган ҳарфларга қадар - бутун башарият авлодига халқимиз тамаддунининг, насл-насабимизу маърифатимиз томирларининг нақадар қадимийлиги ва буюклигидан дарак беради.

Амир Темурнинг "Темур тузуклари" тимсолида аждоқларимиз давлатчилик ва саркардалик, лашкар тутиш ва ҳарбу зарб юритишнинг қомусий тамойил ва йўриқларини тузганларида бугун дунёга дағдаға солаётган айрим мамлакатларнинг Ер юзида ном-нишони ҳам йўқ эди. Ҳолбуки, айти шу давлатлар армиясида Амир Темур бобомиз тузукларидаги

лашкар тузиш, жанг юритиш санъати ва услублари ҳарбий тактика дарслари сифатида ҳозирга қадар ўқитилиб, ўргатиб келинмоқда. Маълумки, боболаримиз бутун рўйи олам - Ерни ҳам, самони ҳам билим билан, тафаккур ва китоб билан забт этган. Серюлдуз осмон Мирзо Улуғбек бобомизнинг дурахшон кутубхонасига ўхшайди.

Манбаларда тарихчи Шарофиддин Али Яздий Амир Темур ҳақидаги фикрларини баён этган. Соҳибқирон бобомиз олимлар ва руҳонийларни мажлисга чақириб, мамлакатни, фуқароларни бошқаришда, турли иншоот ва бинолар қурилиши, боғлар барпо этишда олимларнинг ўз маслаҳати билан кўмаклашишини сўраган. Шарофиддин Али Яздий "Зафарнома"сида шундай учрашувлардан бири ҳақида ёзиб қолдирган. Тарихчининг ёзишича, Амир Темур маслақдошларига: "Фан ва диннинг машҳур кишилари ўз маслаҳатлари билан подшоларга ёрдам бериб келганлар. Менинг мақсадим мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқаронинг турмушини яхшилаш, юртимизда қурилишни кучайтириш, давлатимизни ривожлантиришдир. Сизлар бу ишларни амалга оширишда менга ўз маслаҳатингиз билан кўмаклашишингиз керак. Агар олдин бизнинг диққат-эътиборимизда ўзга мамлакатлар билан боғлиқ муаммолар турган бўлса, эндиликда мамлакатда хотиржамлик ўрнатишга қаратилган тадбирларни амалга ошириш бош вазифамиздир. Бу олижаноб ишда менга ёрдам беришларингизни илтимос қиламан", деб муурожаат қилган.

Табиийки, буюк аждодларимиз, файласуф ва мутафаккирларнинг қарашлари, фикр ва таълимотлари ўзлари яшаб ўтган даврларда, умуман, инсониятнинг кўп асрлик тараққиёти давомида, турли мамлакатларда адолатли давлат ва жамият қурилишига муайян даражада таъсир ўтказган, бу борадаги умумбашарий таълимотга муҳим ҳисса бўлиб қўшилган.

Икки мустабид тузум - 130 йиллик истибод даврида миллатимизнинг наинки улуг фарзандлари, балки миллий мафкура билан маънавияти ҳам таъқиб ва тазйиқ остида бўлди. Чўлпону Қодирийлар, Фитрату Усмон Носирлар қаторида уларнинг китоблари ҳам қатағонга учради. Олис ва яқин ўтмишимизнинг қийин ва изтиробли буржларидан туриб, бугунги ҳаётимиз, озода ва обода она - Ватанимизнинг кўрку жамолига назар солсангиз, Улар - чўпчак айтишяптими?" дея ишонқирамай қарашлари турган гап. Ватанимиз ёшлари миллати, тарихи, қай манзил сари кетаётганини билмоғи, халқи, Ватанининг номи, шаъну шавкатини баланд кўтариб, буюк боболарига муносиб фарзанд бўлиб камол топиши давлат ва жамиятимизнинг энг олий мақсади эканлигини англамоқлари зарур.

Биз тарихнинг ана шундай бой тажрибасига асосланган, халқимиз, Ватанимизнинг туб манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистонда амалга оширилаётган маънавий-маърифий ислохотларнинг бош мақсади ҳақида қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз. Бу мақсадлар қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, аҳолининг қалби, онгу тафаккурини собиқ мустабид мафкура асоратларидан бутунлай озода қилиш зарур. Бу жараён шошма-шошарлик билан, сунъий ва сохта шиорлар асосида эмас, балки тараққиётнинг "ўзбек модели"да аниқ белгилаб берилганидек, тадрижийлик асосида, босқичма-босқич олиб борилиши мақсадга мувофиқ.

Иккинчидан, бу жараёнда муайян бўшлиқ юзага келишига йўл қўймаслик, яъни эски ва зарарли ғояларни рад этиш баробарида жамият онгига, унинг тараққиёт йўлидаги мақсадларига тўла жавоб берадиган янги, илғор ғояларни изчил сингдириб, уларнинг дунёқараши, ижтимоий-сиёсий, фуқаролик позициясини шакллантириб бориш зарур. Бу долзарб вазифа маърифий тарзда амалга оширилса, маънавий-маърифий ислохотларнинг аҳамияти беқиёслиги ўз-ўзидан равшан бўлади.

Учинчидан ва энг муҳими, маънавий-маърифий соҳадаги ислохотларни жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, иқтисодий тараққиётдаги туб ўзгаришларга мувофиқ тарзда олиб бориш лозим. Бу эса маънавий ҳаётнинг моддий ҳаёт билан уйғун ва ҳамоҳанг тарзда ривожланишини таъминлайди. Биринчи Президентимиз Ислон Каримовнинг "Юксак маънавият - енгилмас куч" китобида ушбу масалага алоҳида эътибор қаратилиб, қуйи-

даги фикрлар таъкидлаб ўтилгани бежиз эмас: "Инсонга хос орзу-интилишларни рўёбга чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламни бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсласак, ўйлайманки, ўринли бўлади. Қачонки ана шу икки муҳим омил ўзаро уйғунлашса, том маънодаги қўш қанотга айлansa, шундагина инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўсиш-ўзгариш, юксалиш жараёнлари содир бўлади"¹.

Давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: "Бугунги болалар эртанги кун халққа айланади. Шунинг баробарида ёшларни китобга қайтаришимиз керак. Ахборот-коммуникация соҳасидаги охирги ютуқларни ўзлаштириш билан бирга, ёшларнинг китоб ўқишга бўлган қизиқишини кучайтиришга, уларнинг китоб билан дўст бўлишига, аҳолининг китобхонлик савиясини янада оширишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Президентимиз бу масалани қайта-қайта таъкидлади: "Ёшларни китобга, китобхонликка қайтариш керак! Китобсиз келажак йўқ!"

"Бугунги ёшлар компьютер, кино ва телевидениени кўпроқ хуш кўради, - дейди Республика Маънавият тарғибот маркази Фарғона вилояти бўлими раҳбари Ф.Зоҳидов, - негаки, бунда заҳмат чекиб ниманидир ўқиш, ўрганиш шарт эмас, бирор тугмани боссанг ё бирор мурватни бурасанг, бўлди, исталган янгилик ва маълумотни осонгина олиш мумкин. Аммо улардан ҳеч бири китобнинг ўрнини ҳеч қачон босолмайди. Масалан, "Ўтган кунлар" романи асосида ишланган фильм қанчалик маҳорат билан суратга олинган бўлмасин, мутолаа таъсирини, жозибасини бера олмайди. Шу боис бугунги кунда китобхон-

Табииyki, буюк аждодларимиз, файласуф ва мутафаккирларнинг қарашлари, фикр ва таълимотлари ўзлари яшаб ўтган даврларда, умуман, инсониятнинг кўп асрлик тараққиёти давомида, турли мамлакатларда адолатли давлат ва жамият қурилишига муайян даражада таъсир ўтказган, бу борадаги умумбашарий таълимотга муҳим ҳисса бўлиб қўшилган.

ликни кенг тарғиб қилиш, мутолаа маданиятини юксалтириш муҳим аҳамият касб этади. Давлатимиз раҳбарининг ушбу фармойиши* айна шу жиҳати билан янада аҳамиятлидир"².

Ҳақиқатан ҳам, мамлакатимизда амалга оширилаётган улкан ўзгаришларнинг моҳиятига назар ташлайдиган бўлсак, уларнинг замирида моддий асослар - давлатимиз томонидан сарфлана-

ётган маблағлар, яратилаётган моддий-техник база билан бирга, минг-минглаб юртдошларимизнинг меҳнати, ақл-заковати каби маънавий асослар борлигини ҳам кўраимиз. Ўз навбатида, умумбашарий тараққиёт тажрибасидан яхши маълумки, ҳаётнинг мазмун-моҳиятини тубдан ўзгартирмасдан, одамларга қулайлик яратмасдан туриб, фақат маънавий-маърифий ишларнинг ўзи билан, бу борадаги эзгу даъватлар билан кутилган натижага эришиб бўлмайди. Ўзбекистонда жамият маънавияти ва дунёқарашини тубдан ўзгартиришда ижтимоий-иқтисодий соҳадаги кенг қўламли ўзгаришлар мустақкам асос бўлиб хизмат қилаётгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

"2017 йилдаги тараққиётимизнинг энг асосий устувор вазифаси бу - "Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили" Давлат дастурини амалга ошириш, "Инсон манфаатлари ҳамма нарсадан устун" деган олижаноб ғояни изчилик билан ҳаётга татбиқ этишдан иборат.

Жамият ривожига энг муҳим вазифалардан бири бу - иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари ва устувор вазифаларига жиддий ўзгартиришлар киритиш учун пойдевор бўлиши керак. Бунинг учун қуйидаги вазифаларни бажариш лозим деб ҳисоблаймиз.

Биринчидан, фуқаролар билан очиқ мулоқотни йўлга қўйишнинг янги самарали усул ва механизмларини татбиқ қилиш, жумладан, барча даражадаги ҳокимлар, прокуратура ва ички ишлар органлари раҳбарларининг аҳоли олдида ҳисобот бериш тизимини жорий этиш керак. Ана шу муҳим ишда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати қўмиталари фаол иштирок этиши лозим.

Иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридаги, ҳар бир туман ва шаҳардаги халқ қабулхоналари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Виртуал қабулхонаси фаолиятини самарали ташкил этишни таъминлаш даркор.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: "Ҳаётнинг ўзи ва халқнинг талаблари бизнинг олдимизга амалий ечимини топиш лозим бўлган янги ва янада мураккаб вазифаларни қўймоқда". Бу ўринда асосий муаммо, менинг назаримда, қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, айрим идоралар ва уларнинг раҳбарлари реал ҳаётдан ва халқ эҳтиёжларидан маълум даражада узилиб қолмоқда.

Иккинчидан, тармоқ ва ҳудудларни ривожлантириш концепциялари ва дастурларини ишлаб чиқишда юзаки ёндашувга йўл қўйилмоқда.

Учинчи асосий муҳим жиҳат - кўпчилик раҳбарларнинг мураккаб муаммоларни кабинетдан чиқмасдан, иқтисодиёт тармоқлари, ҳар бир корхонадаги, шаҳар ва туманлардаги, айниқса, қишлоқ жойлардаги ишлар қандай аҳволда эканини чуқур ўрганмасдан ҳал этишга одатланиб қолгани билан боғлиқ³.

Жамият ривожини таъминловчи яна бир муҳим масала бу - Ўзбекистон миллий хавфсизлигини таъминлашда стратегик режалаштириш бўйича аниқ давлат тизимини барпо этишга объектив зарурат сифатида эҳтиёж сезди. Ушбу тизимда доимо янгилашиб борадиган Миллий хавфсизлик концепцияси асосий ўринни эгаллаши шарт. Мазкур концепцияда Ўзбекистон ташқи сиёсатига хос мослашувчанлик ва очиқлик тамойиллари, яқин қўшниларимиз билан конструктив муносабатларни ривожлантириш устувор вазифа экани акс эттирилиши даркор. Айни вақтда, Ватанимиз мустақиллиги ва суверенитети, халқимизнинг маданий-тарихий ўзига хослигини асраш бўйича қатъий кўрсатмалар белгилаб берилди.

Барчамизга яхши маълумки, ватанпарварлик ҳар бир давлат ҳаётининг маънавий асоси ҳисобланади ва жамиятни ҳар томонлама ривожлантириш борасида энг муҳим сафарбар этувчи куч сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам фуқароларимизда бизга мутлақо ёт бўлган зарарли таъсирларга қарши мустаҳкам иммунитетни шакллантириш ва Ватанимиз тақдири учун масъулият туйғусини мустаҳкамлаш бўйича аниқ чора-тадбирлар кўрилоқда.

Мазкур мураккаб ишда армия сафларида мардлик ва матонат, Ватанга садоқат билан хизмат қилиш мактабини ўтаган навқирон ўғлонларимиз ишончли таянч ва суянч бўлиб хизмат қилади. Шу муносабат билан мудофаа ишлари бўйича бошқарма ва бўлимлар бундай ёшлар билан доимо алоқада бўлмоқда. Мазкур бошқарма ва бўлимларнинг маҳаллий ҳокимият органлари билан ҳамкорлик қилиш соҳасидаги ваколатларини кенгайтириш масаласи муҳим аҳамията касб этмоқда.

Шу ўринда муҳим бир ёндашувни яна бир бор таъкидлаш ўринли, ҳеч қандай ҳарбий-сиёсий блокларга қўшилмаслик, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хорижий давлатларнинг ҳарбий база ва объектларини жойлаштиришга йўл қўймаслик, ҳарбий хизматчиларимизнинг хориждаги тинчликпарварлик операцияларида иштирок этмаслик сиёсатига содиқ қолиш бундан буён ҳам мамлакатимизнинг принципиал позицияси бўлиб қолмоқда⁴.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, мазкур фикр-мулоҳазалардан кўриниб турибдики, халқнинг онгу тафаккури, кайфиятини ўзгартириш, унинг эртанги кунга бўлган ишончи, Ватанга муҳаббат ва садоқат туйғуларини кучайтиришда маънавий-маърифий соҳадаги ислохотлар катта аҳамият касб этади. Айни пайтда бу ислохотлар жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, иқтисодий тараққиётидаги туб ўзгаришлар билан уйғун ва ҳамоҳанг ҳолда амалга оширилмоқда, улардан озиқланиб, куч олиб янада улкан натижалар беришига шак-шубҳа йўқ.

Манба ва адабиётлар

1. Ислон Каримов. Юсак маънавият — енгил-мас куч. -Т., "Маънавият", 2008, 67-бет.
2. Маънавий камолот манбаи. 16.01.2017. www.uza.uz.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. // Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. 16.01.2017. www.uza.uz.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари ташкил этилганининг 25 йиллиги муносабати билан Ватан ҳимоячиларига байрам табриги. 13.01.2017. www.uza.uz.

ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА КАФЕДРАЛАР РЕЙТИНГИНИ АНИҚЛАШ ВА БОШҚАРУВ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ

Ҳар қандай мамлакатнинг ривожланиш истиқболлини, биринчи навбатда, кадрлар салоҳияти ва ундан фойдаланиш даражаси белгилаб беради. Республикамизда олиб борилаётган ислохотларда кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатдан юқори босқичга кўтаришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Олий таълим тизимида илмий тадқиқотлар самарадорлигини таъминлаш мақсадида жаҳон таълим стандартлари талабларига мос келувчи мутахассислар тайёрлаш ва илмий салоҳият даражасини кўтариш бўйича мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларни, ривожланган ва ривожланаётган хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиб, давлат таълим стандартларидан келиб чиққан ҳолда илмий тадқиқотлар олиб бориш, фан, таълим ва ишлаб чиқариш ҳамкорлигини янада ривожлантириш борасида уларнинг сифат даражасини кўтариш ва самарадорлигини таъминлаш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: "Ишимизни тўғри ташкил этиш, унинг самарадорлигини таъминлаш, бутун бошқарув тизими фаолиятини сифат жиҳатидан замон талаблари даражасига кўтаришни бугун ҳаётнинг ўзи талаб этмоқда"¹. Шу билан бирга, кадрлар тайёрлаш миллий дастурида назарда тутилган таълим муассасалари фаолиятига баҳо беришнинг рейтинг тизимини ишлаб чиқиш ҳам долзарб масаладир.

Ривожланган давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи малакали кадрлар тайёрлашнинг миллий тизимини яратиш асосий мақсаддир. Унинг асосий вазифалари қаторига таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида рақобат муҳитини шакллантириш негизида таълим тизимини ягона ўқув-илмий ишлаб чиқариш мажмуи сифатида изчил ривожлантиришни таъминлаш, таълим муассасалари фаолиятига баҳо беришнинг рейтинг тизимини, кадрлар тайёрлашнинг сифати ва уларга бўлган эҳтиёжнинг мониторингини олиб бориш тизимини ишлаб чиқиш ҳамда жорий этиш кабилар киритилган². Таълим муассасасининг ички муҳитида кучли, соғлом рақобатни шакллантириш унинг ташқи муҳитдаги рақобатбардошлигини таъминлашда муҳим омил бўлади. Халқаро тажрибани ўрганиш кўпгина хорижий олий таълим муассасаларида кафедра профессор-ўқитувчиларидан бошлаб, кафедра, бўлинма, факультет каби ташкилий birlikларнинг ҳам рейтинглари ташкил қилинганлигини кўрсатди.

Олий таълим муассасалари фаолиятининг кўпгина жиҳатлари унинг энг муҳим ташкилий бирлиги - кафедрада кўринади. "Кафедра, олий таълим муассасаси (факультет) тузилишидаги, бир ёки бир неча турдош фанлар бўйича ўқув, услубий ва илмий-услубий ишларни амалга оширувчи, талабалар, катта илмий ходим-изланувчилар илмий-педагогик кадрлар тайёрловчи ҳамда уларнинг малакасини оширувчи асосий тармоқ ҳисобланади"³. Шу нуқтаи назардан ёндашганда, таълим муассасасида кафедралар рейтингини ташкил қилиш кафедра - факультет - таълим муассасаси мантиқий занжирида фаолликнинг ошишига олиб келади.

Олий таълим муассасалари кафедралари рейтинги бакалаврият таълим йўналишлари, магистратура мутахассисликлари ва катта илмий ходим-изланувчилик институтларини аттестация ҳамда аккредитациядан ўтказиш, муассасанинг рейтинг кўрсаткичларини яхшилашда қўл келади. Унинг натижаларидан кадрларни жой-жойига қўйиш, ижро интизомини яхшилаш ва жамоа фаолиятини стратегик мақсадга йўналтиришга қаратилган

турли бошқарув қарорлари қабул қилиш, профессор-ўқитувчиларни моддий ва маънавий рағбатлантиришда фойдаланиш мумкин.

Кафедралар фаолияти рейтингини баҳолаш унинг низоми, мақсад ва вазифалари, принциплари, модели ва методикасини ишлаб чиқишни кўзда тутди. Бу ишлар рейтинг тизими концепциясини яратиш давомида амалга оширилади. Шунинг учун мамлакатимиз олий таълим муассасаларида кафедралар рейтингини амалиётини қўллаш имкониятларини ўрганиш билан бир қаторда айрим хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиш ҳам мақсадга мувофиқ.

АҚШнинг илғор университетларида таркибий бўлинмаларнинг фаолият самарадорлигини баҳолаб бориш йўлга қўйилган. Бунда баҳолаш ишлари бир қатор мезонлардан фойдаланган ҳолда амалга оширилади. Энг кўп фойдаланиладиган мезонлар сифатида таълим бериш, илмий тадқиқотлар олиб бориш ва хизмат кўрсатиш кабиларни кўрсатиш мумкин. Ҳар бир университет ўзининг таркибий бўлинмалари хусусиятларидан келиб чиқиб, мезонларнинг муҳимлилик даражасини аниқлаб олади. Бунда иерархик моделдан фойдаланилади. Масалан, Канзас университетининг таълим бериш билан шуғулланувчи таркибий бўлинмалари учун юқоридаги 3 та мезоннинг салмоғи қуйидагича белгиланган: илмий тадқиқотлар олиб бориш - 40%; таълим бериш - 40%; хизмат кўрсатиш - 20% (1-жадвал).

1-жадвал

Канзас университетида таркибий бўлинмалар фаолиятини баҳолаш мезонлари⁴

Баҳолаш мезонлари ва уларнинг умумий баҳодаги салмоғи		
Таълим бериш, 40%	Илмий тадқиқот, 40%	Хизмат кўрсатиш, 20%
1.Ўтиладиган курснинг контенти (ўқув дастури; тақдимот сифати; имтиҳон олиш; мультимедианинг қўлланилиши). 2.Курсларнинг K-State 2025 университет стратегик режаларга боғлиқлиги. 3.Бўлим аъзосининг семестр давомида тайёрлаган курслари сони. 4.Талабалардан олинган сўровнома натижаси. 5.Юкламанинг бажарилиши. 6.Талабанинг ўзлаштириши ва баҳоланиши.	1.Бўлим томонидан олиб бориладиган тадқиқот ишларининг тақриз этиладиган журналлардаги мақолалар орқали баҳоланиши. 2.Олиб борилган тадқиқот ишларининг K-State 2025 университет стратегиясига боғлиқлиги ва қўшган ҳиссаси.	1.Таркибий бўлинманинг мақсадидан келиб чиқиб, кўрсатилган илмий маслаҳатлар. 2.Университет хизмати, университет миқёсида ташкил қилинадиган турли тузилмалардаги хизмати. Масалан: университет сенати ва университет кўмиталаридаги иштироки. 3.Бўлинманинг ёки университетнинг танилиши учун қўшган ҳиссаси (ОАВда чиқишлар, маърузалар).

Россия университетларида рейтинг баҳолашда турли ёндашувларни кўриш мумкин. Айрим университетларда кафедралар "ижтимоий-гуманитар, иқтисодий-бошқарув", "табiiй ва аниқ, муҳандислик", "мутахассислик чиқармайдиган" гуруҳларга ажратилади⁵. Унда кафедраларни баҳолаш мезонлари иккита гуруҳга бўлинган. Биринчи гуруҳ, яъни "Салоҳият" гуруҳи умумий рейтинг баҳода 0,45 фоиз салмоқда баҳоланиб, ўз ичига кафедранинг интеллектуал салоҳияти ва моддий-техник базаси кўрсаткичларини олади. "Фаоллик" гуруҳи "Кадрлар тайёрлаш", "Билимлар ва технологиялар апробацияси ҳамда ишлаб чиқариш", "Ўқув-методик таъминот" кабиларни ўз ичига олиб, рейтинг баҳода 0,55 фоизни ташкил этади. Рейтинг учун маълумотлар ўқув йили якунига кўра ўқитувчилар тўлдириб берадиган бланкалар ва кафедра ҳисоботларидан олинади.

Айрим университетларда фаолиятни баҳолашнинг ўзига хос рейтинг тизими ишлаб чиқилган. Унга кўра, кафедраларнинг рейтингини илмий-педагог ходимларнинг рейтингини асосида, факультетларнинг рейтингини улар таркибига кирувчи кафедралар рейтингини на-

тижалари, институтлар рейтингини эса факультетларнинг рейтинг натижалари асосида аниқланади. Тартибга кўра, университетнинг илмий-педагог ходимлари 4 та: "профессорлар", "доцентлар", "катта ўқитувчилар", "ассистентлар" малака категорияларига бўлинади. Илмий-педагог кадрлар рейтингини учун бошланғич маълумотлар ахборот тизимлари орқали "шахсий кабинет"лардан олинади⁶.

Таълим муассасаси кафедраларининг рейтингини индивидуал рейтинглар асосида ҳисобланади, уларнинг умумий рўйхати якуний кўрсаткичларнинг пасайиб бориши тарзида шакллантирилади. Рейтингда иштирок этадиган жами кафедралар 25%дан иборат бўлган 4 та (мас равишда рейтингини "юқори", "ўртачадан юқори", "ўртачадан паст", "паст") гуруҳга ажратилади. Ушбу рейтинг моделидан кафедра фаолиятини баҳолашда самарали фойдаланиш мумкин, бироқ у айрим камчиликлардан холи эмас. Жумладан, мазкур рейтинг тизимида кафедра фанларини ўқитиш сифати ҳамда кафедраларнинг йўналишлари ҳисобга олинмаган.

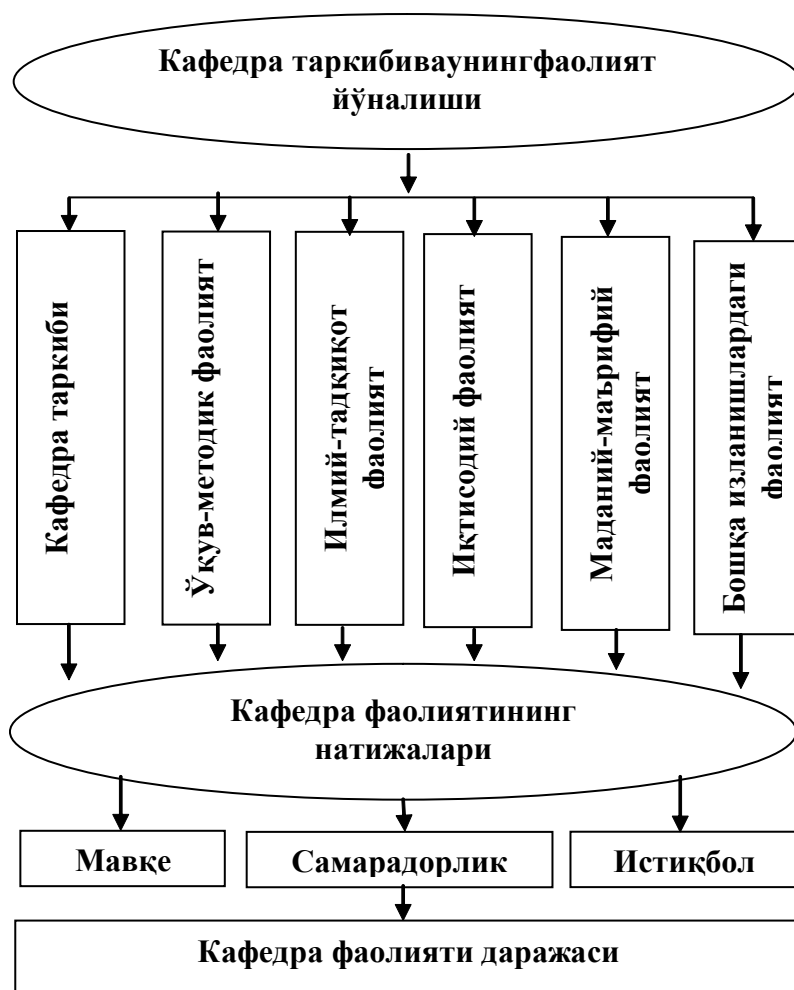
Кафедралар рейтингини тузишда барча кўрсаткичлар нисбий (ўлчовсиз) ҳисобга олинади. Рейтингда университет илмий-техник кенгаши эксперт комиссиясининг ҳулосаси асосий роль ўйнайди. Эксперт комиссияси университет олдида турган вазифалардан келиб чиқиб, ҳар бир рейтинг кўрсаткичлари гуруҳининг якуний кўрсаткичга таъсирини ҳисобга олган ҳолда қанчалик муҳимлигини баҳолайди, уларни календарь йили бошига қадар кафедралар эътиборига етказилади⁷. Ушбу рейтинг модели ўрганилганда унинг ютуқли жиҳати сифатида эксперт баҳолашнинг жорий қилинганлиги қайд қилинди.

Кафедралар рейтингини баҳолашда эксперт баҳолаш усулини қўллашга асосланган методикадан кенг фойдаланилади⁸. Кафедралар рейтингини баҳолаш моделларининг математик аппарати вектор ва скаляр оптималлаштириш методларига асосланган. Умуман, бу каби масалаларни ҳал қилиш учун кўп мезонли классификациялаш ва иерархиялар таҳлили методларидан ҳам фойдаланиш мумкин.

Айрим тадқиқотчилар томонидан кафедралар фаолияти рейтингини баҳолашга инновацион ёндашувлар ҳам амалга оширилган. Масалан, тортилган йиғиндилар методи ва иерархиялар таҳлили методи асосидаги кўп мезонли интеграллашган кафедралар рейтингини моделини таклиф қилган⁹. Ушбу моделда кафедралар фаолиятини баҳолаш учун тўрт поғонали иерархия асос қилиб олинган. 1-поғона ўқув-методик фаолият, кафедра таркиби, илмий-тадқиқот фаолияти ва иқтисодий фаолият каби мезонларни ўз ичига олади. Кейинги поғоналарда эса ҳар бир мезон тегишлича қисм-мезонларга ажратилган. Сўнгра кафедралар фаолияти баҳо мезонларининг салмоғини аниқлаш лозим бўлади. Ҳар бир иерархия гуруҳидаги мезонлар жуфтлаб таққослаш матрицаси асосида ҳисобланади, яъни бунда мезонлар Т.Саати шкаласидаги умумлаштирувчи мезонлар бўйича таққосланади. Мазкур модель асосида рейтинг баҳолашни амалга оширишда ҳисоблашлар мураккаб бўлганлиги учун уни автоматлаштириш мақсадида Украина Миллий металлургия академиясида махсус "СППР NooTron" дастури ишлаб чиқилган. У етарли даражада такомиллашган деб айтиш мумкин.

Ўрганилган маълумотлар асосида ва мамлакатимиз олий таълим тизими хусусиятларини инобатга олган ҳолда кафедралар фаолиятини рейтинг баҳолаш модели ишлаб чиқилди. Унда моделларнинг энг афзал жиҳатлари умумлаштирилди. Рейтингни баҳолашда кафедра профессор-ўқитувчиларининг кўрсаткичлари асосий "хом ашё" вазифасини ўтади. Бунда кафедра йўналишларига қараб тегишли кўрсаткичларга алоҳида эътибор берилди. Шунингдек, айрим кафедралар (масалан, жисмоний маданият, ҳарбий, тасвирий санъат, муסיкий таълим кафедралари) учун рейтинг баҳолашнинг инвариант ва вариатив қисмларидан фойдаланиш мумкин. Бунда инвариант қисм барча кафедралар учун мажбурий бўлади, вариатив қисмда эса муайян кафедранинг ўзига хос жиҳатлари эътиборга олинган ҳолда алоҳида ёндашилади.

Таклиф қилинаётган кафедралар фаолиятини баҳолашга комплекс ёндашув моделида кафедраларнинг жорий мақом, амалда эришган натижалари ҳамда потенциал имкониятлари қамраб олинади (1-расм).



1-расм. Кафедралар рейтингини баҳолашга комплекс ёндашув

Манба: муаллиф томонидан тайёрланган

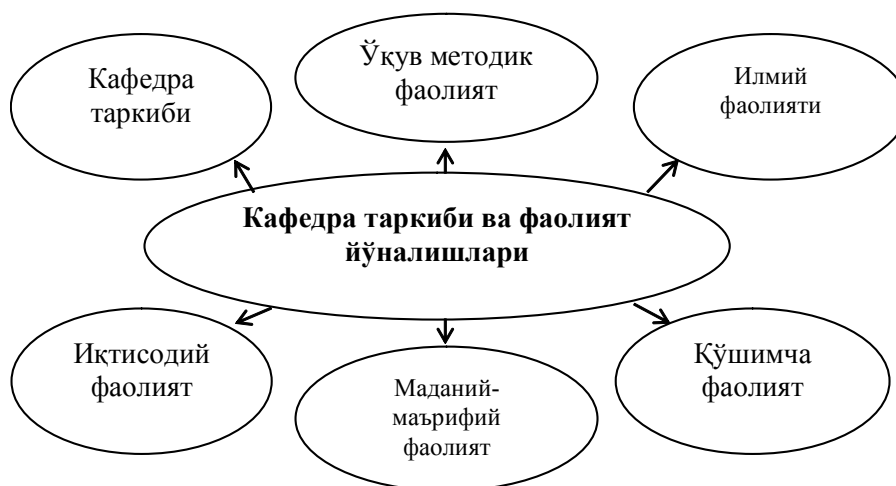
Кафедра таркиби ва унинг алоҳида йўналишлари бўйича амалий натижаларни баҳолаш кафедранинг мақомини, унинг бошқарув самарадорлигини, истиқболда қандай натижаларга эришиши мумкинлигини белгилайди. Булар орқали кафедра фаолияти даражаси баҳоланади. Кафедралар рейтингини баҳолашни автоматлаштириш мақсадида махсус компьютер дастурини яратиш мумкин, бунда кафедраларни бир қанча параметрлар бўйича баҳолаш имкониятлари ҳам кўзда тутилади. Шундай қилиб, кафедра фаолиятини рейтинг баҳолашга комплекс ёндашув асосида унинг илмий салоҳияти, ўқув-методик, илмий-тадқиқот, иқтисодий, маданий-маърифий ва бошқа йўналишларда эришган натижалари биргаликда ҳисобга олинади.

Ўрганилган илмий манбалар таҳлили самарадорликнинг моҳиятига турли ёндашувлар мавжуд эканлигидан далолат беради. Шулардан бири бевосита "самарадорлик" сўзининг этимологиясидан келиб чиқади. Ушбу сўз латин тилидан таржима қилинганида "муайян самарага эришиш" деган маънони англатади. Хуллас, самарадорликни амалий натижа орқали талқин қилиш мумкин¹⁰. Яна бир ёндашувда самарадорлик "натижа, яъни фойдали самаранинг уни олишга сарфланган харажатларга нисбати" сифатида қаралади. Учинчи ёндашув олдинги ёндашувларни бирлаштиради: ташкилотни олинган натижа ва бунга сарфланган харажатлар қониқарли бўлганда ҳамда кўзланган натижага эришилганда самарали деб ҳисоблаш мумкин. Шу ўринда гап самарадорликнинг икки хил жабҳаси - самарадорликка эришиш ҳамда "кириш" ва "чиқиш"лар нисбати тўғрисида кетмоқда.

Таълим муассасаси бошқарув самарадорлигини таҳлил қилиш ва баҳолашда ҳам шундай аралаш усулдан фойдаланиши мақсадга мувофиқ. Қуйида ўқув муассасаси кафедра-

ларида бошқарув жараёни самарадорлигини мазкур ёндашув асосида таҳлил қилишда иерархик декомпозиция ва синтез қилиш йўллари кўриб чиқамиз. Кафедра фаолияти натижаларини миқдор ва сифат жиҳатдан тавсифлаш мумкин.

Кафедра — муассаса фаолиятининг деярли барча кўринишларини ўзида акс эттирадиган энг кичик ташкилий бирлик. Шунинг учун кафедранинг бошқарув самарадорлигининг фаолият натижаларида кўринишини инобатга олган ҳолда иерархиянинг иккинчи поғонасига асосий фаолият йўналишларини туркумлаб жойлаштирамиз. Ушбу поғонада кафедра таркиби, унинг ўқув-методик фаолияти, илмий тадқиқот фаолияти, иқтисодий фаолият, маданий-маърифий фаолияти ва бошқа қўшимча фаолияти жойлашади (2-расм).



2-расм. Кафедра фаолиятини йўналишлар бўйича декомпозициялаш

Манба: муаллиф томонидан тайёрланган

Кейинги босқичда ҳар бир йўналиш яна қисмларга ажратилади. Масалан, кафедра таркибини: "сифат таркиби", "илмий даражали ходимлар", "ассистентлар", "катта илмий ходим-изланувчилар", "мустақил изланувчилар" каби қисмларга бўлиш мумкин. Шунингдек, кафедранинг ўқув-методик фаолиятини қисмларга ажратишда "кафедра фанлари бўйича ўқитиш сифати", "дарслик ва ўқув қўлланмалари", "бошқа ўқув-методик ишланмалар", "хорижий тилда ўқитиладиган дарслар" каби таркибий қисмларга бўлиш мумкин. Кафедранинг илмий фаолияти ундаги профессор-ўқитувчилар томонидан нашр қилинган монографиялар, патентлар, муаллифлик гувоҳномалари, илмий ишлари сони, ҳимоя қилинган докторлик диссертациялари, кафедра томонидан ўтказилган илмий конференциялар орқали тавсифланади.

Кафедра профессор-ўқитувчилари томонидан чоп қилинган илмий ишларни кейинги поғонада яна қисмларга ажратиш мумкин. Бунда илмий ишларни хорижий ва маҳаллий илмий журналлар ва тўпламларда чоп қилинган мақолалар, халқаро ва республика конференцияларидаги маъруза тезислари, инновацион корпоратив ҳамкорлик, олинган грантлар, олимпиада ва танлов ғолиблари каби классификацияларга ажратиш мумкин. Иерархик матрица тузиш асосида кафедранинг фаолият натижаларини ифодалаш учун 35 хил мезон танлаб олинди. Албатта, бу кўрсаткичлар стандарт эмас. У таълим муассасаси, факультет, кафедра хусусиятлари ҳамда ёндашув усулидан келиб чиқиб турлича бўлиши мумкин. Юқорида келтирилган процедура орқали кафедра фаолиятининг умумий иерархияси шакллантирилади. Бу каби декомпозиция ва синтез кафедра бошқарув жараёнини иерархик таҳлил қилиш ҳамда баҳолашда қўл келади.

Олий таълим муассасалари бошқарув самарадорлигини баҳолаш ва харажатларни камайитириш заҳираларини ишга солишда меҳнат сарфи кўрсаткичидан ҳам фойдаланиш мумкин¹¹.

П - профессор-ўқитувчилар меҳнат сарфи, соатларда;

Ё - ёрдамчи ходимлар меҳнат сарфи, соатларда;

Х - хизмат кўрсатувчи ходимлар меҳнат сарфи, соатларда;

Б - бошқарувчи қисм-тизим (профессор-ўқитувчилар таркиби, ёрдамчи ходимлар, хизмат кўрсатувчи ходимлар) меҳнат сарфи, соатларда;

$$Б = П + Ё + Х;$$

Р - бошқарув ходимлари меҳнат сарфи, соатларда;

Ж - ёрдамчи, хизмат кўрсатувчи ва бошқарувчи ходимларнинг жами меҳнат сарфи;

$$Ж = Ё + Х + Р;$$

Жум - йил давомида ўқув жараёнини ташкил қилишга сарфланган умумий меҳнат сарфи;

$$Жум = П + Ё + Х + Р = П + Ж;$$

Меҳнат сарфи динамикасини ифодалаш учун К коэффициентлар гуруҳи киритилади. Масалан:

К1 - профессор-ўқитувчиларнинг ҳар бир соат ўқув, ўқув-методик ва илмий тадқиқот меҳнат сарфига тўғри келадиган, ёрдамчи ходимлар томонидан сарфланадиган вақт миқдори коэффициенти;

$$К1 = Ё / П;$$

К2 - профессор-ўқитувчиларнинг ҳар бир соат ўқув, ўқув-методик ва илмий тадқиқот меҳнат сарфига тўғри келадиган, хизмат кўрсатувчи ходимлар томонидан сарфланадиган вақт миқдорига мос коэффициент;

$$К2 = Х / П;$$

К3 - профессор-ўқитувчиларнинг ҳар бир соат ўқув, ўқув-методик ва илмий тадқиқот меҳнат сарфига тўғри келадиган, бошқарув ходимлари томонидан сарфланадиган вақт миқдорига тўғри келадиган коэффициент;

$$К3 = Р / П;$$

К4 - профессор-ўқитувчиларнинг ҳар бир соат ўқув, ўқув-методик ва илмий тадқиқот меҳнат сарфига тўғри келадиган, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи ходимлар томонидан сарфланадиган вақт коэффициенти;

$$К4 = (Ё + Х) / П \text{ ва ҳоказо.}$$

Тадқиқ қилинаётган даврдаги меҳнат сарфининг дастлабки йилдагига нисбатан ўзгариш кўрсатувчи индекслар эса қуйидаги кўринишда ифодаланиши мумкин:

И1 - жорий йилдаги К1 коэффициентнинг дастлабки йилдагига нисбатан ўзгариш индекси, ёрдамчи ходимлар меҳнат сарфининг профессор-ўқитувчилар таркибининг 1 соатлик меҳнат сарфига нисбатан ортганлиги ёки камайганлигини кўрсатади;

И2 - жорий йилдаги К2 коэффициентнинг дастлабки йилдагига нисбатан ўзгариш индекси, хизмат кўрсатувчи ходимлар меҳнат сарфининг профессор-ўқитувчилар таркибининг 1 соатлик меҳнат сарфига нисбатан ортганлиги ёки камайганлигини кўрсатади;

И3 - жорий йилдаги К3 коэффициентнинг дастлабки йилдагига нисбатан ўзгариш индекси, бошқарув ходимлари меҳнат сарфининг профессор-ўқитувчилар таркибининг 1 соатлик меҳнат сарфига нисбатан ортганлиги ёки камайганлигини кўрсатади.

Олий таълим муассасалари кафедраларини рейтинг баҳолаш бўйича халқаро тажрибани ўрганиш қуйидаги умумий хулосаларни келтиришга имкон беради:

1. Кафедралар ва кадрлар фаолиятини баҳолашнинг концептуал, назарий асослари ва амалий моделлари, методикаларини ишлаб чиқишга бўлган ҳаракат бутунги кунда таълим муассасаларини бошқаришдаги асосий йўналишлардан бирига айланмоқда.

2. Кафедра ходимларининг иш ҳақи ва уларни қўшимча рағбатлантиришнинг кафедра ҳамда профессор-ўқитувчилар фаолияти рейтингини баҳолаш натижаларига боғлиқлиги тажрибаси ҳам олий таълим муассасаларида жорий қилинмоқда.

3. Таркибий бўлинмалар фаолияти рейтингини баҳолаш олий таълим муассасалари бошқарувининг турли соҳаларида: тезкор ва узоқ муддатли бошқарув қарорлари қабул қилиш, кадрлар танлаш, уларнинг малакасини ошириш, кадрлар илмий салоҳияти ва му-

тахассислар тайёрлаш сифатини яхшилаш, ўқитувчилар фаолиятини фаоллаштиришда кенг қўлланилмоқда.

4. Келтирилган ёндашув, усул, таҳлил, илмий хулоса ва таклифлардан кафедралар рейтингини аниқлаш ҳамда улар самарадорлигини баҳолашда таълим муассасалари, уларнинг таркибий бўлинмалари, профессор-ўқитувчилар фаолиятининг хусусиятларини инобатга олиш мақсадга мувофиқ.

Манба ва адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз. 14.12.2016 й. Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги сайти. www.uza.uz
2. Олий таълим меъёрий ҳуқуқий ва услубий ҳужжатлар тўплами. -Т.: Истиқлол, 2004. 12-бет.
3. Олий таълим муассасаси кафедраси тўғрисидаги Низом. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги 2008 йил 30 майдаги 159-сонли буйруғи билан тасдиқланган.
4. Annual merit evaluation, www.K-State.edu
5. Положение о рейтинге кафедр государственного образовательного учреждения высшего профессионального образования "Тюменский государственный университет". Тюмень, 2008.
6. Положение о системе рейтингования результатов деятельности НПР, лабораторий, кафедр, факультетов и институтов НИУ "БелГУ". Белгород, 2013.
7. Положение о рейтинговой системе оценки научной деятельности кафедр Тверского государственного университета - <http://vwwv.universitv.tversu.ru/science/ratingstatement.doc>
8. Кудрявцев П.П., Власова Ю.В. Система оценки рейтинга кафедр вуза. // Ползуновский вестник, №1, 2006. -С. 168-175.
9. Теплякова Г.А. Модель построения рейтинга кафедр интегрированным многокритериальным методом МВС+МАИ // Системы технологий. Региональный межвузовский сборник научных работ. - Выпуск 3 (86). - Днепропетровск, 2013. - С. 135-141.
10. Ступаков В.С., Токаренко Г.С. Риск-менеджмент: Учеб.пособие / В.С. Ступаков, Г.С. Токаренко. - М: "Финансы и статистика", 2005. - 288 с.
11. Денисов В.Т. Об оценке эффективности управления ВУЗами и реализации резервов снижения затрат.// Вісник економічної науки України, 2011. - №2. - С. 34.-37.

МАҲАЛЛАДА МИЛЛИЙ ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР УЙҒУНЛИГИ

Маҳалла - тарбия, маърифат ва маънавият ўчоғи, миллий қадриятлар ҳамда халқ турмуш ва тафаккур тарзини шакллантирувчи маскан сифатида эътироф этиб келинган. Мустақиллик йилларида унинг нуфузи янада ошди, фаолиятининг ҳуқуқий асослари шакллантирилиб, замон талабларига мос ҳолда такомиллаштирилди. Мамлакатимиз сиёсий-иқтисодий ҳамда маънавий ҳаётининг ажралмас қисми сифатида ушбу тузилманинг самарали фаолияти учун зарур шарт-шароит яратилди. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: "Бугунги кунда фарзандларимизнинг маънавий оламини юксалтириш, уларни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш масаласи биз учун энг долзарб вазифа бўлиб қолмоқда"¹.

Мазкур вазифани амалга оширишда маҳалланинг ўзаро ҳамжиҳатлик муҳитини қарор топтириш, осойишталик ва фаровонликни таъминлашдаги ўрни ва роли мустаҳкамланмоқда. Зеро, маҳалла маънавий муҳит сарчашмаси ҳисобланиб, у шахсни муайян йўналишда шакллантиради, тарбиялайди, уларни номақбул таъсирлардан ҳимоя қилади. Шу маънода маҳалла қадриятлар умрбоқийлигини таъминлайди.

2015 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фонди маблағларини бошқариш бўйича Парламент комиссиясининг Ўзбекистон Республикаси хотин-қизлар "Olima" уюшмасига "Фуқаролик жамияти ривожлантирилишида маҳалла институтининг ўрни ва уни оммавий ахборот воситаларида ёритилиши (Тошкент шаҳри намунали маҳаллалари мисолида)" номли лойиҳани бажариш учун давлат гранти ажратилди. Ушбу лойиҳа "Олима" уюшмаси раиси, тарих фанлари доктори, профессор Р.Ҳ.Муртазаева раҳбарлигида уюшма аъзолари, етакчи мутахассислар ва Ўзбекистон Миллий университети "Социология ва ижтимоий иш" кафедраси қошида ташкил этилган лаборатория аъзоси С.Ходжаев томонидан амалга оширилди.

Лойиҳа доирасида маҳалланинг жамиятни демократлаштириш, тинчлик-осойишталикни сақлаш ва тарихий анъаналар, миллатлараро тотувлик, бағрикенглик, ҳамжиҳатликни асраб-авайлашдаги ўрни, унда қадриятларнинг намоён бўлиши, шунингдек, маҳаллада истиқомат қилувчи фуқароларнинг ментал хусусиятлари Тошкент шаҳридаги "Хончорбоғ", "Толариқ", "Оққўрғон" каби намунавий маҳаллаларда олиб борилган социологик тадқиқот таҳлили асосида ёритилди. Социологик тадқиқотда 592 та респондент иштирок этди. Унда маҳалланинг қадриятларни асраб-авайловчи ва уни келажак авлодга етказиб берувчи қадрият сифатидаги тарбиявий аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилди. Тадқиқот натижалари таҳлил қилиниб, мавжуд 9700 дан ортиқ маҳаллага ОАВ орқали етказиб берилди.

"Olima" уюшмасига ажратилган мазкур давлат гранти доирасида юқорида қайд этилган маҳаллалар фуқаролари орасида социологик сўровнома ўтказилди. *"Меҳр-оқибат, мурувват кўрсатиш маҳаллада қай даражада"*? деган саволга "Толариқ" маҳалласидан -24,56%; "Оққўрғон" маҳалласидан -42,84%; "Хончорбоғ" маҳалласидан -32,96 % респондент юқори даражада деб, жавоб берган.

Дунёнинг кўплаб мамлакатларида фуқаролик институтлари ривожланиши жараёнига оид тадқиқотларнинг натижалари шуни кўрсатмоқдаки, ўзбек маҳалласи бетакрор мил-

НУРМАТОВА Мукаррам, Ўзбекистон Миллий университети "Маънавият асослари ва диншунослик" кафедраси профессори, фалсафа фанлари доктори.

лий демократик институт бўлиб, бошқа давлатлардаги ўзини ўзи бошқариш моделларидан тубдан фарқ қилади.

Ўзбекистоннинг барча ҳудудида, катта шаҳарлар билан бир қаторда, узоқ туманларда ҳам маҳаллаларнинг фаолият кўрсатаётганлиги давлат бошқарувининг халқ ва давлатнинг яқин ҳамкорлиги асосида қурилганидан далолат беради. "...Бу ерда кучли таъсирга эга бўлган жамоатчилик фикри маҳалла аҳлининг хулқ атвори, ўзаро муносабатларини адолат ва маънавий мезонлар асосида тартибга солиб туради. Шу маънода маҳаллани демократия дарсхонаси ҳам деб аташ мумкин"². Маҳалла кексаларининг панднасиҳатлари, уларнинг эришган ютуқлари ёшларни кенг дунёқарашли, иродали ва мард, жасур бўлиб етишишида, уларда миллий ифтихор, миллий ғурур, эртанги кунга ишонч туйғулари шаклланишида беқиёс аҳамият касб этади. Зеро, ёшларнинг ахлоқан етук камол топишида кексаларнинг ўрни жуда муҳим эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

"Оилангиз доирасида бирор тадбир ўтказмоқчи бўлсангиз, бу борада, энг аввало, кимга маълум қиласиз?" деган саволга (354 респондент - 32,20 %) "Толариқ"да - 40.62%, "Оққўрғон"да - 28.18%, "Хончорбоғ"да - 60% респондент "қариндош-уруғларга" деб, жавоб беришган³.

Дунёдаги ҳар бир халқ ўз қадриятларига суяниб, уларни авайлаб-асраб, уларга амал қилиб яшайди. Қадрият кишилар тафаккурига сингиб, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган моддий ва маънавий бойликлардан иборат бўлиб, кишиларнинг турли соҳалардаги, аввало, ишлаб чиқариш, меҳнат соҳасидаги фаолияти учун фойда келтирадиган нарса ва ҳодисалар мажмуи билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Табиат ва жамият ҳодисалари инсоннинг моддий ҳамда маънавий бойликлар ишлаб чиқариш, яратувчанлик фаолияти туфайли унинг эҳтиёжларини қондириш натижасида қадриятлилик аҳамиятига эга бўлади.

Ахлоқий қадриятлар инсон маънавий камолоти сарчашмаларидан бири бўлиб, у туфайли жамият равнақ топади, фуқароларнинг орзу-умидлари рўёбга чиқади.

Оила - жамият асоси, маҳалла - миллий қадриятлар бешиги. Зеро, оила фаровонлиги маҳаллада ижтимоий муҳит барқарорлигини таъминлашда ва жамият тараққиётида муҳим омил ҳисобланади. Маҳалла тарихи ва социологияси масалаларини тадқиқ этган Л. Левитин ва Д. Карлайл қуйидагиларни ёзади: "Оила ва дўст-ёронлар маҳалла турмушининг бош асоси бўлиб келган ва шундайлигича қолади. У шахсий муносабатлар тамал тоши саналади. Улар "сулола" деб аталувчи, кишиларни бирлаштирувчи ва ажратувчи ўта муҳим тармоқ тузилмасини яратди. Яқинлик муносабатларига асосланган ва насл-насаб принциплари билан метинлашган маҳалла ўзбеклар дунёга келадиган, тарбияланадиган ва ўзининг бутун ҳаётини ўтказадиган жой ҳисобланади. Ҳамма маҳалла теварагида парвона бўлар, шахсий садоқат бутун шаҳар бўйлаб тарқалар, баъзан эса бутун бошли минтақани қамраб олар эди. Бундай шароитда кимнингдир тажрибаси шахсий мулоқотлар доираси тасарруфидан ташқарига ҳам зудлик билан тарқалиб кетади. Шаҳар ҳар қандай масофадан туриб сулола аъзоларининг никоҳ тантаналарида, маросимларида катнашиши мумкин. Ранг-баранг оилавий-қариндошчилик алоқаларининг маҳалладан ташқарида ҳам кундалик турмушда тоши бор, лекин улар маҳалланики сингари тош боса олмайди"⁴. Қолаверса, минг йиллар давомида маҳаллаларда ўзаро меҳроқибат, аҳиллик ва тотувлик, кам таъминланган, эҳтиёжманд кишилар ҳолидан хабар олиш, тўй-томоша, ҳашар ва маъракаларни кўпчилик билан бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам елкадош бўлишдек халқимизга хос урф-одат ва анъаналар шаклланган ва ривожланган. Бир сўз билан айтганда, маҳалла оиланинг асосий таянчи ва суянчи бўлиб келган. Шунингдек, "Маҳаллангизда кўпроқ қайси маросим ва тадбирларда иштирок этасиз?" деган саволга респондентларнинг 56.08%и ўтказиладиган ҳашарларда фаол қатнашишини маълум қилган.

Мустақиллик туфайли фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органи - маҳалла институтининг ҳуқуқ ҳамда ваколатларини янада кенгайтириш, мавқеини мустаҳкамлаш, нуфузини ошириш учун ташкилий-ҳуқуқий асослар яратилди. Натижада, фуқаролар йиғинлари қошида оилалар аҳволи билан яқиндан танишиш, уларга ўз вақтида моддий-маънавий кўмак бера оловчи, халқнинг ижтимоий-иқтисодий фаровон турмуши, маъна-

вий-маърифий дунёқарашига самарали таъсир кўрсатувчи ўзига хос демократик дарс-хона шаклланди. "Маҳаллангизда ногирон, етим-есир, боқувчисини йўқотган, кекса, кам таъминланган оилалар тўғрисида қайғуриладими?" деган саволга респондентларнинг 68.31%и "Ҳа, ҳар доим", 32.69%и "Ҳа, баъзи ҳолларда" деб жавоб беришган⁶.

Маҳалла жамиятни демократлаштиришда, тинчлик-осойишталикни сақлаш ва миллатлараро ҳамжиҳатликни асраб-авайлашда муҳим ўрин тутди. Маҳалла - мустаҳкам, барқарор тузилма. Бу, ўз навбатида, мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамияти олдидagi обрў-эътиборининг янада ошишига ҳам хизмат қилади. Маҳалла одамларнинг бир-бирига ҳурмати ва жипслигини ривожлантиришга, ўзаро бағрикенглик муҳитини яратишга кўмаклашади. Оила маҳалладаги энг кичик бўғин ҳисобланади. Оила ва маҳалла институтлари бир-бири билан чамбарчас боғланган бўлиб, улар ягона занжирни ташкил этади. "Маҳалла ҳудудида фаолият кўрсатувчи таълим муассасаларида, асосан, шу маҳалла фарзандларининг таълим-тарбия олиши, таълим муассасаси ходимларининг аксарияти ҳам шу маҳаллада истиқомат қилиши оила - мактаб- маҳалла ҳамкорлигидан унумли фойдаланиб, маҳаллаларда соғлом муҳитни шакллантиришда муҳим омил бўлади"⁵.

"Маҳалла сиз учун нима?" деган саволга респондентларнинг 48.31%и "Маҳалла - буменинг оилам, қўшнилари, қадрдон кишиларим", деб жавоб беришган.

Минг йиллар давомида маҳаллаларда ўзаро меҳр-оқибат, аҳиллик ва тотувлик, кам таъминланган, эҳтиёжманд кишилар ҳолидан хабар олиш, тўй-томоша, ҳашар ва маъракаларни кўпчилик билан бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам елкадош бўлишдек халқимизга хос урф-одат ва анъаналар шаклланган ва ривожланган. Бир сўз билан айтганда, маҳалла оиланинг асосий таянчи ва суянчи бўлиб келган.

Маълумки, "Ўзбекистон Республикасида 2015 йилда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолияти самарадорлигини янада оширишга қаратилган қўшимча чора-тадбирлар дастури" қабул қилинди. Дастур маҳалла институти фаолиятини тубдан яхшилаш ва янада ривожлантириш, мамлакатимизда бу борада амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотларнинг узвий давомир. Мазкур дастур ўз ичига 5 та бўлим, 65 та банддан иборат фуқароларнинг

ўзини ўзи бошқариш органлари фаолияти самарадорлигини янада оширишга қаратилган қўшимча чора-тадбирларни қамраб олган.

Хуллас, ҳар қандай жамият таянувчи маънавий қадриятлар умуминсонийлик руҳи билан қанчалик суғорилса, шунчалик умрбоқий бўлади. Умуминсоний қадрият - барча халқлар учун ижобий аҳамият касб этувчи, инсониятнинг умумий манфаатига мос келувчи моддий ва маданий ҳодисалар, мезонлар, қадрли жиҳатларнинг устувор бўлишига таянган ғоялар асосидаги фаолият мажмуи. У инсоният тарихининг яхлитлигини ифодалайди, даврлар ўтиши ва ижтимоий ҳаётнинг ўзгариши натижасида такомиллашиб, ривожланиб, тобора кўпроқ халқларни, миллатларни, инсонларни яқинлаштирувчи, бирлаштирувчи ва камол топтирувчи кучга айланиб боради. Инсонпарварлик ва ижтимоий адолат, эркинлик ва озодлик, барқарорлик ва фаровонлик, эзгулик ва тараққиётга бўлган интилиш умуминсоний қадриятларнинг муҳим жиҳатидир.

Манба ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш - энг олий саодатдир. -Т.: Ўзбекистон, 2015. -Б. 267- б.
2. Жалилов Ш. Кучли давлатдан кучли жамият сари. -Т.: Ўзбекистон, 2001. -Б. 83.
3. Социологик сўровнома 2015 йил ноябрь, декабрь ойларида ўтказилган. Унда «Толариқ», «Оққўрғон», «Хончорбоғ» маҳаллаларидан ҳаммаси бўлиб 592 респондент қатнашган .

4. Левитин Л. Карлайл Д. Ислом Каримов - янги Ўзбекистон Президенти. - Т.: Ўзбекистон, 1996. -Б. 42-43.

5. Каримова В, Акрамова Ф, Хонкулова Н. Мустаҳкам оила маҳалла таянчи. -Т.: Алишер Навоий Миллий кутубхонаси , 2009. -Б.70.

Бурханов А.

ЎЗБЕКИСТОН САНОАТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИНГ РОЛИ

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек: "... асосий вазифа - ишлаб чиқаришни техник ва технологик жиҳатдан узлуксиз янгилаб бориш, доимий равишда ички имконият ва захираларни излаб топиш, иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, саноатни модернизация ва диверсификация қилишни изчил давом эттиришдан иборат бўлиши зарур"¹. Шу боис, "Тармоқлар ва ҳудудларни модернизация қилиш, уларнинг рақобатдошлик даражасини ошириш, экспорт салоҳиятини ривожлантириш масалалари доимий эътиборимиз марказида бўлиши лозим. Бунинг учун хорижий сармоялар ва илғор технологияларни ҳамда ахборот-коммуникация тизимларини барча соҳаларга янада фаол жалб этишимиз зарур бўлади"².

Дарҳақиқат, иқтисодиётда модернизация, диверсификация ва инвестиция жараёнлари ўзаро уйғунликда амалга оширилади. Шу сабабли, иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификация қилиш сиёсатини муваффақиятли амалга ошириш учун инвестиция меъёрининг барқарорлигини таъминлаш лозим. Ўзбекистон саноат тармоқларида инвестиция жараёнларини янада фаоллаштиришнинг иқтисодий механизми ва уни амалга ошириш дастакларини ишлаб чиқаришни узлуксиз модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, миллий ва хорижий инвесторларни инвестиция жараёнига фаол жалб этиш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга. Маълумки, саноатда ишлаб чиқариш ва инвестициялар ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, инвестицияларни кенгроқ жалб қилиш ва самарадорлигини ошириш саноат ишлаб чиқаришининг ўсиш суръатларини янада оширади. Инвестиция ва саноатда барқарор ўсиш суръатларини таъминлаш ўртасидаги боғлиқликлар бир қатор тадқиқотларда ўз ифодасини топган³.

Мазкур тадқиқотларнинг натижаларини кўра, инвестициялар нафақат ишлаб чиқариш ҳажмининг ошишига ижобий таъсир кўрсатади, балки саноатда ишлаб чиқаришни таркибий ўзгартириш, модернизация қилиш ва диверсификациялаш ҳамда инновацион ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди. Айрим иқтисодчи олимларнинг таъкидлашича, инвестиция бирлигининг иқтисодий ўсишдан иборат натижаси ортиб бориши учун, у иқтисодиётнинг илғор соҳаларига юборилиб, янги технологияни жорий этишга қаратилиши керак. Бу инвестицияларнинг новацияларга, яъни янгиликни жорий этишга юборилишини билдиради⁴. Агар инвестициялар эски технологияларга йўналтирилса, унинг самарадорлиги паст даражада бўлади, чунки маҳсулот ва хизматлар миқдори ресурсларнинг сарфига нисбатан ўсиш даражаси паст бўлади, натижада ишлаб чиқариш самарадорлиги пасаяди. Саноатга сарфланаётган инвестицияларда реконструкция ва техник қайта қуроллантириш учун сарфланадиган харажатларнинг улуши 60-80%ни ташкил этганда мамлакатда ишлаб чиқаришни модернизациялаш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, энергия ва материалларни тежайдиган илғор технологияларни қўллаш имконияти вужудга келади⁵.

Инвестициялар замонавий техника ва технологиялар билан қуролланиш, илмий-техник, ишлаб чиқариш ва ақлий имкониятларни тиклашнинг асосий воситаси бўлиб, бунда ўз навбатида, янги иш ўринлари ташкил этилади, корхоналарнинг эскирган ишлаб чиқариш қувватлари, моддий-техник базаси янгиланади ва техник қайта қуроллантирилади⁶. Иқтисодчи олим Х.Х.Имомовнинг фикрига кўра, капитал қўйилмаларнинг умумий миқ-

БУРХАНОВ Ақтам, Тошкент давлат техника университети "Иқтисодиёт" кафедраси профессори, иқтисод фанлари доктори.

дорида ишлаб турган корхоналарни қайта қуришга кетадиган сарфларнинг улушини кўпайтириш улар иқтисодий самарадорлигининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади⁷. Инвестицияларнинг фақат қайта қуришга сарфланиши натижасида, қайта қуриш ва жиҳозлаш ишларини амалга ошириш харажатлари оширилиши ва самарадорлигига салбий таъсир кўрсатиши ҳам мумкин. Ж.Кейнснинг фикрича, инвестициялар ҳажмининг ошиши билан саноатнинг ўсиш суръатлари ўртасида кучли алоқадорлик мавжуд бўлиб, илмий тадқиқот жараёнида у иқтисодий даромадни икки қисмга - истеъмол ва жамғармага ажратиб кўриб чиқишни таклиф қилган ҳамда "жамғармалар инвестиция кўринишида ишлаб чиқаришни кенгайтиришга юборилар экан, бу иқтисодий даромаднинг ошишига олиб келади"⁸, деган хулосага келган.

О.Бланшар инвестициялар ва ЯИМ ўртасидаги алоқадорликни оддий модель — $(I = \dot{U})$ орқали асослаб берган ва унга кўра, инвестициялар ишлаб чиқаришдаги ўзгаришларга нисбатан сезиларли даражада таъсирчан эмас⁹. Ушбу моделда компаниялар ва фирмаларнинг ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш мақсадида инвестиция харажатларининг ошиши ўз аксини топмаган.

Ўзбекистон иқтисодиётини замонавий модернизациялаш босқичида кўплаб янги ишлаб чиқариш объектларининг барпо этилаётгани инвестицияларнинг технологик таркибида жиддий ўзгаришларни юзага келтирмоқда. Хусусан, 2015 йилда миллий иқтисодиётни таркибий ўзгартириш, тармоқларни модернизациялаш, техник ва технологик янгилаш мақсадида барча молиялаштириш манбалари ҳисобида 15,8 млн. АҚШ доллари миқдорида инвестициялар жалб этилгани ҳолда, мазкур инвестицияларнинг 67,1 фоизи янги ишлаб чиқариш қувватларини барпо этишга йўналтирилди¹⁰.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев томонидан 2030 йилга бориб мамлакатимизда ялпи ички маҳсулот ҳажмини камида 2 баробарга ошириш, тармоқларни модернизация қилиш, уларнинг рақобатбардошлик даражасини ошириш ва экспорт солоҳиятини ривожлантириш вазифасининг белгиланиши инвестицияларнинг саноатни ривожлантиришдаги ролини янада ошириш заруриятини юзага келтирди¹¹.

Мазкур вазифани муваффақиятли ижросини таъминлаш мақсадида амалга оширилаётган комплекс чора-тадбирлар, жумладан, Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси, 2017-2021 йилларда менерал хом ашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш, тайёр маҳсулотлар, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни кенгайтириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таннархини қисқартириш ва рақобатбардошлигини оширишда инвестиция лойиҳаларини изчиллик

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси саноатининг инвестицион фаолияти

Кўрсаткичлар	Йиллар						
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Республикада асосий капиталга киритилган инвестициялар, жами, млрд.сўм.	3165,2	15338,7	17953,4	22797,3	28694,6	35233,3	41670,5
Шундан, чет эл инвестициялари ва кредитлари, млрд.сўм.	687,0	4340,8	3853,8	4653,3	5532,7	6980,1	9323,6
Асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажмида саноатнинг улуши, %	32,6	30,4	33,8	34,2	34,2	37,4	40,9
Чет эл инвестициялари ва кредитларининг саноатдаги улуши, %	46,4	23,6	42,5	45,9	46,2	67,7	44,7

Манба: Йиллик статистик тўплам. -Т.: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси, 2015; Ўзбекистон саноати. -Т.: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси, 2006-2016. тўпламлар ва <http://www.stat.uz> сайт маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

билан амалга оширишни назарда тутувчи дастурлар саноатга йўналтириладиган инвестициялар ҳажми ва самарадорлигини ошириш имконини беради.

1-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўринадик, чет эл инвестициялари ва кредитлари асосий капиталга қилинган инвестицияларни молиялаштириш манбаларининг умумий ҳажмида юқори салмоқни эгаллайди. Саноатда ушбу кўрсаткичнинг юқори даражада эканлиги кузатилмоқда. Бу эса, саноат тармоқларида чет эл инвестициялари ва кредитлари ҳисобидан йирик лойиҳалар молиялаштирилаётганлиги билан изоҳланади. Масалан, 2015 йилда қиймати 4 млрд. АҚШ долларидан зиёд бўлган Устюрт газ-кимё мажмуаси жанубий корейлик инвесторлар билан ҳамкорликда Сурғил кони негизда барпо этилди.

Қайд этиш жоизки, 2005-2015 йилларда Ўзбекистон иқтисодиётида асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажмининг ўсиш тенденцияси кузатилган. Бу эса, мазкур даврда инвестиция меъёрининг нисбатан юқори ва барқарор суръатлари таъминлангани билан изоҳланади (1-жадвал). Таҳлил қилинган давр мобайнида асосий капиталга қилинган инвестициялар ҳажмида саноатнинг улуши юқори бўлган. Бу эса, саноатнинг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги улушининг нисбатан юқори эканлиги билан изоҳланади. Хусусан, 2005 йилда саноатнинг ЯИМдаги улуши 21,1 фоизни ташкил этган бўлса, 2015 йилда ушбу кўрсаткич 33,5 фоизга етди (2-жадвал).

2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси саноатининг асосий кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Йиллар						
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
ЯИМда саноатнинг улуши, %	21,1	23,9	24,0	24,0	24,1	24,2	33,5
Саноат маҳсулоти ҳажми, млрд.сўм.	11028,6	34499,1	42158,8	51059,3	64354,7	75194,2	97598,2
Саноат ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари, ўтган йилга нисбатан фоизда	107,2	108,5	106,4	107,9	109,6	108,3	107,9
Асосий фондларнинг саноат ишлаб чиқаришидаги улуши (%)	35,5	29,6	30,3	31,3	32,9	32,8	33,2
Саноат тармоқлари бўйича рўйхатдаги ходимларнинг ўртача сони (минг киши)	616,7	611,6	644,2	670,5	680,3	682,4	685,1
Иқтисодиётда бандлар сонига саноатнинг улуши, %	13,2	13,2	13,1	13,0	12,9	12,8	12,8

Манба: Йиллик статистик тўплам. -Т.: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси, 2015; Ўзбекистон саноати. -Т.: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси, 2006-2016. тўпламлар ва <http://www.stat.uz> сайт маълумотлари асосига муаллиф томонидан тузилган.

2-жадвал маълумотлари кўра, 2005-2015 йилларда асосий капиталга қилинган инвестициялар ҳажмида саноатнинг улуши ва саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми юқори бўлган. Аммо мазкур даврда асосий фондларнинг саноат ишлаб чиқариш ҳажмидаги улуши ҳам юқори даражада бўлган. Бу эса, асосий фондларни янгилаш нуқтаи назаридан ижобий ҳолат ҳисобланмайди.

Таҳлил қилинаётган давр мобайнида саноатда банд ходимлар сонининг сезиларли даражада ўсиши кузатилган. Мамлакат саноатига бандлар сонини янада ошириш учун тармоққа инвестициялар жалб қилишни кенгайтириш ва самарадорлигини ошириш мақсадга мувофиқ. Чунки янги ишлаб чиқариш объектларининг пайдо бўлиши янги иш ўринлари яратилишига олиб келади.

Хорижий инвестициялар ва кредитларнинг саноат тармоқлари бўйича тақсимланиши таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, сўнгги йилларда саноат тармоқларига йўналтирилган жами хорижий инвестициялар ва кредитлар таркибида ёқилғи-энергетика соҳасининг ҳиссаси ошиб бормоқда. Ушбу ҳолатни ёқилғи-энергетика тармоғини модернизациялаш, техник ва технологик янгилаш, жумладан, Таллимаржон ва Ангрен иссиқлик электр станциялари ҳамда Муборак газни қайта ишлаш заводи каби йирик объектлар модернизация ишларининг бевосита боғлиқлиги билан изоҳлаш мумкин. Шунингдек, хорижий инвестициялар ва кредитларнинг саноат тармоқлари бўйича тақсимланишида озиқ-овқат саноати улушининг ортиб бораётганини кўриш мумкин. Ушбу ҳолат мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, соҳанинг экспорт салоҳиятини ошириш имконини яратади.

Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда таркибий ўзгаришларни чуқурлаштириш, етакчи тармоқларни модернизация ва диверсификация қилишни босқичма-босқич амалга ошириш, барқарор иқтисодий ўсишни таъминловчи юқори технологик саноат тармоқларини ривожлантириш ҳисобига миллий иқтисодиётнинг рақобатдошлигини ошириш мақсадида, 2017-2021 йилларда умумий қиймати қарийб 40 млрд. доллариغا тенг бўлган 649 та инвестиция лойиҳаларини амалга оширишни кўзда тутувчи тармоқ дастурларини рўёбга чиқариш режалаштирилмоқда. Жумладан, 2017 йилда умумий қиймати 1,0 млрд. долларлик 145 та ишлаб чиқариш қувватларини фойдаланишга топшириш назарда тутилади. Шунингдек, тармоқларда маънан ва жисмонан эскирган ускуналарни янгилаш ҳамда модернизация қилиш, ишлаб чиқаришда энергия самарадорлигини ошириш, технологик жараёнларни оптималлаштириш мақсадида, 2017 йилда 602 млрд.сўм маблағ йўналтирилади¹².

Саноат тармоқларини модернизация ва реконструкция қилиш ҳамда янги қувватларни ишга тушуриш учун ажратилаётган инвестициялар, асосан, корхоналар ўз маблағларини жалб қилиш, тижорат банклари кредитлари ҳамда чет эл инвестициялари ва кредитлари томонидан амалга оширилади. Саноат тармоқларига катта ҳажмдаги инвестицияларнинг йўналтирилиши ва давлат томонидан корхоналарга солиқ, бож ва бошқа имтиёзларнинг берилиши ҳисобига Ўзбекистон саноатида сифат жиҳатдан ўзгаришлар кузатилади. Жумладан, келгуси 5 йилда республикада саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 1,5 бараварга, унинг ЯИМдаги улуши - 33,6%дан 36%га, қайта ишловчи тармоқларнинг саноатдаги улуши - 80 фоиздан 85 фоизга ўсади. 2017 йилда 75 дан ортиқ янги турдаги рақобатбардош тайёр маҳсулотлар ўзлаштирилади.

Айни вақтда, инвестицияларнинг саноатдаги ролини ошириш билан боғлиқ бир қатор муаммолар мавжуд бўлиб, уларнинг асосийлари, фикримизча, қуйидагилардан иборат:

1. Саноатда асосий воситаларнинг эскириш даражаси ҳамон юқорилигича қолмоқда.

Биргина энергетика соҳасини оладиган бўлсак, мамлакатимиз бўйича 67 фоиз паст кучланишли электр тармоқлари эскирган бўлиб, трансформатор пунктлари зўриқиб ишламоқда¹³.

2. Саноат корхоналарида илмий ва инновацион тадқиқотларни молиялаштириш даражасининг паст эканлиги ҳамда саноат корхоналарини инновацион фоялар билан таъминлайдиган венчур компанияларнинг мавжуд эмаслиги.

Тараққий этган мамлакатларда венчур компанияларга йўналтирилган инвестициялар саноат маҳсулотлари ҳажмида инновацион товарлар ҳажмини оширишнинг зарурий шарти ҳисобланади. Айнан шу компаниялар саноат корхоналари томонидан ташкил қилиниб, фаолияти молиялаштирилади, ишлаб чиқилган инновацион ишланмаларни ишлаб чиқариш жараёнига қабул қилиниши саноатда инновацион маҳсулотлар ҳажмини, шунинг асосида саноат маҳсулотлари рақобатбардошлигини ошириш имконини берди.

3. Саноат тармоқларига йўналтирилаётган инвестициялар, жумладан, хорижий инвестициялар таркибида капитал сифимкорлиги ва рентабеллик даражаси юқори саноат тармоқлари (ёқилғи-энергетика, металлургия ва кимё саноати) устуворлик қилмоқда. Ушбу

ҳолат хорижий инвестицияларни юқори қўшилган қийматга эга, юқори технологик маҳсулотларни мужассамлаштирган, капитал сифими паст қайта ишлаш тармоқларига йўналтиришда айрим қийинчиликларни туғдирмоқда.

4. Миллий валюта - сўмнинг хорижий валюталарга нисбатан қадрсизланиш суръатининг нисбатан юқори эканлиги саноат тармоқларида амалга оширилаётган инвестиция лойиҳаларини тижорат банкларининг хорижий валютадаги узоқ муддатли инвестицион кредитлари ҳисобидан молиялаштириш амалиётига нисбатан салбий таъсирни юзага келтирмоқда.

Юқорида қайд этилган муаммоларни бартараф этиш мақсадида, фикримизча, қуйидаги тадбирларнинг амалга оширилиши мақсадга мувофиқ:

1. Бунда, саноатда асосий воситаларнинг янгиланиш даражасини ошириш мақсадида, биринчидан, хорижлик инвесторлар билан саноат-компенсацион битимлар тузиш асосида янги технологияларни жалб қилиш лозим; иккинчидан, халқаро лизингдан кенг қўламда фойдаланиш йўли билан замонавий техника ва технологияларни саноат ишлаб чиқариши жараёнига жалб этиш ҳажмини ошириш лозим.

Саноат-компенсацион битимлар деганда, тараққий этган мамлакатлар амалиётида кенг қўлланилаётган илмий сифими юқори бўлган технологияларни юқори технологияли тайёр маҳсулотларга алмаштириш шаклидаги инвестицион битимлар кўзда тутилмоқда.

2. Саноат корхоналарининг илмий ва инновацион тадқиқотларни молиялаштириш харажатлари ҳажмини ошириш мақсадида, биринчидан, мазкур харажатларни молиялаштиришга йўналтирилган маблағларни солиққа тортиладиган базадан чегириш лозим; иккинчидан, саноат корхоналарининг венчур компаниялар устав капиталига қилинадиган инвестициялари миқдорини кўпайтириш керак.

3. Инновация сифими юқори бўлган саноат тармоқларини ривожлантиришда хорижий инвестициялар ва банк кредитлари таъсирчанлигини ошириш лозим. Бунда хорижий инвестицияларни капитал сифимкорлиги юқори бўлган саноат тармоқларидан (ёқилғи, энергетика, металлургия ва кимё) қайта ишлаш тармоқларига йўналтиришга устуворлик бериш мақсадга мувофиқ.

4. Миллий валюта - сўмнинг хорижий валюталарга нисбатан қадрсизланиш суръатининг юқори эканлиги натижасида саноат тармоғида амалга оширилаётган инвестиция лойиҳаларини тижорат банкларининг хорижий валютадаги узоқ муддатли инвестицион кредитлари ҳисобидан молиялаштириш амалиётига нисбатан юзага келган салбий таъсирга барҳам бериш мақсадида, **биринчидан**, ишлаб чиқарилган маҳсулотининг 50 фоиздан кам бўлмаган қисмини экспорт қилиш кўзда тутилган инвестиция лойиҳаларинигина банкларнинг хорижий валютадаги узоқ муддатли кредитлари ҳисобидан молиялаштириш лозим; **иккинчидан**, миллий валюта девальвациясини долзарб макроиқтисодий муаммо сифатида тан олиб, уни ҳал қилишга қаратилган тадбирлар мажмуини ишлаб чиқиш зарур.

Маъба ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Бош мақсадимиз - иқтисодий-тимизда олиб бораётган ислохотларни ва таркибий ўзгаришларни кескин чуқурлаштириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка кенг йўл очиб беришдир. - Т.: Ўзбекистон, 2016. - 29-бет.

2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз // «Халқ сўзи», 2016 йил 15 декабрь.

3. Кейнс Дж.М. Избранные произведения. Пер. с англ. - М.: Экономика, 1993; Robert J. Barro, Xavier Sala-I-Martin. Economic growth. -New York: McGraw-Hill, Inc, 2003; Blanchard Olivier. Macroeconomics. Third Edition. Pearson Education Inc.; Prentice Hall, 2003; Mankiw, N. Gregory. Principles of Macroeconomics. 4th edition, Thomson South-Western, 2007; Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик -Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2014; Ваҳабов А.В., Хажибакиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. -Т.: Молия, 2010; Бекмуродов А.Ш., Карриева Я.К., Нематов И.У., Набиев Д.Х., Каттаев Н.Т. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. - Т.: Иқтисодиёт, 2010; Чепель С.В. Системный анализ и моделирование перспектив устойчивого развития национальной экономики Узбекистана. Монография. - Ташкент: IFMR, 2014; Имомов Х.Х. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш. Ўқув қўлланма. -Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2007.

4. Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик -Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2014. -274-бет.

5. Ваҳабов А.В., Хажибакиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. -Т.: Молия, 2010. -61-бет.

6. Бекмуродов А.Ш., Карриева Я.К., Нематов И.У., Набиев Д.Х., Каттаев Н.Т. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. - Т.: Иқтисодиёт, 2010. - Б.61-68.

7. Имомов Х.Х. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш. Ўқув қўлланма. -Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2007. -Б.192.

8. Кейнс Дж.М. Избранные произведения. Пер. с англ. - М.: Экономика, 1993. - С. 224-518.

9. Blanchard Olivier. Macroeconomics. Third Edition. Pearson Education Inc.; Prentice Hall, 2003. -р. 52.

10. Каримов И.А. Бош мақсадимиз - иқтисодий-тимизда олиб бораётган ислохотларни ва таркибий ўзгаришларни кескин чуқурлаштириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка кенг йўл очиб беришдир. - Т.: Ўзбекистон, 2016. -14-15-бет.

11. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз // Халқ сўзи, 2016 йил 15 декабрь.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ-4947-сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

13. Мирзиёев Ш.М. Демократик ислохотларни изчил давом эттириш, халқимиз учун тинч ва осойишта, муносиб ҳаёт даражасини яратиш - барқарор тараққиёт кафолатидир // Халқ сўзи, 2016 йил 2 ноябрь.

МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАР МОЛИЯВИЙ МУСТАҚИЛЛИГИНИ БАҲОЛАШГА ОИД ЁНДАШУВЛАР

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, макроиқтисодий барқарорлик ва изчил ўсиш суръатларини таъминлаш йўналиши алоҳида аҳамияга эга. Мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда "Иқтисодий мустақилликка эришмасдан туриб, сиёсий мустақилликни таъминлаб бўлмайди" деган қоидадан келиб чиққан ҳолда ислохотларга ёндашиш, ҳал этилиши лозим бўлган масалалар, хусусан, макроиқтисодий барқарорликни янада мустаҳкамлаш ва иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш, миллий валютаимиз, ички бозордаги нарх-наво барқарорлигини таъминлаш белгилаб олинди.

Бунда молиявий соҳада аҳолининг ижтимоий муаммоларини ҳал этишни таъминлайдиган маҳаллий бюджетлар ва имкониятларининг оширилиши, даромадлар базасини кенгайтиришга эътибор қаратилиши, маҳаллий бюджетлар, аввало, аҳолининг ҳаёт даражаси ва сифатини юксалтиришга хизмат қилиши қайд этилган.

Дарҳақиқат, Ўзбекистоннинг 2016 йилги иқтисодий ислохотлар йўналишларидан бири сифатида белгиланган ҳудудларни ривожлантириш, ҳудуд ваколатларини кенгайтириш пировардида бошланган номарказлаштириш жараёнларини давом эттириш мақсадида шу йил февраль ойида иккита асосий ҳужжат - Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ҳудудларни комплекс ривожлантиришни таъминлашда маҳаллий давлат бошқаруви органлари фаолиятини такомиллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги 2495-сонли ҳамда "Ҳудудий давлат бошқаруви органлари тузилмасини такомиллаштириш тўғрисида"ги 2497-сонли қарорлари қабул қилиниб, муҳим вазифалар белгилаб берилди. Мазкур меъёрий ҳужжатлар асосида маҳаллий давлат ҳокимиятига берилган ваколатлар, уларда белгиланган вазифаларнинг тўлақонли бажарилиши маҳаллий давлат ҳокимияти ихтиёрида зарур молиявий маблағлар билан таъминланишни тақозо этади.

Мазкур ҳолатда марказий ва маҳаллий давлат ҳокимияти ўртасида давлат бюджети маблағларини тақсимлаш ҳамда бошқариш юзасидан келиб чиқадиган ваколатларнинг оптимал нисбатини топиш зарур. Давлат бошқарувини номарказлаштиришни босқичма-босқич амалга оширишнинг мантиқий давоми сифатида мамлакатда турли даражадаги бюджетлар ўртасида бюджетлараро муносабатлар механизмини такомиллаштириш, бюджет-солиқ соҳасида маҳаллий бошқарув органларининг самарали фаолиятини рағбатлантириш тизимини яратиш пировардида, бюджет жараёнини такомиллаштиришда намён бўлади.

Ҳудуднинг молиявий ҳолатини акс этирувчи кўрсаткичлар унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини тавсифловчи индикаторлар тизимининг ажралмас қисмидир. Ҳудуднинг молиявий ҳолатини билмасдан туриб, унинг ривожланиш даражасини баҳолаш мумкин эмас. Бюджет таҳлилининг мазкур йўналиши зарурлиги ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ва молиявий ҳолатини таҳлил қилиш, бюджет менежменти соҳасида ижтимоий-иқтисодий индикаторларни баҳолаш бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиш ҳудуд миқёсидаги бюджетлараро муносабатлар самарадорлигига боғлиқ бўлади, бошқача айтганда, маҳаллий даражада бюджет маблағлари ва бюджетлараро муносабатларни бошқариш маҳаллий давлат бошқаруви ва ҳокимияти органларининг ижтимоий-иқтисодий ҳолати барча талабларига жавоб беришига асосланиши лозим.

Маҳаллий даражада молиявий ресурслар ҳолати, маҳаллий бюджет молиявий аҳволини комплекс баҳолашда қуйидаги индикаторларга эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқ: молиявий қайишқоқлик, молиявий мажбуриятлар даражаси, қонунчиликда белгиланган меъёрларга амал қилиш, молиявий сиёсат, харажатларни бошқариш, бюджетлараро муносабатлар, ҳисоб ва ҳисобот ҳамда шаффофлик. Ушбу кўрсаткичлар тизими молияни бошқариш сифати ва молиявий ҳолатни, жорий молиявий ҳолатни аниқловчи тўлов қобилияти ва барқарор молиявий имкониятлар, салбий ташқи омилларга нисбатан барқарорлик, бюджет жараёнининг методологик ва меъёрий-ҳуқуқий таъминланиш даражаси, давлат молиясини бошқариш юзасидан илғор тажрибаларни жорий этиш натижалари, ҳудуднинг молиявий-иқтисодий ҳолати тўғрисидаги маълумотларнинг очиқлиги ва шаффофлигини намоён этади.

Дунё амалиётида бюджетни таҳлил қилишнинг учта йўналиши ажратиб кўрсатилади:

1. Бюджет жараёни ва бюджетлараро муносабатларнинг меъёрий-ҳуқуқий асослари экспертизаси ҳамда мониторинги.

2. Бюджет-молиявий индикаторлар таҳлили ва мониторинги.

3. Ҳудуд бюджетини бошқариш сифати ва молиявий ҳолати таҳлили ҳамда мониторинги¹.

Бюджет жараёни ва бюджетлараро муносабатларнинг меъёрий-ҳуқуқий асослари экспертизаси ҳамда мониторинг мазкур соҳада қабул қилинаётган қонун лойиҳаларини баҳолашни тақозо этади. Меъёрий-ҳуқуқий база таҳлили ушбу ҳужжатларнинг миллий қонунчиликка мослиги, изчиллиги ва мақбуллиги, мукамаллигини баҳолашни мақсад қилиб қўяди.

Бюджет-молиявий индикаторлар таҳлили ва мониторинги Давлат бюджетига оид кўрсаткичлар, уларнинг режа ва ижро кўрсаткичлари мунтазам таҳлил қилиб борилиши, бажарилмай қолаётган кўрсаткичлари сабаблари изчиллик билан ўрганилиши ҳамда бартараф этиш йўналишлари бўйича аниқ чора-тадбирларни амалга оширишни талаб этади. Мазкур кўрсаткичлар таҳлили қуйида алоҳида тартибда келтирилади.

Ҳудуд бюджетини бошқариш сифати ва молиявий ҳолати таҳлили ҳамда мониторинги ҳар бир ҳудуд иқтисодий потенциали, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ҳолатлари ўрганилиб борилишини талаб этади. Ҳудуд иқтисодий потенциали, ҳудуд солиқ потенциали, бюджет билан таъминланганлик даражаси каби кўрсаткичларни баҳолашни тақозо этади. Ҳудуд бюджетининг юқори бюджетга қарамлигини пасайтириб бориш юзасидан комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Экспертизанинг асосий элементлари қуйидагиларга хизмат қилиши лозим:

- қонун лойиҳаси амалга оширилиши назарда тутилаётган молия тизими бўғинларини аниқлаш. Бунда, асосан, маҳаллий бюджетлар назарда тутилади;

- қонун лойиҳасининг молия тизими тегишли бўғинларининг маблағлар тушуми ва харажатларига таъсири таҳлили;

- қонун лойиҳасини амалга оширишнинг билвосита натижаларини баҳолаш;

- молия тизими бўғинига қонун лойиҳаси таъсирининг меъёрий миқдорини аниқлаш, шунингдек, меъёрий миқдордан ортиб ёки пасайиб кетишининг олдини олиш мақсадида тузатиш киритишнинг таклиф этилаётган миқдор ва сифат кўрсаткичларини асослаш.

Қонун лойиҳаси ижтимоий-иқтисодий экспертизаси ўзида унда назарда тутилаётган меъёрлар ҳамда уларнинг мукамал тавсифининг миқдор ва сифат кўрсаткичлари мажмуини, ўз вақтида кучсиз жиҳатларини аниқлаб олишни таъминлаши, ноқулай тенденцияларнинг вужудга келишидан огоҳлантириши, унинг оқибатларини бартараф этиш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқишни акс эттириши лозим.

Қонун лойиҳаси экспертизаси билан бирга бюджет жараёни ва бюджетлараро муносабатларнинг меъёрий-ҳуқуқий базасини тезкор ва жорий мониторингини амалга ошириш шарт. Ўз навбатида, ушбу тадбир инвентаризация қилишни, яъни бюджет тизимининг бир бўғинидан иккинчисига ўтказилган харажатларни мунтазам ҳисобга олиб боришни тақозо этади.

Анъанавий тарзда давлат бюджети кўрсаткичлари икки йўналишда таҳлил қилиниши мумкин:

- давлат бюджети даромадлари таҳлили;
- давлат бюджети харажатлари таҳлили.

Давлат бюджети даромадлари таҳлили қўшимча даромад манбаларини излаб топиш, умумдавлат ва маҳаллий солиқлар тушумини ошириш имкониятларини назарда тутати. Таҳлилнинг ушбу шакли, қоидага кўра, мутлақ кўрсаткичларни, даромадлар бўйича бюджет ижроси даражасини баҳолаш, даромад манбалари кесимида тушумлар таркибини аниқлаш ҳамда солиқли ва бошқа даромадлар улушини таққослаш, бюджет даромадларида молиявий ёрдамлар ва кредитор қарздорликнинг улуши таҳлилинини қамраб олади.

Давлат бюджети харажатлари таҳлилида умумдавлат миқёсида бюджет харажатлари, қуйи бюджет бўғинларида бюджет харажатлари функционал таснифи моддаларига кўра ижроси ҳамда алоҳида бўлимлар бўйича иқтисодий ва идоравий таснифга кўра, харажатларнинг мақсадли моддалари ва харажат турлари бўйича таҳлил амалга оширилади. Мазкур кўринишдаги таҳлил давлат бюджети маблағлари мақсадлилигини аниқлаш, бюджет ташкилотлари эҳтиёжларини таъминлаш даражасини баҳолаш, давлат бюджети харажатлари таркибида харажатларнинг алоҳида гуруҳлари улушини аниқлаш, давлат бюджети ажратмаларининг фойдаланиш самарадорлигини оширишни аниқлаш имконини беради.

Илмий тадқиқотларнинг кўрсатишича, маҳаллий бюджетларнинг даромад манбалари, уларнинг молиявий-иқтисодий ҳолатини баҳолашга турлича ёндашувлар мавжуд бўлиб, айрим қараш ва ёндашувлар билан танишиб чиқамиз. Хориж иқтисодчи олимлари Оуэнс ва Норрегаард ўз тадқиқотларида маҳаллий бюджетлар молиявий мустақиллигини аниқлашга маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ушбу йўналишдаги ваколатлари нуқтаи назаридан келиб чиқиб ёндашишни илгари суради². Улар марказий давлат ҳокимияти органларининг маҳаллий бюджетларнинг ўз даромад манбалари, яъни солиқ ставкаси ва солиқ солинадиган базасини белгилашдаги иштироки тарзида аниқлаб, даромадлар қуйидагича тавсифланган (1-жадвал).

1-жадвал

Маҳаллий бюджетлар даромад манбалари тавсифи³

№	Даромад манбаи	Тавсифи
1	Ўз даромадлари	Солиқ солинадиган базаси ва солиқ ставкасини маҳаллий давлат ҳокимияти назорат қилади
2	Солиқ ставкаларини ошириш, қўшимча солиқларни жорий этиш	Марказий давлат ҳокимияти томонидан солиқ солинадиган база аниқланади, лекин солиқ ставкалари маҳаллий давлат ҳокимияти назорат қилади
3	Солиқсиз даромадлар	Маҳаллий давлат ҳокимияти тўлов миқдорида ўрнатади ва унинг назоратини амалга оширади
4	Ўзаро тақсимланадиган солиқлар	Марказий давлат ҳокимияти томонидан солиқ солинадиган база ва солиқ ставкалари аниқланади, лекин маҳаллий давлат ҳокимияти даромадлар тақсимои пропорциясида, миқдорида қатнашади
5	Умумий мақсадли грантлар	Марказий давлат ҳокимияти томонидан ажратиладиган миқдор қайта тақсимлаш функциясида келиб чиқиб аниқланади, маҳаллий давлат ҳокимияти мустақил равишда маблағларнинг сарфланиш йўналишларини белгилайди
6	Махсус грантлар	Марказий давлат ҳокимияти томонидан ажратиладиган маблағ миқдори аниқланади ёки маҳаллий давлат ҳокимияти зиммасига юклатиладиган қўшимча мажбуриятдан келиб чиқилади, бироқ ҳар иккала ҳолатда ҳам маблағларнинг сарфланиш йўналишларини марказий давлат ҳокимияти белгилайди

Ушбу иқтисодчи олимлар маҳаллий бюджетларнинг даромадлар мустақиллигини аниқ параметрлар асосида талқин қилишган. Муаллифлар 1-жадвалда келтирилган 1, 2 ва 4-гуруҳ даромадларини маҳаллий бюджетларнинг ўз даромадлари сифатида талқин қилган ҳолда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан солиқ солинадиган база белгилашлари билан бирга солиқ ставкаларини ҳам ўрнатишда мустақилликка эга бўлишларини, лекин марказий давлат ҳокимияти органлари умумий назоратни олиб бориши зарурлигини қайд этади.

1-жадвалда келтирилган 5 ва 6-банддаги умумий ва махсус грантлар маҳаллий бюджетларнинг молиявий мустақиллигига бевосита таъсир этмайди, лекин грантнинг турига боғлиқ бўлади. Оуэнс ва Норрегаардларнинг фикрича, капитал қўйилмалар учун грантлар жорий трансфертларга нисбатан харажатлар бўйича мустақилликнинг пасайишига олиб келади. Чунки капитал қўйилмаларга грантлар лойиҳалар, иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш каби аниқ мақсадларнинг амалга оширилишини назарда тутати.

Эбел ва Йилмазлар (Ebel&Yilmaz, 2002) маҳаллий бюджетларнинг молиявий мустақиллигини баҳолашда қуйидаги формуладан фойдаланишни таклиф қилишган⁴:

$$MM_{mb} = \frac{\dot{U}D_{mb}}{UD_{mb}} = \frac{C_d + CC_d + UG + MG}{UD_{mb}}$$

MM_{mb} - маҳаллий бюджетларнинг молиявий мустақиллиги;

$\dot{U}D_{mb}$ - маҳаллий бюджетларнинг ўз даромадлари;

UD_{mb} - маҳаллий бюджетларнинг умумий даромадлари;

C_d - маҳаллий бюджетларнинг солиқли даромадлари;

CC_d - маҳаллий бюджетларнинг солиқсиз даромадлари;

UG - умумий грантлар;

MG - махсус грантлар.

Фикримизча, мазкур формуладан маҳаллий бюджетларнинг молиявий мустақиллигини аниқлашда фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас, сабаби маҳаллий бюджетларга ажратилаётган умумий ва махсус грантлар маҳаллий бюджетлар даромади сифатида киририлган.

Рус иқтисодчи олими А.С. Колесов маҳаллий давлат ҳокимиятининг молиявий аҳволини баҳолаш учун интеграл баҳолаш индексидан фойдаланишни таклиф этади. Ушбу индекс фақат кредитор қарздорликнинг ўзгаришини ҳисобга олишни назарда тутати⁵. Г.К.Лапушинскаянинг фикрича, маҳаллий бюджетлар молиявий ҳолатини ўрганишда даромадлар ўзгаришининг харажатлар (моддалар бўйича) ўзгаришига таъсирини баҳолаш имкони пайдо бўлади⁶. Ушбу таҳлилнинг мақсади маҳаллий бюджетлар маблағлари сарфланишининг устувор моддасини аниқлаш ҳисобланади. И.В.Зенкина маҳаллий бюджетлар молиявий ҳолати таҳлилида солиқ юки, ҳудуд солиқ потенциалидан юқори бюджетта олинadиган солиқлар ва турли даражадаги бюджетлар ўртасида молиявий маблағлар алмашинувини ўрганишни таклиф қилган. Маҳаллий бюджетларнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилишнинг нисбатан муфассал услуби рус иқтисодчи олими Г.Б. Поляк томонидан таклиф этилган бўлиб, унинг камчилиги турли даражадаги бюджетлар мутаносиблигини таъминлаш даражасининг аниқлаш имконини бермаслиги ҳисобланади⁷.

Маҳаллий иқтисодчи олимлар Т.Маликов, Н.Хайдаровлар: "У ёки бу бюджетнинг харажатлари жойларда олинган даромадларнинг ҳажми билан мос келмаслиги оқибатида уларни қўшимча маблағлар билан таъминлаш зарурияти вужудга келади, барча қуйи бюджетларни баланслаштириш зарурати пайдо бўлади"⁸, деган фикрни билдиришган.

Бюджетлараро муносабатлар тизимини тадқиқ қилган А.Ваҳобов ва Х.Жамоловлар "Бюджет оқимларининг йўналтирилганлиги умумий бюджет сиёсати ва бюджет тўғрисидаги қонун воситасида аниқланади"⁹, деган хулосага келган. Шу ўринда қайд этиш ўринлики, маҳаллий бюджетлар мустақиллигига оид масалалар, ишланмалар етарли даражада эмас.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, маҳаллий бюджетлар ҳолатини ўрғанувчи таҳлилий жараёнлар бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш ва бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш йўналишида ўзига хос камчиликларнинг мавжудлигини кўрсатади. Бюджет-молиявий кўрсаткичлар таҳлили ва бюджетлараро муносабатлар индикаторлари қўшимча таҳлилий маълумотлар билан тўлдирилишини тақозо этади. Шу муносабат билан маҳаллий бюджетларнинг молиявий аҳволини баҳоловчи ва бюджетлараро муносабатларни тавсифловчи коэффициентлар ишлаб чиқилиб, таклиф этилмоқда. Илмий тадқиқот натижалари асосида ишлаб чиқилган ушбу коэффициентлар маҳаллий бюджетлар молиявий ҳолатини, турли даражадаги бюджетлар ўртасидаги муносабатларни тавсифлайди¹⁰.

Маҳаллий бюджетларнинг молиявий мустақиллик коэффициенти (K_1) маҳаллий бюджетларнинг бириктирилган ва узоқ муддатли тартибга солинувчи даромадларининг жами даромадларига нисбати тарзида аниқланади:

$$K_1 = \frac{D_6 + D_{т.с.}}{\Sigma D}$$

Бу ерда:

D_6 - маҳаллий бюджетларнинг бириктирилган даромадлари;

$D_{т.с.}$ - узоқ муддатли умумдават солиқларидан тартибга солинувчи даромад сифатидаги ажратмалар;

ΣD - маҳаллий бюджетларнинг жами даромадлари.

Ушбу коэффициент бириктирилган ва узоқ муддатга тақдим этилган умумдават солиқларидан ажратмалар тарзида берилган даромадлар миқдорининг маҳаллий бюджетларнинг жами даромадлардаги улушини кўрсатади. Мазкур коэффициент 0,5 дан юқори бўлиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Таҳлил жараёнида ижобий баҳолар маҳаллий бюджетларнинг автономлик коэффициентининг ортиши натижасида молиявий барқарорлигининг таъминланаётганидан далолат.

Маҳаллий бюджетлар ҳолатини баҳоловчи кейинги нисбий кўрсаткич маҳаллий бюджетлар даромадларининг харажатларини қоплай олиш даражасини ифодаловчи (K_2) коэффициент бўлиб, у қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланиши таклиф этилади:

$$K_2 = \frac{D_6 + D_{т.с.}}{\Sigma X}$$

Бу ерда: ΣX - бюджет харажатларининг умумий миқдори

Маҳаллий бюджетларнинг бириктирилган ва тартибга солинувчи даромадларининг ўзаро нисбати коэффициенти (K_3) қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$K_3 = \frac{D_{т.с.}}{D_6}$$

Маҳаллий бюджетларнинг мақсадли молиявий ёрдамларга қарамлиги коэффициенти (K_4) 1-бирлик билан мақсадли трансферларнинг маҳаллий бюджетларнинг жами харажатларига нисбати ўртасидаги фарқ тарзида ҳисобланади:

$$K_4 = 1 - \frac{T_m}{\Sigma X}$$

Бу ерда: T_m - мақсадли трансфертлар.

Мазкур коэффициент маҳаллий бюджетларнинг мақсадли молиявий ёрдамга қарамлигини, шу билан бирга, мақсадли трансфертлар ёрдамида қай даражада номутаносиблик бартараф этилаётганлигини ифодалайди.

Маҳаллий бюджетларнинг барча турдаги молиявий ёрдамларга қарамлиги коэффициенти

енти (K_5) 1 бирлик билан мақсадли ва мақсадсиз трансфертларнинг жами маҳаллий бюджетлар харажатлар суммасига нисбати ўртасидаги фарқ тарзида аниқланади:

$$K_5 = 1 - \frac{T_M + T_T}{\sum X}$$

Бу ерда: T_T - мутаносибликни таъминлаш мақсадидаги трансфертлар.

Ушбу коэффициент маҳаллий бюджетларнинг республика бюджетидан ажратиладиган барча турдаги молиявий ёрдамларга қарамлигини тавсифлаши билан бирга, молиявий ёрдамларнинг маҳаллий бюджетлар мутаносиблигини таъминлашдаги ўрни баҳоланади.

Шуни алоҳида қайд этиш ўринлики, маҳаллий бюджетлар даромадлари, уларнинг манбалари, ушбу даромадларни барқарорлаштириш, ҳудуд иқтисодий салоҳиятини баҳолашда солиқ потенциалидан кенг фойдаланилади.

Солиқ потенциали борасида маҳаллий олимлар ва тадқиқотчилар томонидан кўплаб изланишлар натижалари, ёндашувлар билдирилган, аммо ягона услубий ёндашувга келинмаганини алоҳида қайд этиб ўтиш ўринли. Ўзбекистон Республикасининг 2017-2021 йилларга мўлжалланган ривожланиш стратегиясида маҳаллий бюджетлар, бюджетлараро муносабатларни такомиллаштиришга алоҳида урғу берилмоқда. Шу ўринда мамлакатимиз солиқ қонунчилиги, ҳудудларнинг молиявий ҳолати ёки маҳаллий бюджетлар даромадлари ҳолатини баҳолашда солиқ потенциалидан фойдаланишни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир. Ўз навбатида, бюджетлараро мутаносибликни таъминлаш борасидаги тадқиқотларда алоҳида аҳамият қаратиладиган индикаторлар тизимида ҳудуднинг солиқ потенциали коэффициенти киритилади. Ушбу коэффициент (K_6) ҳудудда йиғилган солиқли даромадларнинг ялпи ҳудудий маҳсулотга нисбати тарзида тавсифланади.

$$K_6 = \frac{CД_x}{ЯХМ}$$

Бу ерда:

$CД_x$ - ҳудуднинг солиқли даромадлари;

$ЯХМ$ - ялпи ҳудудий маҳсулот.

Мазкур коэффициент маҳаллий бюджетлар молиявий барқарорлиги мақсад ва муддатларини аниқлаш ҳамда унинг муҳим бўғини сифатида бюджетлараро муносабатларни оқилона ташкил этишнинг муҳим асоси бўлиб хизмат қилади.

Фикримизча, ялпи ҳудудий маҳсулотга нисбатан солиқ юкини ошириш орқали молиявий барқарорликка эришиб бўлмаслигини эътибордан қочирмаслик керак.

Солиқ потенциалини пасайтириш коэффициенти (K_7) юқори бюджетга олинган солиқларнинг ҳудуднинг ялпи солиқ потенциалига нисбати шаклида аниқланади:

$$K_7 = \frac{\text{юқори бюджетга олинган солиқлар}}{СП}$$

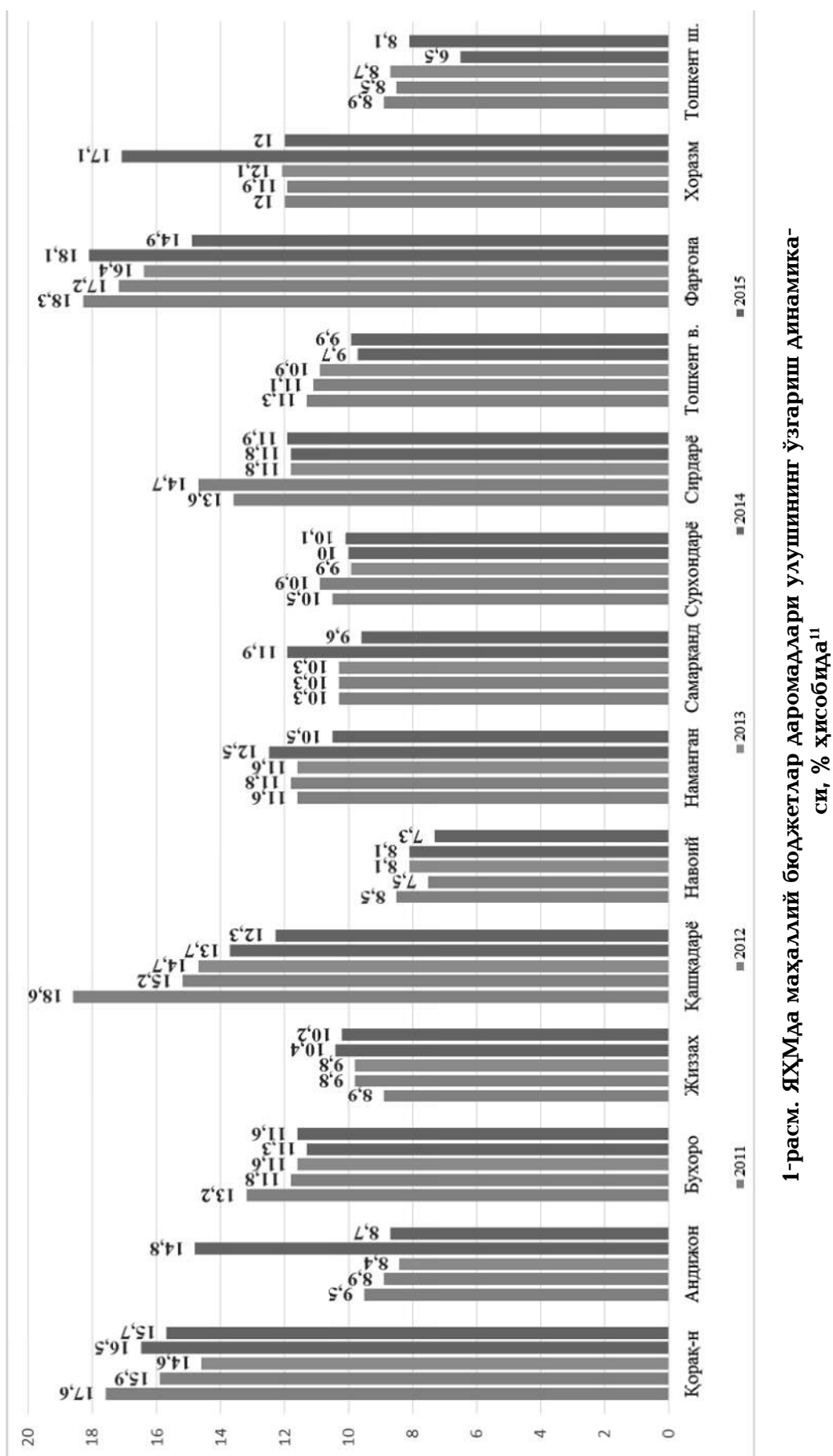
Бу ерда:

$СП$ - ҳудуд солиқ потенциали.

Ушбу коэффициент ҳудуд солиқ потенциалини пасайтиришнинг мумкин бўлган миқдори, меъёрини ўрнатиш, муқобил молиявий оқимларни минималлаштириш муаммоларини бартараф этиш зарурлигини белгилаб беради.

Бюджетлараро молиявий алмашинувлар коэффициенти (K_8) маҳаллий бюджетларни тартибга солиш учун ажратилган молиявий ёрдам маблағларининг ҳудуддан юқори турувчи бюджетга ўтказилган солиқлар нисбатини тавсифлайди.

$$K_8 = \frac{\sum M_{me}}{OC}$$



1-расм. ЯХМда маҳаллий бюджетлар даромадлари улушининг ўзгариш динамикаси, % ҳисобида¹¹

Мазкур кўрсаткич турли даражадаги бюджетлар ўртасида муқобил молиявий оқимларнинг шиддатлилиқ даражасини тавсифлайди. Шу муносабат билан таҳлиллар натижасида $K_8 > 1$ молиявий оқимлар шиддати юқори ёки бирга яқин бўлганда шиддат паст тарзда баҳоланади.

Бюджет мутаносиблиги коэффициенти (K_9) ҳудуднинг ялпи бюджет даромадларининг харажатларни қоплаш даражасини ифодалайди:

$$K_9 = \frac{\sum D}{\sum X}$$

Бюджет натижадорлиги коэффициенти (K_{10}) ҳудуднинг жами даромадларини ҳудудда яшовчи аҳоли сонига нисбати тарзида аниқланади:

$$K_{10} = \frac{\sum D}{A_c}$$

Бу ерда: A_c - ҳудуд аҳолиси сони.

Бюджет билан таъминланганлик коэффициенти (K_{11}) бюджет харажатларининг аҳоли сонига нисбати тарзида аниқланади:

$$K_{11} = \frac{\sum X}{A_c}$$

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, бюджетга оид таҳлилий коэффициентилар тизими кенгайтирилиши мумкин, унинг маҳаллий бюджетлар ва бюджетлараро муносабатларни таҳлил қилишда фойдали бўлиши муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда маҳаллий бюджетлар даромадлари, бюджетлараро муносабатларни акс эттирувчи таҳлилий маълумотлар 1-расмда келтирилган. Унга кўра, Қорақалпоғистонда ЯХМдаги маҳаллий бюджет даромадлари 2015 йилда 2011 йилга нисбатан 1,9, Андижонда - 0,8, Бухорода - 1,6, Қашқадарёда - 6,3, Навоийда - 1,2, Наманганда - 0,9, Самарқандда - 0,7, Сурхондарёда - 0,4, Сирдарёда - 1,7, Тошкент вилоятида - 1,4, Фарғонада - 3,4, Тошкент шаҳрида 0,8 фоизли пунктга пасайган. Жиззах вилоятида - 1,3 фоизли пунктга ўсган, Хоразм вилоятида ўзгаришсиз қолган.

2-жадвал

Маҳаллий бюджетлар номинал даромадларининг ўсиш суръати¹².

(ўтган йилга нисбатан фоиз ҳисобида)

Ҳудудлар номи	Йиллар							2015/2005 (мартада)
	2005	2006	2011	2012	2013	2014	2015	
Қорақалпоғистон	133,2	135,8	127,4	114,4	122,2	137,9	117,0	11,2
Андижон	115,5	128,2	120,8	127,5	123,5	206,7	67,8	15,8
Бухоро	124,8	131,5	124,6	106,8	119,7	120,2	120,0	8,3
Жиззах	130,2	136,0	117,3	131,4	125,6	130,6	116,0	10,9
Қашқадарё	141,9	132,0	141,5	105,0	113,0	111,2	110,1	7,9
Навоий	129,0	117,1	121,9	111,1	138,2	117,3	106,5	8,3
Наманган	127,0	113,2	134,4	128,7	129,2	131,8	98,6	10,0
Самарқанд	115,8	128,4	134,3	124,7	123,0	144,7	98,5	8,2
Сурхондарё	113,9	119,7	111,3	131,1	120,9	125,8	118,7	8,9
Сирдарё	120,1	124,6	111,4	132,2	115,0	121,5	117,7	6,6
Тошкент в.	125,2	115,9	130,0	123,9	124,2	107,3	119,4	8,2
Фарғона	142,5	135,5	119,0	116,2	116,5	134,4	95,5	8,8
Хоразм	122,6	118,0	124,3	126,2	128,1	180,8	84,6	12,3
Тошкент ш.	108,8	124,8	125,9	123,2	127,0	90,7	154,7	6,8
Мах.бюд. бўйича ЖАМИ	124,7	126,3	126,5	118,8	122,2	126,5	107,8	8,9

2-жадвал маълумотларига кўра, 2015 йилда 2005 йилга нисбатан барча маҳаллий бюджетлар даромадлари даражасининг 8,9 марта ўсишига эришилган.

Умуман олганда, юқорида амалга оширилган илмий изланишлар, келтирилган таҳлилларга таянган ҳолда қуйидагиларни хулоса қилиш мумкин:

- маҳаллий бюджетларнинг молиявий мустақиллигини баҳоловчи Ўзбекистон учун ягона мезон ишлаб чиқиши зарур. Бунда ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос жиҳатлари эътиборга олиниши мақсадга мувофиқ бўлади;

- маҳаллий бюджетларнинг иқтисодий ҳолатини мунтазам баҳолаб бориш тизимини яратиш. Бунда илмий-тадқиқот марказлари билан биргаликда кўп омили таҳлилий дастур яратиш, ҳар бир ҳудудда мавжуд маълумотларни киритиб мустақил равишда молиявий мустақиллигини баҳолаш, йўл қўйилаётган камчиликларни аниқлаб, уни бартараф этиш йўналишлари юзасидан тегишли қарорлар қабул қилиш имконияти пайдо бўлади;

- маҳаллий бюджетлар молиявий мустақиллигини баҳолашда солиқ потенциалидан фойдаланишни йўлга қўйиш зарурлигидан келиб чиқиб, солиқ қонунчилигига "солиқ потенциали" тушунчасини киритиш зарур;

- маҳаллий давлат ҳокимиятига солиқ солинадиган база ва ставкаларни ўрнатишда иштирак этиш ваколатини бериш мақсадга мувофиқ.

Манба ва адабиётлар

1. Leon, P. (2001). Four pillars of financial sustainability. Nature Conservancy.

2. Cigu E. (2013). Financial revenue autonomy of local budgets in Romania. Journal of Public Administration, Finance and Law, (3), 59-67.

3. Cigu E. (2013). Financial revenue autonomy of local budgets in Romania. Journal of Public Administration, Finance and Law, (3), 59-67.

4. Meloche, J.-Ph., Vaillancourt, F., Yilmaz, S. (2004) Decentralization or Fiscal Autonomy? What Does Really Matter? Effects on Growth and Public Sector Size in European Transition Countries. Policy Research Working Paper 3254, The World Bank, Washington D.C

5. Колесов А.С. Об интегральной оценке финансового положения объектов бюджетного финансирования // Финансы. 2000. № 6. -С. 9.

6. Лапушинская Г.К. Метод анализа территориальных бюджетов // Финансы. 2001. № 9. С. 18-20.

7. Поляк Г.Б. Анализ территориальных бюджетов / Г.Б. Поляк // Финансовая газета. 1998. № 7. -С. 5.

8. Маликов Т.С., Хайдаров Н.Х. Молия: умум-давлат молияси. -Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2009. - 12 б.

9. Ваҳобов А.В., Жамолов Ҳ.Н. Согласование межбюджетных отношений. - Т.: Молия, 2002. - С. 13.

10. Зенкина И.В. Направления реформирования межбюджетных отношений в субъектах Российской Федерации: автореф. дис.канд.экон. наук. - Ростов н/Д, 2003. - 24 с.; Поляк Г.Б. Анализ территориальных бюджетов / Г.Б. Поляк // Финансовая газета. 1998. № 7. -С.5; Сумская Т.В. Анализ бюджетных коэффициентов муниципальных образований // Межбюджетные отношения и экономический рост в муниципальных образованиях. -М.: МОНФ, 2004. -С. 220-228; Сумская Т.В. Оценка структуры и устойчивости местных бюджетов с использованием инструментария бюджетных коэффициентов // Вестник Сибирского ун-та потребительской кооперации. 2004. Выпуск 2. -С. 102-106.

11. <https://www.mf.uz/component/k2/item/.html> сайти маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоби (му-рожаат санаси-2017 йил 19 январь)

12. <https://www.mf.uz/component/k2/item/.html> сайти маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоби (му-рожаат санаси-2017 йил 19 январь)

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ШАРОИТИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ИНВЕСТИЦИОН СИЁСАТ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида солиқ-бюджет ва монетар сиёсат соҳасида ислохотлар муваффақиятли амалга оширилганлиги, 1996 йилдан бошлаб иқтисодий ўсиш бошланганлиги, зарурий қонунчилик базаси яратилганлиги инвестициялар ҳажмининг ошиши ва таркибининг ижобий ўзгаришига ёрдам берди. Агар 1991 йилда мамлакатнинг инвестициялар портфели уч манба (бюджет, корхоналар ва аҳоли маблағлари)дан шакллантирилган бўлса, 1995 йилда капитал маблағлар тузилмасида хорижий инвестициялар ва тижорат банкларининг кредитлари пайдо бўлди. 1995 йилнинг иккинчи ярмидан бошлаб капитал маблағлар ҳажми сезиларли даражада ошди. 1996 йилдан бошлаб ҳар йили Ўзбекистон Республикасининг Инвестиция дастури қабул қилиниб, иқтисодиётни ривожлантиришнинг устувор йўналишлари белгиланди. Натижада, 2015 йил якунида иқтисодиётга киритилган капитал маблағлар ҳажми 1991 йилдаги кўрсаткичга нисбатан 3,9 баробар ўсди, бу ЯИМ ҳажмининг 1991 йилдаги даражасига нисбатан 2,8 баробар ўсишига замин яратди.

"Мамлакатимизда инвестиция сиёсатини кучайтириш масаласига биз алоҳида устувор аҳамият қаратамиз. Хорижий сармояларни ва илғор технологияларни иқтисодиётга жалб этиш учун чет эллардаги дипломатик ваколатхоналаримиз жиддий иш олиб бориши лозим", деб алоҳида таъкидлади Президент Ш.М. Мирзиёев¹.

Инвестицион фаолиятнинг ривожланишини акс эттирувчи асосий кўрсаткичлар ташқи ва ички инвестицияларни жалб қилиш ҳамда ўзлаштириш эвазига асосий капитал жамғарилишининг доимий ўсиш тавсифига эга эканлигини кўрсатмоқда. Асосий капитални жамғариш меъёри кейинги йилларда тахминан ЯИМнинг 23 фоизини ташкил этмоқда. Бу кўрсаткич дунёнинг тараққий этган ва тез суръатлар билан ривожланаётган мамлакатлари даражасидан ҳам юқори. Масалан, АҚШ асосий капитални жамғаришга ЯИМнинг 19 фоизини, Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (OECD)га аъзо мамлакатлар қарийб 20 фоиз, Россия, Қозоғистон эса тахминан 21 фоизини сарфлайди. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози даврида (2008-2009 йиллар) кўрилган амалий чоратadbирлар ва яратилган шарт-шароитлар ҳисобига мамлакат иқтисодиёти миллий бойликни нафақат сақлаб қолиш, балки асосий капитални жамғариш кўриниши сифатида кўпайтириш имконига ҳам эга бўлди.

2005-2015 йиллар давомида мамлакатимиз иқтисодиётига киритилган инвестициялар ҳажмининг йиллик ўртача ўсиш суръатлари 114,7 фоизни ташкил этгани ҳолда, қарийб 4,5 маротаба ўсганлигини кўриш мумкин. Бунда айрим йилларда инвестициялар ўсиши 124-134 фоизни ташкил этиб, Хитой, Ҳиндистон каби тез ривожланаётган мамлакатларнинг ўртача ўсиш суръатларига деярли мувофиқ келаётганлигини таъкидлаш лозим.

Инқироз йилларида кўплаб ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар инвестиция ўсиш суръатлари сезиларли даражада пасайди (Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари бўйича инвестицияларнинг ўсиши 2009 йилда 89,8 фоизни ташкил этди). Агар бир қатор давлатларда (Япония, Арманистон, Россия) асосий капиталга инвестициялар ҳажмининг мутлақ пасайиши кузатилган бўлса, Ўзбекистонда эса ушбу йилларда инвестицияларнинг ўртача йиллик ўсиш суръати 15 фоизни ташкил этди.

Ўзбекистон Республикасида инвестицион жараёнлар динамикаси

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2000 йил	2005 йил	2010 йил	2015 йил
Инвестицияларнинг ўртача йиллик ўсиш суръати	%да	1,2	7,0	9,2	9,5
Ялпи инвестициялар, шу билан бирга:	ЯИМга нисбатан %да	22,9	19,8	26,1	23,5
Давлат бюджети	ЯИМга нисбатан %да	3,2	2,4	2,1	1,0
Тўғридан тўғри хорижий инвестициялар	ЯИМга нисбатан %да	2,2	3,6	7,3	4,2
Корхоналар	ЯИМга нисбатан %да	12,6	11,9	10,1	7,4

Ўзбекистонда хорижий инвестицияларни жалб қилиш кўламининг кенгайишида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 21 декабрдаги 2454-сонли "Акциядорлик жамиятларига хорижий инвесторларни жалб қилиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги қарорининг қабул қилиниши муҳим роль ўйнади. Натижада, мамлакатда инвестицион фаолиятнинг ривожланиши экспортни кенгайтириш ва импорт ўрнини босиш имконини берувчи янги тармоқлар ва тузилма ташкил этувчи йирик ишлаб чиқаришларни барпо этишга йўналтирилган инвестицион сиёсат чора-тадбирларини босқичма-босқич амалга оширилиши билан изоҳланади. Бу эса, ўз навбатида, мамлакат иқтисодиёти тузилмасини чуқур диверсификациялашни таъминлаб, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг сифатли ва замонавий маҳсулотлари билан ички бозорларни тўлдириш, шунингдек, ишлаб чиқаришнинг барча технологик жараёнларини ўтаб бўлган пировард маҳсулотлар эвазига экспортнинг умумий ҳажмини ошириш имконини берди.

ЯИМ таркибида инвестициялар улуши 19 фоиздан пастга тушмаганлиги, айрим даврларда 25 фоизни ташкил этганлиги, ҳатто инқироз шароитида ҳам иқтисодий ўсишнинг барқарор юқори суръатларини таъминлади. Бу каби ўз вақтида кўрилган чора-тадбирлар дунёнинг санокли мамлакатлари қаторида сўнгги йиллардаги инқирознинг қийинчиликларини Ўзбекистонда муваффақиятли тарзда енгиб ўтиш имконини берди.

Инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш тузилмасида ҳам сезиларли сифат ўзгаришлари юз берди. Тадқиқ этилаётган даврнинг дастлабки йилларида барча хатти-ҳаракатлар фаолият кўрсатаётган корхоналарни кенгайтириш ва реконструкция қилиш ҳамда асосий фондларни янгилашга йўналтирилди. Натижада, ушбу мақсад учун йўналтирилган харажатларнинг улуши 2005 йилга келиб 67,3 фоизни ташкил этди. Мамлакат иқтисодий ривожланишининг янада барқарор тус олиши, инвестицияларнинг барча манба ва турлари фаоллигини рағбатлантириш борасида етарлича шарт-шароит яратилиши, мутлақо замонавий янги корхоналарни барпо этиш борасида қатор йирик инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш имконини берди. Натижада, янги қурилишларга йўналтирилган инвестициялар улуши 2015 йилга келиб, 2005 йилдаги 31,9 фоизга қараганда 58,8 фоизга ошди.

Янги ишлаб чиқариш объектларини барпо этиш ва инфратузилмани ривожлантириш борасида қатор йирик лойиҳаларнинг амалга оширилиши капитал қўйилмалар технологик таркибининг ўзгаришига олиб келди. Агар 2000 йилда инвестицияларнинг технологик таркибида асосий капиталга инвестицияларнинг умумий ҳажмида қурилиш-мон-

таж ишлари учун йўналтирилган харажатлар 48,7 фоизни ташкил этган бўлса, 2015 йилда инвестицияларнинг 57,6 фоизи ушбу мақсадга йўналтирилди. Бунда умумий инвестицияларнинг қарийб 32 фоизи янги юқори технологияли асбоб-ускуналарни харид қилишга йўналтирилганини кўриш мумкин.

Мамлакат иқтисодиётида бозор муносабатларининг босқичма-босқич қарор топиши ва ривожланиши инвестицион соҳада бозор аъёнларини янада кучайтирмоқда. Ҳозирги пайтда инвестицион фаолиятни, асосан, мулкчиликнинг нодавлат шакли асосида фаолият кўрсатаётган корхоналар амалга оширмоқда (2015 йилда улар ҳиссасига барча инвестицияларнинг 80 фоизи тўғри келган).

Инвестицияларнинг тармоқлар бўйича тақсимланишида ҳам ўзгаришлар юз берди. Саноат, транспорт ва алоқа секторларига инвестициялар оқими ўсган. 2014 йилда саноатга инвестициялар ўтган йилга нисбатан 16,3 фоизга ошгани ҳолда, умумий инвестициялар ҳажмида уларнинг улуши 2005 йилдагига нисбатан 3,4 пункт ёки 36,1 фоизга ўсган. Қурилиш секторига инвестицияларнинг оқими ўтган йилга нисбатан 7,11 фоизга ўсгани ҳолда, уларнинг улуши 2005 йилдагига нисбатан 2015 йилда 1,4 пунктга ёки 2,3 фоизга ошган.

2-жадвал

**Инвестицияларнинг тармоқлар бўйича таркибининг ўзгариши
(амалдаги нархда, % ҳисобида)²**

	1995 й.	2000 й.	2005 й.	2010 й.	2015 й.
Барча манбалар ҳисобига инвестициялар, шу жумладан:	100	100	100	100	100
1. Ишлаб чиқариш мақсадларига мўлжалланган, шулардан	66,9	55,5	68,2	73,7	66,2
а) саноатга	47,6	30,7	32,5	30,4	36,1
б) қишлоқ хўжалигига	7,2	5,1	4,4	3,5	4,3
в) қурилишга	0,9	3,0	0,9	1,4	2,3
г) транспорт ва алоқага	7,0	12,3	24,1	29,7	14,3
д) савдо, умумий овқатланиш, моддий-техник таъминот ва бошқа тармоқларга	4,0	2,8	6,2	8,7	9,3
2. Ноишлаб чиқаришга мўлжалланган, шулардан:	33,1	44,5	31,8	26,3	33,8
а) уй-жой қурилишига	13,1	13,8	11,5	14,7	21,4
б) коммунал хўжалигига	7,4	5,0	2,8	1,9	2,5
в) соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминотга	2,3	2,8	2,4	2,1	2,7
г) халқ таълимига	2,0	2,9	11,0	2,6	2,4
д) фан, маданият, санъатга	8,3	9,9	10,1	10,8	11,2

Мамлакат иқтисодиётининг тараққий этиши, бозор асосларининг мустаҳкамланиб бориши асосида инвестицияларнинг ўсиши хорижий сармояларни жалб қилиш ва янги инвестицион институтларни барпо қилиш, корхоналар ва аҳолининг инвестицион фаолигини ошириш ҳисобига таъминланганлигини таъкидлаш лозим. Бу вазиятда эса иқтисодиётни ривожлантиришга бюджет ажратмалари муттасил тарзда қисқариб бораганини кузатиш мумкин.

Инвестициялардаги давлат бюджети харажатлари улушини 2005 йилдаги даражаси билан таққослаганда 2015 йилда 7,2 пунктгача пасайиб, умумий инвестициялар ҳажмининг 5,0 фоизини ташкил этди. Ҳукумат томонидан давлат бюджети харажатларидан мақсадсиз фойдаланишга қатъий чекловлар ўрнатиш ва улардан мақсадли фойдаланишини назоратга олиш воситасида давлат инвестицияларининг самарадорлигини ошириш борасида чора-тадбирлар кўриломоқда. Давлат инвестицияларининг, биринчи навбатда, ижтимоий инфратузилма объектларини барпо этишга йўналтирилиши, пировар-

дида, мамлакатни ижтимоий жиҳатдан ривожлантиришнинг юқори кўрсаткичларида, айниқса, қишлоқ тараққиёти динамикасида ўз аксини топди.

Инвестицион жараёнларда бюджетдан ташқари фондларнинг аҳамияти ошиб бормоқда. 2005 йилда уларнинг улуши 4,8 фоизни ташкил этган бўлса, 2015 йилда у 10,7 фоизгача ўсди. Бюджетдан ташқари фондлар ҳисобидан амалга оширилаётган инвестицияларнинг 40 фоизи ўз фаолиятини 2008 йилда бошлаган ва мамлакатдаги инвестицион жараёнларни фаоллаштириш борасида етарлича ўз ўрнига эга бўлган Ўзбекистон тараққиёт ва тикланиш фонди ҳисобига тўғри келади. Инвестицияларнинг умумий таркибида Фонднинг улуши 2008 йилда 1,5 фоизни ташкил этган бўлса, бугунги кунга келиб бу кўрсаткич 4,2 фоизгача ўсди.

Хусусий хорижий сармоядорларни жалб этиш борасида институционал базанинг тақомиллаштирилиши, ишбилармонлик муҳитининг тубдан яхшиланиши марказлашмаган инвестициялар динамикасида ўз аксини топди. Марказлашмаган инвестицияларнинг иқтисодийга йўналтирилган инвестицияларнинг умумий ҳажмидаги улуши кейинги йилларда қарийб 80 фоизни ташкил этгани ҳолда, уларнинг ҳажми 2005-2015 йиллар мобайнида 3,9 мартага ошган. Шу жумладан, корхоналарнинг маблағлари ҳисобидан амалга оширилаётган инвестициялар ҳажми 2,4 мартадан кўпроққа ортган бўлса, кейинги беш йил (2010-2015 йиллар) давомида инвестиция манбалари таркибидаги марказлашмаган инвестицияларнинг улуши 30-34 фоиз атрофида сақланиб турибди³.

Аҳоли ва корхоналар ўз маблағларини ишлаб чиқаришни модернизациялашга, техник ва технологик жиҳатдан қайта қуrollантиришга, уй-жой қурилиши ва хусусий бизнесларини кенгайтиришга сарфлаш ҳажмларини кўпайтирмоқдалар. Корхоналар асосий манбаи фойда ва амортизация ажратмалари бўлган жамғармалар ҳисобидан инвестицияларни амалга ошириб келган ва тадқиқ этилаётган давр мобайнида мазкур кўрсаткичлар ўсиш суръатига эга бўлган. 2005 -2007 йиллар оралиғида фойданинг ўсиш суръатлари 174 фоиздан ортиқ бўлгани ҳолда, 2005-2009 йиллар мобайнида фойда энг юқори суръатлар билан ўсган. Молиявий кўрсаткичлар даражасининг юқори бўлиши эвазига 2007-2008 йилларда корхоналар инвестицияларининг илгариларча ўсиш суръатлари 119,4 ва 120,7 фоиз мос равишда қайд этилган. Инвестицион жараёнларда аҳолининг иштироки ҳам тобора кенгайиб бораётганлигини қайд этиш лозим. Инвестициялар таркибидаги аҳоли маблағларининг улуши 2005-2009 йиллардаги 10-11 фоиздан 2010-2015 йиллар мобайнида 16-22 фоизгача ўсган.

Таъкидлаш жоизки, 2015 йилда миллий иқтисодийнинг рақобатбардошлигини оширишга алоҳида эътибор қаратилди. Бунда юқори технологияли янги ишлаб чиқариш корхоналарини ташкил этиш, маҳаллий маҳсулотларни ташқи бозорларга олиб чиқиш мақсадида ишлаб чиқаришни кенг кўламли диверсификациялашга муҳим масала сифатида қаралди. Иқтисодий ўсишнинг локомотиви бўлиши мумкин бўлган тармоқларнинг жадал ривожланиши таъминланди. Хусусий мулк ва хусусий тадбиркорлик йўлидаги ғов-тўсиқларни олиб ташлаш ҳамда уларнинг тараққиёти учун кенг эркинлик бериш, мулкчилик шаклидан қатъи назар, барча корхоналар учун рақобатда иштирок этишлари учун тенг имкониятлар тақдим этиш кабилар ҳам муҳим мақсад сифатида диққат-эътиборда бўлди. Иқтисодий тараққиётнинг муҳим йўналишлари сифатида ривожланган инфратузилмани барпо этиш, тармоқлараро саноат кооперациясини кенгайтириш ва ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштиришни чуқурлаштириш борасида изчил ва тизимли чора-тадбирлар амалга оширилди. Бунинг натижасида 2015 йилда иқтисодий таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, тармоқларни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга доир умумий қиймати 7 миллиард 400 миллион доллар бўлган 158 та йирик ишлаб чиқариш объекти қурилишини якунлаш ва фойдаланишга топшириш имконини берди. Ушбу ҳолат, пировардида, 2030 йилга бориб мамлакатимизда ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажмини икки мартага ошириш вазифасини тўлиқ ҳал этишга имконият яратади.

Хулоса қилиб айтганда, таҳлил этилаётган даврда инвестицион сиёсат асосий капитал жамғарилишининг юқори суръатларда ўсиши асносида мамлакатда инвестициялар-

нинг замонавий бозор тузилмасини шакллантиришга йўналтирилганлиги билан тавсифланади. Ушбу давр мобайнида хорижий инвестициялар оқими кескин ошди, молиялаштиришнинг бюджетдан ташқари манбалари фаоллашди, инвестициялашнинг бозор институтлари янада ривож топди ва йилдан-йилга инвестицион иқлим ва тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун зарур шарт-шароитлар яхшиланиб бормоқда.

Манба ва адабиётлар

1. <http://www.press-service.uz/uz/news/5384/> 07.12.2016 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг мазкур йиллар бўйича маълумоти.
3. Ўзбекистон Республикасининг 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Қисқача статистик тўплам. -Т., 2016.

РАҚОБАТ ШАРОИТИДА КОРХОНАЛАРНИНГ МАРКЕТИНГ СТРАТЕГИЯСИ

Республикаимиз мебель саноати корхоналарининг миллий иқтисодиётнинг барқарор иқтисодий ривожланиши ва инновацион тараққиётидаги ҳиссаси тобора ортиб бормоқда. Бу соҳада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик корхоналарининг кўпайиши, бир томондан, аҳолини иш билан таъминлаш, иккинчидан, аҳолининг мебель маҳсулотларига бўлган талабини қондириш имкониятини яратмоқда, тармоқда рақобат муҳити шаклланимоқда. Бундай шароитда ишлаб чиқарувчилар маркетинг тадқиқотлари асосида янги маҳсулот турларини яратиш, маҳсулот сифатини ошириш ва инновацияларни кенг жорий этмоғи лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги Фармонида¹ ҳам иқтисодиётни тараққий эттириш ҳамда эркинлаштириш, макро-иқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш, тармоқларни модернизациялаш ва интенсив ривожлантириш асосида рақобатбардошликни таъминлаш масалалари муҳим вазифа этиб белгиланган. Ушбу вазифаларни бажариш учун барча тармоқларда, чунончи, мебель ишлаб чиқариш корхоналарида инновацияларни кенг жорий этиш, маркетинг тадқиқотларини фаоллаштириш негизида рақобат стратегияларини такомиллаштириш зарур. ХХI асрда фирмаларнинг хом ашё материаллари, ишчи кучи ва бошқа ресурсларни аутсорсинг қилиши туфайли мебель корхоналарининг жойлашуви маркетингда унча муҳим бўлмай қолди. Бугунги кунда ахборот технологиялари мебель ишлаб чиқарувчиларга хом ашё ва бутловчи қисмларни кўплаб миқдорда импорт қилиш имкониятини яратди.

Мебель бозори ва тармоқ маҳсулотлари истеъмолчилари ҳуққ-атвори, мебель маҳсулотларини харид қилиш учун қарор қабул қилишда иштирок этувчи омилар бир қатор хорижлик иқтисодчи олимлар томонидан тадқиқ этилган. Улар ўз тадқиқот ишларида муаммонинг у ёки бу томонини ёритиб беришган. Масалан, венгриялик иқтисодчи олимлар И.Хоффманн², ва К.Ж.Пакинилар³ ўз илмий ишларида Венгрияда мебель маҳсулотлари истеъмолчилари хатти-ҳаракати ва харид қилиш қарорини қабул қилиш жараёнини ўрганиш асосида истеъмолчининг қарор қабул қилиш жараёни моделини ишлаб чиқдилар. Кейинчалик К.Ж.Пакини ва Е.Беднариклар⁴ ҳаммуаллифликда ушбу модели такомиллаштириб, мебель маҳсулотлари истеъмолчиларининг харид қилиш қарорини қабул қилиш жараёнига таъсир этувчи муҳим омил сифатида оила аъзолари фикрини ажратиб кўрсатишди. Шунингдек, америкалик иқтисодчилар С. Ён Юнь ва Ж. Ёнг Чолар тадқиқот ишларида мебель маҳсулотлари истеъмолчилари хатти-ҳаракати ва харид қилиш қарорини қабул қилиш жараёнини компьютер дастури ёрдамида ўрганишни таклиф этдилар⁵. Рус иқтисодчи олими Ю.Гребников ҳам ўз тадқиқот ишида Россия мебель бозорини сегментлашга доир илмий-амалий таклиф ва тавсиялар берган⁶.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 22 июнда қабул қилинган "Республика мебель саноатини монополиядан чиқариш ва уни бошқаришни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги⁷ Қарори мамлакатимизда мебель ишлаб чиқариш тармоғининг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Натижада, соҳада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни тараққий эттириш, рақобат муҳитини шакллантириш ҳамда маҳсулотлар сифатини ошириш, инновацияларни кенг жорий этиш имкониятлари вужудга келди.

Стратегия ва рақобат нуқтаи назаридан мебель ишлаб чиқарувчи фирмаларнинг жойлашиши устунлигини таҳлил қилсак, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг рақобат курашига дуч келиши, уларнинг арзон хом ашё материаллари ва ресурсларини тежаш мақсадида доимо янгилик яратишга ундайди. Агар муҳит инвестиция учун қулай бўлмаса, маҳаллий ишлаб чиқарувчилар нархларни пасайтиришга, агар муҳит инвестиция учун қулай бўлса, унда инновацияларни жадаллаштиришга ҳаракат қиладилар.

Ўзбекистондаги йирик мебель ишлаб чиқарувчилар ("Файзхолдинг", "Кенг Макон" ва бошқалар) янги қувватларни ишга тушириш, янги технологияларни жорий қилиш, бошқаришда янги усулларни қўллашда катта миқдордаги инвестициялардан фойдаланмоқдалар. Кичик фирмалар учун бу имкониятлар бўлмаса-да, маҳаллий рақобат фирмаларнинг оммавий технологиялардан самарали фойдаланишига сабаб бўлмоқда. Оммавий технологиялар ноу-хау технологияларга нисбатан паст самара берса-да, корхона даражасида ишлаб чиқариш ва менежмент соҳасида катта ўзгаришлар юз бермоқда. Маҳаллий рақобат бу ўзгаришлар доимий тарзда бўлишини тақозо этмоқда. Шунингдек, мебель бозоридаги талаб шарт-шароитлари ҳам тез ўзгармоқда.

Мебель ишлаб чиқарувчи тармоқларда ўзаро алоқадор ва ҳамкор тармоқларнинг ривожини ҳам мебель бозори сифимини кенгайтirmoқда. Мебель ишлаб чиқарувчиларнинг географик концентрациялашуви ихтисослашган хом ашё етказувчилар ва унга алоқадор тармоқларнинг муваффақиятли ривожланишига сабаб бўлди. Корхоналарнинг ресурсларга, жумладан, мебель жиҳозлари қисмларига, хом ашё ва материалларга, ишчи кучига эга бўлиши жойлашув устунлиги бўлмай қолди, чунки юқоридаги ресурсларни глобал бозорлардан сотиб олиш мумкин. Ваҳоланки, маҳаллий жойлашув устунлиги ўзаро алоқадор тармоқларнинг кластер шаклида билимлар ва тажриба алмашуви самарасидир. М.Портер⁸ таъбири билан айтганда, кластер тармоқлар жамоавий капитал тўплаш негизида фирмалар учун қулай муҳит яратади ва бу муҳитда улар осон ва самарали тарзда билим, малака тўплаш ва уларни қўллаш, ресурсларни айирбошлаш имкониятига эга бўлади. Бу имконият инновация даражаси ва самарасини оширади. Тармоқларни кластерлаш иқтисодий тилда айтганда агломерация самарасини беради. Мисол тариқасида Калифорниядаги "Силикон водийси"ни келтириш мумкин.

Мебель ишлаб чиқариш тармоғида кластерлар, одатда, мебель корхоналари бирлашуви ва кенгайиши орқали ривожланмоқда, аммо бундай шароитда кичик корхоналарнинг сони кўпайиши мумкин.

Мустақиллик йилларида мебель ишлаб чиқарувчи корхоналар ишлаб чиқариш қувватини ошириш, янги линияларни ишга тушириш, бирлашиш ва қўшиб олиш ҳисобига кўлами кенг фирмаларга айланди. Бугунги кунда 30 та кенг кўламли корхона ишлаб чиқаришда 65 % улушга эга. Баъзи ҳолларда корхоналар йирик корхоналарнинг кўлами самарасини инобатга олиб бирлашдилар, натижада, маҳсулот таннархини пасайтиришга эришдилар ва паст рентабелликда бўлса ҳам, рақобатбардош бўлиб қолдилар. Мебель ишлаб чиқарувчилар ҳам компьютерда бошқарувчи машиналарни қўллаш, нисбий янги дизайн ва ускуналар самарасидан фойдаландилар. Корпоратив стратегиялар бозорларнинг "токча"сини ахтариш, маҳсулотларни тақсимлаш каналларининг кенгайиши ва маркетинги усуллари қўлланишини қамраб олди.

Тарихда кўлами катта фирмалар нисбий устунликка эга бўлса-да, корхоналарнинг кенгайиши ва ҳамкорлиги келажақда давом этади. Бугун нисбатан кичик мебель корхоналари сонининг ошишига сабаб бўлувчи омиллар мавжуд. Мебель ишлаб чиқариш соҳасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиш омиллари бир неча ва улар бу соҳада катта муваффақиятларга эришиши мумкин. Жумладан, корхоналар кўлами самарадорлиги баъзи мебель ишлаб чиқаришда мавжуд бўлса-да, уларнинг чегараси тармоқнинг интенсивлиги туфайли минимал. Тармоқдаги корхоналар вертикал ва горизонтал интеграциясининг устуворлиги мавжуд бўлса-да, улар ахборот технологияларини қўллаш ҳисобига пасайиши ва йўқолиши мумкин. Чунки хом ашё ва хизматлар осонгина аутсорсинг қилиниши, капиталга кириб бориш имкониятлари нис-

батан кичик фирмаларда кенгроқ. Бозор "точка"лари ойдинлашиб, шаффофлиги ошиб, маҳаллий фирмалар учун ихтисослашни ва янги имкониятларни оширади⁹.

Янги фирмалар учун бозорга кириш харажатларининг пастлиги, харидорлар талабларига мослашувчанлиги туфайли уларнинг маҳаллий бозорлардаги сегментларда фаолият олиб боришлари катта самара беради. Шу жиҳатдан, уларнинг катта фирмалардан афзаллиги мавжуд. Кейинги пайтдаги трендлардан яна бири - инноватор фирмалар маҳсулотлари заҳираларини ахборот орқали пасайтиришидир. Мебель ишлаб чиқариш ва маркетингида фирмаларнинг узоқ муддатли стратегик ҳамкорлиги катта аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикасидаги мебель маҳсулотларига талаб ва унинг диверсификацияси узоқ муддатга давом этади. Республикамиз иқтисодиётининг барқарор ривожланиши аҳолининг мебель товарларига бўлган талабининг муттасил ўсишига сабаб бўлмоқда.

Иқтисодий фаолиятнинг кенгайиши (ЯИМ) ва аҳолининг товар ва хизматларга, жумладан, мебелларга бўлган талаби ўртасида ижобий алоқа мавжудлигини эконометрик модель асосида исботлаш мумкин. Шунингдек, иқтисодий фаолиятнинг пасайиши аҳолининг мебель товарларга бўлган талабини тезроқ пасайтиради. Чунки аҳолининг узоқ муддатли товарларга, жумладан, мебель маҳсулотларига талабини кейинга суриш мумкин.

АҚШда¹⁰ аҳоли ўртача 33-34 ёшга етганда уй сотиб олади ва тегишли уй жиҳозларини харид қилади. Инсон 43 ёшга етганда, уйини каттароқ уйга алмаштиради ва 46,5 ёшига етганда уни тўлиқ жиҳозлайди, фарзандлари 19 ёшга етганда, ўз асосий уйлари тарк этадилар. 46,5 ёш америкаликлар учун харажатлар энг юқори бўлган ёш ҳисобланади. АҚШда 46 ёшга тўлган истеъмолчилар сони билан реал ялпи ички маҳсулот ва уй жиҳозлари савдоси ўртасида корреляцион боғланиш борлиги аниқланган. Мазкур ёшга кирувчилар сонини прогноз қилса бўлади ва у кейинги 2020 йилгача 4 миллион киши атрофида бўлади¹¹. Юқоридаги тахминларни Ўзбекистон аҳолиси учун айрим хусусиятларини инобатга олган ҳолда татбиқ этсак, унда натижалар қуйидагича бўлади: 1985-1990 йилларда аҳолининг туғилиши ҳозирги даврга нисбатан 1,7 баробар юқори бўлган. Шу туфайли аҳолининг 16-29 ёшдаги улуши 1990 йилда 24,7%, 2015 йилда 30%га етди. Бу эса аҳолининг уй жиҳозлари ва бошқа мебель маҳсулотларига бўлган талабига ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг тараққиёти, мулкдорлар синфининг шаклланиши, аҳоли турмуш фаровонлигининг ортиши, ипотека кредити асосида қишлоқ жойларда лойиҳа бўйича янги уй-жойларнинг қурилиши, ёш оилаларнинг давлат томонидан қўллаб-қувватланиши, уларга имтиёзли кредитларнинг ажратилиши юртимизда аҳолининг мебель маҳсулотларига, жумладан, уй жиҳозларига бўлган талабининг ошишига сабаб бўлмоқда.

Дарҳақиқат, ўзбек оилалари учун ҳам 30-34 ёш янги уй қуриш ёки уни сотиб олиш йиллари десак, айна ҳақиқатни айтган бўламиз. Унга биноан юртимизда ҳар йили янги уй қурувчилар ёки сотиб олувчилар сони 2,5 миллион киши бўлса, 3,5 миллион киши эса уйлари тўла жиҳозлаш учун мебель сотиб оладилар. Бундан ташқари, таҳлил қилинаётган инсонлар фарзандларининг турмуш қуриши учун янги уй жиҳозлари сотиб оладилар. Шу таҳлидан келиб чиққан ҳолда мамлакатимиз аҳолисининг мебель маҳсулотларига бўлган талаби ҳали тўла қондирилмаган дейишимиз мумкин.

Бизнинг илмий тахминларимизга кўра, ахборот технологиялари мебеллар маркетингини тубдан ўзгартириш имкониятига эга. Уй жиҳозлари мебелларини онлайн тарзда сотиш яқин келажақда кенг ривожланади. Интернет ва бошқа ахборот технологиялари мебеллар маркетингига катта таъсир кўрсатади. **Биринчидан**, улар истеъмолчига тўғридан-тўғри мебелларни сотиш воситаси бўлиб хизмат қилади. **Иккинчидан**, ахборот технологиялари ишлаб чиқарувчи ва маркетингларнинг истеъмолчилар билан алоқасини мустаҳкамлаш воситасидир. Учинчидан, АКТ ва Интернет "бозор ҳукмронлигини" истеъмолчиларга ўтказиш воситасидир.

Ишлаб чиқарувчи ва сотувчилар харидорларнинг ахборот технологиялари ёрдамида

товарларни брендига қараб танлаши натижасида, юқори сифатли маҳсулот, юқори хизмат савияси ҳисобига илгариги даражадан кўпроқ даромад олиши мумкин. Бозордаги истеъмолчининг "ҳукмрон"лиги ҳам АКТ ва Интернет туфайли ошади. Истеъмолчилар ўз эҳтиёжлари ва талаби ҳақида ахборот алмашуви, маҳсулот ва хизматлар сифати, улардан қониқиш ҳақида гапириб, бозор "ҳукмрон"лигига эришиши мумкин. Он-лайн мулоқот туфайли истеъмолчилар маълум товар ва хизматларни паст нархда сотиб олиши, харидорлик қарорларини гуруҳлаш натижасида сотувчилар билан нархда чегирма бўлишига эришиш мумкин. Бундай шаклдаги бозор "ҳукмрон"лиги янги тоифадаги мебель маҳсулотларини сотиб олишда "талаб таъсири"ни шакллантиради. Илгари таъкидланганидек, харидорларнинг маҳсулот ва нархларни таққослаши мебель корхоналарининг бренд маҳсулотлар яратиши, ҳар бир ёки гуруҳ истеъмолчилар билан қатъий алоқалар заруратини тақозо этади. Ўзбекистон мебель корхоналарининг яшовчанлигини узайтириш ва тараққиёти учун компания, тармоқ ва сиёсат даражасидаги стратегияларни ҳамда рақобат позициясини баҳолашнинг янги усулини яратиш керак.

Манба ва адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги Фармони. //Халқ сўзи, 2017 йил 8 февраль.
2. Hoffmann I.-The model of Hungarian households. KJK, Budapest (in Hungarian), 1977.
3. Pakaine Kovats, J. Consumer behaviour in the furniture industry branch. Dissertation, Sopron. Vol. 210, 1997.
4. Bednarik E, Kovats J.P. Consumer Behaviour Model on the Furniture Market. Department of Entrepreneurship and Marketing, Faculty of Wood Sciences, University of West Hungary, Sopron, Hungary. Acta Silv. Lign. Hung., Vol. 6 ,75-88, 2010.
5. Yoon So-Yeon, Young Ji. Understanding Furniture Decision Making Process and Design Preference using Web-Based VR Technology, University of Missouri, Columbia International Journal of Human-Computer Interaction, 24(3), 2008.
6. Ю.Гребников., Совершенствование управления мебельным предприятием на основе развития службы маркетинга. Диссертация к.э.н. . -Москва, 2000. - 166 стр.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Республика мебель саноатини монополиядан чиқариш ва уни бошқаришни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида" Қарори. 2001 йил 22 июнь.
8. Porter, M.E. 1998. "On competition" Harvard Business School Press, Bos-ton, Massachusetts.
9. Bullard, S.H. 1989. "Furniture Manufacturing and Marketing in the "American Economic Transition"". Res. Report 17, Mississippi Forest Products Utilization Laboratory, Mississippi State, Mississippi.
10. Bullard, S.H. and B.J.Seldon, 1993. "Substitution among capital, labor, and raw materials in upholstered furniture manufacturing". Forest Products Journal 43(3): 64-66.
11. Dent, H.S. Jr, 1998. "The Roaring 2000's" Simon & Schuster, New York.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДА ЎЗБЕКИСТОН БЮДЖЕТ-СОЛИҚ ТИЗИМИДА АМАЛГА ОШИРИЛГАН ИСЛОҲОТЛАР

Мустақиллик арафасида Ўзбекистон жуда оғир ижтимоий-иқтисодий танглик ҳолатига келиб қолган эди. Ушбу ҳолатни бирданига юзага келган вазият деб қараш мумкин эмас, унга тизимли ёндашган ҳолда баҳо бериш керак. Чунки бундай ҳолатни бир неча йиллар давомида собиқ Иттифоқда олиб борилган ўта марказлаштирилган, шу билан бирга, сиёсийлаштирилган иқтисодий сиёсатнинг оқибати деб қараш мумкин. Собиқ Иттифоқ даврида Ўзбекистон иқтисодиёти Марказдан бошқариладиган ҳамда давлат монополиясига асосланган режали-тақсимот тизимининг бир бўлаги эди. Ўзбекистоннинг иқтисодий йўналишда ҳеч қандай мустақил қарорлар қабул қилиш имконияти мавжуд эмас эди.

Собиқ Иттифоқ, унинг таркибидаги республикаларда иқтисодий тангликнинг келиб чиқиш сабаблари ўтган асрнинг 60-йилларидаёқ намоён бўла бошлаган эди. Ўша даврда иқтисодий ривожланиш суръатлари ва ишлаб чиқаришни техник ҳамда технологик янгиланиш даражаси пасая бориб, ишлаб чиқаришга сарфланадиган харажатлар кескин ошди. Иқтисодий вазиятни ўнглаш мақсадида бошқарувнинг тармоқ принципини кучайтиришга, қишлоқ хўжалигини саноатлаштиришга, корхоналарга иқтисодий эркинликлар бериш ва хўжалик фаолиятини баҳолашда қиймат кўрсаткичларига ўтишга қаратилган 1965 йилги (хорижда Либерман¹ ислоҳоти деб ном олган) иқтисодиётни иттифоқ миқёсида ислоҳ қилишга бўлган уринишлар ўзининг етарли самарасини бергани йўқ. Чунки ушбу ислоҳотлар ишлаб чиқариш муносабатларини моҳиятан туб ўзгартиришни қамраб олмаган эди. Барча жабҳалардаги маъмурий-буйруқбозлик тизими, иқтисодиётнинг сиёсатга бўйсундирилиши, иқтисодий дастакларни қабул қилмасдан партиявий раҳбарликнинг кенг авж олиши иқтисодиётни ислоҳ қилишга қаратилган кейинги уринишларнинг самарасини чиппакка чиқарди. Айниқса, 80-йилларнинг ярмидан кейин "қайта қуриш" шиори остида иқтисодиётни ислоҳ қилишга уринишлар, Иттифоқда юзага келган ҳақиқий вазиятни тўғри баҳоламай, айрим амалдор ва иқтисодчиларнинг обрў қозониш мақсадида илгари сурган дастурлари реал вазиятни баҳолашга, шунингдек, иқтисодиётни барқарорлаштиришга қодир эмас эди². Ўша пайтларда юзага келган вазиятга Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов шундай баҳо берган эди: "Сўнгги ўн йиллар (1980-1990 йй.) мобайнида сохта обрў орттириш мақсадида қабул қилинган ва мавжуд имкониятларни ҳисобга олмаган ижтимоий, озиқ-овқат, аграр, энергетика, экология ва бошқа соҳалардаги кўпгина дастурлар иқтисодий қарама-қаршиликларни чуқурлаштириб юборди. Натижада, иқтисодиётни батамом издан чиқариб, моддий ва молиявий маблағлар тақчиллигининг даҳшатли тарзда ўсишига, ташқи қарзнинг кўпайишига олиб келди"³.

Мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейин, зиммасига юклатилган функция ҳамда вазифаларни ҳал этишда молиявий ресурсларга катта эҳтиёж сезди. Маълумки, бой ресурсларга эга бўлишига қарамасдан Ўзбекистон ССР давлат бюджети Иттифоқ бюджетидан ажратиладиган маблағларга боғланиб қолган эди. Мамлакатда иттифоқдош республикалар билан алоқаларга путур етиши натижасида завод ва фабрикалар иш фаолияти сусайган бир шароитда аҳолининг эҳтиёжлари ва талаблари ортиб борарди. Мазкур эҳтиёж ва талабларни қондиришда давлатнинг ихтиёрида етарли

ТОШМАТОВ Шухрат, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси «Монетар ва фискал сиёсат асослари» кафедраси мудири, иқтисод фанлари доктори профессор.

МАМАРАИМОВ Илҳом, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси катта илмий ҳодим-изланувчи.

миқдордаги маблағни шакллантириш зарур эди. Ваҳоланки, ўша даврларда Ўзбекистонда давлат бюджети асосини пул маблағларининг марказлашган жамғармаси ташкил қилар, марказлашган жамғарма давлат корхоналари ва ташкилотларининг ажратмалари ҳисобига шакллантирилар эди.

Ўзбекистон давлат бюджетининг бундай аҳволга тушиб қолиши сабабларидан айримлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

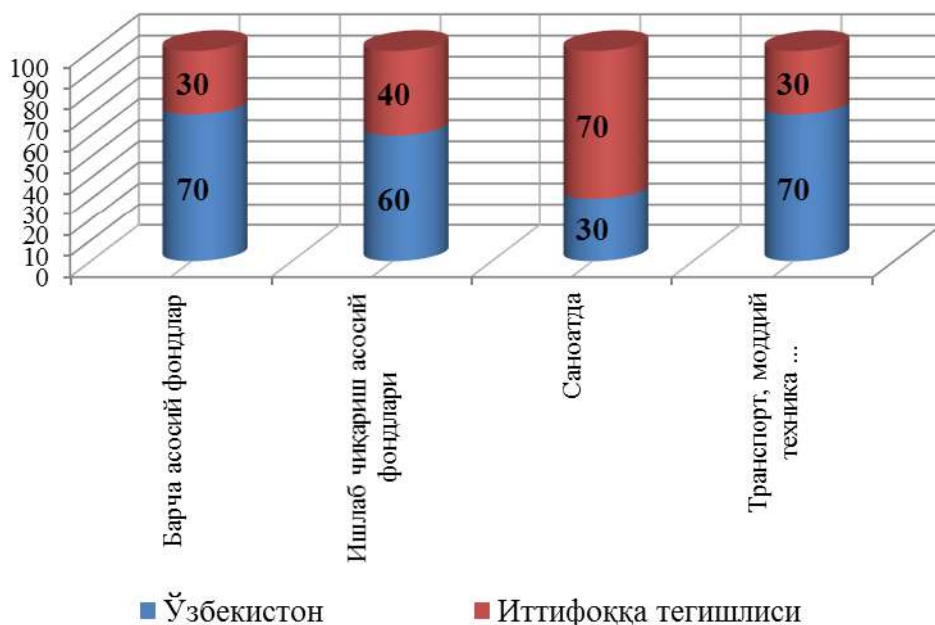
Иттифоқда давлат корхоналари икки тоифага бўлинар эди:

1) бевосита марказга бўйсунадиган йирик корхоналар (масалан, В.П.Чкалов номидаги Тошкент авиация бирлашмаси каби мудофаа мақсадларидаги маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналар);

2) маҳаллий республика назоратида бўлган корхоналар.

Бундай бўлинишга мувофиқ биринчи тоифага кирадиган корхоналар фойдаси республика бюджетини четлаб ўтиб, бевосита Иттифоқ бюджетига йўналтирилган. Ўзбекистон Республикаси бюджети даромадлари, асосан, иккинчи тоифага кирадиган корхоналар фойдаси ҳисобидан ташкил топган.

Ушбу ўринда алоҳида таъкидлаш жоизки, фойданинг асосий қисми шаклланадиган ҳамда маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун муҳим ҳисобланган саноатдаги асосий воситаларнинг 30%и республикамизга, 70%и Иттифоққа, транспорт ҳамда моддий-техника таъминотида 30 %га яқини Иттифоққа тегишли бўлган.



1-расм. Ўзбекистондаги асосий фондларнинг собиқ Иттифоқ тасарруфидаги қисми⁴.

Маълумки, собиқ Иттифоқ даврида Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетини шакллантириш расман Ўзбекистон Молия вазирлиги томонидан амалга оширилган бўлсада, СССР Молия вазирлиги ва Давлат Режа қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган меъёrlар, мезонлар ва йўриқномалардан четга чиқишга йўл қўйилмаган. Республика бюджети даромадларининг етмаган қисми харажатлар солиштирилган ҳолда трансфертлар (субвенциялар) ҳисобига қопланар эди. Шундай қилиб, ўша даврларда "Бюджетимиз ҳам жуда қарам аҳволда. Даромад қисмининг учдан бири Иттифоқ дотацияси ҳисобидан қопланмоқда" эди⁵.

1991 йилда умумиттифоқ бюджетидан олинадиган молиявий грант ва субсидиялар миқдори Ўзбекистон ЯИМнинг 19,5 %га етди. Лекин шунга қарамай, бу билан республикалараро товар айирбошлашдаги унинг иқтисодий улушини бир томонлама баҳоламаслик керак, чунки ўзбек олтин ва уранлари республика бюджетини четлаб ўтиб, тўғридан-тўғри умумиттифоқ фойдаланишига жўнатилар эди⁶.

Ўзбекистонда мустақил бюджетни шакллантиришнинг дастлабки қадамлари институционал ва ҳуқуқий ўзгаришларни амалга оширишдан бошланди. Хусусан, давлат бюджетининг техник таъминоти Молия вазирлиги тасарруфида қолдирилди, стандартлар, мезонлар, давлат бюджети сиёсати Президент девони ва Вазирлар Маҳкамасининг махсус тузилмалари ваколати доирасига берилди. Давлат бюджетини қабул қилиш ва уни тасдиқлаш Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши ваколатида қолдирилган ҳолда бюджет, молия, банк иши масалалари билан шуғулланадиган махсус комиссия ташкил қилинди.

Давлат бюджетига ҳам бир қатор ўзгаришлар киритилди. 1992 йилда давлат бюджетидан хорижий валюта бюджети мустақил бюджет тарзида ажратилди. 1996 йилда Халқаро валюта жамғармаси таклифи билан хорижий валюта бўйича алоҳида бюджет бекор қилиниб, харажатлар эса умумий бюджетда жамланадиган бўлди.

Миллий мустақиллик қўлга киритилгандан сўнг бюджет муносабатларини ташкил қилишдаги энг асосий институционал ўзгаришлардан бири - давлат бюджети даромадларини шакллантиришда бозор иқтисодиётининг муҳим элементларидан бири бўлган солиқлар асосий даромад манбаига айланди. 1991 йилда республикада солиқ сиёсатини амалга ошириш ва солиқларни ундиришнинг ҳуқуқий базасини шакллантириш мақсадида "Корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинадиган солиқлар тўғрисида", "Ўзбекистон Республикаси фуқароларидан, ажнабий фуқаролардан ва фуқаролиги бўлмаган шахслардан олинадиган даромад солиғи тўғрисида", "Ўзбекистон ССРнинг 1991 йил давлат бюджети тўғрисида"ги қонунлар қабул қилиниб, солиқларни тўғри ҳисоблашни ташкил этиш ва назорати билан шуғулланувчи алоҳида давлат органи сифатида Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат солиқ бош бошқармаси ташкил этилди. Жумладан, "Ўзбекистон ССРнинг 1991 йил давлат бюджети тўғрисида"ги Қонунга асосан республиканинг давлат бюджети даромадлари 23667,2 млн. рубль, харажатлари 25582,3 млн. рубль миқдоридан тасдиқланиб, харажатларга нисбатан бюджет дефицити 7,48% деб режалаштирилган эди, лекин ҳақиқатда бюджет дефицити анча юқори кўрсаткични ташкил этди.

1992-1993 йилларда солиқ тизими ҳуқуқий базасини шакллантириш бўйича бир қатор ишлар амалга оширилди. Хусусан, 1992 йилда қабул қилинган "Транспорт воситалари ва бошқа ўзи юрар машиналар ва механизмлар эгаларига солинадиган солиқ тўғрисида", "Патта тўлови тўғрисида"ги қонунлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий Совети Президиумининг 1992 йил 26 ноябрдаги 711-ХII сонли Қарори билан собиқ Иттифоққа хос бўлган ва мантиқий асосга эга бўлмаган бўйдоқлар, ёлғиз ва кам сонли оила фуқароларидан ундириладиган солиқ 1993 йилдан бошлаб бекор қилинди. Шунингдек, 1993 йилда "Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тўғрисида", "Ер солиғи тўғрисида", "Валютани тартибга солиш тўғрисида"ги қонунлар қабул қилинди.

Давлат бюджети даромадларининг асосий қисми солиқ тушумлари ҳисобидан шакллантирила бошлади. Шу сабабдан солиқ тизимини ривожлантириш ва иқтисодий дастлабки йилларидаёқ бозор муносабатларига ўтишнинг бош стратегик мақсадига айлантирилди. "Иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни давлат йўли билан тартибга солиш ҳаммага маълум дастурлар - молия, солиқ, валюта сиёсати, нархларни назорат қилиш ҳамда билвосита таъсир кўрсатишнинг бошқа чоралари ёрдамида амалга оширилади. Худди шу йўл билан ҳақиқий бозор муносабатларига ўтиш ва бунинг зарур шароитларини яратиш мумкин"⁷.

Мустақилликнинг дастлабки даврларида бюджет-солиқ сиёсатининг асосий йўналиши бюджет тақчиллигини чеклашга ва уни изчил равишда энг кам даражага келтиришга қаратилди ҳамда, асосан, фискаликка йўналтирилган қатъий молиявий сиёсат олиб борилди. Бунда бошқарув аппаратини кескин қисқартириш ва зарар билан ишлаётган корхоналарга бериладиган дотациялар ҳажмини камайтириш, бюджет маблағларини кечиктириб бўлмайдиган энг зарур давлат ва ижтимоий эҳтиёжларига бериш лозимлиги белгилаб қўйилди. Солиққа тортиш тизими ҳам бозор муносабатлари шаклланган давлатлар тажрибасидан келиб чиқиб ислоҳ қилинди. Жумладан, 1992 йилда оборот

солиғи ва сотишдан олинадиган солиқлар бекор қилиниб, акциз ва қўшилган қиймат солиқлари, шунингдек, корхоналарнинг мол-мулкига солинадиган солиқ жорий этилди. Ушбу даврда бюджетнинг харажатлар тузилмасида туб ўзгаришлар юз берди, жумладан, давлат бюджетида мудофаа, ташқи иқтисодий ва ташқи сиёсат фаолияти харажатлари моддалари киритилди. Шу билан бирга, харажатлар таркибидаги нисбатларда ҳам ўзгаришлар юз берди, хусусан, янги мулкчилик ва хўжалик юритиш шакллариининг пайдо бўлиши, давлат корхоналари камайиши муносабати билан иқтисодиётга қилинадиган харажатлар қисқарди, аynи пайтда, ижтимоий-маданий тадбирлар ва ижтимоий ҳимоя учун харажатлар кўпайтирилди.

1995 йилдан бошлаб бозор иқтисодиёти тамойилларига мос келмайдиган айрим солиқлар бекор қилинди. Ўз маблағларини янги технологиялар ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга сарфлайдиган корхоналар учун кенг имтиёзлар тизими жорий этилди. Халқаро стандартларга мувофиқ жорий этилган бухгалтерия ҳисоби юритишга мосланган ҳолда республикада фойда солиғи амалиётга киритилди. Солиқлар миқдори қисқартирилди, қўшилган қиймат солиғи пасайтириб борилди, ушбу солиқ жорий этилганда 30 %ни ташкил этган бўлса, бу даврга келиб ставка 20 %гача қисқартирилди. 1997 йилда кичик бизнес субъектларини рағбатлантириш мақсадида улар учун соддалаштирилган тартибда солиқ солиш амалиёти йўлга қўйилди.

1997 йилда Солиқ кодексининг тасдиқланиши ва 1998 йилдан бошлаб амалга киритилиши бюджет-солиқ тизимини ислоҳ қилишда туб бурилиш ясади. Бу, биринчидан, бюджет-солиқ қонунчилигини мустақкамлашга замин яратган бўлса, иккинчидан, иқтисодиётни эркинлаштириш каби иқтисодий тузилмалардаги демократик ўзгаришларни жадаллаштиришга омил бўлди. Экспортни рағбатлантириш мақсадида истеъмол солиқлари ҳисобланган қўшилган қиймат солиғидан нолли ставка қўлланиши ва акциз солиғидан озод этилиши белгилаб қўйилди.

Солиқ кодекси қабул қилиниши билан ҳукумат томонидан чиқарилган қарорларда солиқ ислоҳоти йўналишлари, солиққа тортиш тамойиллари, солиқ-ҳуқуқ муносабатларини тартибга солиш соҳаси, бу ҳуқуқ муносабатларида хўжалик субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатиб берилди. Солиқ кодекси солиқ қонунчилиги билан боғлиқ ҳуқуқий масалаларни тартибга солди, солиқ қонунчилик тизимини янада барқарорлаштирди. Бундан ташқари, турли йўналишга эга бўлган фискал ва ишлаб чиқаришни рағбатлантириш функцияларини бир-бирига боғлаб олиб боришнинг қулай йўллариини излаб топишни кўзда тутган ҳолда асосий солиқ турлари бўйича кенг имтиёзлар тизими жорий этилди.

1999 йил 3 сентябрда "Бюджет ташкилотларини молиялаштириш тартибини такомиллаштириш тўғрисида"ги Вазирлар Маҳкамаси Қарори қабул қилиниши билан бюджет ташкилотларини молиялаштиришдаги мавжуд жуда кўп сонли гуруҳ харажатлари асосида молиялаштиришдан 4 та гуруҳ харажатлари бўйича молиялаштириш жорий этилди.

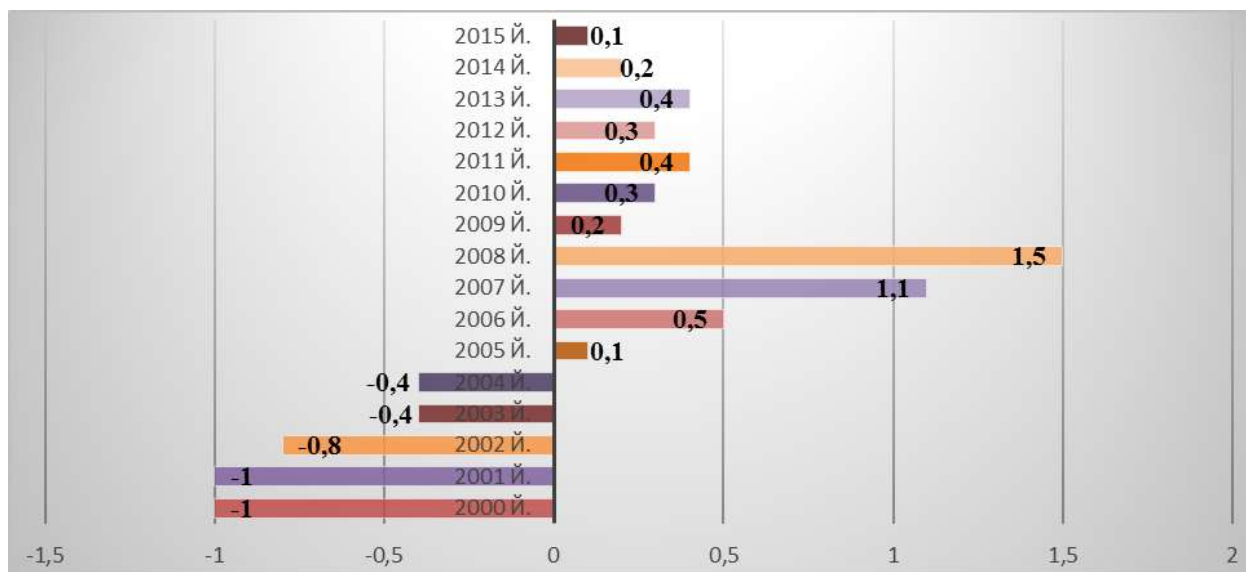
1999 йилдан бошлаб қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчиларни солиққа тортишда ҳам туб ўзгаришлар бўлди, яъни қишлоқ хўжалиги ширкатлари, фермер хўжаликлари, агрофирмалар ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар умумда давлат ва маҳаллий солиқ ҳамда йиғимлар ўрнига фақат ягона ер солиғи тўлайдиган бўлдилар. Ушбу йилда фойдали қазилмаларнинг айрим турларига солиқ, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқлар ставкаси қайта кўриб чиқилди.

2000 йил 14 декабрда бюджет муносабатларини тартибга солувчи меъёрий ҳужжат - "Бюджет тизими тўғрисида"ги Қонун қабул қилинди, натижада, бюджет тизими бўғинлари, шу жумладан, маҳаллий бюджетлар фаолияти ҳуқуқий асосга эга бўлди. Мазкур Қонунда Давлат бюджетини режалаштириш, ижро этиш ва назорат қилиш жараёнлари белгиланиб, турли вазирлик ва идоралар, республика ва маҳаллий ҳокимият идораларининг роли ва масъулият соҳалари аниқ чегаралаб қўйилди.

2002 йилда давлат молиясини бошқаришни ислоҳ қилишга тайёргарлик кўриш чоратадбирлари бошланди. "Давлат молиясини бошқаришни ислоҳ қилиш тўғрисида"ги 144-сонли Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Қарори қабул қилинди ва қарорга

асосан махсус ишчи гуруҳи белгиланди. Ушбу даврдан бошлаб маҳаллий бюджетларни дотациядан чиқариш бўйича Дастур ишлаб чиқилиб, бир қанча чора-тадбирлар амалга оширилди. 2000 йилда жами 8 та ҳудуд (вилоят) дотацияда бўлган бўлса, 2006 йилда эса 6 та ҳудуд, 2009 йилда 2 та ҳудуд дотацион режимда қолган. 2012 йилдан бошлаб республикадаги барча ҳудудлар дотациядан чиқарилди. Шунингдек, 2008 йилдан Бухоро, Фарғона вилоятлари ва Тошкент шаҳрида мактабгача таълим муассасалари, умумтаълим мактаблари ва касб-ҳунар коллежларида бир ўқувчига; Самарқанд, Сирдарё, Фарғона вилоятлари ва Тошкент шаҳрида бирламчи тиббий-санитария ёрдами (амбулатория-поликлиника муассасалари)да 1 нафар бириктирилган яшовчига қилинадиган базавий харажатлардан келиб чиқиб харажатларни режалаштириш ва молиялаштириш йўлга қўйилди. Кейинги даврларда ушбу тажриба республиканинг барча ҳудудларига жорий этилди. Республика-мизда давлат бюджети харажатлари мақсадлилиги ва манзиллигини ошириш бўйича кейинги йилларда ҳам қатор ислохотлар амалга оширилди. 2014 йилдан бошлаб амалга киритилган Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодекси мазкур йўналишдаги энг катта ислохотлардан бири бўлди, натижада, "Бюджет тизими тўғрисида"ги ва "Давлат бюджети газна ижроси тўғрисида"ги қонунлар ўз кучини йўқотиб, барча давлат бюджети билан боғлиқ жараёнлар ягона меъёрий ҳужжатда умумлаштирилди.

Фазначилик тизими Давлат бюджетини ижро этишнинг самарали механизмига айланди. Ушбу тузилмани жорий этиш мақсадида 2004 йили "Давлат бюджетининг газначилик ижроси тўғрисида"ги Қонун қабул қилинди. 2005 йил 1 июнидан дастлаб, Самарқанд вилояти ва Тошкент шаҳрида тажриба асосида бюджет ташкилотларининг 4-гуруҳ харажатларини молиялаштириш газначилик тизимига қамраб олина бошланди. Давлат бюджети газна ижроси жорий этилиши билан, 2005 йил якунларига кўра, давлат бюджетиде ижобий сальдо ҳолати кузатилди, яъни ЯИМга нисбатан 0,1% миқдорида профицит билан ижро этилиб, ушбу тенденция кейинги йилларда ҳам давом этди.

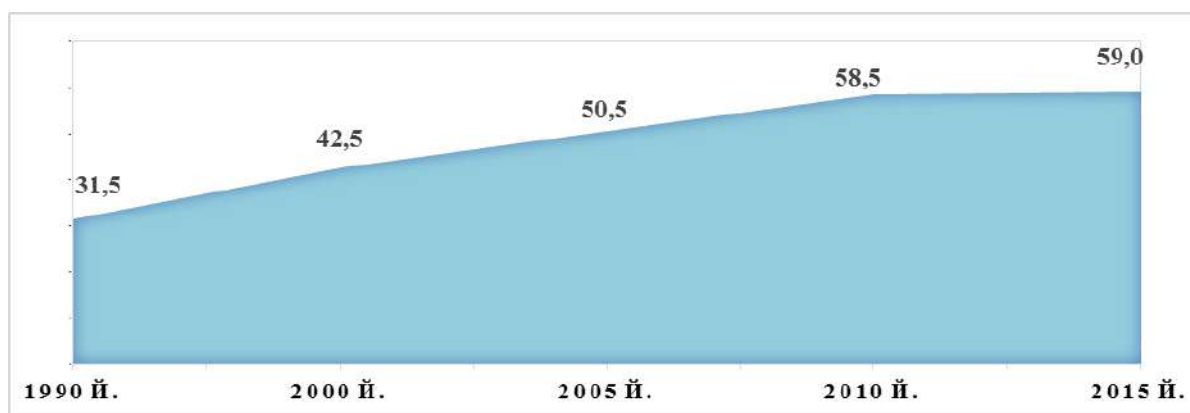


2-расм. Ўзбекистонда 2000-2015 йилларда давлат бюджетининг бажарилиш даражаси, ЯИМга нисбатан фоиз ҳисобида

Шу даврдан бошлаб, Давлат бюджетининг газначилик ижросига ўтиш изчил равишда амалга ошириб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги 610-сонли Қарорига асосан дастлаб, Молия вазирлиги таркибида Давлат бюджетининг газна ижросини татбиқ этиш ва услуги бошқармаси ташкил қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 28 февралдаги ПҚ-594-сонли Қарори билан мазкур бошқарма негизда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Фазначилиги ташкил қилинди ҳамда ушбу йилдан республика бюджети ва маҳаллий бюд-

жетларнинг барча харажатлари ҳамда давлатнинг бюджетдан ташқари мақсадли фондларининг харажатлари, 2010 йилдан вазирлик ва идораларнинг бюджетдан ташқари фондларининг барча маблағлари, жумладан, бюджет ташкилотларининг ривожланиш фондлари ва бюджет даромадларининг бир қисми босқичма-босқич тарзда хизмат кўрсатишнинг фазначилик тизимига ўтказилди. Ўзбекистон Республикасида фазначилик тизими орқали давлат харидини ташкил этишни ислоҳ қилишга катта эътибор қаратилди. Ҳукумат томонидан харид жараёнлари очиқ-ойдинлигини таъминлашга қаратилган, жумладан, харидни амалга оширишда ошкораликни таъминлаш ва рақобатни янада ривожлантириш мақсадида қатор ҳужжатлар қабул қилинди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 7 февралдаги ПҚ-1475-сонли "Давлат харидлари тизимини мақбуллаштириш ва уларга кичик бизнес субъектларини жалб этишни кенгайтириш тўғрисида"ги Қарорига мувофиқ 2011 йилнинг 1 апрелидан кичик бизнес субъектларига квоталар ажратишни кўзда тутувчи давлат харидини электрон савдолар орқали амалга оширишнинг янги тизими жорий қилинди. 2012 йилдан бошлаб Давлат бюджети фазна ижросининг Ягона фазна ҳисобварағи жорий қилинди. Ягона фазначилик ҳисобварағи жорий қилиниши харажатларни бюджет ташкилотларининг шахсий ҳисобрақамлари орқали Фазначиликнинг тижорат банкларидаги транзит ҳисобварақлари асосида ижросини йўлга қўйиш имконини берди. 2015 йил 1 июндан бошлаб Ўзбекистон Республика товар-хон ашё биржасининг махсус ахборот порталида яратилган электрон каталог орқали электрон савдо йўли билан тадбиркорлик субъектларидан энг зарур товарлар давлат харидини ташкил этиш ва ўтказиш тартиби ўрнатилади. Эндиликда, электрон савдоларни ташкил этиш тартиби тубдан ўзгариб, иқтисоди ривожланган давлатлар қатори амалга ошириладиган янги дастурий мажмуа - электрон каталог яратилди. Шунингдек, 2016 йилнинг июль ойидан бошлаб давлат бюджети даромадлари тўлиқ ягона фазна ҳисобварағи орқали қамраб олинганлигини ушбу йўналишдаги муҳим ислохотларнинг натижаси сифатида қараш мумкин. Давлат бюджетининг фазначилик ижросига ўтказилиши давлат молия ресурсларини бошқариш механизми самарадорлигини ошириш ҳамда такомиллаштириш, ҳисоб ва ҳисобот, пул оқимларини бошқариш тизими яхшиланишини таъминлади, кўрилган бошқа чора-тадбирлар билан бирга, бюджет ташкилотларида фискал интизомни мустаҳкамлаш ва бюджет харажатларини оптималлаштириш имконини берди.

Хулоса қилиб таъкидлаш мумкинки, мамлакатимизда мустақиллик йилларида давлат бюджети харажатларининг таркиби сифат жиҳатидан ўзгарди. Ҳозирги вақтда давлат харажатлари таркибида кучли ижтимоий сиёсат ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишни амалга оширишни молиялаштириш асосий ўрин тутати. Натижада, ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашга йўналтириладиган харажатлар улуши 1990 йилдаги 31,5 %дан 2000 йилда 42,5 %га, 2010 йилда 58,5 % ва 2015 йилда 59,0 %ни ташкил этиб, изчил ўсиш суръатига эга бўлди. (3-расм)



3-расм. Давлат бюджети харажатлари таркибининг ўзгариш динамикаси (% ҳисобида)

Мустақиллик йилларида давлат бюджети ялпи харажатларининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши камайишига қарамасдан, харажатларнинг ижтимоий йўналтирилгани нафақат сақлаб қолинди, балки сезиларли даражада кучайди. Хусусан, ялпи харажатлар таркибида таълим тизими учун харажатлар 1990 йилдаги 17,9 %дан, 2005 йилда 29 %га, 2010 йилда 33,3 %га, 2015 йилда 33,5 %га, соғлиқни сақлаш тизими учун харажатлар мос равишда 1990 йилдаги 10%дан, 2005 йилда 10,6%га, 2010 йилда 12,8%га, 2015 йилда 14,4 %га кўпайди.

2005 йилдан мамлакат солиқ тизимида туб ўзгаришлар амалга оширила бошланди, ҳукумат иқтисодиётни ривожлантиришнинг устувор вазифаларидан бири сифатида солиқ сиёсатини такомиллаштириш вазифасини қўйди. Бунда солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш, солиқларни унификациялаш, солиқларни адресли бўлишини таъминлаш ва ресурсдан оқилона фойдаланишни таъминловчи солиқларни ривожлантириш кўзда тутилди ҳамда Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислон Каримов томонидан: "амалдаги солиқ қонунчилигини танқидий нуқтаи назардан таҳлил қилиб, шу асосда уни янада соддалаштириш, солиқларни унификация қилиш, солиқ юкини енгиллаштириш, солиқ бошқарувини такомиллаштириш ва эркинлаштиришни назарда тутувчи янги таҳрирдаги Солиқ кодексини тайёрлаш"⁸ масаласи илгари сурилди.

2008 йилдан бошлаб янги таҳрирдаги Солиқ кодекси жорий этилди. Ушбу Солиқ кодекси олдингисидан фарқли равишда тўғридан-тўғри амал қилишга мўлжалланди ҳамда илгариги қонуности ҳужжатлар асосида тартибга солинувчи соддалаштирилган солиққа тортиш тартиби ва мақсадли жамғармаларга мажбурий ажратмаларнинг ҳисобланиш ва ундирилиш тартиблари Солиқ кодексига акс эттирилди. Шунингдек, бу босқичда кичик бизнес корхоналарига қулайликлар бериш мақсадида ягона солиқ ва мақсадли жамғармалар учун ажратмалар унификацияланиб, ягона солиқ тўлови татбиқ этилди, Шунингдек, ушбу йилда кичик корхоналар ва фермер хўжаликларининг молиявий-хўжалик фаолиятининг текширувчилири ҳар тўрт йилда бир марта ўтказилиши белгилаб қўйилди. Бундан ташқари, тадбиркорларни ҳуқуқий ҳимоялаш бўйича ҳукумат даражасида кенг қамровли ишлар амалга оширилди. Унга асосан текширишлар сони кескин камайтирилди, тадбиркорлик субъектларини молиявий хўжалик фаолиятини текшириш ҳуқуқи фақатгина солиқ идораларида қолдирилди, шунингдек, уларга нисбатан ҳуқуқий таъсир чораларини фақат суд орқали қўлланиши тартиби жорий этилди. Кичик бизнес корхоналарининг ортиқча ҳисоботлар топширишига чек қўйилди, барча ҳисоботлар топшириш муддатлари чораклик бир марта қилиб белгиланди ва улар сони 10 мартадан ошиқча қисқартирилди.

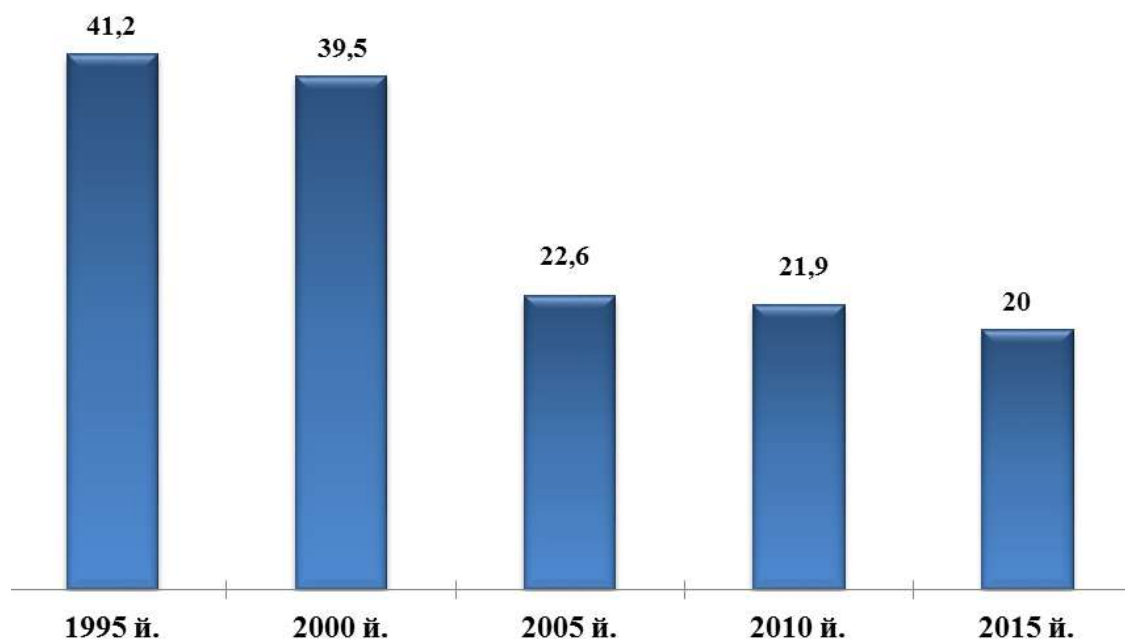
Мустақиллик йилларида солиқ соҳасида олиб борилган оқилона сиёсат натижасида республикада солиқ юки даражаси йилдан-йилга пасайиш тенденциясига эга бўлди.

Агар 1995 йилда давлат бюджет даромадларининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 41,2%ни ташкил этган бўлса, 2000 йилда бу кўрсаткич 39,5 %, 2010 йилда 22,6 %, 2015 йилга келиб бу кўрсаткич 20 %га камайди. Мамлакат бўйича солиқ юкини камайитиришга корхоналарнинг фойдасидан олинадиган солиқ ставкасининг пасайиши (1995 йилдаги 38 %дан 2015 йилда 7,5 %га), микрофирма ва кичик корхоналар тўлайдиган ягона солиқ тўловининг асосий ставкаси пасайиши (2005 йилдаги 13 %дан 2015 йилда 5 %га) ва жисмоний шахсларнинг даромад солиғи ставкаларининг (энг юқори ставка 1998 йилдаги 45 %дан 2015 йилда 23 %га) пасайитирилиши натижасида эришилди.

2016 йилда республикада солиқ қонунчилигини такомиллаштириш ҳамда тадбиркорлик субъектлари фаолиятини ҳуқуқий ҳимоя қилиш бўйича туб ислохотлар амалга оширилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2016 йил 5 октябрида "Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПФ-4848-сонли Фармони қабул қилинди. Ушбу Фармонга мувофиқ тадбиркорлик фаолиятини янада ривожлантириш соҳасида давлат сиёсатининг муҳим устувор йўналиши ва давлат органларининг биринчи даражали вазифаси сифатида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка кенг эркинлик бериш, улар фаолиятига давлат органлари аралашувини тубдан

қисқартиш, ҳуқуқбузарликларнинг барвақт олди олинишини таъминлаш, уларнинг профилактикаси самарадорлигини ошириш ва ҳуқуқбузарликларга йўл қўйилмаслик белгиланди. 2017 йилнинг 1 январидан бошлаб юридик шахслар тугатилаётганида, қонунчилик бузилганлиги ҳолатлари бўйича берган мурожаатлари асосида Назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи Республика кенгаши қарорига мувофиқ ўтказиладиган қисқа муддатли текширувлар ташқари ҳолларда тадбиркорлик субъектларини режадан ташқари текширишларнинг барча турлари бекор қилинди, тадбиркорлик субъектлари фаолиятини, шу жумладан, жиноят ишлари доирасидаги муқобил текширишларнинг барча турлари бекор қилинди. Бундан ташқари, ноқонуний тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларни биринчи марта содир этган шахслар ҳуқуқбузарлик аниқланган кундан эътиборан бир ой муддатда етказилган зарарнинг ўрнини ихтиёрий равишда қоплаган, тадбиркорлик субъекти сифатида рўйхатдан ўтган ва рухсат этувчи зарур ҳужжатларни расмийлаштирган тақдирда маъмурий ва жиноий жавобгарликдан озод этилиши белгиланди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 27 декабрдаги "Солиқ ва бюджет сиёсатининг 2017 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида"ги ЎРҚ-417-сонли Қонуни билан Солиқ кодексининг 38 та моддасига, Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 29 декабрдаги "Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида"ги ЎРҚ-418-сонли Қонуни билан Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 6 та моддасига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритилди.

Юқорида келтирилган Фармон ва қонунчиликка ўзгаришларнинг қабул қилиниши



4-расм. Ўзбекистонда 1995-2015 йилларда солиқ юкининг ўзгариш динамикаси

бугунги кунда тадбиркорлик субъектларининг, айниқса, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг мамлакатимиз иқтисодиётидаги улушининг янада кўпайишига, шу жумладан, тадбиркорлик фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва уларга қулай ишбилармонлик муҳитини шакллантиришга, тадбиркорлик фаолияти эркинлиги ва қўламини янада оширишга, тадбиркорлик субъектларида солиқ текширувларини қисқарти-

риш ва улар фаолиятини назорат қилишни ташкил этиш тизимини такомиллаштириш ҳамда назорат органларининг тадбиркорлик субъектлари молия-хўжалик фаолиятига аралашувининг янада камайишига, мамлакатимиз экспорт салоҳиятини ошириш ва маҳсулотларни экспортга етказиб беришни кўпайтиришда кичик бизнес субъектларининг фаол иштирок этишлари учун қулай шарт-шароитлар яратишга, шу билан бир қаторда, солиқ сиёсатидаги ўзгаришлар ва тадбиркорлик субъектларига берилган енгилликлар республикамізда иқтисодий ўсиш ва ижтимоий ривожланишни таъминлашга хизмат қилади.

Манба ва адабиётлар

1. Ислохотнинг асосий ғоялари Харьков муҳандислик-иқтисодиёт институти профессори Е.Г.Либерманнинг "План, фойда, мукофот" номи мақоласида эълон қилинган.
2. Бу ерда гап 1987-1990 йилларда ишлаб чиқилган "социалистик бозорга ўтиш", 500 кун ва бошқа иқтисодиётни ислох этишга қаратилган дастурлар ҳақида бормоқда.
3. Ислон Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. - Т.: "Ўзбекистон", 1998. -Б.76.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг "Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида" деб номланган китобини ўрганиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. - Т.: "Иқтисодиёт", 2011. -Б.59.
5. Ислон Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011. -Б.242.
6. Жуков С.В., Резникова О.Б. Центральная Азия в социально-экономических структурах современного мира. -М.: Московский общественный научный фонд, 2001. Научные доклады, № 134. -С. 58.
7. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқдол ва таракқиёт йўли. Тошкент, 49 б.
8. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. 13-ж. - Т.: Ўзбекистон, 2005. -Б.220.

ЎЗБЕКИСТОНДА ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ҲОЛАТИ ВА МАРКЕТИНГИ

Бутунжаҳон Туризм ташкилоти (БТТ-UNWTO) - Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (UNO)нинг туризм соҳасида масъулиятини ошириш, комплекс ривожланиш ва барчага бирдек имкониятлар яратилишини таъминлашга қаратилган ваколатлар ва мажбуриятларга эга алоҳида халқаро ташкилот. Ўзбекистон мазкур ташкилотнинг Буюк Ипак йўли дастурида иштирок этувчи 24 давлатдан биридир. 12 000 километр масофа бўйлаб жойлашган кўп сонли бой ва хилма-хил тарихий-маданий марказлар ҳамда жозибador табиий туризм объектларига эга Буюк Ипак йўлини йирик ривожланиш салоҳиятига эга туризм концепцияси сифатида тушуниш мумкин. Зеро, Буюк Ипак йўли дастурининг иштирокчи мамлакатлари ҳиссасига дунё бўйича халқаро туристик ташрифларнинг 30%и ҳамда даромадларнинг 20%и тўғри келади¹.

Туризмнинг ҳудудлар иқтисодиётига ижобий таъсири ҳаммага маълум, аммо фойда олиш аниқлигига қарамай, ҳозирги вақтда Ўзбекистоннинг барча ҳудудлари ҳам туристларни жалб этиш ва ҳудуд иқтисодини яхшилаш учун ўз туристик ресурсларидан тўлиқ фойдалана олмаяпти. Шу ўринда масъуллик ва жавобгарликни вилоят, айниқса, туман ва шаҳарлар миқёсига ўтказиш зарурати туғилади. Шу тариқа ҳар қайси ҳудуднинг раҳбарлари ўз туристик имкониятлари, ресурсларидан унумли фойдаланиш, бунда маҳаллий хусусиятларни ҳисобга олиш, энг асосийси, туристик жозибadorликни оширишдан бево-сита манфаатдорлик ва жавобгарликни ҳис қиладилар².

Туризм юқори ликвидли тармоқ ҳисобланади, яъни капитал қўйилмалардан қайтим тезроқ, аммо, таҳдидларнинг кўрсатишича, туризмнинг Ўзбекистон миллий иқтисодиётидаги улуши етарли эмас, бу, биринчи навбатда, қатор вилоятлар, шаҳар ва туманларнинг туристик имкониятларидан фойдаланилмаётгани вилоят, даражасида туристик тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилган эътибор ҳам етарли даражада эмаслигидан далолат беради.

Ҳудудий давлат бошқарув тузилмалари ҳамда янги ташкил этилган вазирлик масъулари олдида қуйидаги вазифалар турибди:

ҳудудлар бўйича барча маданий-тарихий мерос объектлари, табиий-ландшафт ўлкашунослиги, миллий қўриқхона ҳудудларининг ягона маълумотлар базасини яратиш ва уни доимий равишда бойитиб бориш; туризм соҳасидаги ҳуқуқий-меъорий базани мустаҳкамлаш; маҳаллий давлат бошқарув органлари ва жамоатчиликнинг биргаликдаги ҳаракати билан ҳудудий туризмни ривожлантиришга янгитдан туртки бериш.

Туризм саноатини ривожлантириш учун ушбу соҳа субъектлари солиқ имтиёзларига эга бўлдилар, уларнинг фаолиятини лицензиялаш тартиб-таомиллари янада соддалаштирилди ва либераллаштирилди. Турист ва экскурсион хизматлар кўрсатиш билан шуғулланувчи субъектлар қўшилган қиймат солиғи тўлашдан озод этилди (ҚҚС)³. Лицензиялар эса амал қилиш муддатисиз берилиши амалиёти жорий этилди⁴.

Туризмнинг иқтисодиётни юксалтириш ва халқ фаровонлигини оширишдаги ўрни ҳамда ролини чуқур ҳис қилган ҳолда уни ривожлантириш бўйича маҳаллий чоратadbирлар амалга оширилмоқда.

Ҳар йили Бутунжаҳон Туризм форуми ўтказилиши анъанага айланган. Бутунжаҳон туризм форуми 2016 йилда дунёдаги энг йирик ва кўхна шаҳарлардан бири Истанбулда бўлиб ўтди. Дунёнинг кўплаб мамлакатлари туризм саноати етакчилари иштирокидаги

Саммит иши мобайнида турли давлатлар ва халқаро ташкилотлардан келган 123 та маърузачи 5000дан ортиқ тингловчилар билан соҳа ривожига оид тажрибаларни ўртоқлашди. Унда, жумладан, онлайн туризм, 2030 йилгача туризм ривожига, туризмга инвестициялар, сиёсатнинг туризмга таъсири, конгресс (съезд) туризми, саломатлик туризмига оид мавзулар муҳокама қилинди.

2016 йилда туризм бутунжаҳон ялпи ички маҳсулоти(GDP)нинг 10%ини, халқаро савдонинг 7%ини ва хизматлар экспортининг 30%ини ташкил қилган. Дунё бўйича агар бевосита ва билвосита иш ўринлари ҳисобга олинадиган бўлса, ҳар 11 иш ўринининг биттаси туризмга тўғри келади.

Ўзбекистонда ҳам туризмни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Республикада сайёҳлик соҳасида мавжуд имкониятлардан тўлиқ ва самарали фойдаланиш ҳамда соҳанинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 2 декабрдаги "Ўзбекистон Республикаси сайёҳлик соҳасини ривожлантиришни тезлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони қабул қилинди⁵. Ушбу Фармон сайёҳлар учун қулайликлар ва сайёҳлик ташкилотлари учун афзалликлар яратишга йўналтирилган. Фармонда туризм соҳасини тубдан ислоҳ қилиш бўйича қатъий чора-тадбирларнинг амалга оширилиши кўзда тутилган бўлиб, улар мазкур соҳага оид давлат сиёсатининг сифат жиҳатидан янги босқичга ўтишини тақозо этади, қуйидаги асосий мақсадли вазифалар ва устуворликларни белгилаб беради:

- туризм индустрияси субъектлари фаолияти учун қулай шарт-шароитларни шакллантириш, туризм ривожланишидаги барча тўсиқ ва ғовларга барҳам бериш, виза ва рўйхатдан ўтказиш тартиб-таомиллари ҳамда паспорт ва божхона назоратини соддалаштириш;

- туризм хизматларини ташкил этишда туристлар ҳамда экскурсантларнинг ҳаёти ва саломатлиги хавфсизлигини таъминлаш бўйича комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш;

- мамлакатда туризмнинг бошқа салоҳиятли турларини - зиёрат қилиш, экологик, маърифий, этнографик, гастрономик, спорт, даволаш-соғломлаштириш, қишлоқ, саноат, ишбилармонлик туризмининг жадал ривожлантириш, болалар, ўсмирлар ва ёшлар туризми, оилавий туризм, кексалар учун ижтимоий туризмни ривожлантириш;

- хорижий мамлакатларнинг туризм бўйича нуфузли халқаро ва миллий ташкилотлари - туризм хизматлари минтақавий ва жаҳон бозорларининг фаол иштирокчилари билан ҳамкорликни кенгайтириш, Ўзбекистоннинг туризм соҳасида тартибга солувчи универсал халқаро конвенциялар ва битимлардаги иштироки, туризм фаолияти амалиётига халқаро ва давлатлараро стандартлар ҳамда нормаларни жорий этиш;

- республиканинг барча минтақаларида замонавий туризм индустрияси объектларини жадал ривожлантириш, асосий туризм йўналишлари бўйича йўл-транспорт ва муҳандислик-коммуникация инфратузилмасини, йўлбўйи инфратузилмасини жадал қуриш ва реконструкция қилиш, ушбу мақсадлар учун хорижий инвесторларни кенг жалб этиш;

- рақобатбардош туризм маҳсулотлари ва хизматларини ишлаб чиқиш, ҳудудларда янги сайёҳлик йўналишларини ташкил этиш, уларни халқаро сайёҳлик бозорларида илгари суриш;

- туризм тармоғи учун малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш.

Давлат сиёсатини самарали амалга ошириш, юқоридаги мақсадли вазифалар ва устуворликлар бажарилишини ташкиллаштириш ҳамда мувофиқлаштириш мақсадида, туғатилган "Ўзбектуризм" Миллий компанияси негизда вилоятларда бўлимлари ва ваколатли вакиллари тайинланадиган Ўзбекистон Республикаси Туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси ташкил этилди. Қўмитанинг вазифалари қаторига, биринчи навбатда, назорат ва маъмурий функцияларни амалга ошириш эмас, балки туризм соҳасида тадбиркорлик фаоллигини оширишга ҳар томонлама қўмак бериш, туризм ривожланишига

тўсқинлик қилаётган барча тўсиқларни бартараф этиш, сайёҳлик хизматлари бозорида рақобатни ривожлантириш киради.

Мазкур фаолиятга жалб этиладиган хорижий инвесторларга имтиёзлар тақдим этилади. Масалан, юридик шахслар томонидан камида "тўрт юлдузли" даражага эга бўлган меҳмонхоналар ва мотеллар фойдаланишга топширилган тақдирда, улар 5 йил муддатга фойда солиғи, ер ва мулк солиғи, шунингдек, ягона солиқ тўловидан озод этилади. Туроператорлар ўзлари тақдим этган сайёҳлик хизматларидан келиб тушадиган чет эл валютасидаги фойданинг мажбурий сотилишидан озод этилади. Халқаро тажрибага кўра, сайёҳлар виза тартиб-тамойилларидан ўтиш осон бўлган мамлакатларга саёҳат қилишни маъқул кўради. Юқоридаги Фармонга биноан, 2017 йилнинг 1 апрелидан 30 кундан ортиқ бўлмаган муддатга сайёҳлик мақсадида Ўзбекистонга келаётган 55 ёшга етган 15 та давлатнинг фуқаролари учун тўлиқ ҳамда 12 та давлат фуқаролари учун қисман виза режими бекор қилинади.

Фармонда, шунингдек, халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни ривожлантириш, сайёҳлик хизматларини лицензиялаш ва сертификатлаш, кадрлар тайёрлаш ва малакасини ошириш каби қатор масалалар бўйича кенг кўламли вазифалар белгилаб берилган. Бир сўз билан айтганда, ҳужжат туризм соҳасидаги барча фаолият турларини қамраб олади ва бу каби комплекс ёндашув Ўзбекистонда туризм соҳасининг янада ривожланишига хизмат қилади.

Бутунжаҳон туризм бозори фаолиятининг кейинги ўн йилликлардаги иқтисодий кўрсаткичлари таҳлили уларнинг барқарор ўсиши тенденциясини кўрсатмоқда. Бутунжаҳон туризм ташкилотининг маълумотларига кўра, жаҳон туризми ҳажмининг кейинги 50 йил ичидаги ўртача ўсиш суръатлари йилига 6%ни ташкил этиб, бу умуман жаҳон иқтисодиётининг ўртача йиллик ўсиши суръатларидан анча юқоридир. 2010 йилда жаҳондаги 7 миллиард аҳолидан 950 миллиони халқаро ташрифлардан иборат бўлган чегарани босиб ўтган, уларга 200 миллионга яқин киши хизмат қилган. Ўша пайтда туризм индустрияси ўзининг ривожланиши билан дунёдаги товарлар ва хизматлар экспортида, ёнилғи-энергетика саноат комплекси, кимё ва автомобилсозлик саноати комплексида кейинги 4-ўринни эгаллаган.

2015 йилда халқаро туристлар сони 1,186 млрд. кишини ташкил қилган. 2016 йилнинг 9 ойи давомида бутун дунё бўйича туристлар сони 956 миллион кишига етган ва ушбу кўрсаткич 2015 йилнинг шу даврига нисбатан 34 миллион кишига, яъни 4 %га ортган. 2014 йилда туризм индустрияси (1,522 триллион АҚШ доллари) бутунжаҳон товарлар ва хизматлар экспорти таркибида ёнилғи-энергетика саноати (3,068 триллион АҚШ доллари) ва кимё маҳсулотлари (2,054 триллион АҚШ доллари) дан кейинги 3-ўринни эгаллаган ва озиқ-овқат ҳамда автомобилсозлик маҳсулотларини ортда қолдирган⁶.

2015 йилда республикамизга ташриф буюраётган чет эл фуқаролари бўлган сайёҳлар жами 1917,714 мингтани ташкил этиб, уларнинг саёҳат мақсади бўйича тақсимланиши қуйидагича характерда бўлган: хизмат юзасидан - 5,9%, ўқиш учун - 0,53%, туризм - 8,7%, қариндошларга ташриф - 81,1%, даволаниш учун - 2,9%, тижорат мақсадида - 0,8%. Республикамизга ташриф буюрган хорижий туристларнинг асосий қисмини Россия Федерацияси, Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон, Афғонистон, Япония, Жанубий Корея, Франция, АҚШ, Буюк Британия ва Германия фуқаролари ташкил этган. Жумладан, 2015 йилда республикамизга Қозоғистондан - 1250,8 минг, Россиядан - 113,3 минг, Тожикистондан 212,4 минг, Туркманистондан 46,8 минг, Туркиядан - 36,2 минг, Хитойдан - 11,7 минг, Украинадан - 22,6 минг, Жанубий Кореядан - 25,6 минг, Афғонистондан 18,4 минг, Ҳиндистондан эса - 18,05 минг турист ташриф буюрган⁸.

Таҳдиллар шундан далолат берадики, 2015 йилда республикамиздан бошқа ўлкаларга борган туристлар оқими 3504,3 минг кишини ташкил этиб, улардан туризм мақсадида борганлар улуши 9,38%ни ташкил этган. Маҳаллий туристлар оқимининг 90,2%и МДХ мамлакатларига тўғри келган бўлса, узоқ хорижий давлатларга борган туристлар эса 9,8%ни ташкил этган. Ўзбекистон фуқароларининг асосий туризм мамлакатлари жум-

ласига Туркия, Хитой, БАА, Жанубий Корея ва Хиндистонни киритиш мумкин. 2015 йилда ўзбекистонлик туристларнинг 72,1%и - Қозоғистонга, 8,8%и - Россия Федерациясига, 1,2%и - Хитойга, 3,2%и - Туркияга, 0,4%и - АҚШ, 1,1%и - Жанубий Кореяга, 0,9%и - БААга, 0,5%и - Ҳиндистонга тўғри келган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуси билан туризм салоҳиятини оширишга қаратилган чора тадбирлар амалга оширилмоқда. Хусусан, мамлакатни ривожлантиришда БМТнинг — Минг йиллик ривожлантириш дастури талаблари асосида комплекс ёндашувлар орқали ҳудудий ва тармоқлараро мутаносиб ривожлантириш модели амалга оширилади. "2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегияси"да, жумладан, қуйидагилар келтирилган:

«3.5. Вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали ва оптимал фойдаланиш:

ижтимоий-иқтисодий ривожланишни жадаллаштириш, халқнинг турмуш даражаси ва даромадларини ошириш учун ҳар бир ҳудуднинг табиий, минерал хом ашё, саноат, қишлоқ хўжалиги, туристик ва меҳнат салоҳиятидан комплекс ва самарали фойдаланишни таъминлаш»⁸.

Ўзбекистон ўзининг тарихий бой мероси билан кўп асрлар мобайнида сайёҳлар ва савдогарларнинг сеvimли маскани бўлган. Мустақилликнинг ўтган 25 йилида соҳанинг ривожланиши учун зарур замин яратиш йўлида бунёдкорлик ишлари олиб борилди. Аммо соҳада институционал муаммолар сабаб ривожланиш кутилганидек "ижобий маънодаги портлаш" эффектлари кўрсата олмади. Ҳозирги кунда туризмнинг мамлакат ЯИМдаги бевосита ва билвосита улуши кутилганидан анча паст даражада, туристик-экскурсия хизматлари аҳолига кўрсатилган пуллик хизматлар таркибида 2014 йилда жамига нисбатан 0,4%ни, 2015 йилда эса 0,3%ни ташкил этганини кўришимиз мумкин⁹. Шунга қарамай, мустақилликнинг илк даврига нисбатан мамлакатга келаётган туристлар сони ортган. Минтақадаги бошқа мамлакатларга солиштирадиган бўлсак, Ўзбекистоннинг кўпроқ сон ва турдаги туристик маҳсулотлар таклифига эга эканини кўраемиз. Шу билан бирга, минтақадаги марказий жойлашуви, бой тарихий, маданий ва табиий мерослари ҳам халқаро туристик бозор учун қулайлик яратади. Энг асосийси, мамлакатдаги тинчлик ва осойишталик бебаҳо неъмат бўлиб, Ўзбекистон сайёҳлар учун энг хавфсиз мамлакатлар қаторида эътироф этиб келинмоқда. Ўзбекистон жаҳоннинг 162 мамлакатидagi терроризм билан боғлиқ фаолиятнинг ҳолати ва ривожланиш трендлари асосидаги рейтингда энг тинч 38 мамлакат қаторидан жой олган. Бу мамлакатлар террористик фаолият унинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётига таъсир кўрсатмайдиган энг тинч давлатлар, дея тан олинган¹⁰. Бундан ташқари, ўзбек халқининг меҳмондўстлиги ҳам бутунжаҳонда эътироф этилаётгани сир эмас. Халқаро Интернет тармоғида ўтказилган сўровлар асосида эълон қилинган тадқиқот натижаларига кўра, туристлар Ўзбекистонни МДХ мамлакатлари орасида энг меҳмондўст эканини тан олганлар.

Туризмни Ўзбекистоннинг асосий даромад келтирувчи соҳасига айлантириш учун фаол ҳаракатлар бошлангани барчамизни қувонтиради. Мазкур соҳа келгусида мамлакат ЯИМда тўғридан-тўғри ва билвосита улушининг ортиши, тармоқда бандлик даражасининг ортиши, туризм орқали эса барча алоқадор соҳаларнинг ривожланишига туртки беришини кўраемиз.

Манба ва адабиётлар

1. БМТ Ўзбекистон Республикасидаги Тараққиёт Дастури лойиҳаси: "Маҳаллий бошқарув тизимини қўллаб-қувватлаш: фуқаролик иштироки ва ҳамкорлик", Зомин туристик зонасини ривожлантириш Маркетинг стратегияси, Тошкент - 2011 йил.

2. Салиев Ф., Нурмуҳаммад С. Ўзбекистонда туризм саноатини иқтисодий юксалтириш (2015), Иқтисодиёт ва бизнес халқаро тўплами, 4-жилд, 1-сон, 43-54-б.б.

3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси, (208-модда) - Т.: Адолат, 2008. 545-б.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Тадбиркорлик фаолиятида лицензиялаш жараёни-ни камайтириш ва соддалаштириш тўғрисида"ги Қарори. 21.09.2005

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикаси сайёҳлик соҳасини ривожлантиришни тезлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони, 2016 йил 2 декабрь, www.uza.uz/oz/documents/zbekiston-respublikasining-turizm-so-asini-zhadal-rivozhlant-06-12-2016

6. Манба: UNWTO World Tourism Annual Report. 2015

7. "Ўзбекистонда туризм", Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси тўплами, -Т.: 2016.

8. www.regulation.gov.uz, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича ҲАРАКАТЛАР СТРАТЕГИЯСИ, 2017 йил январь.

9. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси, Ўзбекистон рақамларда 2016 Ўзбекистан в цифрах. -Т., 2016, 195-б.

10. Иқтисодиёт ва тинчлик институти: "Глобал терроризм индекси". - 2015, www.visionof Humanity.com, сўнгги 15 йил мобайнида терроризмнинг фаоллиги трендлари, халқаро терроризмнинг таъсири.

Bozarov S.

THE TENDENCY OF DEVELOPMENT OF FREE ECONOMIC ZONES IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

It is obvious that in the term of modernization of economy, attracting foreign direct investment, the development of entrepreneurship, introduction of modern innovative and high-performance technologies to the industry free economic zones have a great importance.

In the year of independence Uzbekistan paid a special attention to create free economic zones of various types. That time the purpose of establishment of free economic zones in Uzbekistan was the attraction of domestic and foreign capitals, advanced technology and management experience for the prompting of socio-economic development of the area.

The first step of founding of free zones was the creation of stable legal basis on establishment and successful regulation of activity of free economic zones. And on April 25 of 1996 it was adopted the Law №220-I of the Republic of Uzbekistan "About free economic zones". This law provided the successful regulation of activity of free economic zones, protect the rights and lawful interests of foreign and local investors, and legal regime including tax, customs and other preferences for participants of free economic zones. After this, there were also taken some measures on establishment of free economic zones.

By now Uzbekistan has a sufficient experience in the creation of free economic zones of various types. In other words, today in the Republic of Uzbekistan several free economic zones are functioning successfully.

One of these free economic zones is "Navoi" FEZ. The free economic zone "Navoi" (hereinafter "Navoi" FEZ) has been established according to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan №UP-4059 dated December 2, 2008. That time "Navoi" FEZ had the status as free industrial-economic zone. Having adapted of the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On additional measures to strengthen and expand the activities of free economic zones" №4853 dated October 26, 2016 the name of free industrial-economic zone "Navoi", special industrial zone "Angren" and special industrial zone "Jizzakh" was unified and renamed as free economic zones "Navoi, "Angren" and "Jizzakh.

"Navoi" FEZ offers foreign investors a wide range of opportunities for doing business and endows them with great competitive advantages.

Covering an area of 564 hectares "Navoi" FEZ is located adjacent to the one of the most industrial cities of Uzbekistan as Navoi city and 100-175 km from large cities and industrial centers as Bukhara and Samarkand¹.

The aim of establishing of "Navoi" FEZ is the creation of favorable conditions to attract foreign investment, especially direct investment, for organization of modern high-tech industries, providing with outputs that meet international standards and in demand of world markets, as well as the development of industrial potential, transport, transit and social infrastructure of Navoi region.

The main directions of activity of economic entities on the territory of the "Navoi" FEZ is the production of a wide range of high-tech, competitive products to the world markets through the introduction of modern foreign high-efficiency equipment and technology, technological lines and modules, innovative technologies.

We all know that favorable conditions are one of the significant clues of prosperity of free economic zones. Today with the aim of creating the most favorable conditions, the investors and entities in the territory "Navoi" FEZ are provided with various kinds of high-level infrastructure.

The enterprises in "Navoi" FEZ are provisioned with appropriate transport infrastructure. In other words "Navoi" FEZ is in the center of logistics. International Airport "Navoi", international freight terminal "Cargo", Railway station "Karmana", international highway E-40 near the free zone provide foreign investors with large possibilities and huge competitive privileges in creation of industrial complexes with full production cycle in all spheres of industry.

In addition, convenient engineering communication, system of safety work and vital activity of staff are in this economic area².

According to the above mentioned Uzbekistan has certain legal basis of establishment and successful operation of free economic zones. And on the basis of these legal acts in free economic zone "Navoi" it is functioning the special legal regime as tax, currency and customs regimes that include unprecedented facilities and preferences, a simplified procedure for entry, staying and departure as well as obtaining the permission to carry out labor activity by non-residents of the Republic of Uzbekistan.

In other words the business entities registered in the free economic zone "Navoi" are exempted from all types of taxes including land tax, property tax, profit tax of legal entities, social infrastructure development tax, unified tax payment for micro firms and small-scale enterprises, compulsory contributions to the Republican Road Fund and off-budget Republican School Fund. The privileges are available depending on the amount of foreign direct investments:

from 300 thousand USD to 3 million USD - a period of 3 years;

from 3 million USD to 5 million USD - for the period of 5 years;

from 5 million USD to 10 million USD - for 7 years;

from 10 million USD and above - for 10 years, with over the next 5 years

the rates of income tax and single tax payment in the amount of 50 per cent below current rates³.

These preferences are essential factor of attraction of foreign investment and developing business activity. Thank for these facilities today many foreign investors make investments to this zone. In other words, in the free economic zone "Navoi" there were accomplished 22 projects. About 100 kinds of productions have been manufactured in new enterprises. Last year, it was made the production in the amount of 184 4 billion Uzbek sums and the production more than 5 million US dollars were exported. This means that the production volume has reached 32 percent, export volume exceeded threefold compared with export volume of last year⁴.

It is very pleasant to indicate that support by South Korea's government and business circles for the free economic zone and transcontinental logistics center in Navoi is highly appreciated in Uzbekistan. Obviously, that the first production in FEZ "Navoi" was launched just in cooperation with Korean partners carries a profound symbolic sense.

The activities of Korean Air that manages transcontinental inter-modal hub at Navoi airport deserve high accolade. In addition to the existing twenty-four flight destinations a week to major cities like Seoul, Milan, Brussels, Frankfurt-am-Mein, Bangkok, Mumbai, Istanbul, Dubai, and cargo transportation is intended to be launched to Hanoi, Riga, Shanghai and other destinations.

Free economic zone "Angren" (hereinafter "Angren" FEZ) is second economic zone that is significantly contributing the integration of Uzbekistan to the world economy. "Angren" FEZ has been established according to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan № UP-4436 dated April 13, 2012.

The total area of "Angren" FEZ is 14,5 thousand ha, that includes the territories of Angren and Ahangaran cities of Tashkent region, and part of the territory located between them⁵. The establishment of "Angren" FEZ is aimed at forming favorable conditions for attracting foreign and local investments to create up-to-date high-tech industrial capacities, which promote

manufacture of high value-added competitive products, complex and efficient use of productive and resource capacity of Tashkent region, creation new jobs and increase of people's income.

The main task and direction of "Angren" FEZ are:

- formation of favorable condition to attract investments, above all the direct investment for creation and an effective activity of modern high-tech industries to produce competitive goods with high value-added products in domestic and world markets;

- provision of comprehensive and an effective using of industrial and resource potential of the region that is included in the special industrial zone, establishment of new manufacture on more advanced processing of raw-mineral resources;

- deepening the process of localization of industry of high-tech outputs on the basis of local raw materials on the foundation of establishing close cooperative relations and the development of industrial cooperation between enterprises of the free economic zone and the whole country;

- provision of advanced developing and effective using of transport, engineering-communication and social infrastructure, further development and wide use of potential of logistics center "Angren" that was created in the system of automobile and container transportation of goods.

"Angren" FEZ participants exempted from land tax, property tax, profit tax of legal entities, social infrastructure development tax, unified tax payment for micro firms and small-scale enterprises, compulsory contributions to the Republican Road Fund and off-budget Republican School Fund. The Above mentioned preferences are provided certain term depending on the amount of contributed investments as follows:

- from 300 thousand USD to 3 million USD - a period of 3 years;

- from 3 million USD to 5 million USD - for the period of 5 years;

- from 5 million USD to 10 million USD - for 7 years;

- from 10 million USD and above - for 10 years, with over the next 5 years

- the rates of income tax and single tax payment in the amount of 50 per cent below current rates⁶.

On the basis of these preferences in the free economic zone "Angren" there are operating 11 enterprises. The administration of this zone has approved 23 projects in the amount of 458 million US dollars⁷. One of these large projects that are accomplishing jointly by Uzbek and Chinese partners is the establishment of factory on producing tyres, conveyer (belt) in the territory of free economic zone "Angren"⁸.

After cumulative experience in the sphere of creation of free economic zones in Uzbekistan it was established free economic zone "Jizzakh" (hereinafter "Jizzakh" FEZ). This free economic zone has been established according to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan № UP-4516 dated March 18, 2013.

Free economic zone "Jizzakh" was established with the aim of creation of favorable conditions for attracting foreign and domestic investment to establish a modern high-tech industrial production, ensuring production of competitive products with high added value, multipurpose and efficient use of industrial and resource potential of Jizzakh and Syrdarya regions, invent on this basis new jobs and increase revenues of population, as well as in accordance with the memorandum of Understanding on the implementation of the project about creation of the Uzbek-Chinese industrial park in Uzbekistan⁹.

The main task and directions of free economic zone "Jizzakh" are the attraction of direct investments for the creation and efficient operation of modern high-tech and innovative industries to produce competitive in domestic and foreign markets with high value-added prices;

- provision of comprehensive and effective use of production and resource potential of the regions included in the free economic zone, the establishment of new manufactures for deep processing of mineral-raw resources and raw agriculture;

- deepening the process of localization of production of high-tech products based on local raw materials by establishing close cooperative ties and the development of industrial cooperation between enterprises of free economic zone and the whole of the Republic;

- provision of advanced development and efficient use of transport, engineering-communications and social infrastructure in the territory of FEZ "Jizzakh".

During the operation period of "Jizzakh" FEZ (30 years with possibility of further extension) special tax treatment and customs benefits are effective in its territory.

Particularly, "Jizzakh" FEZ participants are also exempted from land tax, property tax, profit tax of legal entities, social infrastructure development tax, unified tax payment for micro firms and small-scale enterprises, compulsory contributions to the Republican Road Fund and off-budget Republican School Fund. Abovementioned preferences are provided certain term depending on the amount of contributed investments as follows:

from 300 thousand USD to 3 million USD - a period of 3 years;

from 3 million USD to 5 million USD - for the period of 5 years;

from 5 million USD to 10 million USD - for 7 years;

from 10 million USD and above - for 10 years, with over the next 5 years

the rates of income tax and single tax payment in the amount of 50 per cent below current rates¹⁰.

In free economic zone "Jizzakh" there are being carried out 13 projects in the amount of 51 million US dollars. This year it is planned to increase another 11 projects in the amount of 156 million US dollars¹¹. Among our foreign partners the Chinese partners are also successfully participating in these investment projects. In other words, by now it is successfully accomplishing its activity the Uzbek-Chinese industrial park.

In conclusion we should say that by now it has been created a legal basis of establishment and successful regulation of free economic zones in the Republic of Uzbekistan. In other words, the adoption of the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On additional measures to strengthen and expand the activities of free economic zones" №4853 dated October 26, 2016 was considerable step of the development of the activities of free economic zones in the Republic of Uzbekistan. To be more precisel, this Decree serves to create and develop unique legal regime that includes tax, customs facilitations and other preferences for investors. In addition, on the basis of this Decree it has been adopted the Regulation "About administrative council of free economic zone" which successfully coordinates the activity of free economic zones.

Notwithstanding considerable and effective achievements in this sphere, we are attempting to further elaboration of legal bases of business and investment activity in the territory of free economic zones, providing the guarantee of protection of rights and lawful interests of investors and entrepreneurs in free economic zones of the Republic of Uzbekistan.

From the comprehensive potential of Uzbekistan soon it will be established free economic zones like "Gijduvan", "Urgut", "Hozarasp" and "Kokand" and other free economic zones. Of course, at the end it should be noted that for the prosperity of innovation and creation of new technologies we should create many techno parks and scientific centers. Of course in this, above all we should make strong legal bases about technoparks and scientific centers for the successful activity of these kinds of zones.

References

1. <http://www.mfer.uz/en/investments/special-economic-zones/2392/> Uzbekistan, 2016, № 43, p. 498
2. <http://www.tinfiez.uz/index.php/ru-Ru/2014-11-24-08-03-53> 7. Newspaper "Народное слово" March 16, 2016, №52 (6487)
3. Collection of legislation of the Republic of Uzbekistan, 2016, № 43, p. 498 8. The newspaper "Правда востока" May 24, 2016 №100(28306)
4. Newspaper "Народное слово" March 16, 2016, №52 (6487) 9. Collection of legislation of the Republic of Uzbekistan, 2013, number 12, Art. 151
5. <http://www.mfer.uz/ru/investments/special-economic-zones/952/> 10. Collection of legislation of the Republic of Uzbekistan, 2016, № 43, p. 498
6. Collection of legislation of the Republic of Uzbekistan, 2016, № 43, p. 498 11. Newspaper "Народное слово" March 16, 2016, №52 (6487)

РИВОЖЛАНГАН МАМЛАКАТЛАРДА ИШ БИЛАН БАНДЛИК ЭГИЛУВЧАНЛИГИ

Илм-фаннинг янада юксалиши, рақобатнинг кучайиши, глобаллашув жараёнининг жаҳон иқтисодиётига таъсирининг тобора ортиши, ишлаб чиқаришни бошқариш ва ташкил этишга қаратилган ислохотлар меҳнат бозори ва иш билан бандлик соҳасининг такомиллашувига олиб келмоқда. Меҳнат бозори миллий бозорларнинг асосий элементларидан ҳисобланиб, унинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади¹.

Меҳнат бозори ва иш билан бандлик соҳаси нуқтаи назаридан глобаллашув жараёни халқаро ва миллий меҳнат тақсимооти тизимларининг янги шакллари пайдо бўлишида, технологияларнинг такомиллашуви ҳамда иш ўринлари сифати ўртасида янги боғлиқликнинг шаклланишида, анъанавий меҳнат бозори институтларининг трансформациялашуви ҳамда янгиларининг ривожланишида, индивидуал ва жамоавий меҳнат хулқи моделларининг пайдо бўлишида намоён бўлмоқда.

Бугунги кунда меҳнат бозорида аҳолини, хусусан, ёшларни иш ўринлари билан таъминлаш долзарб масалалардан биридир. Иқтисодчи олимлар бу масалага эгилувчанлик (флексбилизация) иш билан бандлик соҳаси ривожланишидаги асосий тенденциялардан бири бўлса, эгилувчан меҳнат бозорини шакллантириш эса иқтисодиёт рақобатбардорлигини таъминловчи шароит сифатида қарашмоқда².

Бугунги кунда иш билан бандлик соҳасидаги ўзгаришлар, хусусан, иш билан бандликнинг эгилувчанлиги ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдирувчи қуйидаги жараёнлар доирасида таҳлил қилинмоқда:

- иқтисодиётнинг глобаллашуви;
- ахборот ва коммуникацион технологияларнинг ривожланиши;
- ишлаб чиқариш ва меҳнатни бошқаришнинг янги усуллариининг қўлланиши³.

Ушбу жараёнларни эътиборга олган ҳолда иш билан бандликнинг эгилувчанлигини кучайтиришга таъсирини кўриб чиқамиз. Глобаллашув жараёнининг иқтисодиётга таъсири қуйидагиларда намоён бўлади: халқаро савдо ва хизматлар ҳажмининг ўсиши давлатлар иқтисодиётининг ўзаро бир-бирига боғлиқлигини таъминламоқда; капиталнинг асосий ҳажми йирик трансмилий корпорацияларга тўғри келмоқда; махсус халқаро ташкилотлар (Халқаро Савдо Ташкилоти, Халқаро Валюта Фонди, Жаҳон Банки ва бошқалар) томонидан иқтисодий фаолиятнинг ягона халқаро стандартлари ва қоидалари ишлаб чиқилди. Ушбу жараёнлар миллий бозорларнинг очилиши, миллий иқтисодиётнинг халқаро алоқаларга йўналтирилиши, капитал, товарлар, ишчи кучи ҳаракати шароитларининг эркинлашуви, молиявий бозорларни тартибга солиш, эркин валюта алмашув курсини белгилаш ва шу кабилардан келиб чиқади. Шундай қилиб, жаҳон иқтисодий ҳамжамияти бир-бирига боғлиқ яхлит иқтисодий тизим сифатида шаклланимоқда, ўз ўрнида турли давлатлар иқтисодиёти яхлит жаҳон хўжалик тизимининг ташкилий элементида айланмоқда. Ушбу элементларнинг иқтисодий ҳолати яхлит тизимнинг ривожланиш даражасига бевосита боғлиқдир.

Шу билан бир қаторда, глобаллашув жараёни ишчи кучи миграцияси сонининг ошиши, йирик трансмилий корхоналарда бандлик кўламининг ортиши, иш билан бандликнинг ноанъанавий эгилувчан шаклларида фойдаланиш миқёсининг кенгайишига олиб

келади. Ички ва ташқи бозорларда рақобатнинг кучайишидаги ноаниқликлар, харажатларни қисқартириш мажбурияти иш билан бандлик эгилувчанлигини оширишга имкон яратади.

Ахборот ва коммуникация технологияларининг меҳнат бозори ҳамда иш билан бандликка таъсирини баҳолаш мураккабдир. Иқтисодчи олим А.А.Шлихтер таъкидлаб ўтганидек: "Технологияларнинг олдинги ютуқларидан ҳеч бири ҳозиргидек, нафақат меҳнат унумдорлиги ва инновацион ривожланиш суръатларининг ошишига, балки инсонларнинг меҳнат қилиши, ҳаёт кечириши, таълим олиши, мулоқотда бўлиши ва жамиятни бошқаришга таъсири бу каби юқори бўлмаган."⁴

Ахборот технологиялари саноатда муҳим ўринга эга бўлиб, индивидуал буюртмаларга кўра оммавий ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш имконини берди. Ушбу масаланинг долзарблигини бозорлар ва улардаги талабнинг турличалигини белгилайди. Ахборот ва коммуникацион технологиялар эгилувчан ишлаб чиқаришни ташкил этишга шароит яратиб, индивидуал талабларга асосланган ҳолда кичик серияли, юқори сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқариш имконини берди. Шу билан бирга, ахборот ва коммуникацион технологиялар истеъмолчилар учун бир хил турдаги кўплаб маҳсулотлардан ўз хоҳишига мос бўлган маҳсулотни танлаш имкониятини яратди.

Шу ўринда, италиялик социолог олим А.Аккорнеронинг қуйидаги фикрини келтириш муҳим: "Рўй бераётган ўзгаришларнинг ўзига хос хусусияти оммавий ишлаб чиқаришдан воз кечилиши ҳамда меҳнатнинг эгилувчан шакллариининг ривожланишидадир."⁵ Ахборот ва коммуникация технологияларининг ривожланиши иш билан бандлик даражасининг ўсишига, объектив шароитлар, биринчи навбатда, иш вақти ва иш жойининг эгилувчанлигига имконият яратади.

Тезкор технологик ўзгаришлар корхоналарнинг ташкилий тузилмалари трансформациялашувиго олиб келди. Ривожланган мамлакатларнинг кўпчилигида йирик компаниялар ҳисобидан кичикларининг ташкил этилиши, ишлаб чиқаришни децентрализациялаш ишлаб чиқариш занжири узайиши ва кенгайиши учун шароит яратди. Корхоналарнинг чегаралари фақатгина корхона ҳудуди билан чегараланмасдан, ходимлар меҳнати корхона ҳудудидан ташқарида ҳам ташкил этилмоқда: ҳамкорлар билан иш юзасидан алоқалар, рекламани ташкил этиш ва талабни ўрганиш, кўргазма ва ярмаркаларда янги технологиялар ва маҳсулотлар билан танишиш, замонавий ахборотларга эга бўлиш.

Ўз навбатида, иқтисодий институт сифатида компанияларда ҳам салмоқли ўзгаришлар рўй бермоқда. Компаниялар қошида, асосан, йирик компанияларда лаборатория, венчур, мақсадли гуруҳлар каби кичик тузилмалар сони ошиб бормоқда. Қатъий чегараланган ташкилотлар ўрнига ўз олдига янгиликларга интилган, инновацион фояларни афзал кўрадиган мобил ва эгилувчан ишчи гуруҳлар пайдо бўлмоқда. Ўз ўрнида, ушбу гуруҳлар турли ҳудудлардан, ташкилотлардан, соҳалардан ва турли фаолият билан шуғулланадиган мутахассислардан ташкил топмоқда. Бу каби компаниялар тармоқ тарзида ташкил этилиш хусусиятига эга мобил марказлар ҳисобланади.

Кўшгина давлатларда иш билан бандликнинг эгилувчанлигини ошириш меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли қатламини меҳнат фаолиятига жалб этиш, корхона харажатларини камайтириш имконини бермоқда. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, тадқиқотимизда ривожланган мамлакатларда иш билан бандлик эгилувчанлигини таъминлаш механизмларини ўрганишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Хорижий мамлакатларнинг тажрибасига кўра иш билан бандлик эгилувчанлиги механизмлари қуйидагилар ҳисобланади: вақтинчалик иш билан бандлик, ижарали иш билан бандлик, тўлиқсиз иш билан бандлик эгилувчан иш вақти графиги, иш вақтидан ташқари меҳнат⁶. Булардан асосийлари аниқ муддатлари кўрсатилган қисқа муддатли шартнома асосидаги иш билан бандлик ва ижарали иш билан бандлик ҳисобланади.

Айрим ривожланган мамлакатларда эгилувчанликни таъминлашнинг асосий механизмларидан бири ишга ёллашнинг турли шакллариини ўз ичига олувчи вақтинчалик иш билан бандлик ҳисобланади. Статистик маълумотларга кўра, иш билан бандлар таркибида вақ-

тинчалик иш билан бандлар улуши Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш Ташкилоти (ИХРТ)га аъзо давлатларда 11 % атрофида, Европа Ҳамжамияти давлатларида 14 %, катта еттилик давлатларида бу кўрсаткич нисбатан паст даражада (1-жадвал).

1-жадвал

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотига аъзо давлатларда иш билан бандлар таркибида вақтинчалик иш билан бандлар улуши, % да

Йиллар	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Давлатлар										
ИХРТ давлатлари	8,3	10,6	9,9	9,9	10,5	10,8	12,0	11,8	11,1	11,1
Европа Ҳамжамияти	7,4	10,4	11,4	13,5	14,0	14,2	14,3	13,9	13,9	14,2
G7 давлатлари	7,0	7,3	7,8	8,2	8,5	9,2	9,2	9,2	8,2	8,0

Манба: OECD (2015), "Labour Force Statistics: Employment by activities and status", OECD Employment and Labour Market Statistics (database).

Иш билан бандликнинг ушбу тури ҳар бир мамлакатда ўзига хос ривожланиш даражасига эгалиги эътиборлидир. Масалан, ИХРТ давлатлари орасида вақтинчалик иш билан бандлик Испания, Мексика, Португалияда энг кўп тарқалган бўлиб, 20% дан ортиқ ҳодимлар вақтинчалик иш билан банд. Ушбу давлатлар ичида энг юқори кўрсаткич Испанияда бўлиб, умумий иш билан бандларнинг 30%дан ортиғи вақтинчалик иш билан банд ҳисобланади. Германия, Италия, Канада, Голландия, Финляндия ва Швеция давлатларида ҳам ушбу кўрсаткич 13-18%ни ташкил этса, энг қуйи кўрсаткич Австралия, АҚШ, Буюк Британияда - у 6%ни ташкил этади⁷.

1-жадвал маълумотларига кўра, 1985-2014 йиллар мобайнида Европа Ҳамжамияти давлатларида вақтинчалик иш билан бандлар улуши 2 баробар ошди. Уларда ушбу кўрсаткич турлича ўзгарган, масалан, Португалия, Италия, Франция, Голландия, Япония, асосан, Испанияда ушбу кўрсаткич ошган, ўз ўрнида Грецияда пасайиш тенденцияси юзага келган.

ИХРТ давлатлари тажрибаси таҳлили шундан далолат берадики, ишга қабул қилиш ва узоқ муддатли меҳнат шартномасига эга ходимларни ишдан бўшатишнинг қатъий тартиблари шароитида, доимий ходимларни ишдан бўшатиш харажатлари миқдори юқорилиги иш берувчилар томонидан вақтинчалик иш билан бандликдан фойдаланишга бўлган қизиқишни оширади. Ҳуқуқий меъёрларда белгиланган тартибда доимий иш ўринларининг қатъий назорати ҳамда вақтинчалик иш билан бандликка нисбатан эркинлаштирилган меъёрларнинг қўлланилиши Франция ва Испанияда вақтинчалик иш билан бандлар сонининг ошишига олиб келди. Ушбу йўналишда Испания давлатини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. 1984 йилда вақтинчалик меҳнат шартномаларидан фойдаланишнинг ҳуқуқий асоси яратилди. Бунинг натижасида вақтинчалик иш ўринларида фаолият олиб борувчилар сони 1980 йилда 10 %дан 1990 йилда 30%гача ошди. 1980-1990 йиллар мобайнида янгидан ишга қабул қилинганларнинг 95% га яқини вақтинчалик шартнома асосида қабул қилинган. Келтирилган даврда Австралия, АҚШ, Буюк Британия ва Ирландияда вақтинчалик иш билан бандликнинг юқори даражада бўлмаганлиги доимий ишчиларга нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқий меъёрлар эркин йўналишда олиб борилганлиги билан асосланади.

Кўпгина ИХРТ давлатларида аёллар эркаларга нисбатан кўп ҳолларда вақтинчалик иш билан банд. Масалан, 2014 йилда 16,9% аёл ва 12,8% эркак вақтинчалик меҳнат шартномасига эга бўлган. Европа Ҳамжамияти давлатларида бу кўрсаткич пастроқ - 15,2 % аёл ва 13,2% эркак. Ушбу кўрсаткичлар ўртасидаги катта фарқ - 14 % - Бельгия, Финляндия ва Япония давлатларида кўзга ташланади⁸.

Вақтинчалик иш билан бандликка эга бўлиш ёшга қараб кескин фарқ қилади. ИХРТ давлатларида 15-24 ёшлиларнинг 30%дан ортиғи вақтинчалик иш билан банд, Европа Ҳамжамияти давлатларида ушбу кўрсаткич 40%дан ортиқ. Бу кўрсаткич юқори ёш гуруҳла-

рига нисбатан 4-5 марта кўп. Мисол сифатида Испанияни кўрсатиш мумкин, юқорида келтирилган ёш гуруҳи ўртасида вақтинчалик иш билан бандлик 60%дан ортиқни ташкил этади, Германия ва Швецияда 55-57% атрофида. Вақтинчалик ходимларнинг асосий қисми хизмат кўрсатиш соҳасида, биринчи навбатда, шахсий ва ижтимоий хизматларда иш билан банд. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида вақтинчалик ишлаётган ходимларнинг салмоқли қисми қишлоқ хўжалиги ва қурилиш соҳасида банд. Вақтинчалик иш билан банд ходимларнинг энг кам қисми кон-металлургия саноати ва қайта ишлаш саноатида фаолият юритади. Таъкидлаш лозимки, асосий соҳалар бўйича бандлик тақсимооти, вақтинчалик иш билан бандларнинг тақсимотидаги фарқ тўлиқсиз иш билан бандларга нисбатан камроқ (2-жадвал).

2-жадвал

**Вақтинчалик ва тўлиқсиз иш билан бандликнинг соҳалар бўйича улуши,
(%да умумий иш билан бандларга нисбатан, 2014 й.)**

Соҳалар	Вақтинчалик иш билан бандлик	Тўлиқсиз иш билан бандлик
Моддий ишлаб чиқариш, жами	10,2	9,1
Хом ашё саноати	7,6	4,1
Ишлов берувчи саноат	8,1	6,9
Қурилиш	18,9	6,3
Қишлоқ хўжалик	23,9	18,2
Хизмат кўрсатиш, жами	12,9	20,1
Тақсимот хизматлари	10,2	15,8
Шахсий хизматлар	20,5	29,0
Ижтимоий хизматлар	13,5	23,6

Манба: OECD (2015), "Labour Force Statistics: Employment by activities and status", OECD Employment and Labour Market Statistics (database).

Ривожланган мамлакатларда меҳнатни ташкил этиш тажрибалари таҳлили натижаларига кўра, сўнгги йилларда кўплаб корхоналарда ходимлар сони эгилувчанлиги механизмларидан бири бўлган ижаравий меҳнат туридан фойдаланилмоқда. Бунга асос сифатида 1980-1990 йилларда ушбу меҳнат турининг қонуний шакллантирилгани сабаб бўлган. Халқаро Меҳнат Ташкилотининг 1997 йилдаги 85-сессиясида хусусий кадрлар агентликларига доир 181-сонли ва 188-сонли Конвенциялар қабул қилинди. Бунинг натижасида ИХРТ давлатларида 1996-2010 йиллар мобайнида ижаравий меҳнатга асосланган кадрлар агентликлари сони 2,4 баробарга ошди, уларнинг жами маблағлари айланмаси 230 млрд. евродан ошган.

Ижаравий меҳнат туридан фойдаланишда энг юқори кўрсаткич АҚШга тегишли. 1970-1990 йиллар мобайнида умумий иш билан бандлик фақатгина 2%га ошган, шу билан бирга, ишчи кучининг ушбу сегменти сони йилига 11% атрофида ошган. 2007 йилда АҚШда 6 мингга яқин кадрлар агентлиги фаолият юритган ҳамда ижаравий ходимлар сони умумий иш билан банд аҳоли сонига 2%ни ташкил этган⁹.

Европа давлатларида ҳам ижаравий меҳнат улуши ортиши кузатишга (3-жадвал).

1992-2000 йиллар мобайнида Дания, Испания, Италия, Швецияда ижаравий меҳнаткашлар сони 5 маротаба, Австрияда 4 маротаба ошди¹⁰. Ходимлар лизинги халқаро агентликлар ассоциацияси (ХЛХАА) маълумотларига кўра, 2007 йил мобайнида бандликнинг ушбу тури Буюк Британияда энг кўп тарқалган бўлиб, лизинг асосида агентлик орқали - 4,8% ходим ишга жойлаштирилган. Ушбу кўрсаткич Голландияда - 2,8%, Францияда - 2,5% ва Бельгияда - 2,2%ни ташкил этган. Мазкур ассоциацияга аъзо мамлакатларда 1996-2007 йиллар мобайнида ижаравий ходимлар сони 2,4 марта ошиб, 9,5 млн. кишига етган. Соҳаларга кўра ижаравий меҳнатдан фойдаланиш бўйича Европа давлатларини 3 гуруҳга ажратиш мумкин: биринчи гуруҳ (Австрия, Голландия, Франция) ижаравий ходимлари,

ИХРТ мамлакатларида ижаравий меҳнат улуши, ижаравий ходимларнинг умумий иш билан бандлар сонидagi улуши

№	Йиллар Давлатлар	1996	2000	2005	2007
1.	Европа	1,0	1,5	1,7	2,0
2.	АҚШ	1,7	1,8	1,9	2,0
3.	Япония	0,4	0,8	1,6	2,1

Манба: The agency work industry around the world: Main statistics. - CIETT, 2009. - P. 14.

асосан, саноат ва қурилишда банд, иккинчи гуруҳ (Буюк Британия, Испания, Швеция) хизмат кўрсатиш соҳасида, учинчи гуруҳда (Бельгия, Дания, Финляндия) саноат ва хизмат кўрсатиш соҳаларида тенг равишда.

Европа давлатларининг кўпчилигида ижаравий меҳнат асосида фаолият юритаётган ходимларнинг катта қисми ёшлардан иборат. Бельгия, Голландия, Испанияда уларнинг ярмини 25 ёшгача бўлганлар, Буюк Британияда учдан икки қисмини 30 ёшгача бўлганлар ташкил этади.

Ижаравий ходимларнинг гендер тақсимооти давлатлар бўйича фарқланади. Австрия, АҚШ, Германия, Францияда 70%дан ортиқ ижаравий ходимлар эркалар, Швеция, Финляндия, Норвегияда эса бундай ходимларнинг 65-80%ини аёллар ташкил этади¹¹.

Ижаравий меҳнатдан фойдаланиш ходимлар сони эгилувчанлигини таъминлашнинг тезкор механизмларидан бири ҳисобланади. Бунга исбот сифатида ижаравий ходимларнинг меҳнат шартномаси давомийлигини кўришимиз мумкин. Масалан, Францияда меҳнат шартномасининг энг қисқа муддати 2 ҳафтани, Испания ва Италияда ҳар икки ходимдан бири буюртмачи фирмада бир ойдан ортиқ фаолият юритмайди. Айрим давлатларда ижаравий ходимлар узоқ муддат фаолият юритишлари мумкин, масалан, Голландияда шартноманинг ўртача давомийлиги 5 ойни ташкил этган, Буюк Британияда эса 6-12 ойни ташкил этган.

Тадқиқотлар натижасига кўра, ушбу йўналишдаги агентликлар хизматидан, одатда, йирик фирмалар фойдаланади. Масалан, немис олимлари ўтказган тадқиқотларга кўра, 1%и - 50 кишигача ходимга эга бўлган кичик фирмалар, 16,5%и - 50-499 кишигача ходимга эга бўлган ўрта фирмалар ва 37,5%и - 500дан ортиқ ходимга эга бўлган йирик фирмалар ижаравий меҳнатдан фойдаланади¹².

Ривожланган мамлакатларда иш вақти эгилувчанлигининг қуйидаги механизмларидан фойдаланилади: тўлиқсиз иш билан бандлик, эгилувчан иш вақти графиги, иш вақтидан ташқари меҳнат. 1990-2000 йилларда тўлиқсиз иш билан бандлик кўпгина ривожланган мамлакатларда кенг тарқалди (4-жадвал).

2014 йилги маълумотларга кўра, ИХРТ давлатлари бўйича тўлиқсиз иш билан бандлик 16,7%ни ташкил этган, Европа давлатлари бўйича эса бу кўрсаткич нисбатан юқори ва 18%ни ташкил этган. Тўлиқсиз иш билан бандлик умумий иш билан бандликдан 16% юқори бўлган давлатлар - Австралия, Буюк Британия, Германия, Ирландия, Голландия, Янги Зеландия, Норвегия ҳамда Швейцария ҳисобланади. Ушбу мамлакатлар ўртасида энг юқори кўрсаткич Голландияга тегишли бўлиб, 36,1%ни ташкил этади. Энг паст кўрсаткич Греция ва Туркияда - 8% ни, Испания, Португалияда - 9-11%ни ташкил этган. Мамлакатлар бўйича фарқланиш, асосан, қуйидаги уч омилга боғлиқ: иқтисодий ривожланиш даражаси (тўлиқсиз иш билан бандлик юқори ривожланган давлатларга хос), амалдаги қонунчилик (тўлиқсиз иш билан бандлик кўрсаткичи юқори бўлган мамлакатларда, ушбу йўналишда қонун доирасида эркинлик мавжуд), аёлларнинг иқтисодий фаоллиги даражаси (тўлиқсиз иш билан бандликнинг юқори даражаси аёлларнинг иш билан бандлиги юқори бўлган мамлакатларга хос).

Тўлиқсиз иш билан бандлик динамикасининг ўзгариши, асосан, 1970-1990 йилларга тўғри келган, ушбу давр мобайнида умумий иш билан бандларда тўлиқсиз иш билан бандлик даражаси 1,5-2 марта ошган. 1990 йилларда ривожланган мамлакатларда умумий

Ривожланган мамлакатларда тўлиқсиз иш билан бандлик нисбати, %да

Йиллар Давлатлар	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
ИХРТ мамлакатлари	13,7	13,9	15,2	16,6	16,5	16,9	16,8	16,7
Европа Ҳамжамияти	14	15	16,4	17,2	17,4	17,8	18,1	18
G7 мамлакатлари	14,8	15,2	16,2	17,4	17,1	17,6	17,4	17,5

Манба: OECD (2015), "Labour Force Statistics: Employment by activities and status", OECD Employment and Labour Market Statistics (database).

иш билан бандлик кўрсаткичи ўсишида тўлиқсиз иш билан бандликнинг улуши 50-52%ни ташкил этди, масалан, АҚШ, Греция, Буюк Британия ва Испанияда 20-35%, Австралия, Япония, Германия ва Ирландияда -70-80%¹³.

Иқтисодиёт тузилишининг ўзгариши, биринчи навбатда, хизмат кўрсатиш соҳаси улушининг ортиши вақтинчалик ходимларга бўлган талабнинг ортишига сабаб бўлди. Европалик иқтисодчи олимларнинг фикрича, хизмат кўрсатиш соҳаси иқтисодиётдаги улушининг 10%га ошиши тўлиқсиз иш билан бандликни 2-3%га оширади¹⁴.

Тўлиқсиз иш билан бандликнинг кенг тарқалишига сабаб турли хил маҳсулот ва хизматларга бўлган талабнинг бир меъёрга эмаслигидир. Бундай шароитда ходимларни вақтинчалик ишларга жалб этиш ишлаб чиқариш жараёнини бозор талабларига самарали мослаштириш имконини беради. Масалан, кўпгина Европа мамлакатларида савдо ташкилотлари иш вақтини ташкил этишга доир қонунчиликнинг енгиллаштирилиши натижасида улар томонидан харидорлар энг кўп келадиган соатларда қўшимча ишчиларни ёллаш имконини берди.

Тадқиқотларимиз натижасига кўра, ривожланган мамлакатларда иш вақтининг эгилувчан графигидан, асосан, ўрта ва йирик корхоналарда фойдаланилади. Иш вақти эгилувчанлигининг иш вақти бошланиши ва якунланиши соатларининг ўзгартирилиши каби оддий механизмлари ишчи ходимлар сонидан қатъи назар, барча турдаги корхоналарда фойдаланилади. Иш вақти эгилувчанлигининг умумий иш вақтини жамлаш ва ортиқча иш вақтини компенсациялашни назарда тутувчи мураккаб механизмлари йирик корхоналарда (ходимлар сони 500 кишидан ортиқ) қўлланилади. Иш вақтини ташкил этишнинг оддий механизмларини ходим ҳамда раҳбар ўртасида келишув орқали амалга ошириш мумкин. Мураккаб механизмлардан фойдаланиш учун амалдаги иш вақтини рўйхатга олиб боровчи махсус тизим ҳамда ходимлар ўрнини босувчи персонал захирасига эга бўлиш талаб этилади. Шу сабабли мураккаб механизмлардан фойдаланиш имконияти йирик корхоналарда мавжуд бўлади.

Корхона бошқаруви томонидан эгилувчан графиклардан фойдаланишнинг асосий сабаблари сифатида қуйидагилар белгиланган:

- ходимларнинг иш вақтидаги, шахсий ва оилавий масалаларининг самарали уйғунлашуви (68%);

- иш вақтининг иш ҳажми ўзгаришига мослашувининг таъминланиши (47%);

- ходимлар учун транспорт муаммосининг бартараф этилиши (22%);

- ишдан ташқари меҳнат ҳажмининг қисқариши (14 %)¹⁵.

Иш вақти эгилувчанлигининг яна бир механизми иш вақтидан ташқари меҳнат қилиш ҳисобланади. Иш вақтидан ташқари меҳнат қилиш иш вақти эгилувчанлигининг тезкор механизмларидан бири ҳисобланиб, фирманинг бозордаги қисқа даврдаги тебранишларга мослашиш имконини беради. Иш вақтини таҳлил қилиш бўйича ўтказилган сўровномага кўра 80% корхонада иш вақтидан ташқари меҳнатдан фойдаланилган¹⁶. Шуниси эътиборлики, иш вақтидан ташқари меҳнат барча соҳаларда тенг равишда қўлланилган. Сўровномада иштирок этган корхона раҳбарларининг учдан бир қисми иш вақтидан ташқари меҳнат мунтазам равишда қўлланишини, қолган корхоналарда фақатгина зарур ҳолларда фойдаланилишини таъкидланган. Сўровномада иштирок этган корхоналарнинг учдан бир

қисмида 20%гача ходимнинг иш вақтидан ташқари меҳнатида фойдаланилган. Корхона-ларнинг 20%ида барча ходимлар ҳамда 80%ида менежерлар иш вақтидан ташқари меҳнат қилишини таъкидлашган¹⁷.

Кўпгина Европа давлатларида иш вақтидан ташқари меҳнат ҳажми умумий бандларга нисбатан ҳафтасига 1,5-2 соатни ташкил этади. Бу каби мамлакатларга Бельгия, Италия, Норвегия, Швеция, Буюк Британияни мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин. Голландия ва Португалияда иш вақтидан ташқари меҳнат энг кам фойдаланилган - ҳафтасига 0,4 соат, энг юқори кўрсаткич Испанияда ҳафтасига 5 соат¹⁸.

Юқорида келтирилган маълумотлар иш вақтидан ортиқ меҳнат қилганларнинг расмий қонунчилик маълумотлари бўлиб, норасмий фаолият юритаётганлар бундан ҳам ортиқ бўлиши мумкин. Бунинг тасдиғи сифатида европалик экспертларнинг тадқиқотлари натижаларини келтиришимиз мумкин. Унга кўра, иш билан банд бўлганларнинг 14,2%и ҳафтасига 45 ва ундан ортиқ соат меҳнат фаолиятини олиб боради. Буюк Британия, Ирландия, Испания ва Португалияда умумий иш билан бандлар 19-20%ни, Швеция, Голландия, Германия, Дания ва Бельгияда 10%ни ташкил этган. Иш вақтининг узайиши ва меъёран ортиқча-лиги аёллар ва эркекларда ҳамда ходимларнинг мансаб даражаси бўйича фарқ қилади. Эркеклардан 20%га яқини, аёллардан эса атиги 6,8%га яқини ҳафтасига 45 ва ундан ортиқ соат фаолият юритишади. Раҳбар ходимларнинг 40%дан ортиғи ҳафтасига 45 соатдан кўп иш соатига эга. Таълим, малака ва иш кунининг давомийлиги ўртасида бевосита боғлиқлик мавжуд. Иқтисодиёт соҳалари бўйича таҳлил қиладиган бўлсак, ортиқча вақт меҳнат фаолиятини олиб боровчи соҳалар қуйидагича: транспорт - 25,3%, қишлоқ хўжалиги ва хом ашё етиштириш - 22,5%, меҳмонхона йўналиши - 21,6%, қурилиш - 21,0 %¹⁹.

Ривожланган мамлакатларда иш билан бандлик эгилувчанлиги юзасидан олиб борилган тадқиқотларимиз натижасига кўра, қуйидаги хулосаларни келтиришимиз мумкин:

- **биринчидан**, ривожланган давлатларда иш билан бандлик эгилувчанлигини таъминлаш механизмлари ва эгилувчан иш билан бандлик даражаси ўртасида кескин фарқ мавжуд. Юқори эгилувчанлик даражасига эга давлатлар: Голландия, Буюк Британия, Финляндия ва Швеция ҳисобланади. Жанубий Европа мамлакатлари - Италия, Португалия, Греция эгилувчанликнинг паст даражасига эга. Ушбу давлатларда иш билан бандликнинг эгилувчанлиги, асосан, иш берувчиларнинг манфаатларини кўзлайдиган механизмлар асосида таъминланади. Бельгия, Австрия, Германия ва Францияда эгилувчанлик даражаси ўртача ҳисобланади;

- **иккинчидан**, эгилувчанликнинг юқори даражаси икки томон - иш берувчилар ва ходимлар манфаатини кўзда тутадиган механизмлар асосида таъминланади;

- **учинчидан**, иш билан бандлик эгилувчанлигининг юқори даражасига эга бўлган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, амалиётда меҳнат бозори субъектларининг иш берувчилар ва ходимларнинг манфаатларини кўзда тутувчи механизмларидан фойдаланиш мумкин. Иш билан бандлик эгилувчанлиги ва ижтимоий ҳимояланганлик бир-бирини инкор этмайди. Замонавий шароитда меҳнат бозорини тартибга солишда ушбу масала муҳим ҳисобланади.

Хорижий мамлакатларда иш билан бандлик эгилувчанлигини таъминлаш бўйича амалга оширилган ишларни таҳлил қилган ҳолда, меҳнат бозорини келажақда кутилиши мумкин бўлган муаммоларга жавоб бера олишини таъминлаш учун қуйидагиларни таклиф қиламиз:

- иш ҳақи ва меҳнат сарфлари эгилувчанлигини таъминлаш ҳамда иш ҳақини белгилашда ходимларнинг қобилияти ва шароитларини эътиборга олиш;

- иш вақти эгилувчанлигини (қисқа ва узоқ муддатли) ошириш ва зарур қонуний асосларга замин яратиш, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 119-моддасига биноан: "Тўлиқсиз иш вақтини белгилашда, иш берувчи Меҳнат кодексининг 229-моддасида, шунингдек, меҳнат тўғрисидаги қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда назарда тутилган ҳолларда ходимнинг илтимосига кўра тўлиқсиз иш вақтини белгилаб қўйиши шарт", деб белгиланган. Бизнингча, бутунги кунда айрим соҳаларда меҳнат қилиш шарт-шароитлари ҳамда табиати ўзгаришини эътиборга олиб, нафақат, Меҳнат кодекси 229-моддасида белгиланганидек, "Аёлларга ва оилавий вазифаларни бажариш билан машғул

шахсларга" тўлиқсиз иш вақти белгилаш, балки бошқа ҳолларда меҳнат фаолияти хусусиятини эътиборга олган ҳолда иш берувчи ва ходим ўртасидаги келишувга асосан, тўлиқсиз иш вақтини белгилаш имкониятини бериш;

- ахборот технологиялари ва инновацион тараққиёт туфайли уй меҳнати, хусусан, масофавий иш билан бандликни ривожлантириш истиқболли вазифа эканлигини эътиборга олиб, меҳнат фаолиятини уйда бажарадиган ходимларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, меҳнат шароитларини таъминлаш ва ушбу йўналишдаги ҳуқуқий асосни шакллантириш ва такомиллаштириш;

- иш билан бандликнинг эгилувчан шакллари ривожланиши замонавий иқтисодийётнинг талаби эканлигини эътиборга олиб, кадрлар тайёрлаш тизими ва таълим муассасаларида ислохотларни иқтисодиёт талабларидан келиб чиққан ҳолда ёшларда мустақил таълим олиш, ўз устида ишлаш ҳамда янги касбларни ўрганиш қобилиятини ривожлантириш;

- иш билан бандликнинг замонавий шакллари республика миқёсида баҳолаб бориш ва тегишли хулосалар чиқариш учун уй меҳнатида бандлар, масофавий иш билан бандлар, мустақил иш билан бандларнинг сонини ошириб бориш мақсадга мувофиқ.

Манба ва адабиётлар

1. Абдурахманов К., Одегов Ю.Г. Рынок труда. - Т.: ТФ РЭА, 2009. - С.8
2. Аккорнеро А. Гибкие трудовые отношения: что лежит в их основе? // Мировая экономика и международные отношения. - 1991. - №5. - С. 49.
3. Muffels R. J. A. (ed.). Flexibility and employment security in Europe. - Edward Elgar Publishing, 2014. 393 p.
4. Шлихтер А.А. Влияние информационных технологий на занятость и эффективность труда: развитые страны // Труд за рубежом. 2005. 2. - С.4.
5. Аккорнеро А. Гибкие трудовые отношения: что лежит в их основе? // Мировая экономика и международные отношения. - 1991. - №5. - С. 49.
6. Шлихтер А.А. Влияние информационных технологий на занятость и эффективность труда: развитые страны // Труд за рубежом. 2005. 2. - С.4.
7. http://www.oecd-ilibrary.org/employment/data/oecd-employment-and-labour-market-statistics_ifs-data-en.
8. https://www.oecd.org/els/soc/LMF_1_6_Gender_differences_in_employment_outcomes.pdf
9. Storrie D. Temporary Agency Work in the European Union. - Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2002. - P.28.
10. Вишневская Н. Т. Рынок рабочей силы в ретроспективе XX столетия // Мировая экономика и международные отношения. - 2001. - №9. - С.57.
11. Storrie D. Temporary Agency Work in the European Union. - Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2002. - P.28.
12. The agency work industry around the world: Main statistics. - CIETT, 2007.
13. Temporary agency work in an enlarged European Union. - Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. - P.9.
14. Buddelmeyer H., Mourre G., Ward M. Recent Developments in Part-Time Work in EU-15 Countries: Trends and Policy//IZA Discussion Paper.-2004.-№1415. -P.16.
15. Riedmann A., Bielenski H., Szczurowska T., Wagner A. Working time and work-life balance in European companies: Establishment Survey on Working Time 2004-2005. - Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. - P.8.
16. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, TNS Infratest Sozialforschung (Munich). (2007). Establishment Survey on Working Time and Work-Life Balance, 2004-2005. [data collection]. UK Data Service. SN: 5655, <http://dx.doi.org/10.5255/UKDA-SN-5655-1>
17. Riedmann A., Bielenski H., Szczurowska T., Wagner A. Working time and work-life balance in European companies: Establishment Survey on Working Time 2004-2005. - Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. - P. 13.
18. Carley M. Working time developments - 2006: European industrial relations observatory on-line, 2007. - P.32.

МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИДАН ОҚИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ ВА АҲОЛИ БАНДЛИГИНИ ОШИРИШ (Тошкент вилояти мисолида)

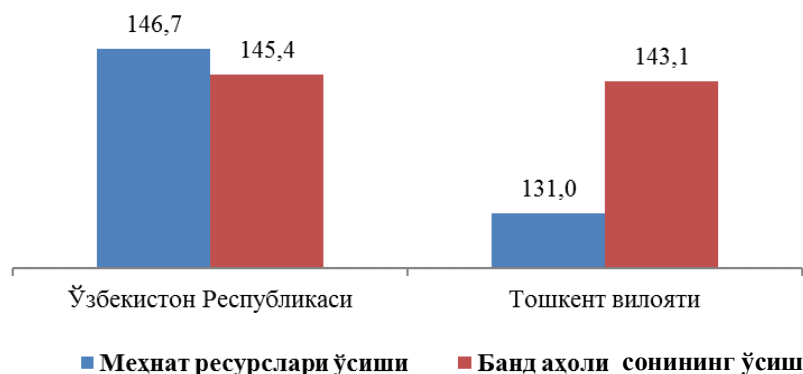
Иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг барча босқичларида меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш, аҳоли бандлиги даражасини, турмуш сифати ва фаровонлигини ошириш давлат ижтимоий сиёсатининг ажралмас қисми бўлиб келмоқда. Дунёнинг кўплаб етакчи мамлакатларида давлат қарзи ва миллий бюджетлар тақчиллиги муаммоси деярли ҳал этилмасдан қолмоқда, реал иқтисодиётда ишлаб чиқариш пасайиб бормоқда, жаҳон бозорида харид талабининг камайиши давом этмоқда, ишсизлик даражаси юқориликча қолмоқда, ижтимоий кескинлик кучаймоқда¹. Дарҳақиқат, бугунги кунда жаҳоннинг кўпгина давлатларида ишсизлик даражаси ошиб бораётган бир вақтда, мамлакатимизда иш ўринлари яратиш ва аҳоли бандлигини таъминлаш минтақа дастурларининг амалга оширилиши натижасида иш билан бандлар сони кўпайиб, халқнинг турмуш даражаси юксалиб бормоқда.

Буни биргина Тошкент вилояти мисолида кўрадиган бўлсак, бу ерда меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш, туман ва шаҳарларни, тармоқ ва соҳаларни комплекс ривожлантириш орқали аҳоли бандлигини таъминлаш борасида улкан ишлар амалга оширилиб, сезиларли натижаларга эришилмоқда. Вилоятнинг мамлакат иқтисодиётида тутган ўрни ва салоҳияти ҳамда уни келгусида барқарор ривожлантириш тўғрисида мамлакатимиз Президенти Ш.М. Мирзиёев: "Тошкент вилояти - катта иқтисодий салоҳиятга, улкан имкониятларга эга ҳудуд. Замонавий саноат тармоқларини ривожлантириш, халқаро бозорда рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган янги корхоналар барпо этиш ва мавжуд қувватларни модернизация қилиш бугунги куннинг долзарб масаласидир. Экспорт қилувчи корхоналарни қўллаб-қувватлаш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини экспорт фаолиятига жалб этишни муттасил ошириб бориш зарур",² деб таъкидлади. Ушбу йўналишдаги ишларни самарали рўёбга чиқариш учун вилоятда етарлича меҳнат салоҳияти мавжуд, ўз навбатида, бу ҳудуд аҳолиси бандлигининг ошишига, халқ турмуш фаровонлигини янада яхшилашга хизмат қилади.

Тошкент вилояти меҳнат ресурслари сони бўйича республикада 5-ўринни эгаллагани ҳолда, 2015 йилда уларнинг сони 1,6 млн. кишидан ортиқни ташкил қилган. 2000-2015 йилларда вилоятда меҳнат ресурслари сони 1,3 мартадан ошган. Бу эса вилоят меҳнат бозоридаги ишчи кучи таклифининг ошишида ҳамда янги ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг ривожланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда. Ҳудудлар бўйича энг кўп меҳнат ресурслари Зангиота, Янгийўл, Ўртачирчиқ туманлари, Ангрен ва Чирчиқ шаҳарларига тўғри келиб, ушбу ҳудудларда жами меҳнат ресурсларининг 40 фоиздан ортиғи жамланган.

Меҳнат бозорига кириб келаётган аҳолини, шу жумладан, коллеж битирувчиларини иш билан таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар ҳамда янги иш ўринлари яратиш натижасида 2015 йил охирига келиб вилоятда банд аҳоли сони 1,3 млн. кишини ташкил қилди ёки 2000 йилга нисбатан бу кўрсаткич 1,4 мартага ошди. Тошкент вилоятида, республиканинг кўплаб вилоятларидан фарқли равишда, иқтисодиётда банд аҳоли сонининг ўсиши меҳнат ресурсларининг ўсишидан юқори бўлмоқда (1-расм).

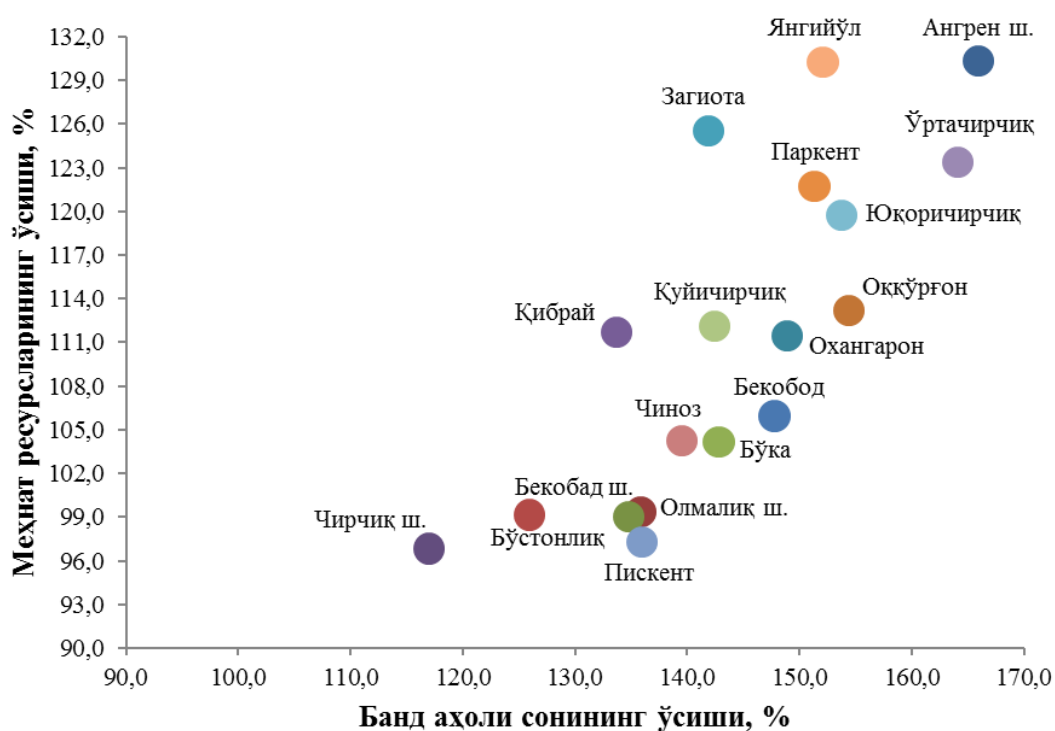
Вилоят шаҳар ва туманларида иқтисодиётда банд аҳоли сонининг ўсиш суръати меҳ-



1-расм. 2000-2015 йилларда меҳнат ресурслари ва иқтисодиётда банд аҳоли сонининг ўсиш суръати, 2000 й.=100%

Манба: Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

нат ресурсларининг ўсиш суръатидан юқори бўлиб, фақат Зангиота, Янгийўл, Қибрай туманлари ҳамда Чирчиқ шаҳрида банд аҳоли сони ва меҳнат ресурсларининг ўсишидаги фарқ бошқа туман ва шаҳарлардагидан пастроқ (2-расм).



Манба: Вилоят Меҳнат бошқармаси маълумотлари асосида ҳисобланди.

2-расм. Тошкент вилояти туманларида банд аҳоли сони ва меҳнат ресурсларининг ўсиш суръати, 2000 й.=100%

Вилоятда банд аҳоли сонининг ўсиши, асосан, янги иш ўринлари яратиш билан боғлиқ бўлиб, 2005-2015 йилларда жами 762 мингдан ортиқ янги иш ўринлари ташкил этилган. Биргина 2015 йилда вилоят бўйича 87,6 мингга яқин иш ўринлари яратилган бўлиб, бунда Зангиота, Янгийўл, Қибрай туманлари ва Ангрен шаҳрининг улуши катта бўлди. Таҳлил қилинаётган даврда ушбу кўрсаткичнинг ўсиши вилоят бўйича 2,3 мартадан ортиқни ташкил қилиб, Паркент (4,0 марта), Қибрай (3,1 марта), Бўстонлиқ (2,9 марта) туманлари ва Ангрен шаҳрида (2,9 марта) вилоят кўрсаткичидан юқори бўлган.

Яратилаётган иш ўринларининг асосий қисми кичик корхоналар ва микрофирмаларни ташкил этиш (40,9%), уй меҳнати (18,5%) ҳамда фермер ва деҳқон хўжалиklarини ривожлантириш (13,1%) ҳисобига ташкил этилмоқда. Янги иш ўринларининг асосий қисми (50 %дан ортиғи) кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида яратилаётгани таҳлил қилинаётган йилларда бандликнинг ўсиш суръатлари ошишига хизмат қилмоқда. Бундан ташқари, Ангрен махсус индустриал зонасида яратилаётган қулай шароитлар мазкур ҳудудда янги ишлаб чиқаришларни ташкил этиш ва хорижий инвестицияларни фаол жалб қилишда муҳим аҳамият касб этмоқда. Ушбу зонада амалга оширилаётган инвестицион лойиҳалар натижасида муқим янги иш ўринлари яратилиб, бугунги кунда вилоятда аҳоли турмуш фаровонлигини яхшилашда асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилмоқда.

Вилоятнинг алоҳида ҳудудларида (Ангрен ва Чирчиқ шаҳарлари, Қибрай, Зангиота ва Янгийўл туманлари) кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши учун яратилган имкониятлар бандликнинг юқори суръатлар билан ошишига сабаб бўлмоқда (1-жадвал).

1-жадвал

Тошкент вилояти туман ва шаҳарларида аҳоли бандлиги ошишининг асосий омиллари

	Саноат салоҳияти- нинг юқорилиги	Йирик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш	Хизматлар соҳасини ривожлан- тириш	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш
Ангрен ш.				
Олмалиқ ш.				
Бекобод ш.				
Чирчиқ ш.				
Оҳангарон				
Оққўрғон				
Бекобод				
Бўстонлиқ				
Бўка				
Қибрай				
Зангиота				
Паркент				
Пискент				
Чиноз				
Куйичирчиқ				
Ўртачирчиқ				
Юқоричирчиқ				
Янгийўл				

Манба: Таҳлилий маълумотлар асосида муаллиф томонидан тузилган.

Омилларнинг таъсир кўрсатиш даражаси:

Изоҳ: - юқори даражали - ўртача даражали - паст даражали

Вилоятнинг саноат салоҳиятини кучайтириш, қишлоқ туманларини саноатлаштириш билан боғлиқ лойиҳаларни амалга ошириш ҳам бандлик кўрсаткичининг юқори суръатлар билан ўсишига олиб келган. Ангрен, Олмалиқ, Бекобод ва Чирчиқ шаҳарлари ҳамда Оҳангарон, Қибрай, Зангиота ва Янгийўл туманлари саноат салоҳияти юқори бўлиб, ушбу ҳудудларда бандликнинг ошишида бу муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

Тошкент вилоятидаги корхона ва ташкилотларнинг олий маълумотли мутахассисларга бўлган эҳтиёжи ҳам ошиб бормоқда³. Масалан, охириги 15 йилда бу кўрсаткич 5,2 мартага ошган. Таҳдиллар Бекобод ва Чирчиқ шаҳарлари ҳамда Ўртачирчиқ туманида олий маълумотли мутахассисларга бўлган эҳтиёж тез суръатлар билан ўсиб бораётганини кўрсатмоқда.

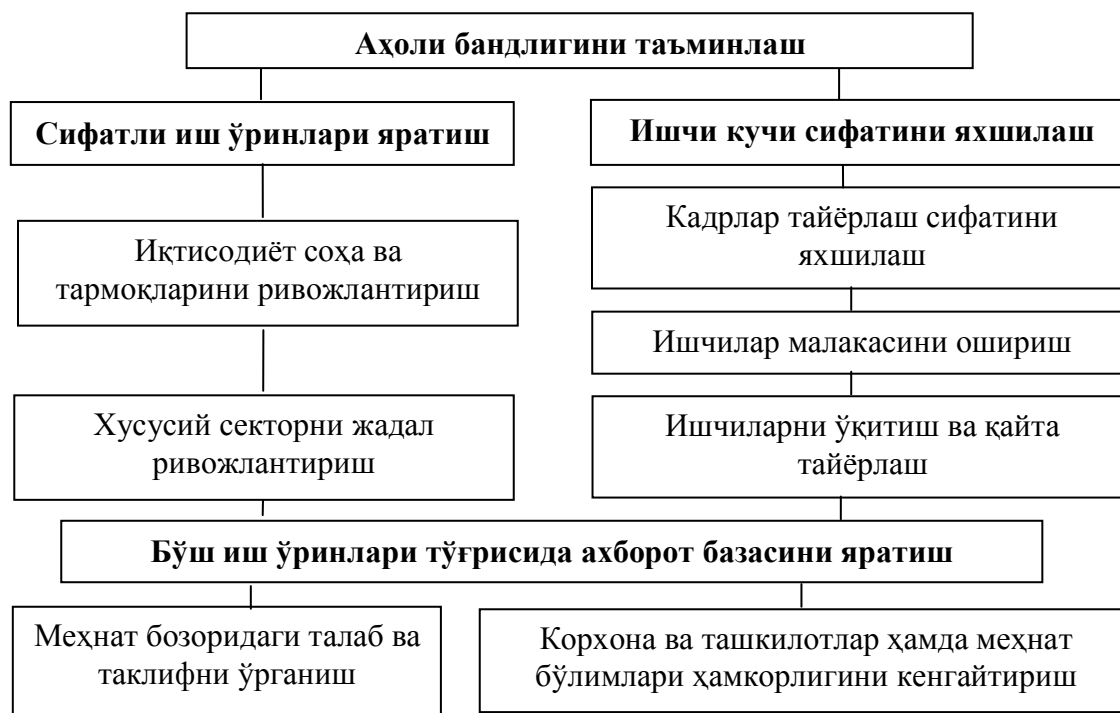
Олий маълумотли мутахассисларга бўлгани каби ўрта махсус маълумотга эга мутахассисларга ҳам эҳтиёж ошиб бормоқда. Таҳдил қилинаётган даврда ўрта махсус маълумотга эга мутахассисларга бўлган эҳтиёж 4 баробарга яқин ошган. Бунда Ўртачирчиқ тумани ва Бекобод шаҳри салмоқли ҳиссага эга. Ўрта махсус маълумотга эга мутахассисларга бўлган эҳтиёжнинг ошиши ушбу минтақада жойлашган касб-ҳунар коллежларида тайёрланаётган ёш кадрларни иш билан таъминлашга катта кўмак бермоқда.

Вилоятда тез суръатлар билан ортиб бораётган мутахассисликларга бўлган эҳтиёж келажақда иқтисодий ўсиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Бунда, албатта, меҳнат бозорида малакали ишчи кучи таклифини шакллантириш ҳамда малакали кадрлар тайёрлаш бўйича тизимли ишларни давом эттириш ва янги босқичга кўтариш талаб этилади.

Яқин ва узоқ муддатли истиқболда вилоят иқтисодиётининг тармоқ ҳамда соҳаларини жадал ривожлантириш ва иқтисодиётда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш орқали сифатли иш ўринларини яратиш⁴ ва ишчи кучи сифатини яхшилаш, пировардида эса аҳоли турмуш фаровонлигини ошириш устувор вазифа ҳисобланади (1-чизма).

Тошкент вилоятида сифатли иш ўринлари яратишда вилоят иқтисодиётининг соҳа ва тармоқларини янада ривожлантириш асос бўлиб хизмат қилади. Жаҳон тажрибасидан маълумки, сифатли иш ўринларининг аксарият қисми саноатда яратилади. Узоқ муддатли истиқболда саноатнинг металлургия, машинасозлик, қурилиш материаллари саноати, енгил саноат, озиқ-овқат саноати, фармацевтика саноати тармоқларида истиқболли лойиҳа ва чора-тадбирларни амалга ошириш минтақада барқарор янги иш ўринларини ташкил этишга замин яратиб, келажақда бандлик даражасининг барқарор ошишини таъминлайди.

Бугунги кунда хусусий сектор, шу жумладан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик аҳоли бандлигини таъминлашнинг асосий омилига айланди. Ривожланаётган давлатлар



1-чизма. Аҳоли бандлигини оширишнинг устувор йўналишлари

иқтисодиётида кичик бизнес муҳим ўрин тутиши жаҳон тажрибасидан ҳам маълум. Шу билан бир қаторда, бу соҳа аҳолини иш билан таъминлашда, даромадлар манбаини шакллантириш ва пировард натижада, аҳоли турмуш даражасини юксалтиришда ҳам алоҳида ўрин тутади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 28 апрелдаги "Иқтисодиётда хусусий мулкнинг улуши ва аҳамиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори ҳамда 2015 йил 15 майдаги "Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони нафақат Тошкент вилоятида, балки бутун республикамізда хусусий мулкчилик ва кичик бизнеснинг иқтисодиётдаги ролини янада оширишга хизмат қилади.

Ишчи кучи сифатини оширишда асосий эътиборни кадрлар тайёрлаш сифатини яхшилаш, ишчилар малакасини ошириш ҳамда уларни ўқитиш ва қайта тайёрлашга қаратиш мақсадга мувофиқ. Кадрлар тайёрлаш сифатини яхшилашда асосий эътибор вилоят иқтисодиёти талаби ҳамда 2015-2019 йилларда иқтисодиётни модернизация қилиш ҳамда унинг кўламини кенгайтириш бўйича қабул қилинган дастурлардан келиб чиқиш ва айниқса, саноат соҳасида кадрлар етишмовчилигини ҳисобга олиш зарур.

Таҳдиллар шуни кўрсатмоқдаки, вилоятда олий маълумотли кадрлар етишмовчилиги кузатилмоқда. Бу эса вилоятда кадрлар тайёрлашни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариш ҳамда тайёрланаётган кадрлар сифатини янада яхшилаш зарурлигидан далолат беради. Бунда касб-ҳунар коллежлари ва олий таълим муассасаларида тайёрланаётган мутахассисларнинг ҳудуд иқтисодиёти талабларига мос келишига алоҳида эътибор қаратилади.

Шунингдек, янги иш ўринларининг доимийлигини сақлаш ҳам яқин ва узоқ муддатли истиқболда долзарб вазифалардан бири бўлиб қолади. Меҳнат ва бандлик соҳасида ижтимоий ҳамкорлик, институционал муҳит ва меҳнат бозори инфратузилмасини янада ривожлантириш меҳнат бозоридаги муносабатларнинг яхшиланишига олиб келади. Турли бўғиндаги давлат органлари, иш берувчилар ва инфратузилма объектлари ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантириш ҳудудий меҳнат бозоридаги муаммоларни ечишда барча ижтимоий ҳамкорларнинг фаол иштирокини таъминлаш имкониятини яратади. Бундан ташқари, ҳудудий меҳнат бозорида ягона ахборот алмашинувини йўлга қўйиш иш берувчилар ва иш изловчилар учун иш топиш жараёнини тезлатишга имкон беради.

Манба ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Бош мақсадимиз - кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. //«Халқ сўзи», 2016 йил 19 январь.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Халқ депутатлари Тошкент вилояти Кенгашининг навбатдан ташқари сессиясидаги нутқи. //«Халқ сўзи», 2016 йил 16 декабр.

3. Олий ва ўрта махсус маълумотга эга мутахассисларга бўлган эҳтиёжнинг ўсиши вилоят Меҳнат бозорчаси маълумотлари асосида ҳисобланди.

4. Халқаро Меҳнат Ташкилоти таърифи бўйича, сифатли иш ўринлари деганда, ишчиларнинг ижтимоий ҳимояси таъминланган, меҳнатнинг хавфсиз шароитлари яратилган, меҳнат таътили учун етарли вақт ажратиладиган, тиббий ёрдамдан фойдаланишнинг мавжудлиги ҳамда даромаднинг камайиши кузатилганда компенсация пули ажратиладиган иш ўринлари тушунилади. Юқоридаги шартларнинг бажарилиши давлатнинг ривожланганлик даражаси билан боғлиқ бўлиб, ривожланган давлатларда иш ўринларига қўйиладиган талаб юқори, шу билан бирга, ривожланаётган ҳамда кам таъминланган мамлакатларда ушбу талабнинг паслиги кузатилади.

Мусаев М.

**ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК ВА
ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДА ИСЛОМ ВА
ХРИСТИАНЛИК КОНФЕССИЯЛАРИНИНГ ЎЗARO
ҲАМКОРЛИГИ**

Ўтмишдан маълумки, ҳар қандай жамият ва давлат ҳаётида миллатлараро тотувлик, диний бағрикенгликни таъминлаш муҳим ўрин тутди. Зеро, мазкур омиллар инсоният тараққиётининг асосий мезонидир. Юртимизда азалдан зардуштийлик, буддавийлик, насронийлик, монийлик ҳамда ислом дини вакиллари ўзаро иноқ ва тинч-тотувликда истиқомат қилишган. Хусусан, юртимиздаги маданият марказлари ҳисобланган кўплаб шаҳарларда масжид, черков, синагоглар фаолият кўрсатган. Ўз навбатида, ушбу муқаддас масканларда турли динга мансуб миллат ва элатлар ўз диний маросимларини эмин-эркин адо этишган. Бинобарин, мазкур ҳолатни ҳозирги вақтда юртимизда яшовчи турли динларга эътиқод қилувчи барча миллат ва элатларнинг ўзаро муносабатлари мисолида ҳам кўриш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини эълон қилиши жараёнида ҳам миллатлараро тотувлик, диний бағрикенгликни таъминлаш орқали тинчлик ва барқарор тараққиёт асосларини мустаҳкамлашда мазкур дин вакиллари орасида диний асосда можаролар бўлмаганлигига тарих гувоҳдир. Бу борада фикр юритганда Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Каримов: "Мусулмонлар ва христианларнинг Ўзбекистон заминида биргаликда ҳамнафас бўлиб яшаши диний-маънавий тотувликнинг нодир тимсоли ва барча дин вакилларига нисбатан бағрикенгликнинг энг яхши намунаси деб ҳисобланишига аризуликдир"¹, - дея таъкидлаган эди. Мазкур ҳолат, ўз навбатида, Ўзбекистонда миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик иноқлик ва бирдамликнинг нодир тимсоли сифатида намоён бўлиб, барча дин вакилларига нисбатан бағрикенгликнинг ижобий намунаси эканлигидан далолат беради. Бинобарин, маънавийтимизнинг узвий қисми бўлган халқимизга хос этник, маданий ва диний бағрикенгликнинг илдизлари узоқ тарихга бориб тақалади, буни ўзга дин вакиллари ҳам эътироф этишади.

Юртимизда қадимдан турли маданият, тил, урф-одат, турмуш тарзига эга бўлган хилма-хил динларга эътиқод қилувчи халқлар истиқомат қилишган. Мазкур ҳолат, ўз навбатида, мамлакатимизда диний-маънавий тотувлик, иноқлик ва бирдамликнинг нодир тимсоли сифатида барча дин вакилларига нисбатан бағрикенгликнинг ижобий намунаси эканлигидан далолат беради. Айниқса, юртимиз ҳудудидан Фарб ва Шарқ тамаддунини боғлаган Буюк Ипак йўлининг ўтиши дунё миқёсидаги маданий алоқаларнинг амалга ошиши имкониятини яратган. Ўз навбатида, юртимиздаги урф-одатлар ҳам ўзга халқлар маданиятининг ривожланишига замин яратган. Натижада, мазкур омил миллатлараро тотувлик, диний бағрикенгликнинг шаклланишида ҳам муҳим ўрин тутган.

Таъкидлаш жоизки, дунёдаги мавжуд динлар ўз моҳиятига кўра, ўзида эзгулик, тинчлик, яхшилик, дўстлик ҳамда бунёдкор ғояларини мужассам этади. Айниқса, дин инсонларни ҳалоллик ва покликка, меҳр-шафқат, биродарлик ва бағрикенгликка даъват этади. Хусусан, ислом ва христианлик динлари инсонпарварлик ғояларини ўзида мужассам этувчи ахлоқий меъёрлар: саховат, раҳмдиллик, ҳалоллик, қалб софлиги, мардлик ҳамда тангликка тарғиб этади. Айнан дин инсонлар онига таъсир ўтказишнинг энг самарали усулларида бири сифатида намоён бўла бошлаган. Ўз навбатида, диний таълимотлар ҳар

МУСАЕВ Мансур, Тошкент Олий умумқўшин қўмондонлик билим юртининг "Гуманитар, ижтимоий-иқтисодий фанлар ва шахсий таркиб билан ишларни ташкиллаштириш" кафедраси ўқитувчиси.

қандай жамият ҳаётида маданият ва маънавиятга таъсир ўтказиш орқали инсонларда ишончни мустаҳкамлашда асосий ўрин тутган. Шу тариқа одамларга ҳаётдаги синовлар, муаммолар ва қийинчиликларни енгиб ўтишда мадад берган. Ўзбекистон Республикаси ўзининг давлат мустақиллигига эришгач, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари қатори маънавий ҳаётда ҳам туб ўзгаришларга замин яратилди. Мамлакатда амалга оширилган туб ислохотлар натижасида маънавий-маданий ҳаётнинг узвий қисми сифатида виждон эркинлиги, динга бўлган муносабат тубдан ўзгарди.

Ҳозирги кунда республикада турли динларга эътиқод қилувчи барча фуқароларга ўз эътиқодини эркин амалга ошириш учун қулай шароит яратилган. Айниқса, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенгликни таъминлаш орқали жамиятда тинчлик ва тотувлик муҳитини яратиш борасида Ислом Каримов ташаббуси билан истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ миллатлараро тотувлик, конфессиялараро ҳамкорликни мустаҳкамлаш, маънавий-ахлоқий тарбияни кучайтириш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган чора-тадбирлар самарали амалга ошириб келинаётганини айтиб ўтиш ўринли.

Бугунги кунда юртимизда 130 дан ортиқ миллат ва элатлар ўзаро иноқ, тотувликда яшаб келмоқда. Республика кўп конфессияли мамлакатдир, ҳозирда Ўзбекистонда 16 та конфессияга мансуб 2 минг 238 та диний ташкилот расман фаолият кўрсатмоқда². Мазкур конфессияларнинг ўз фаолиятини амалга ошириш ва мамлакат ҳаётида фаол иштирок этиши учун барча имкониятлар мавжуд. Айниқса, юртимизда кўплаб миллат ва элатлар маданий марказларининг эркин фаолият олиб бораётганлиги фикримиз далили.

Ҳозирги кунда миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик деганда, энг аввало, дунё ҳамжамятининг тинчлик ва барқарорликни сақлаш, диний экстремизм, фундаментализм, ақидапарастлик, терроризм, миссионерлик ва прозелитизмга қарши курашдаги ҳамкорлиги назарда тутилади. Айниқса, мамлакатимизда мазкур тамойилларга асосланган ҳолда, турли динларга тааллуқли қадриятларни сақлашга бевосита эътибор қаратилмоқда. Шу ўринда, барча дин вакиллари учун зарур шарт-шароитлар яратилганлигини таъкидлаш ўринлидир. Мазкур ҳолат, ўз навбатида, мамлакатимизда динлараро, миллатлараро тотувлик ва бирдамликни мустаҳкамлашда ўз ифодасини топишига, уларни ўзаро боғлаб турувчи қадимги ва муштарак анъаналарни ривожлантиришга замин яратмоқда.

1995 йил 16 ноябрда Парижда Юнесконинг 28-сессиясига йиғилган Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича БМТга аъзо давлатлар томонидан "Бағрикенглик тамойиллари декларацияси" қабул қилинган эди. Мазкур декларациянинг 1-моддасида "бағрикенглик" тушунчасига: "Дунёмиздаги турли бой маданиятларни ўзида ифодалаши ва инсоннинг индивидуаллигини намоён қилишнинг хилма-хил кўринишларини ҳурмат қилиш, қабул қилиш ва тўғри тушунишни англатади"³, дея таъриф берилган. Бинобарин, диний бағрикенглик ғояси ўз моҳиятига кўра хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган инсонларнинг ягона Ватанда, олижаноб ғоялар ва эзгу мақсадлар йўлида ўзаро ҳамкорликда ҳамжиҳат бўлиб яшашини англатади. Ҳозирги замонда бу ғоя эзгулик йўлида нафақат диндорлар, балки бутун жамият аъзоларининг ўзаро ҳамкорлигини назарда тутди. Юртимизда барча динларга бир хил ва тенг муносабатда бўлиш омиллари ҳам мавжудлигини таъкидлаш зарур. Республикада истиқлол йилларида мазкур йўналишда катта ютуқларга эришилди. Хусусан, давлат ҳокимияти миллатлараро тотувлик, диний бағрикенгликни таъминлашда бир қатор ижобий ишларни самарали амалга ошириб келмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистонда виждон эркинлиги, ҳар кимнинг хоҳлаган динга эътиқод қилиши ёки қилмаслик ҳуқуқи тўлиқ таъминланган ва қонуний кафолатланган. Мазкур ҳолат, кўп миллатли, кўп конфессияли бўлган мамлакатда ўзига хос ёндашув бўлиб, шу маънода ижтимоий муносабатларни тартибга солишда Ўзбекистоннинг бой тажриба ортирганлигини таъкидлаш ўринлидир. Амалий натижалар қаторида айтиш мумкинки, республикада Юнеско раҳнамолигида "Жаҳон динлари - тинчлик ва маданият йўлида" мавзuida Динлараро мулоқот халқаро конгресси, мусулмон ва христиан илоҳийётчилари ҳамкорлигида "Бир само остида" Халқаро христиан-мусулмон конференциялари ўтказилди. Мазкур конференциялар натижасида мамлакатда фаолият кўрсатаётган Рус православ черковининг 125 йиллиги, Тошкент ва Ўрта Осиё епархиясининг 130 йиллиги, Евангель-

Лютеран черковининг 100 йиллиги, Рим-католик черковининг 100 йиллиги ҳамда Арман апостоллик черковининг 100 йиллиги кенг миқёсда нишонланди. 1998 йилдан эътиборан Тошкент Православ ҳамда Самарқанд Протестант семинарияларининг фаолият кўрсатаётганлигини таъкидлаш жоиз.

Маълумки, мустақиллик йилларида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари қатори Ўзбекистоннинг диний-маданий ҳаётида ҳам ижобий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Ўтган қисқа давр мобайнида кўплаб масжид, черков, синагога, ибодатхоналар қурилди ва қайта таъмирланди. Хусусан, Тошкент, Самарқанд, Навоий шаҳарларидаги православ черковлари, Тошкентдаги католик костёли, Самарқанддаги арман апостол черкови, Тошкентдаги Будда ибодатхонасини айтиб ўтиш лозим. Мазкур ижобий ишлар самараси республикада барча дин вакиллари учун диний бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлаш, мамлакат фуқаролари ўртасидаги ўзаро бирдамлик, тотувлик ва иноқликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этмоқда. Бинобарин, диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувлик, тинчлик ва барқарорликни таъминлаш ҳамда мустаҳкамлаш мамлакат миллий ғояси - "Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш"нинг муҳим таркибий қисми ва шартидир.

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик ва динлараро мулоқот борасида олиб бораётган ислохотлари ҳукумат сиёсатида ўз аксини топмоқда. 2008 йил 12 февралда Бельгияда "Конфессиялараро уйғунликни таъминлашда Ўзбекистон тажрибаси" мавзуида ўтказилган халқаро семинарда Левен католик университети профессори Ю.Янсенс: "Ўзбекистон толерантлик ва диний сабр-тоқатлик руҳини асраш ва ривожлантириш бўйича бошқа кўпгина давлатлар учун намуна бўлиб хизмат қилиши мумкин"⁴, - деб, таъкидлаган эди. Шу билан бир қаторда, Ю.Янсенс "Жаҳон" ахборот агентлигига берган интервьюсида Ўзбекистонда узоқ асрлардан буён турли динлар ўзаро тотув ва тўла уйғунликда фаолият кўрсатиб келаётганига алоҳида эътибор қаратиб: "Мамлакатнинг янги тарихида ушбу ҳамжиҳатликнинг асоси Конституцияда ўз ифодасини топган ва Ўзбекистоннинг барча фуқаролари миллати, тили, дини ва ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, бир хил ҳуқуқ ва эркинликка эгалиги, қонун олдида тенг эканлиги белгиланган", - деди. Шунингдек, Ю.Янсенс Ўзбекистонга сафарини ёдга олар экан, христиан ва католик черковлари ҳамда синогалар, масжидлар билан бир қаторда, одамлар ўз фаолиятини эркин амалга ошираётганига гувоҳ бўлганини таъкидлаган⁵. Бинобарин, юртимизда миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик ҳолатларининг ижобий кўринишлари тўғрисида хорижий тадқиқотчилар томонидан билдирилган фикрлар Ўзбекистонда бу соҳада олиб бораётган ишлар муайян натижалар бераётганлигини кўрсатади. Айнан мазкур омиллар юртимизда тинч ва фаровон ҳаётнинг ҳукм суришида муҳим аҳамият касб этмоқда. Мухтасар қилиб айтганда, юртимизда мусулмон ва христианлар ўртасидаги муносабатлар ўзаро ҳурмат ва бағрикенглик асосида шакллانганлигидан далолатдир.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда тинчлик ва тараққиётни таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Республикада хотиржамлик, тинчлик, барқарорлик ҳамда фаровонлик муҳитининг ҳукм суришидан барча дин вакиллари бирдек манфаатдор. Мана шу олижаноб мақсад йўлида кўпгина христиан конфессиялари Ўзбекистонда ва хорижда ташкил этилаётган маънавий ва маърифий тадбирларда республикада диний бағрикенглик ҳамда ижтимоий барқарорликни янада мустаҳкамлаш борасида амалга оширилаётган ислохотларни қўллаб-қувватлаб келмоқдалар⁶. Ўз навбатида, ислом ва христиан конфессиялари умумий ғоя остида биргаликда ҳаракат қилишлари юрт тинчлиги, Ватан тараққиёти ва халқ фаровонлигига хизмат қилиши табиийдир. Шу ўринда, Тошкент ва Ўрта Осиё собиқ митрополити Иким Василий Захарович - митрополит Владимирнинг: "Орамизда дўстлик ришталари барча соҳаларда намоён бўлмоқда, ҳар бир православнинг мусулмон дўстлари мавжуд бўлгани каби руҳонийлар ва имомлар ўртасида ҳам дўстлик алоқалари жуда баланд. Дўст мусулмонларга тадбиркорлик соҳаси ёки Конституция бўйича ёрдам билан мурожаат қилинса, албатта, сўралган нарсани оламир. Бизда зиддиятлар у ёқда турсин, тушунмовчиликлар ҳам мавжуд эмас"⁷, -дея таъкидлаши, айниқса, диққатга сазовордир.

Ўз навбатида, давлат турли динларга эътиқод қилувчи ва уларга эътиқод қилмайдиган фуқаролар, ҳар хил эътиқодга мансуб диний ташкилотлар ўртасида ўзаро мурося ва ҳур-

мат ўрнатилишига қўмаклашади, диний ва ўзга мутаассибликка ҳамда экстремизмга муносабатларни қарама-қарши қўйиш ва кескинлаштиришга, турли конфессиялар ўртасида адоватни авж олдиришга қаратилган хатти-ҳаракатларга йўл қўймайди. Айниқса, мазкур ҳолат Ўзбекистонда барча динлараро муносабатларда бағрикенгликнинг таъминланиши, аввало, динлараро зиддиятларнинг олдини олишда муҳим аҳамият касб этиб, турли дин вакилларида ўзаро ҳамкорлик, бирдамлик ва ҳамжиҳатликнинг шаклланишига замин яратади. Мазкур омил юрт тинчлиги ва тараққиётига, умуминсоний маданият ва маънавий ривожига бевосита хизмат қилади. Зеро, Ўзбекистон Республикасида диний мақсадларни ўзида намоён этувчи сиёсий партия ва жамоат ҳаракати, шунингдек, республикадан ташқарида тузилган диний партияларнинг филиаллари ҳамда бўлимларини тузишга ва уларнинг фаолият юритишига йўл қўйилмайди. Бинобарин, диний ташкилотлар амалдаги қонун ҳужжатлари талабларига риоя этишлари шарт.

Диндан давлат ва конституцияга қарши тарғибот олиб боришда, душманлик, нафрат, миллатлараро адоват уйғотиш, ахлоқий меъёрлар ва фуқаровий тотувликни бузишда, бўҳтон, вазиятни беқарорлаштирувчи уйдирмаларни тарқатишда, аҳоли ўртасида ваҳима чиқаришда ҳамда давлатга, жамият ва шахсга қарши қаратилган бошқа хатти-ҳаракатларда фойдаланишга йўл қўйилмайди. Терроризм, наркобизнес ва уюшган жиноятчиликка қўмаклашадиган, шунингдек, ҳар хил ғаразли мақсадларни кўзловчи диний ташкилотлар, оқимлар, секталар ва бошқаларнинг фаолияти ман этилади. Бу ҳақда Ислом Каримов "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари" номли асарида диннинг жамият ҳаётида тутган ўрни ҳақида тўхталар экан: "Биз дин бундан буён ҳам аҳолини олий руҳий, ахлоқий ва маънавий қадриятларидан, тарихий ва маданий меросидан баҳраманд қилиши тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон диннинг давлат ҳокимияти учун курашга, сиёсат, иқтисодиёт ва қонуншуносликка аралашиб учун байроқ бўлишига йўл қўймаймиз. Чунки бу ҳолни давлатимизнинг хавфсизлиги, барқарорлиги учун жиддий хавф-хатар деб ҳисоблаймиз"⁸, деб таъкидлаган эди.

Республикада давлат диний конфессиялар ўртасидаги тинчлик ва тотувликни қўллаб-қувватлайди. Бир диний конфессиядаги диндорларни бошқасига киритишга қаратилган хатти-ҳаракатлар (прозелитизм), шунингдек, бошқа ҳар қандай миссионерлик фаолияти ман этилади. Ушбу қонданинг бузилишига айбдор бўлган шахслар қонунда белгиланган жавобгарликка тортилиши алоҳида кўрсатиб ўтилган. Бу ҳақда собиқ Тошкент ва Ўрта Осиё архиепископи Владимир (Иким): "Афсуски, динларимизни сохталаштиришга уринаётган кучлар айни вақтда тинчликка, халқимиз бирлигига, Ўрта Осиёдаги фаровонликка ҳам таҳдид қилмоқда. Булар мутассиблик, прозелитизм, экстремизм, сохта диний сиёсатчиликдир. Бу ёвуз кучлар ҳам христиан, ҳам мусулмон динлари вакиллари ниқобида динларимиз асосини бузиб кўрсатадилар. Уларнинг мақсади жамиятни парчалаш, маънавий беқарорлик, динлараро ва миллатлараро зиддиятларни келтириб чиқаришдир"⁹, -дея таъкидлаб ўтган эди. Зеро, дунёда демократик қадриятлар асосида ривожланаётган ҳар қандай жамият ва давлатнинг тараққиётга эришувида мамлакатдаги диний бағрикенглик ҳолатининг ҳукм суриши муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, миссионерлик ва прозелитизм ҳаракатлари тинчлик, барқарорликка таҳдид солувчи салбий омил эканлигини англаш лозим.

Мамлакатда барча динларга бир хил ва тенг муносабатда бўлиш омиллари мавжуд. Истиқлол йилларида бу борада муайян муваффақиятларга эришилди. Шу ўринда, ноисломий конфессияларнинг хорижга чиқувчи диндорлари учун барча имкониятлар яратилган, улар бу имкониятлардан тўлиқ фойдаланмоқдалар. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон миллий маркази директори, Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг демократик институтлар, нодавлат ташкилот ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари қўмитаси раиси А.Х.Саидовнинг таъкидлашича, ҳар йили 150дан ортиқ ноисломий конфессия вакиллари Исроил, Греция, Россиядаги муқаддас жойларга зиёратга бориб келмоқдалар¹⁰.

2014 йил 12 ноябрда Тошкент ислом университетида мазкур университет, Дин ишлари бўйича қўмита, ЮНЕСКОнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси ҳамкорлигида ўтказилган "Конфессиялараро мулоқот ва диний бағрикенглик - жамият барқарорлиги гарови" мав-

зуида халқаро илмий-амалий конференцияда иштирок этган германиялик мутахассис, фалсафа ва тарих фанлари доктори Герт-Рюдигер Вегмарсхаузнинг фикрлари диққатга сазовор. Немис олимнинг: "Ушбу конференция мавзуси ҳам жуда долзарб мавзуга бағишланганлиги билан эътиборимни ўзига тортди. Чунки, дунёда рўй бераётган сиёсий жараёнлар, қонли тўқнашувларнинг асосий сабабларидан бири - турли динларга эътиқод қилувчи инсонларнинг диний дунёқарашларидаги зиддиятлардан келиб чиқмоқда. Шундай экан, бошқа дунё халқлари ҳам худди Ўзбекистон аҳолисидек бағрикенг бўлсалар, бундай можароларнинг ечими ҳал бўлар эди. Мамлакатингизда дин борасида олиб борилаётган сиёсат жуда тўғри деб ўйлайман ва Ўзбекистоннинг тинчлик йўлидаги интилишларини доимо қўллаб-қувватлаб келаман"¹¹, - дея таъкидлаши юртимизда бу борада олиб бораётган ишларнинг юксак эътирофидир. Бу ҳақда, Рус православ черкови Тошкент ва Ўзбекистон епархияси раҳбари Митрополит Викентий: "Бугунги бўлиб ўтаётган анжуман, унда иштирок этаётган ўзбекистонлик ва чет эллик меҳмонларнинг билдирган фикр-мулоҳазаларидан бир қатор хулосалар чиқариш мумкин. Мисол тариқасида Ўзбекистондаги диний таълим соҳасини олишимиз мумкин. Биз, ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов ва ҳукуматига миннатдорчилик билдирамиз. Зеро, бизнинг Православ семинарияда нафақат ўзбекистонликлар, балки қўшни давлатлар - Қозоғистон, Қирғизистон, Россия, Туркменистон ва Тожикистондан келган талабалар ҳам таҳсил олмоқдалар. Умуман айтганда, Ўзбекистондаги дин соҳасидаги тажрибани бошқа давлат-

Ўзбекистонда барча динлараро муносабатларда бағрикенгликнинг таъминланиши, аввало, динлараро зиддиятларнинг олдини олишда муҳим аҳамият касб этиб, турли дин вакилларида ўзаро ҳамкорлик, бирдамлик ва ҳамжиҳатликнинг шаклланишига замин яратади. Мазкур омил юрт тинчлиги ва тараққиётига, умуминсоний маданият ва маънавийт ривожига бевосита хизмат қилади.

ларга етказиш мақсадга мувофиқ бўлар эди"¹². Митрополит Викентий Мустақиллик байрами муносабати билан йўлланган табрикномасида Ўзбекистонда ҳукм сураётган диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувлик мамлакатда тинчлик ва барқарорликнинг асосий омилларидан бири эканлигини таъкидлар экан: "Ўзбекистонда маънавий тарбия масаласига катта эътибор қаратиб келинаётганлиги, диний бағрикенглик ва миллат-

лараро тотувлик, шубҳасиз, Ўзбекистон Республикасидаги тинчлик ва барқарорлик омил бўлиб хизмат қилмоқда. Шунингдек, у жамиятда диннинг ўрни ўсиб бораётганини, турли динларга бирдай эътибор қаратилаётгани уларнинг маънавий тарбия ишида фаол иштирок этишига йўл очиб бераётганини қайд қилиб ўтди"¹³. Мамлакатимизда диний бағрикенглик ва конфессиялараро ҳамкорлик борасида олиб борилаётган ишлар дунё миқёсида ижобий эътироф этилаётганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Бугунги кунда юртимизда олиб борилаётган оқилона сиёсатининг ижобий самараси миллий ва диний бағрикенгликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этмоқда. Хусусан, барча диний конфессия вакиллари ўз диний анъана ва удумлари, маросимларини бемалол адо этаётганлиги фикримизнинг тасдиғидир. Бу ҳақда немис Евангель-лютеран черкови марҳум епископи Корней Вибе: "Жамиятимиздаги ўзаро бағрикенглик, меҳр-мурувват, эзгулик муҳити тинчлик ва осудалик, фаровонликни мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда"¹⁴, - дея алоҳида таъкидлаб ўтди. Ўз навбатида, К.Вибе юз йилдан буён немис Евангель-лютеран черкови вакиллариининг Ўзбекистон заминида эмин-эркин яшаб келаётганлигини, ўз ибодатларини, расм-русумларини адо этишда диний соҳа ва диндорларга қаратилаётган эътибордан гоят мамнун эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Мазкур конференцияда қатнашган Ватикан давлатининг Россиядаги Фавқулодда ва Мухтор элчиси, архиепископ И.Юркович мамлакатимизда конфессиялараро мулоқот ва диний бағрикенглик борасида Ўзбекистон ҳукумати томонидан олиб борилаётган сиёсат унда ижобий таассурот уйғотганлигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Бу ҳақда И.Юркович: "Ўзбекистонда диний ташкилотларга кўрсатилаётган эъзоз, уларнинг жамият тараққиётига қўшаётган ҳиссаларига ўз кўзимиз билан шохид бўлдик. Ана шундай ҳамоҳанглик яъни давлат ва диний ташкилотлар икки томонлама бир-бирини қўллаб-қувватлаши на-

тижасидагина фаровонликка эришиш мумкин бўлади. Бу ҳаракатни эса Ўзбекистон ми-
солида кўриш мумкин"¹⁵, - дея ўзининг ижобий фикрларини айтиб ўтади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда диний бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлаш, мамлакати-
миз фуқаролари ўртасидаги ўзаро бирдамлик, тотувлик ва иноқликни таъминлаш борасида
амалга оширилаётган ишлар ҳамда эришилган ижобий натижалар россиялик етакчи экс-
пертлар томонидан ҳам алоҳида эътироф этилаётганлиги диққатга моликдир. Жумладан,
"Россия сиёсий конъюнктураси Маркази"нинг ташқи сиёсат бўйича эксперти Евгения Войко:
"Ўзбекистон ҳудудидаги диний ташкилотлар хилма-хиллиги, шубҳасиз, нафақат мамлакат
раҳбарияти, балки жамиятнинг ҳам юксак бағрикенглик маданиятидан дарак беради. Дав-
лат томонидан фуқаролар диний эркинликларини кенгайтириш бўйича қўлланилаётган чо-
ралар давлат ҳокимиятининг бошқа диндагиларга мунтазам ва тизимли интилишидан ке-
либ чиқади", - дея таъкидласа, россиялик сиёсий шарҳловчи Роман Ромишевскийнинг рес-
публикамиздаги динлараро соғлом мулоқотни барқарорлаштириш йўлида амалга оширила-
ётган ишлар ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам диққатга сазовор: "Жаҳондаги ҳозирги ва-
зият ҳар қандай шаклдаги зўравонликни қоралашдан иборат барча динларнинг чинакам
миссиясини бирламчи масалага айлантирди. Шундай шароитда, Ўзбекистон минг йиллик-
лардан буён турли дин, маданият ва тинч-тотув ҳаёт тарафдорлари ўзаро таъсирлашадиган
ўчоқ сифатида бу борада Марказий Осиёдаги ўзига хос машғалдир"¹⁶. Бинобарин, мазкур
ҳолат миллатлараро тотувлик, диний бағрикенгликни таъминлашда ислом ва христиан
конфессияларининг Ўзбекистондаги ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятининг ижобий самара-
си эканлигидан далолат беради. Зеро, ҳалқимиз маънавиятига хос бўлган миллатлараро
тотувлик, диний бағрикенгликнинг таъминланиши, аввало, жамиятимизда эзгу ғоялар ва
инсоний фазилатларни камол топтириш орқали юртимизда тинчлик ва барқарорликнинг
ҳукм суришида алоҳида аҳамият касб этади.

Манба ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Рус православ черкови Тош-
кент ва Ўрта Осиё Епархиясининг 125 йиллигига
бағишланган тантанали мажлис иштирокчиларига
табриги // «Халқ сўзи», 1996 йил, 14 ноябрь.
2. Ўзбекистон Республикасида диний ташкилот-
ларнинг рўйхатга олиниши ҳақида 2016 йил 1 июл-
даги маълумотномаси.
3. ЮНЕСКО халқаро меъёрий ҳужжатлар
(тўплам). -Т.: Адолат, 2004. -Б.91.
4. Межрелигиозное согласие - фактор процвета-
ния общества // Uzbekistan today/-2008.-14 февраля.
5. Гаибназарова С.Д. Ёшларда миллатлараро то-
тувлик ва диний бағрикенглик туйғуларини шакл-
лантириш миллий ғоя методологик манбаси сифа-
тида. ЎзМУ хабарлари №1/2 2016. -Б.98.
6. Ибрагимов Э.Ф. Ўзбекистонда христиан кон-
фессиялари фаолияти ва уларнинг диний бағри-
кенглик анъаналари шаклланишида тутган ўрни.
24.00.01.т.ф.н. илмий даражаси учун ёзилган дис-
сертация. 2009. -Б.26.
7. Архиепископ Владимир. ... А.друзей искать
на Востоке.-Т., 2000. -Б.45.
8. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққи-
ёт йўлидан. 6-ж. - Т.: Ўзбекистон, 1998. -Б.58.
9. Владимир (Иким). Маънавиятнинг гуллаши. Мус-
тақиллик ва динлараро тотувлик // Демократлашти-
риш ва инсон ҳуқуқлари. 1999. №3-4. -Б-41.
10. Саидов А.Х. Религиозная толерантность и свет-
ское государство в Узбекистане по правам человека,
2002. -С.57.
11. "Конфессиялараро мулоқот ва диний бағрикенг-
лик - жамият барқарорлиги гарови". 12 news.uz.
12. Ўша жойда.12 news.uz.
13. [https://kun.uz/2015/08/21/mitropolit-vikentiy-
diniy-bagrikenglik-ozbekistonda-tinchlik-va-barqarorlik/](https://kun.uz/2015/08/21/mitropolit-vikentiy-diniy-bagrikenglik-ozbekistonda-tinchlik-va-barqarorlik/)
14. Бағрикенглик - тинчлик ва тараққиётнинг му-
ҳим омили. //«Маърифат». 2014 йил 15 ноябрь.
15. Конфессиялараро мулоқот ва диний бағрикенг-
лик - жамият барқарорлиги гарови. 12 news.uz .
16. Российские эксперты о религиозной свободе в
Узбекистане - [http://www.ancentr.ru/data/media/media/
3751.html](http://www.ancentr.ru/data/media/media/3751.html).

Умурзаков С.

МЕХАНИЗМЫ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ КАЗНАЧЕЙСКОГО ИСПОЛНЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО БЮДЖЕТА СТРАНЫ

Успешное состояние государственных финансовых и материальных ресурсов зависит от оперативности доступа к достоверной информации, ибо данное обстоятельство значительно облегчает деятельность органов государственного финансового управления. Следовательно, передовая информационная инфраструктура, полнота применения богатого практического опыта в информационных массивах, базах знаний, уже налаженных информационных потоках и структуре информационных сервисов – все это может служить важнейшими факторами успеха деятельности организаций, принимающих участие в бюджетном процессе.

В техническом аспекте информационная система – это набор взаимосвязанных компонентов, которые собирают, обрабатывают и распределяют информацию с тем, чтобы поддержать принятие решений и управление в организации. Также они помогают менеджерам осуществлять анализ проблем.

Организационные компьютерные информационные системы подразделяются на формальные и неформальные. В свою очередь, формальные системы опираются на принятые и упорядоченные данные, а также на процедуры сбора, хранения, обработки, распространения и использования этих данных. Взаимодействие информационно-коммуникационных технологий и систем наглядно представлено на рис.1.



Рис.1. Схема взаимодействия информационно-коммуникационных технологий и систем

Таким образом информационная система – это, прежде всего, организационные и управленческие решения, опирающиеся на информационно-коммуникационные технологии

(ИКТ), в ответ на вызов, посылаемый окружающей средой. Данное выражение подчеркивает организационную структуру и природу управляющих информационных систем.

При использовании компьютеров менеджер должен более глубоко осознавать сущность организации, управления и технологий информационных систем, а также их возможности по обеспечению решения проблем в деловой окружающей среде.

Благодаря активному развитию ИКТ появились следующие возможности управляющих информационных систем:

Системы поддержки принятия решений (Decision Support System, сокр. - DSS). Почти всегда они интерактивные, разработанные для оказания помощи менеджеру (или руководителю) в принятии тех или иных решений, особенно в случае, если они плохо формализованы.

Зачастую сведения, при этом, извлекаются из системы диалоговой обработки запросов или базы данных. Традиционный подход "стоимость - прибыль" не всегда оправдывается по отношению к DSS и многим другим системам. Так, на рис. 2 наглядно проиллюстрировано, что система поддержки принятия решений требует наличия следующих первичных компонентов: модели управления, управления данными для сбора и ручной обработки данных, а также управления диалогом для облегчения доступа пользователя к DSS. Взаимодействуя с DSS через пользовательский интерфейс, пользователь выбирает модель и набор данных, которые следует использовать, после чего DSS через тот же самый пользовательский интерфейс предоставляет пользователю полученные результаты.

Действуя незаметно, модель управления и управление данными варьируют от относительно простой типовой модели в электронной таблице до сложной комплексной модели планирования, основанной на математическом программировании.

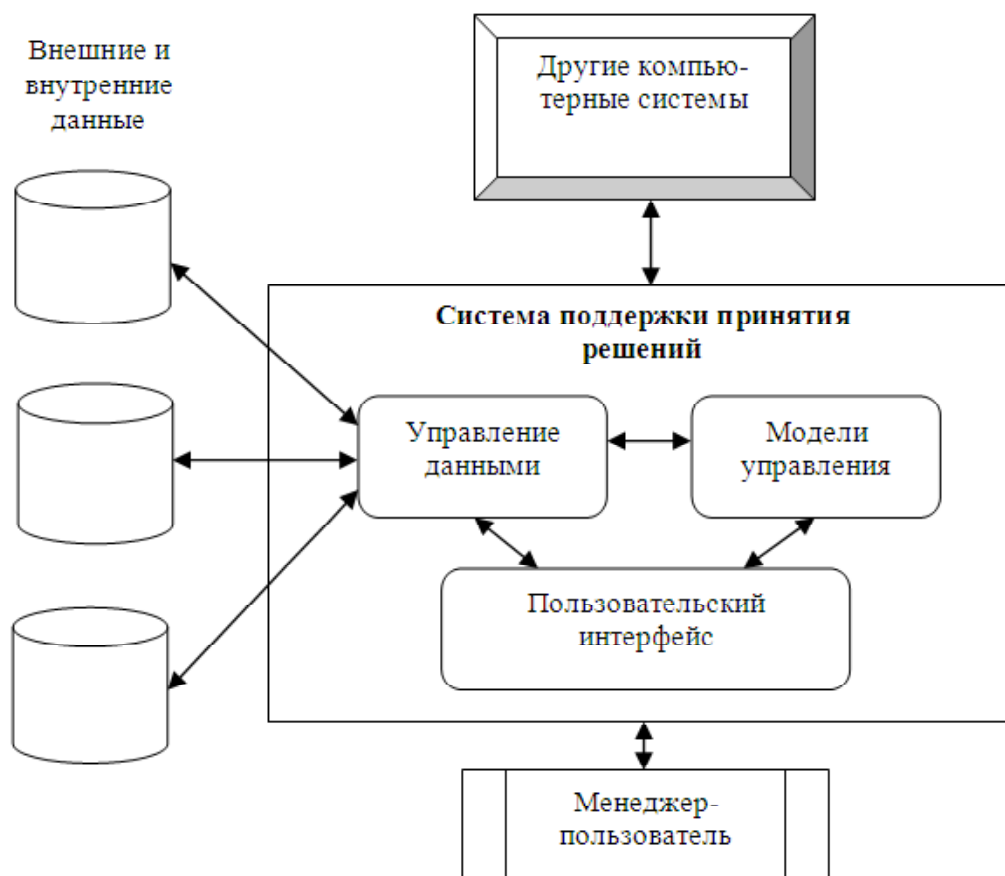


Рис. 2. Важнейшие компоненты системы поддержки принятия решений

Исполнительные информационные системы (Executive Support System, сокр. ESS). Возникли в 1980-х годах XX столетия. Основная концепция исполнительных информаци-

онных систем заключается в том, что они поставляют интерактивную совокупность текущей информации относительно конъюнктур рынка, формируют без помощи посредников легкий доступ для старших руководителей и менеджеров. Используя современную графику, связь и методы хранения данных, ESS обеспечивают исполнителям легкий интерактивный доступ к текущей информации.

ESS отфильтровывает и облачает в некую форму данные, представляющие интерес для руководителей организации. Наряду с этим, множество эффективных ESS включает в себя качественные данные, например о конкурентоспособности, а также оценки и прогнозы.

Переработка данных (Data Mining). Прежде подобная идея "складирования" данных, т.е. их выбор из операционных систем компании и размещение в отдельной базе данных представлялись таким образом, чтобы пользователи могли иметь к ним доступ и осуществлять их анализ без всякой опасности для операционных систем. В качестве основного аргумента служило то обстоятельство, что создание и обслуживание базы данных представляет собой операционную систему и потому база данных поддерживает всю организацию, создавая данные, доступные для каждого, в то время как их анализ осуществляется либо для одного менеджера, либо для небольшой группы этих специалистов.

Искусственный интеллект (Artificial Intelligence), по сути, это изучение того, как компьютеры могут думать. AI-приложения приблизительно имеют 30-летний возраст, но лишь недавно были созданы достаточно мощные компьютеры, чтобы сделать их коммерчески привлекательными. AI-исследования стали получать свое развитие в таких отдельных, но связанных областях, как естественные языки, робототехника, системы ощущения (системы зрения и слуха), экспертные системы и нейронные сети. К примеру, для того, чтобы работать с естественными языками, прежде всего, следует создать системы, которые переводят обычные человеческие инструкции в язык, который компьютеры могут понимать и выполнять. В значительной мере робототехника используется в промышленной сфере. Между тем изучение систем ощущения направлено на создание машин, обладающих визуальными и слуховыми способностями, которые воздействуют на их физическое поведение.

Экспертные системы (Expert Systems). Специально подготовленный системный аналитик - инженер знания для того, чтобы спроектировать экспертную систему, изучает все аспекты рассматриваемого вопроса. В этой базе знаний имеются правила и заключения, используемые в процессе принятия решений, в частности параметры или факты. Не менее важные фрагменты экспертной системы - создатель заключения и интерфейс пользователя. Так, создатель заключения представляет собой логический каркас, автоматически осуществляющий линию рассуждения, к тому же обеспеченный правилами заключения и параметрами, вовлеченными в данное решение. Также следует отметить, что один и тот же создатель заключения может быть применен для разных экспертных систем с различной базой знаний. Блок, используемый конечным пользователем, представляет собой интерфейс пользователя.

Нейронные сети (Neural Networks) - их основное назначение - это создание из большого количества данных значимых моделей. Нейронные сети могут распознавать модели, не ясные для людей, и адаптировать их при получении новой информации. В 90-х годах прошлого столетия экспертные системы и приложения нейронной сети рекламировались как решающие большинство проблем, возникающих перед менеджерами. Тогда же данная индустрия посредством использования AI-приложений приняла более реалистичную перспективу. Для того, чтобы оказать предпринимателям помощь в проблемных ситуациях по поиску полезных решений, был достигнут устойчивый рост в развитии экспертных систем и нейронных сетей.

Виртуальная реальность (Virtual Reality). Данные системы используются с целью создания окружающей среды, представляющей вполне реальной для пользователя-человека. В неразвлекательных установках использование виртуальной реальности подразделяется на две категории: обучение и проектирование. Хотя развитие этих систем

еще находится на начальной стадии, однако множество продавцов развивает виртуальную реальность, ее программное и техническое обеспечение.

Системы поддержки работы группы (Group Support Systems - GSS). Представляет собой вариант GSS, в котором система разработана для того, чтобы поддержать не индивидуума, а группу. Порой их называют системами поддержки принятия управленческих решений группы или системами электронных встреч. Пользуясь преимуществом возможностей группы, они стремятся найти лучшие решения личностей, действующих отдельно. Это сугубо специализированный тип группового программного обеспечения, предназначенный для поддержки встреч.

Географические информационные системы (Geographical Information System - GIS) - это следующие пространственные системы поддержки принятия решений или так называемые группы приложений, основанные на обработке связей в пространстве: геодемографическое, компьютерное картографирование и автоматизированные шаблоны. GIS собирает, запасаает, преобразует, демонстрирует и анализирует данные, пространственно привязанные к земле, а также имеет дисплей с широкой демонстрацией окружающей среды, что представляет огромную пользу для людей, принимающих те или иные решения.

Неразрывная и составная часть развития системы государственного управления - интеграция информационных систем республиканского казначейства, Центрального банка, ряда других организаций, что, собственно, достигается посредством эффективной реализации концепции предоставления электронных услуг между участниками бюджетного процесса. Для быстрой адаптации работы государственных организаций в меняющейся среде электронных услуг важно выбрать наиболее оптимальную платформу с целью успешного принятия необходимого решения на всех стадиях технологического цикла создания, внедрения и эксплуатации ИКТ, охватывающих все сферы деятельности организаций, начиная с сетевого управления и кончая бизнес-администрированием.

Между тем для эффективного развития электронных услуг огромную важность представляет надежная и гибкая программная платформа с определенным набором следующих средств: представление моделей бизнес-процессов, "пользовательские" интерфейсы, которых следует тесно увязывать с вопросами по реализации соответствующих функций конечных потребителей в данных процессах; относительно простое программирование связи каждой пользовательской функции с функциями других процессов; преобразование разных форматов интерфейсов пользователей и разных типов функций, использование в разрабатываемой среде необходимых средств защиты информации, управления интернет-ресурсами, контроля за состоянием ресурсов компьютерной системы, а также новых, менее обременительных для человека средств доступа к инструментам управления; управление в компьютерной системе бизнес и информационно-технологическими процессами.

Начиная с первых дней существования этой возрожденной государственной службы казначейства со всем многообразием и сложностью возникающих задач, была обусловлена необходимость комплексного использования в работе данного органа современных ИКТ, что, собственно, обеспечивает казначейское исполнение бюджета посредством эффективной реализации механизмов управления финансовыми ресурсами. Так, в целях дальнейшего реформирования бюджетной системы за счет внедрения казначейского исполнения госбюджета, усиления контроля за целевым расходованием бюджетных средств с использованием современных ИКТ, а также повышения эффективности управления доходами и расходами бюджетов всех уровней 28.02.2007 года за № ПП-594 было принято Постановление Президента Республики Узбекистан "О мерах по дальнейшему развитию системы казначейства, исполнения государственного бюджета", на основе которого программа компьютеризации системы казначейства была отнесена к важнейшим и приоритетным направлениям консультационной, технической и финансовой помощи международных финансовых организаций. Наряду с этим, исходя

из Положения о казначействе, задачи по внедрению и эффективному использованию единой информационной и телекоммуникационной систем органов казначейства, общее руководство работой территориальных органов, в том числе подразделений, осуществляющих информационное и техническое обеспечение этих систем, были возложены на Главное управление казначейства Министерства финансов Республики Узбекистан. Как мы полагаем, единая информационная система, нацеленная на эффективную поддержку бизнес-процессов в казначействе, позволит:

- предоставлять правительству страны полную и своевременную информацию об исполнении бюджета в целом и на определенную дату;
- расширить охват казначейством во всех сферах управления государственными финансами, включая обслуживание данным органом кассового исполнения бюджетов субъектов страны и местных бюджетов в соответствии с заключенными договорами;
- фиксировать важнейшие этапы процессов прохождения обязательств, платежей и денежных поступлений, обеспечивать подготовку отчетов для отдельных получателей, распорядителей и главных распорядителей бюджетных средств на всех стадиях исполнения бюджета;
- осуществлять контроль конкретных показателей на том или ином этапе исполнения бюджета;
- составлять ежемесячные стандартные отчеты и обеспечивать систему запроса для выявления бюджетной позиции получателя, распорядителя и главного распорядителя бюджетных средств;
- создавать основу для составления бюджета любого уровня и консолидированного государственного бюджета в целом.

Весьма очевидно, что функциональная деятельность казначейства страны охватывает все подчиняющиеся ему органы в виде определенного набора функциональных бизнес-процессов, каждый из которых представляет собой конечное звено последовательных действий, выполняемых специалистами в различных структурных подразделениях данного органа. Совершенствовать эти бизнес-процессы необходимо посредством применения современных ИКТ в ходе разработки и внедрения единой информационной и телекоммуникационной систем органов казначейства, которые должны стать центральным элементом инфраструктуры управления как посредством использования государственных финансов, так и на основе бухгалтерского учета, отвечая всем требованиям исполнения бюджета в условиях функционирования единого казначейского учета.

В целом программный комплекс, способный обеспечить казначейское исполнение региональных бюджетов, должен соответствовать следующим основным требованиям:

- разрабатываться с применением современных инструментальных средств на основе интегрированной базы данных и обладать всеми свойствами, предъявляемыми к информационным системам, это, в частности, соблюдение целостности информации, применение нормализованных структур данных, а также единство и удобство интерфейса;
- в процессе формирования любых операций с денежными средствами осуществление автоматического ведения бухгалтерского учета в соответствии с действующим законодательством и инструкциями Министерства финансов РУз;
- хранение всех регламентированных форм отчетности, включая внешнюю консолидированную отчетность субъектов страны;
- разработка средств оперативного аналитического представления данных в произвольном разрезе для разного пользовательского уровня;
- разработка OLAP-системы анализа данных для принятия оперативного решения в процессе управления бюджетом страны.

На основе вышеизложенного становится очевидным, что комплексное и системное применение функциональных возможностей ИКТ в организации казначейской системы позволит, в частности, повысить производительность труда, улучшить качество работы и ускорить оперативность выполнения поставленных задач.

Источники и литература

1. Закон Республики Узбекистан "О казначейском исполнении государственного бюджета", 2004 г.
2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан "Об утверждении положения о казначействе Министерства финансов Республики Узбекистан", 2007 г.
3. Жданчиков П.А. Казначейство. Автоматизированные бизнес-технологии управления финансовыми потоками: учеб. пособие / П.А.Жданчиков; Гос. ун-т - Высшая школа экономики. - М.: Изд. Дом Гос. Ун-та, 2010. - 363 с.
4. Барановская, Т.П. Информационные системы и технологии в экономике / Т.П. Барановская, В.И. Лойко, М.И. Семенов. - М.: Финансы и статистика, 2005. - 416 с.
5. Афанасьев, М.П. Модернизация государственных финансов: учеб. пособие. - 2-е изд./ М.П. Афанасьев, И.В. Кривоногов. - М.: ИД ГУ ВШЭ, 2007.-439с.
6. Долженко, А.И. Информационный менеджмент. Моделирование бизнес-процессов: лабораторный практикум / А.И. Долженко, Н.А. Тимченко. - Ростов-н/Д.: РГЭУ "РИНХ", 2006. - 96 с.

Абдусаломова Н.

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО ТАЖРИБА

Иқтисодиётни техник-технологик жиҳатдан янгилаш шароитида замонавий бухгалтерия ҳисоби корхонани бошқариш тизимида асосий ўринлардан бирини эгаллайди. У халқаро стандартлар талабига жавоб бериши, ахборот ички ва ташқи фойдаланувчилари талабларини қондириши, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имкониятларини аниқлаши лозим. Шундай экан, юқорида санаб ўтилган талабларни қондириш учун ахборот тўплаш, қайта ишлаш ва қайд этишнинг турли усулларида фойдаланиш зарур. Бухгалтерия ҳисоби замонавий тизимининг асосий характеристикаси сифатида халқаро стандартлаштириш хизмат қилади ва халқаро даражада бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тизими доирасида уни амалга ошириш учун муҳим йўналиш молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МХҲС) ҳисобланади.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ҳозирги рақобатбардошлиқда енгиб чиқиш учун корхоналар олдида турган асосий вазифалардан бири маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини пасайтириш ҳисобланиб, унинг натижасида ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва маҳсулот рақобатбардошлигини оширишга қўшимча имкониятлар яратилади.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг "Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари" номли асарида Инқирозга қарши чоралар дастурининг аниқ бўлими - белгиланган комплекс чора-тадбирлар ҳақида тўхталиб ўтиб, иқтисодиёт реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлашнинг асосий йўналишларидан бири этиб маҳсулот таннархини пасайтириш белгиланган. Унга кўра қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатдошлигини ошириш алоҳида аҳамият касб этади. Шу мақсадда иқтисодиёт етакчи тармоқ ва соҳаларидаги хўжалик юритувчи субъектларнинг маҳсулот таннархини камида 20 фоиз тушириш тадбирлари қабул қилинди¹.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони² билан халқаро тажрибани чуқур таҳлил қилиш ва шу асосда замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш, ишлаб чиқариш, инвестиция, моддий-техник, молиявий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш — корпоратив бошқарув тизимини янада ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири этиб белгиланган.

2015 йилда корпоратив бошқарув тизимидаги принцип ва ёндашувларни тубдан ўзгартиришимиз унинг ҳақиқий бозор хусусиятларига эга бўлишини таъминлаш ва консерватив қарашлардан халос бўлишида катта ҳисса бўлди. Корхоналарни корпоратив бошқариш бўйича илғор халқаро тажрибани ўрганиш асосида акциядорлик жамиятларининг янги намунавий тузилмаси ишлаб чиқилди ва тасдиқланди³.

Юқоридагиларга мувофиқ корхоналарнинг ишлаб чиқариш салоҳиятини ошириш, харажатларни бошқариш ҳамда бухгалтерия ҳисобини ташкил қилишда юзага келадиган муаммо ва қонуниятларни аниқлаш, корхоналарни ривожлантиришдаги илмий асосланган устувор йўналишларни белгилаш ва уларнинг ривожланиш механизмлари билан боғлиқ таҳлилларни амалга ошириш, унга таъсир этувчи омилларни аниқлаш каби илмий-амалий муаммоларни самарали ҳал этишни талаб этади.

АБДУСАЛОМОВА Нодира, Тошкент давлат иқтисодиёт университети "Бухгалтерия ҳисоби" кафедраси катта илмий-ҳодим изланувчиси.

Юқоридагиларнинг барчаси мавзунинг долзарблигини белгилаб беради ва тадқиқот йўналишини танлаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Назарий ва амалий ёндашувлар таркибида корпоратив бошқарув тизимини янада ривожлантиришнинг самарали тизими - харажатларни бошқаришни ажратиб кўрсатиш мумкин. Харажатларни бошқариш корпоратив бошқарув тизимининг ажралмас қисми бўлиб, бухгалтерия ҳисоби тизими, назорат муҳити ҳамда алоҳида назорат воситаларини бирлаштиради, булар биргаликда ишончли молиявий ҳисоботни шакллантиришга йўналтирилади.

Харажатлар ҳисобини тадқиқ қилишда асосий босқич — харажатлар ҳисобининг вужудга келиши ва шаклланиши, шароитлари, усуллари, юзага келишининг сабаб ва хусусиятлари, истиқбол ва тенденциялари, ҳал этилмаган муаммоларини аниқлаш ва ўрганиш ҳисобланади. Шунингдек, таҳлил, харажатлар ҳисобини ташкил қилишда миллий ва жаҳон тажрибасини умумлаштириш ҳамда уни харажатлар ҳисоби тизимини самарали ташкил қилишда қўллаш керак бўлади.

Иқтисодийётнинг турли тармоқларида фаолият олиб бораётган хўжалик юритувчи субъектларда амалга ошириладиган харажатлар ҳисобининг назарий, услубий ва амалий жиҳатларини ўрганиш доимо иқтисодчи олимларнинг диққат марказида бўлиб келган. Бироқ кўп иқтисодчилар, бухгалтерлар, корхона раҳбарлари харажатларга оператив ва стратегик бошқарув вазифаларини ҳал этиш жараёнида турлича таъриф берадилар.

Харажатларнинг моҳияти республикамиз олимларидан: А.А.Абдуллаев, А.А.Абдуганиев⁴, Б.Эркаев⁵, А.Х.Пардаев, Б.А.Хасанов⁶, Н.Ю.Жўраев, А.К.Ибрагимов⁷, С.Қодирхонов, Р.О.Холбеков⁸, А.Х.Ортиқов⁹, И.Н.Қўзиев, И.К.Очилов, У.С.Турсунов¹⁰, Ш.М.Эргашев, С.К.Махмудов, Д.Х.Азларов, Г.Н.Санаев¹¹, Н.Э.Бабахалов, Б.Т.Эшнаев, А.И.Алиқуловларнинг илмий ишларида ёритиб берилган.

Ушбу иқтисодчи олимларнинг илмий изланишларида "харажатлар"га ёндашув турли тармоқ корхоналари, масалан, қишлоқ хўжалиги, қорамолчилик, ўсимликчиликнинг дончилик тармоғида, темир йўл транспорти корхоналарида, донни қайта ишлаш корхоналарида харажатлар таркибида ишлаб чиқариш, давр харажатлари жиҳатидан ёндашиб тадқиқ қилинган ҳамда бошқарув ҳисобини такомиллаштиришнинг айрим жиҳатлари ўз ифодасини топган, лекин уларда саноат корхоналарининг харажатларини бошқариш ҳисоби муаммоси тўлиқ ўз ифодасини топмаган. Ушбу қайд қилинган илмий ва услубий ишларда асосий эътибор хўжалик юритувчи субъектларда бошқарув ҳисоби ва таҳлиliga қаратилган бўлиб, илмий ишимизнинг тадқиқот объекти бўлган қора металлургия корхоналарида харажатларни бошқариш ва уларнинг бухгалтерия ҳисобини юритиш масалалари яхлит тизим сифатида ўрганилмаган.

Қора металлургия саноати корхоналарида харажатларни бошқариш ҳисоби, уларнинг бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш, саноат корхоналари харажатлари ҳисобини ташкил қилиш услубиёти ишлаб чиқилмаганлиги, қора металлургия саноатининг ривожланишида харажатларни бошқаришда тизимли тадқиқ қилиш бўйича ёндашувларнинг амалда мавжуд эмаслиги, хусусан, мамлакатимизнинг мавжуд салоҳияти ва оғир саноат тармоғининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олувчи комплекс таҳлиллар ҳамда қора металлургия саноатида харажатларни бошқариш юзасидан мавжуд муаммонинг баъзи жиҳатларига бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартларига асосланган ҳолда ечишга эътибор қаратишнинг зарурлиги танланган мавзунинг долзарблиги, мақсади ҳамда унда ечиладиган масалалар доирасини белгилашга кенг имкониятлар яратиб беради.

Халқаро амалиётда маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш сегменти бошқарув ҳисобининг таркибий қисми ҳисобланади ҳамда ташкилотнинг молиявий натижаларини оптималлаштириш мақсадида ташкилот фаолиятини режалаштириш, назорат қилиш, бошқариш ва баҳолашга имкон беради. Республика амалиётида эса маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш бухгалтерия ҳисобининг таркибий қисми ҳисобланади.

Халқаро амалиётда жорий давр харажатларини уларнинг характериға қараб — харажатлар (expenses) ёки зарар (losses) деб аташ қабул қилинган. Бўлғуси даврларнинг хара-

жатлари учун "харажатлар" (costs) ёки "активлар" (assets) атамалари қўлланади. Бу келгу-си ва жорий харажатларни бир-биридан фарқлаш учун қўлланилади¹².

"Харажатлар" атамаси МҲХС (Молиявий ҳисобнинг халқаро стандартлари)да¹³ даромади келажақда олинadиган ҳолда ишлатилган ресурсларнинг (expenditure) йиғилишини англатади. Ушбу маънода харажатлар ресурсларнинг ишлатилиши билан давр харажати тан олиш ўртасида оралиқ тоифа ҳисобланади. Улар ишлатилган ресурсларнинг қийматли баҳоланишини ифодалайди. Ҳисоботларда улар харажат ёки зарар деб тан олингунча корхонанинг активлари таркибида акс эттирилади.

МҲХСда харажатлар деганда, ҳисобот давридаги иқтисодий нафтиликнинг камайиши тушунилади ва улар капиталнинг камайишига олиб келадиган активлар қийматининг пасайиб кетиши ёки мажбуриятларнинг кўпайиб кетиши билан ифодаланади.

Хорижий тажрибанинг кўрсатишича, ишлаб чиқариш харажатларини гуруҳлаштириш ва тақсимлаш шундай ташкил этиладики, натижада, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнида даромаднинг шаклланишини тезкор назорат қилиш мумкин бўлсин ва шунинг учун харажатлар моддаларнинг минимал миқдори бўйича гуруҳланади¹⁴. Асосий эътибор эса маҳсулотнинг айрим турлари ўртасидаги харажатларни тақсимлашга қаратилади. Кўпчилик ҳолатларда тақсимланмаган харажатлар умумий натижа - даромадга қаратилади.

1-расмда ишлаб чиқариш таннархини калькуляция қилишнинг моддалари номенклатураси келтирилган.



1-расм. МҲХСда ишлаб чиқариш таннархининг калькуляция моддалари

Қуйидаги 1-жадвалда тегишли харажатларни ҳисобга олиш элементларини тартибга солувчи халқаро стандартлар кўрсатилган.

1-жадвал

Харажатларни ҳисобга олиш элементларини тартибга солувчи халқаро стандартлар

№ т/р	Харажатлар элементлари	МҲХС
1	Моддий харажатлар	IAS 2 "Заҳиралар"
2	Меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари	IAS 19 "Ишчиларга мукофотлар"
3	Бюджетдан ташқари фондларга бадаллар	IAS 19 "Ишчиларга мукофотлар"
4	Амортизация	IAS 16 "Асосий воситалар", IAS 38 "Номоддий активлар"
5	Бошқа харажатлар: ижара ҳақи, қарзлар бўйича фоизлар.	IAS 17 "Ижара", IAS 23 "Қарзлар бўйича харажатлар"

Халқаро ҳисобда харажатлар ва уларнинг ҳисобини тартибга соладиган ягона стандарт мавжуд эмас, ҳар бир харажат элементи муайян стандартда ўз ифодасини топади. Харажатларнинг ҳисоби бўйича баъзи талаблар IAS 40 "Инвестицион мулк" ва IFRS 9 "Молиявий инструментлар" каби стандартларда баён этилган, чунки ушбу молиявий ҳисобот элементлари ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд.

Муайян харажатлар элементларини кўриб чиқар эканмиз, айтиш жоизки, амортизация

харажатлари IAS 16 га биноан активнинг ҳақиқий қиймати ёки унинг ҳақиқий қийматини алмаштира оладиган бошқа сумма сифатида ҳисобга олинади, Бунда қолдиқ қиймат чиқариб ташланади.

IAS 19 нинг 11-пунктига биноан, ишчи ҳисобот даври давомида корхонага хизмат кўрсатётган вақтда корхона бу хизматлар эвазига тўланиши лозим бўлган қисқа муддатли дисконтланмаган мукофот пули миқдорини қуйидагилар кўринишда тан олиши лозим бўлади:

- ихтиёрий тўлаб бўлинган сумма чиқариб ташлангандан кейинги мажбуриятлар (ҳисобланган харажат). Агар тўлаб бўлинган сумма тўловларнинг дисконтланмаган миқдоридан кўп бўлса, корхона бу ошиб кетишни аванс харажатлари, масалан, келгуси тўловларнинг камайишига ёки пул маблағларининг қайтарилишига олиб келадиган ҳолатдаги актив (аванс харажати) деб тан олиши керак;

- харажат, яъни стандарт талаб этадиган ёки актив таннархига қўшишга рухсат берадиган бадаллардан ташқари (масалан, IAS 2 ва IAS 16).

Меҳнат фаолияти тугашидан кейин ишчи оладиган мукофотлар суммаси корхона (ишчининг ўзи бўлиши эҳтимоли ҳам бор) меҳнат фаолияти охирида мукофотлар режасига киритган бадаллар суммаси ёки бадал пуллари сифатида олинган маблағларнинг инвестицияларидан олинган фойда билан биргаликда суғурта компаниясига тўлаган сумма билан белгиланади.

Моддий харажатларнинг акс этишини кўриб чиқар эканмиз, шуни таъкидлаш лозимки, IAS 2 нинг 10-пунктига биноан заҳиралар таннархи сотиб олиш, қайта ишлашга кетган харажатлар, шунингдек, заҳиранинг жорий ўрни ва ҳолатини таъминлашга кетган бошқа харажатларни ўз ичига олиши лозим.

Бундан ташқари, бу стандарт ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш тартиби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилишга алоқадор бўлган меъёрларни ўз ичига олади. Стандартнинг асосий қоидалари ҳисобот давридаги даромаднинг миқдорига таъсир кўрсатадиган калькуляция қилиш усуллари танлаб олиш қоидаларини тартибга солади. Унда, шунингдек, қуйидаги тавсиялар берилади:

- ишлаб чиқариш характеридаги билвосита қўшимча харажатларнинг тақсимланиши бўйича;
- комплексли ишлаб чиқариш хизматларини тақсимлаш бўйича;
- балансдаги капиталлаштириладиган ва капиталлашмайдиган харажатлар ўртасидаги чегарани белгилаш бўйича.

Чет эл олимлари О.Д.Каверина¹⁵ ва бошқалар ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишда IAS 2 нинг иккита ўзига хос жиҳатини ажратиб кўрсатадилар. **Биринчидан**, стандартнинг 10-пунктида бухгалтерия ҳисоби учун анъанавий бўлган тўлиқ таннарх усули (absorption costing) тавсифланган. Ишлаб чиқариш харажатлари ва калькуляция қилишни ҳисобга олишнинг ушбу усулида унга альтернатив бўлган "директ-хостинг" усулидан фарқи равишда, ишлаб чиқариш таннархи ҳам ўзгарувчи харажатларни, ҳам доимий харажатларни ўз ичига олади. "Директ-костинг" усули молиявий ҳисоботни кўзлаган ҳолда рухсат этилмайди. Хорижий корхоналарда у фақат бошқарув ҳисоботини тузишда қўлланади.

Норматив ҳисоб ҳам IAS 2 га мувофиқ равишда бухгалтерия ҳисобида ўз ўрнини топади, хусусан, 14-пунктда стандарт нормативдан ташқари харажатларни даврий харажатларга қаратиш, бошқача қилиб айтганда, ҳисобот даврининг даромадини камайитиришга қаратиш процедурасини қатъий белгилайди. Хом ашё, иш ҳақи ва бошқаларнинг нормативдан ташқари йўқотилиши баланс активида акс этадиган заҳиралар таркибига кирмаслиги лозим. Норматив усул материалларнинг, тугалланмаган ишлаб чиқаришни ва тайёр маҳсулотнинг заҳирасини баҳолаш учун рухсат этилади.

Иккинчидан, IAS 2 нинг 10-пунктида маҳсулот таннархига киритиладиган учта харажатлар гуруҳи белгиланган:

- бевосита ўзгарувчан ишлаб чиқариш харажатлари;
- билвосита ўзгарувчан ишлаб чиқариш харажатлари;
- билвосита доимий ишлаб чиқариш харажатлари.

IAS 16 га кўра таннарх - бу уни сотиб олиш ёки уни қуриш вақтидаги тўланган пул

маблағлари ва пул маблағлари эквивалентларининг суммаси ёки активни сотиб олиш мақсадида топширилган бошқа қопламанинг ҳақиқий қийматидир ёки буни қўллаш мумкин бўлса, бундай актив бошқа МХҲС (IFRS) ларнинг муайян талабларига мувофиқ равишда дастлабки тан олинган вақтдаги суммадир.

Асосий воситаларнинг таннархи актив сифатида фақат қуйидаги ҳолатларда тан олинади:

- корхона бу объект билан боғлиқ ҳамда келгусида иқтисодий фойда олиши эҳтимоли мавжуд бўлса;

- ушбу объектнинг таннархи ишончли равишда баҳоланиши мумкин бўлса.

Асосий воситаларнинг тан олинган объекти, маҳаллий амалиётда бўлгани каби, тизимий асосда уни фойдали қўллаш муддати давомида амортизация қилинади. Ушбу объектнинг умумий қийматига нисбатан қиймати сезиларди даражада катта бўлган активнинг ҳар бир қисми алоҳида амортизация қилинади. Ҳар бир давр учун амортизация ушланмалари харажат сифатида Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда тан олинади.

Халқаро амалиётда амортизацияни ҳисоблаш учун корхоналар ушбу активдан келиб чиқадиган бўлғуси иқтисодий фойдани истеъмол қилиш тузилмасини янада аниқроқ акс эттирадиган усул қўлланилиши мумкин. Ҳозирги вақтда чизиқли усул, камайиб борадиган қолдиқ усули ва маҳсулотни ишлаб чиқариш бирлиги усули ажратиб кўрсатилади.

МХҲС ва БҲМС (Бухгалтерия ҳисоботининг миллий стандарти бўйича) Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда сезиларли фарқларни кўришимиз мумкин.

МХҲС ва БҲМС бўйича харажатлар ҳисобга олиншининг солиштирма характеристикаси 2-жадвалда келтирилган.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда ёки унга иловаларда характери бўйича харажатларнинг тузилмасига нисбатан ахборотнинг очиб берилишини талаб этади. Бу, биринчи навбатда, шу билан боғлиқки, харажатнинг муайян характери тўғрисидаги ахборот харажатларни тайинлашга асосланган синфлашни қўллаган вақтда пул маблағларининг келгуси оқимларини башорат қилишда фойдали бўлади.

2-жадвал

**МХҲС ва БҲМС бўйича харажатлар ҳисобга олиншининг солиштирма
характеристикаси¹⁶**

БҲМС	МХҲС
Харажатлар муайян шартнома ва қонунчилик талабларига мувофиқ амалга оширилади	Ушбу шарт мавжуд эмас
Харажатлар суммаси аникланади	Харажатлар суммасини ишончли равишда ўлчаш мумкин
Хўжалик операцияси натижасида иқтисодий фойданинг камайиши борасида ишонч мавжуд	Активларнинг камайиши ёки мажбуриятларнинг кўпайиши билан боғлиқ бўлган келгуси иқтисодий фойданинг камайиши юз беради
Харажатлар ҳисоблаб чиқиш тамойилига кўра тан олинади	Харажатлар ҳисоблаб чиқиш тамойилига кўра тан олинади
Харажатлар албатта ҳужжатлаштирилган ҳолда тасдиқланган бўлиши лозим	Хўжалик операцияларини акс эттириш бирламчи ҳужжатларнинг мавжудлиги ёки йўқлиги билан боғланмайди

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари, агар моддалар кесимидаги харажатларнинг характери ва миқдори тўғрисидаги ахборот аҳамиятли бўлса, уни очиб ташланишини кўзда тутди. Хусусан, қуйидагилар тўғрисидаги ахборотни очиб ташлаш зарур ҳисобланади:

-заҳираларни сотиб юборишнинг соф қиймати катталигига ҳисобдан чиқариш ёки асосий воситалар қийматини қопланадиган суммага ҳисобдан чиқариш, шунингдек, бундай ҳисобдан чиқаришларнинг қайтарилиши тўғрисида;

- асосий воситалар объектларининг чиқиб кетиши тўғрисида;
- инвестицияларнинг чиқиб кетиши тўғрисида;
- суддаги баҳсларнинг тартибга солинганлиги тўғрисида.

Хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, МҲҲС нинг татбиқ этилиши бошқаришни ахборот таъминоти тизимининг самарадорлигини кучайтиради, бу эса, ўз навбатида, ташкилот рақобатбардошлигининг ошишига таъсир кўрсатади.

МҲҲС усулларини қўллаш ҳам ижобий, ҳам салбий иқтисодий оқибатларга олиб келади, хусусан, халқаро амалиёт ишлаб чиқариш харажатлари бўйича таннархни молиявий натижалар ҳисобига нормативдан ошиб кетган харажатларни қоплаш билан шакллантирилишини кўзда тутати. МҲҲС қоидаларини қўллаш корхонани бошқариш имкониятларини такомиллаштириш ва кенгайтиришга йўл очиб беради.

Манба ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. -Т.: Ўзбекистон 2009. 40-б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 24 апрелдаги "Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари" тўғрисидаги 4720-сонли Фармони. Lex.uz.
3. Каримов И.А. Мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якуналари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. // "Халқ сўзи", 2016 йил 15 январь.
4. Абдуганиев А.А. Кўп укладли иқтисодиёт шароитида ишлаб чиқариш харажатлари, уларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини аниқлаш ва таҳлили. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - Т., БМА.1998. 9-21-бетлар.
5. Эркаев Б., Каримова Г. Бозор иқтисодиёти: (изоҳли лугат) -Т.: Шарқ, 1997. 176-б.
6. Хасанов Б.А. "Бошқарув ҳисоби ва ички аудит методологиясини такомиллаштириш масалалари". Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. -Т., 2004. 171-б.
7. Ибрагимов А.К. Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби, аудити ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархини аниқлашни такомиллаштириш. БМА. -Т. 2002. 62-б.
8. Холбеков Р.О. Донни сақлаш ва қайта ишлаш корхоналарида ишлаб чиқариш ҳисобини ташкил қилишни такомиллаштириш йўллари ва услубиёти. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. -Т., -2006
9. Ортиқов Х.А. Тўқимачилик саноати корхоналарида ишлаб чиқариш ҳисоби ва уни такомиллаштириш йўллари. -Т.: Ўз.Р БМА, номзод.дисс. автореф., 2000.
10. Турсунов У.С. Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва маҳсулот таннархи аудитини такомиллаштириш (ўсимликчиликнинг дончилик тармоғи мисолида). 20.05.2008.
11. Санаев Ф.Н. Қорамолчиликда харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилишни такомиллаштириш. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Т., 2010 58-б.
12. DAVID E. STOUT Regression Analysis: Instructional Resource for Cost/Managerial Accounting Accounting Education: an international journal, 2015. Vol. 24, No. 1, 57-73, <http://dx.doi.org/10.1080/09639284.2014.974197>
13. Дружиловская Т.Ю. Новые регламентации по формированию отчета о прибылях и убытках в МСФО [Текст] / Т.Ю. Дружиловская // Международный бухгалтерский учет. 2012. - №5. - С. 2-9.
14. Accounting for Management Costs in Sensitivity Analyses of Matrix Population Models. PETER W.J. BAXTER, MICHAEL A. MCCARTHY, Management Costs in Sensitivity Analysis, Volume 20, No. 3, June 2006
15. Каверина О. Д. МСФО 2 "Запасы". Учет затрат на производство и калькулирование себестоимости продукции [Электронный ресурс] 2012. - URL: <http://www.ippnou.ru>
16. Богатая И. Н. Бухгалтерский финансовый учет: учебник / И. Н. Богатая, Н. Н. Хахонова. - М.:КНО-РУС, 2011.-С.258-259.

ГЕРМАНИЯДА ЕНГИЛ САНОАТНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ТАЖРИБАСИ

Енгил саноат Германия иқтисодиётининг қадимий тармоқларидан бири ҳисобланади. Тарихан бу соҳадаги ишлаб чиқариш Шимолий Рейн ва Вестфалия, Баден-Вюртемберг, Саксония, Қуйи Саксониянинг айрим шаҳарлари, Тюрингия ва Гессенда, ривожланган аграр ва қулай географик шароитдаги аҳоли зич жойлашган ерларда тўпланган. Худди шу ҳолат талаб (сигимли бозорлар) ва таклиф (қулай инфратузилмалар ва асосий таъминот (етказиб берувчи) бозорларига чиқиш имконига ҳамда нисбатан зич жойлашган меҳнат ресурсларига эга бўлган минтақалар) асосида енгил саноат тармоғи ривожланишига таъсир кўрсатган.

Иккинчи жаҳон урушининг тугаши Германия енгил саноатининг юксалишини бошлаб берган. Бу талабнинг ўсиши билан боғлиқ бўлиб, уни молиявий ресурсларнинг етарли бўлмаганлиги учун импорт маҳсулотлари ҳисобидан қондиришнинг иложи бўлмаган. 1960 йилларнинг ўрталарига келиб тармоқда фаолият кўрсатувчи субъектлар сони қисқара бошлаган. Сабаби - содир бўлган кескин технологик ўзгаришлар. Улар капитал сигимининг ошиши ва бозорлар консолидациялашувининг бошланиши билан ишлаб чиқаришнинг автоматлашуви ва самарадорлигининг ўсишига олиб келган. Бундан ташқари, халқаро бозорлар томонидан рақобатнинг кучайиши, бу ҳам тармоқдаги ўзаро муносабатлар характери ва унинг таркибий тузилмасининг ўзгаришига олиб келган.

1970 йилларнинг охиридан 1990 йилларнинг ўрталаригача Германия енгил саноатидаги таркибий ўзгаришлар кенг кўламли характер касб этади: бандлик сиқилади; бозорнинг таркибий тузилмаси ва ихтисослашуви ўзгаради. 1980 йиллардан бошлаб немис енгил саноати чуқур трансформацион жараёнларни бошидан кечиради ва бунинг натижасида, 2010 йилга келиб, Германия йирик истеъмолчига ва ЕИда кийим-кечак ишлаб чиқариш бўйича 3-ўринда турувчи ишлаб чиқарувчига айланади.

Германия енгил саноатининг 30 йил ичида реструктуризация қилинишини қуйидаги 3 босқичга бўлиш мумкин: тармоқ тузилмасини қайта қуриш; халқаро интеграциялашув; инновацион етакчиликни таъминлаш.

Биринчи босқич - тармоқ тузилмасини қайта қуриш (1970-1990 йиллар). Бу босқич тармоқда бандликнинг кескин зичлашуви (қисқариши) билан характерланади. Сабаби: умумий талабнинг камайиши ва арзон импортнинг кўпайишидир. Тармоқ тузилмасини қайта ташкил этиш рақобатнинг кескинлашуви шароитида юқори самарадорликка эришиш мақсадида амалга оширилган. 1970 йиллардаёқ тармоқда компания ва банд бўлганлар сонининг камайиши тенденцияси вужудга келган ва у ҳозирги пайтгача давом этмоқда. Сўнгги 32 йил давомида постиндустриал жамиятга ўтиш жараёнида енгил саноат ўзининг 93% субъектларидан ва 91% ишчи кучидан маҳрум бўлган.

Иккинчи босқич - халқаро вертикал интеграция (1990 йиллардан 2000 йилларнинг бошигача). Ушбу босқич жаҳон иқтисодиётида глобаллашув жараёнларининг кучайиши билан содир бўлган. Тармоқ қайта қуриш учун янги импульс олади. Ишлаб чиқарувчиларнинг диққат марказида рақобат афзалликларининг янги манбаи сифатида логистика, маркетинг ва дизайн туради ҳамда улар халқаро вертикал интеграциялашган тузилмаларнинг жадал суръатларда шаклланишига олиб келган. Компаниялар ва банд бўлганлар сони қисқаришининг давом этиши тармоқни қайта қуриш натижаси бўлган. 1990 йиллар бо-

шидан 2009 йилгача енгил саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш Германияда ҳар йили 7-11%га камайган. Энг катта қисқариш 2009 йилга тўғри келган (18%га). Бунинг сабаби, биринчи навбатда, глобал жаҳон инқирозидир. Фақат 2010 йилга келиб қисқариш ўз ўрнини 7%ли даражадаги ўсишга бўшатиб берган.

Учинчи босқич - инновацион етакчилик (2005 йилдан ҳозирги вақтгача). 2005 йилда квоталаштиришнинг бекор қилиниши ва халқаро савдонинг либераллаштирилиши билан 30 йиллик қайта қуришнинг 3-босқичи бошланди ва у ишлаб чиқариш жараёнларининг капитал, фан ва инновацион сифимли интенсив босқичларида Германиянинг ихтисослашувини яқуний мустаҳкамлади. Мамлакат фан ва ишланмаларга йирик маблағларни кўзда тутувчи техник тўқимачиликни ишлаб чиқариш бўйича жаҳон етакчисига айланди.

Ҳозирги вақтда Германия енгил саноат маҳсулотларини (асосан, тўқимачилик ва кийим-кечак) экспорт қилиш бўйича дунёда Хитой ва Италиядан сўнг 3-ўринда туради. Экспорт ҳажмининг тўқимачилик ва кийим-кечак ички ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати 1970 йилдаги 10%дан 2012 йилда 43,7%га етди¹.

Германиянинг асосий савдо ҳамкорлари ЕИнинг аъзолари ҳисобланиб, уларга тўқимачилик ва кийим-кечак экспортининг 71,2%и тўғри келади. Европа қолган мамлакатларининг ҳиссаси - 17,6%, Осиё мамлакатлариники эса - 5,6%. Шундай қилиб, немис экспортининг 88,8%и ички европа характерига эга². Экспорт даромадлари икки асосий сектор ўртасида қуйидаги нисбатда тақсимланган: экспорт тушумларининг 41%и кийим-кечакка ва 59%и тўқимачиликка тўғри келади³.

Германия ЕИда кийим-кечак ва тўқимачиликнинг йирик ҳамда тўқимачиликнинг дунёда иккинчи (АҚШдан сўнг) импорт қилувчисидир. Мамлакат миллий ишлаб чиқарувчилари немис бозорининг 5%га яқинини таъминлайди. Бу ҳиссанинг асосий қисми ўрта ва юқори баҳолар сегментидаги юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга тўғри келади. Ички ишлаб чиқариш, шунингдек, техник тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга. 1990 йилларнинг ўрталарида бу сегмент реал ифодада 40%гача етиб борган.

Енгил саноат маҳсулотларининг импорти мамлакатдаги жами савдоларнинг 90%идан кўпроғини ташкил этади. Асосий мол етказиб берувчилар Осиё мамлакатлари (ҳиссаси - 51,9%), сўнг ЕИ мамлакатлари (ҳиссаси - 29,5%) ва бошқа Европа мамлакатлари (ҳиссаси - 14,7%) ҳисобланади. Мамлакатлар ўртасида энг катта ҳисса Хитой (28%), Туркия (10,8%) ва Бангладешга (8,8%) тўғри келади. Сўнгги 10 йил ичида тўқимачилик ва тикувчилик секторларида ўсишнинг ижобий тенденцияси кузатилмоқда (инқирозли 2008-2009 йиллар бундан мустасно).

1980 йилларда бошланган ва ҳозир ҳам давом этаётган тармоқда фаолият кўрсатаётган субъектлар сонининг қисқариши компанияларнинг оммавий тарзда касодга учраши (бошқа тармоқлар билан таққослаганда уларнинг сони унчалик катта эмас) билан боғлиқ бўлмай, балки бунинг асосий сабаби бозорнинг секин-асталик билан консолидациялашув жараёни ва савдо концентрациялашувининг ўсишидир. Йирик ритейлерлар ўрта компанияларни сиқиб чиқармоқдалар: улар бозор кучининг ўсиши ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш, мол етказиб бериш циклини тезлаштириш, "just-in-time" тизимини жорий этиш бўйича ўз шартларини ўтказишга (қўйишга) имкон берадики, бу нарсалар асосий рискларни ишлаб чиқарувчилар зиммасига юклайди. Бироқ Германия ритейлерлари орасида концентрациялашув АҚШдагига қараганда камроқ бўлиб, бунинг натижасида бозорнинг катта қисми ҳозирги вақтда мустақил субъектларга тегишлики, уларнинг фаолияти маҳаллий ўз-ўзини бошқаришнинг ривожланган тизими доирасида давлат томонидан тартибга солишнинг чоралари ёрдамида ҳимоя қилинади.

Германия енгил саноат маҳсулотлари бозорининг 43-46%и тармоқ даромадларининг 10%ини ўзида мужассам этувчи кичик ва ўрта компаниялардан иборат. Шундай қилиб, бозор иштирокчиларининг қарийб ярми унча катта бўлмаган оилавий фирмалардан иборат бўлиб, уларнинг умумий даромадлари ҳиссаси сони 1%дан ошмайдиган йирик субъектларнинг даромадлари ҳиссасига тўғри келади. Таркиб топган бундай таркибий тузилма банк секторига кучли тарзда йўналтирилган Германия молия тизимининг ўзига хос хусу-

сиятлари ва тармоқ ривожланишининг умумий тенденциялари натижасидир. Мамлакатнинг молиявий тизими универсал банкларга таянган бўлиб, улар тижорат банклари, кооператив кредит ва турли хил ижтимоий-ҳуқуқий кредит институтларини ўз ичига қамраб олади. Сўнгги икки типдаги институтлар (XIX асрда пайдо бўлган ва Иккинчи жаҳон урушидан сўнг ўз фаолиятини интенсив кенгайтирган)нинг асосий вазифалари ўз аъзоларининг эҳтиёжларини, турли молиявий инструментларни қўллаш йўли билан қондириш ҳисобланади. Биринчи навбатда, фаолияти фойда олишга қаратилган тижорат банкларидан фарқли ўлароқ, кооператив ва бошқа молиявий институтлар, улар тараққиётини тезлаштириб, кичик ҳамда ўрта бизнесни ривожлантириш ва кредитлаштириш учун имкониятларнинг кенг спектрини тақдим этадилар. Бир корхонага тўғри келадиган тушум даражасининг анча юқори эканлиги тўқимачилик ва кийим-кечак бозорларининг асосий хусусиятларидан биридир: кийим-кечак ишлаб чиқариш тармоғининг ўртача даромади бир қатор гуруҳлар бўйича тўқимачилик тармоғига нисбатан 1,8 баробар юқори ҳисобланади.

Кичик, ўрта ва йирик корхоналарда меҳнат унумдорлигининг даражаси орасида кескин фарқ деярли мавжуд эмас⁴. Германия енгил саноат корхоналари дунёда биринчилар қаторида ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви жараёнларига қўшилган. Ишлаб чиқаришнинг айрим босқичлари ишчи кучи арзон бўлган мамлакатларга кўчирилган. Бир вақтнинг ўзида немис миллий корхоналарининг капитал сифими оширилган. Тармоқнинг

Германиянинг асосий савдо ҳамкорлари ЕИнинг аъзолари ҳисобланиб, уларга тўқимачилик ва кийим-кечак экспортининг 71,2%и тўғри келади. Европа қолган мамлакатларининг ҳиссаси - 17,6%, Осиё мамлакатлариники эса - 5,6%. Шундай қилиб, немис экспортининг 88,8%и ички европа характерида эга². Экспорт даромадлари икки асосий сектор ўртасида қуйидаги нисбатда тақсимланган: экспорт тушумларининг 41%и кийим-кечакка ва 59%и тўқимачиликка тўғри келади.

ривожланиши немис капиталининг, дастлаб, Шарқий Европа (Чехия, Венгрия) кейинчалик Осиё (Хитой, Ҳиндистон, Индонезия) мамлакатларига кириб келишининг кенгайиши йўли билан таъминланди. Бундай стратегия ўртача харажатлар даражасини қисқартиришга доир тенденцияни қўллаб-қувватлаган. Бу рақобатни кучайтириб, амалда компанияларни меҳнатни халқаро тақсимлаш тизими томонидан тақдим этиладиган имкониятлардан фойдаланиш мақсади-

да жаҳон бозорига "итқитиб" юборган.

2005 йилда АТСнинг бекор қилиниши билан бозорларнинг либераллаштирилиши бу жараёнларни тезлаштирган. Тармоқнинг хорижий сегменти миллий сегментга нисбатан 2 баробар кўпроқ ишчи-ҳодимларни жалб қилган⁵. Бу далил немис ишлаб чиқарувчиларининг глобал ишлаб чиқариш занжирига фаол жалб қилинганидан дарак бериб, унга кўра ишлаб чиқаришнинг кўпроқ меҳнат интенсивлиги ва технологик оддий босқичлари ортиқча ишчи кучи бўлган мамлакатларга ўтказилиб, занжирнинг энг юқори босқичлари мамлакатнинг ўз ҳудудида тўпланган.

1960 йилларнинг охиридан бошлаб немис компаниялари томонидан аутсорсинг амалиёти қўллана бошлаган. Ҳозирги вақтда ишлаб чиқарувчилар ташқи компаниялар билан ҳамкорликни турли шаклларда амалга оширадилар. Cut-Make-Trim (CMT) модели энг кенг тарқалган шакл ҳисобланиб, у етакчи фирмага фурнитура ва материаллар сотиб олиш ҳамда уни бичиш устидан назоратни қолдиради. Компаниялар "калит билан" аутсорсинг схемаларини камроқ қўлайдилар. Ишлаб чиқарувчилар, брендларнинг эгалари сифатида, мол етказиб берувчи корхоналарга ўз мутахассисларини назорат ва персонални ўқитиш учун юбориб, кўпроқ ишлаб чиқариш жараёнини кузатиш билан шуғулландилар. Бундай тартибда таркиб топган амалиёт шундан далолат берадики, немис ишлаб чиқарувчилари ўзларининг рақобатчи сифатидаги устунликларини энг аввало, сифатни таъминлашда деб биладилар.

Ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида ишчи кучи малакасининг юқори даражадалиги немис бозорининг ўзиги хос белгиси ҳисобланади. Бу тавсиф махсус билимларни

(масалан, янги материалларни яратиш, дизайн, мол етказиб бериш занжирларини бошқариш соҳаларида ва ҳ.к.) талаб қилувчи ишлаб чиқариш босқичларидаги концентрациялашув ҳисобидан ишлаб чиқарувчиларга Осиё экспансиясига қарши туриш имконини беради. Немис компаниялари стратегияси асосан харажатларни қисқартириш стратегияси билан биргаликда диверсификациялаштирилган товарларни оммавий ишлаб чиқаришга йўналтирилган.

Бозорнинг янги тенденциялари қаторига электрон савдонинг интенсив ўсганлигини кўрсатиш мумкин. Масалан, 2011 йилда кийим-кечак онлайн тизимида буюртма бериладиган оммабоп маҳсулотга айланди. Бунинг натижасида Германия ритейлерларининг деярли 47%и бу маҳсулотни сотишга ихтисослашмоқда⁶.

Амалга оширилган таҳлил тармоқда ишлаб чиқарувчиларнинг қуйидаги икки гуруҳи мавжуд эканлигини кўрсатмоқда: а) нисбатан унча катта бўлмаган (асосан, оилавий) компаниялар; б) йирик халқаро компаниялар. Биринчи гуруҳга кирувчи компаниялар ўз позицияларини мамлакат ривожланишининг тарихий ўзига хос хусусиятлари ҳамда юқори даражадаги рақобатга ўтиш сабаби билан сақлаб қолмоқдалар. Улар истеъмолчилар эътиборини кам харажатлар билан эмас, балки юқори сифат, бренд, дизайн ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг инновацион характери билан ўзларига қаратадилар. Йирик компанияларнинг вужудга келишини эса глобализация жараёнлари натижаси ва ривожланаётган мамлакатлардаги "ўйинчи"ларнинг экспансиясига жавоб сифатида қараш керак. Бозорнинг бу "ўйинчи"лари глобал ишлаб чиқариш занжирларини шакллантириб, турли-туман аутсорсинг схемаларида иштирок этадилар. Бир вақтнинг ўзида улар ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг сифатини таъминлаш мақсадида ишлаб чиқаришнинг барча босқичлари устидан назоратни ўзларида сақлаб қоладилар.

Давлат маҳсулотни стандартизациялаш ва сертификациялаш тизимлари ҳамда импортта чекловлар киритиш орқали енгил саноатни тартибга солишда катта роль ўйнайди. Қўлланаётган импортта чекловлар орасида маҳсулот келиб чиқадиган мамлакатга талаблар ва ЕИ қоидаларида кўзда тутилган импорт тарифи муҳим аҳамиятга эга. Масалан, импорт ўртача тарифи бошқа тармоқларга нисбатан юқорироқ даражада, яъни 7-12% атрофида ўрнатилган⁷. Миллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилишга федерал ва минтақавий даражада турли давлат ва нодавлат тузилмалари хизмат қилади. Улар қаторига: "Gesamttextil - Gesamtverband der deutschen Textil- und Mode industrie", "Textination", "Bundesverband des Deutschen Textileinzelhandels", "ZGV - Mittelstandsverbund"ларни киритиш мумкин. Улар енгил саноат корхоналарининг рақобатбардошлигини бозорнинг таркиб топган таркибий тузилмасини сақлаган ҳолда нота-рифли тартибга солиш чоралари орқали қўллаб-қувватлайдилар.

Германия енгил саноатининг динамик тарзда трансформациялашуви давом этмоқда. Ўзгаришлар Хитой томонидан рақобат босими тез суръатларда ўсиб боришининг таъсири остида содир бўлмоқда. Хитой товарлари оқимида тўсқинлик қилиш учун ЕИ Хитойнинг ЖСТга аъзо бўлиши муносабати билан алоҳида шартлар доирасидаги ҳимоя чораларидан фойдаланмоқда. Бироқ Хитойнинг ЖСТга аъзо бўлиши билан унинг жуда катта ички бозори ҳам очилдики, бу нарса немис ишлаб чиқарувчиларининг ривожланиши учун янги имкониятлар яратди. Натижада, 2012 йилнинг дастлабки 3 чорагида Германиядан Хитойга енгил саноат маҳсулотларини экспорт қилиш 2011 йилнинг шу даврига нисбатан 11,3%га ошган⁸. Бироқ ҳозирги пайтда немислар томонидан етказиб берилаётган товарлар Хитойнинг Германиядан импортининг 3,6%ини ташкил этмоқда, холос.

Хитойдан ташқари, Германия ишлаб чиқарувчилари нисбатан пастроқ баҳолар сегментида Украина, Руминия, Ҳиндистон, Покистон ва Вьетнам томонидан рақобат босимини ҳис қилмоқда. Келажақда Туркия ҳам сезиларли даражада хавф солиши мумкин. Чунки у ҳам кейинги йилларда ишлаб чиқариш занжиридаги юқори сегментларни ўзлаштириб, ишончли сифатий ўсишни намойиш этмоқда.

Тармоқ тараққиётининг прогнозлари, асосан, енгил саноат маҳсулотлари миллий ишлаб чиқаришининг қисқаришига хос бўлган амалдаги тенденциянинг сақланиб қолиши мумкинлигини кўрсатмоқда⁹. Бундай вазиятда ўсиш техник тўқимачиликни ишлаб чиқа-

риш, шунингдек, янги маҳсулотларни яратиш двигатели бўлиши мумкинки, уларнинг фойдалилик даражаси Германия саноатидаги ўртача даражадан 25,0%га юқоридир¹⁰.

Германия енгил саноати XX асрнинг иккинчи ярмидан XXI асрнинг бошларига қадар чуқур қайта тузилмавий ўзгаришлар орқали урушдан кейинги "бум"дан жаҳон бозоридаги рақобат кураши шароитида ривожланиш стратегиясини яратишга бўлган йўлни босиб ўтди. 30 йилдан кўпроқ вақтга чўзилган тармоқ таркибий тузилмасидаги туб ўзгаришлар ишлаб чиқариш байналминаллашуви биринчи халқаро вертикал интеграллаштирилган таркибий тузилманинг шаклланиши ва қисман консолидациялашуви жараёнларидан иборат бўлди. Охиригилар ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг юқори сифат даражасини таъминлаш мақсадида ишлаб чиқариш жараёнлари устидан назоратни сақлаган ҳолда аутсорсинг схемаларига асосланган эди. Бир вақтда бозор ўзининг тарихан таркиб топган тавсифларини сақлаб қолишга муваффақ бўла олдики, уларнинг орасида мустақил компаниялар ва ўрта "ўйинчи"лар секторининг катталиги алоҳида роль ўйнайди.

Германия енгил саноат тармоғининг муҳим хусусиятларидан яна бири юқори малакали ишчи кучининг мавжудлиги бўлиб, бу нарса мамлакатнинг юқори технологияли маҳсулотлар ишлаб чиқариш занжирининг якуний босқичларида ихтисослашувда рақобатли устунликларини аниқлаб беради ҳамда олий ва ўрта сегментлар учун маҳсулотлар ишлаб чиқаришга имкон беради. Бунда кичик, ўрта ва йирик корхоналарнинг унумдорлик даражаси деярли бир даражада бўлиб, у Ўзбекистон тажрибаси билан кескин фарқланади.

Немис енгил саноати ривожланишининг кузатилаётган тенденциялари тармоқ консолидациялашуви тенденцияларининг сақланиб қолиши ҳамда техникавий жиҳатдан му-

Германия енгил саноат корхоналари дунёда биринчилар қаторида ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви жараёнларига қўшилган. Ишлаб чиқаришнинг айрим босқичлари ишчи кучи арзон бўлган мамлакатларга кўчирилган. Бир вақтнинг ўзида немис миллий корхоналарининг капитал сифими оширилган.

раккаб бўлган (техник тўқимачилик - вертикал интеграциялаштирилган тузилмалар учун фаолият майдони) ва эксклюзив товарлар сегментида мамлакат позициясининг мустаҳкамланиши хусусида прогноз қилишга имкон беради. Рақобат устунлигининг фаол асосини қўшиб олган ҳолда вертикал интеграциялашган тузилмаларнинг нафақат Европада, балки Осиёнинг тез ўсиб бо-

раётган мамлакатларида ҳам ривожланиш ва миллий бозорда ўрта компаниялар ролининг қисқариши эҳтимоли катта. Бу эса ривожланаётган мамлакатлар экспансияси шароитида немис енгил саноатининг барқарор ривожланишини таъминлаши мумкин.

Германия рақобат курашининг кескинлашуви ва ривожланаётган мамлакатлар экспансияси шароитида жаҳон енгил саноатида ўз позициясини сақлаб қолган ва ҳатто мустаҳкамлаган мамлакат ҳисобланади. Бундай муваффақиятнинг сабаблари, бир томондан, тармоқ ривожланишининг тарихий динамикаси ва анъаналарида, иккинчи томондан, давлат (асосан, институционал чоралар) ва янада кичикроқ даражада, хусусий "ўйинчи"лар томонидан қилинган интилиш ва хатти-ҳаракатларга бориб тақалади. Уларнинг айримларидан бошқа мамлакатларнинг амалиётида, хусусан, Ўзбекистонда ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан, бозор иштирокчиларининг фаол кооперацияшуви ҳамкорлик қилиш, маълумотлар билан алмашишни, консолидациялашган позицияни ишлаб чиқиш учун ўзига хос "майдон" яратади. У миллий ва халқаро даражаларда диалогларни амалга оширишга қодир бўлган йирик институционал бирликни шакллантиради. Бундай тизимнинг мавжудлиги нафақат йирик, балки кичик "ўйинчи"ларнинг манфаатларини ҳам ҳимоя қилишга имкон беради ва шу тарзда бозорнинг рақобат характерини сақлаб қолади. Тармоқ та- раққиёти учун шароитлар яратадиган ва унинг "ўйинчи"ларини институционал ва нота- рифли тартибга солиш тизимлари орқали стимуллаштирадиган давлат ҳам бу масалада катта роль ўйнайди.

Шу ўринда Германияда компаниялар ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим. Меҳнат ресурслари ортиқча бўлган мамлакатлар ишлаб чиқарувчиларига самарали қарши туриш учун имконият бўлмаган бир шароитида немис фирма-

лари тармоқнинг инновацион ва капитал сифимли секторларига ўтиб олдилар. Бу эса Хитой ва Осиёнинг бошқа ишлаб чиқарувчиларининг рақобат курашида зарбалардан қутулиб қолишга ва бозорда ўз ўрнини сақлаб қолишга имкон берди. Йирик компаниялар эса бир вақтнинг ўзида шакллантириш орқали ёки амалда бўлган глобал ишлаб чиқариш занжирлари сафига қўшилиш усули билан тор ихтисослаштирилган стратегияни амалга ошириш йўлидан бордиларки, бу стратегия уларнинг янада ривожланиши ва жаҳон бозоридаги позициялари мустаҳкамланишини таъминлади.

Манба ва адабиётлар

1. BuendesministeriumfuerWirtschaft und Technologie, 2013 маълумотлари.
2. BuendesministeriumfuerWirtschaft und Technologie, 2013 маълумотлари.
3. IXPOS. 2013. The German Biziness Portal. URL: <http://www.ixpos.de>
4. Бундай бир хиллик Ўзбекистон енгил саноат корхоналари ўртасидаги меҳнат унумдорлигининг даражаси бўйича кескин фарқларга нисбатан ўзининг ажралиб туриши билан характерланади.
5. Heymann E. Textile and Clothing Industry. Innovation and Internationalisation as Success Factors // Deutsche Bank Research. 2011. July 12.
6. IXPOS. 2013. The German Business Portal. URL: <http://www.ixpos.de>
7. The Textile and Clothing Sector and EU Trade Policy. February 2011. URL:http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2011/october/tradoc_148259.
8. BuendesministeriumfuerWirtschaft und Technologie, 2013.
9. Hauser J. Export Marketing Survey: German Market for Textile and Clothing //The European Union's TacisProgramme for Moldova. 2010. June.
10. Heymann E. Textile and Clothing Industry. Innovation and Internationalisation as Success Factors // Deutsche Bank Research. 2011. July 12.

МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИНИНГ ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ҲУҚУҚИЙ МЕЪЁРЛАРИДА АКС ЭТИШИ (қиёсий таҳлил)

Инсонлар ҳаётига тезкор ривожланиб бораётган техника ва технологияларнинг кириб келиши таълим олувчилар билими ҳамда тайёргарлигини замон талабларига мувофиқ равишда оширишга кўмак бермоқда. Айни вақтда, замонавий таълим шахснинг шаклланиш эҳтиёжини қондириши, ўз-ўзини ривожлантириши, ўз-ўзини намоён қилиши ўрнида юқори ижтимоий мавқега эришиш, ижтимоий филтёр воситаси сифатида ҳар бир ўқувчининг ижодий ва интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришга кўмаклашиш мақсадини илгари сурмоқда¹. Замонавий глобал дунё таълим тизими олдида янги мақсад ҳамда вазифаларни қўйиш билан бир қаторда янги имкониятлар ҳам яратмоқда. Бугунги даврда ахборот технологиялари таълим учун қуйидаги уч асосий вазифани бажармоқда: компьютер саводхонлиги, таълим жараёнини индивидуаллаштириб, унумдорлигини ошириш, янги турдаги ўқув фаолияти - масофавий таълимни шакллантириш. Умуман олганда, бу анъанавий синф-дарс тизимида асосланган ўқитишдаги янги имкониятларнинг инқилобий даражада юзага келишидир².

Дарҳақиқат, таълим беришнинг энг қулай шаклларида бири сифатида дунё миқёсида эътироф этилаётган масофавий таълим бугунги кунда муҳим ижтимоий жараён сифатида диққатга сазовор. Бу борада мазкур соҳа доирасида назарий ва амалий фаолият олиб бораётган хорижий ҳамда маҳаллий олимлар томонидан кўплаб фикрлар билдирилмоқда.

Хусусан, мазкур соҳа мутахассислари қуйидаги фикрни илгари сурадилар: "Масофавий таълим узвий равишда узлуксиз таълимга мувофиқ келади ҳамда ҳеч ким камбағаллиги, ҳудудий жиҳатдан доимий ёки вақтинчалик узоқдалиги, ижтимоий муҳофазаси ва жисмоний жиҳатдан имконияти чекланганлиги, таълим муассасасига бора олмаслиги, ишлаб чиқариш ёхуд шахсий фаолият билан бандлиги сабабларига кўра таълим олиш имкониятидан маҳрум бўлмаслиги керак бўлган инсонпарварлик тамойилларига тўла жавоб бера олади"³.

Масофавий таълимнинг ижтимоий аҳамияти ва афзалликлари, асосан, аҳолининг турли гуруҳ ҳамда қатламларининг таълим олишларига имкониятлар ярата олиши мумкинлигида акс этади.

Мутахассислар фикрига кўра:

- жаҳон миқёсида масофавий таълим орқали олий ёки иккинчи олий таълим олиш истагида бўлганлар;
- анъанавий тарзда олий таълим ёки касбий таълим олиш учун иқтисодий имкониятга эга бўлмаганлар (масофавий таълим маблағ жиҳатидан анча арзон таълим шакли ҳисобланади);
- малака ошириш ва қайта тайёрлаш тизимида ўқишга эҳтиёжи бўлганлар;
- ўқишдан ажралмаган ҳолда иккинчи маълумот олишни хоҳловчи талабалар;
- узоқ масофада, марказдан олисда яшовчи аҳоли;
- олий таълим олиш истагида бўлган абитуриентлар;
- имконияти чекланган шахслар (ногиронлар);
- армия хизматида бўлганлар, ҳарбий хизматдаги шахслар, заҳирадаги ҳарбийлар, ҳарбийларнинг оила аъзолари;
- эркин кўчиб юриши чекланган аҳоли вакиллари;
- маҳбуслар;

• хориждаги таълим муассасаларида таълим олиш истагида бўлганлар;
• давлат таълим муассасаларида таълим олиш истагида бўлган, аммо турли сабабларга кўра мазкур давлатга келиб таҳсил олиш имкони бўлмаган хорижда истиқомат қилувчи бошқа миллат вакиллари;

• қисқа муддатда ўқув дастурини ўзлаштира оладиган иқтидорли ва интилувчан индивидлар;

• мамлакатдаги фаолияти аҳолини иш билан таъминлашга йўналтирилган марказлар томонидан рўйхатга олинган ишсизлар⁴ учун масофавий таълимнинг ташкил этилиши аҳолининг таълим олишга ҳамда жамиятнинг малакали кадрларга бўлган талабини қондиришга хизмат қила олади. Турли ижтимоий гуруҳ ва қатламлар орасида тенглик ҳамда ёш чекловининг йўқлиги масофавий таълимнинг ижтимоий аҳамиятини янада оширади.

Бундан кўринадики, масофавий таълим нафақат ёшлар, балки катталар учун ҳам инсон интеллектуал капитални ривожлантиришнинг таълимий масалаларига ечим бўла олади.

Жаҳон тажрибасига эътибор қаратадиган бўлсак, хорижий мамлакатларда масофавий таълим технологиясидан фойдаланиш қонун асосида белгиланган ҳамда жорий этилиши қатъий тартибга солинган. Хусусан, бир қатор хорижий давлатларнинг "Таълим тўғрисида"ги қонунларини ўргансак, уларда ўқув жараёнига масофавий таълим татбиқ этилганига гувоҳ бўламиз. Масалан, Германия Федератив Республикасининг "Таълим тизими" Қонунида⁵ таълимга дифференциал ёндашувни кузатиш мумкин. Қонунда касбий масофавий таълимга алоҳида аҳамият берилиб, таълим олишга эҳтиёжи бўлганлар учун хусусий ташкилотлар томонидан махсус масофавий ўқув курслари таклиф этилган. Бундай ўқув курсларига талаб жуда юқори бўлиб, биргина 2011 йилда 181 000 киши ўқиш учун рўйхатдан ўтган. Бундай курслар мактаб таълими, ижтимоий-гуманитар, табиий фанлар, соғлиқни сақлаш, хорижий тиллар, технология каби йўналишларда фаолият олиб бормоқда. Энг оммабоп курслар сифатида бизнес ва коммерция курслари эътироф этилиб, масофадан ўқиётган жами талабаларнинг 23,7%ини мазкур йўналишда ўқиётганлар ташкил этади⁶.

Шунингдек, "Таълим тизими" Қонунига мувофиқ муайян соҳалар бўйича малака ошириш ҳам масофавий тарзда курслар орқали амалга оширилиши мумкин⁷.

Индонезия Республикасининг "Миллий таълим тизими" Қонунида эса таълимнинг юзмаюз ёки масофавий тарзда таъминланиши кўзда тутилади⁸. Мазкур қонунда масофавий таълим таълимнинг барча тури, даражаси ва йўналишида қўлланилиши мумкинлиги қайд этилган⁹. Шунингдек, қонун талабларига мувофиқ ҳолда масофавий таълимни ташкил этмаган ташкилотчиларни 10 йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки катта миқдорда жарима тўлаши белгиланган¹⁰.

Малайзиянинг "Таълим тўғрисида"ги Қонунида ҳам масофадан таълим беришга алоҳида эътибор қаратилиб, мазкур шаклда таълим жараёнини ташкил этувчи "Масофавий таълим маркази"нинг фаолияти батафсил кўрсатилган¹¹. "Масофавий таълим маркази" ўқувчиларига мазкур марказда ўқитиладиган китоблар, дарслар, ўқув материалларини сотиш ва тарқатиш ман этилган¹².

Молдова Республикаси парламенти ҳам мазкур таълим шаклига алоҳида эътибор қаратган. 2014 йил 17 июлда қабул қилинган "Таълим тўғрисида"ги Кодексда бошланғич таълим ҳамда лицей таълимини ташкил қилишда имконияти чекланган шахслар учун масофавий таълимни ташкил этиш белгилаб қўйилган. Мазкур ҳужжатнинг олий таълимни ташкил этишга оид қисмида лиценциатура (бакалавр, Н.М.) ҳамда магистратуранинг кундузги, сиртқи ва масофавий тарзда ташкил этилиши белгиланган. Бундан ташқари, катталар учун узлуксиз таълимни ташкил этиш шаклларида бири сифатида ҳам масофавий таълим келтирилган¹³.

Латвиянинг "Таълим тўғрисида"ги Қонунида масофавий таълим мактабдан ташқари таълим берувчи сиртқи таълим шаклида қўлланилиши кўрсатилган¹⁴.

Россия Федерациясининг "Таълим тўғрисида"ги Федерал қонунида таълим тизимида электрон ўқитиш ва масофавий таълим технологияси билан таълимий дастурларни амалга ошириш белгилаб қўйилган¹⁵.

Туркменистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонунида ўқувчининг талаблари ва имкониятларини ҳисобга олган ҳолда масофавий технологиялар орқали ўқув дастурларини ўзлаштириши мумкинлиги қайд этилган¹⁶.

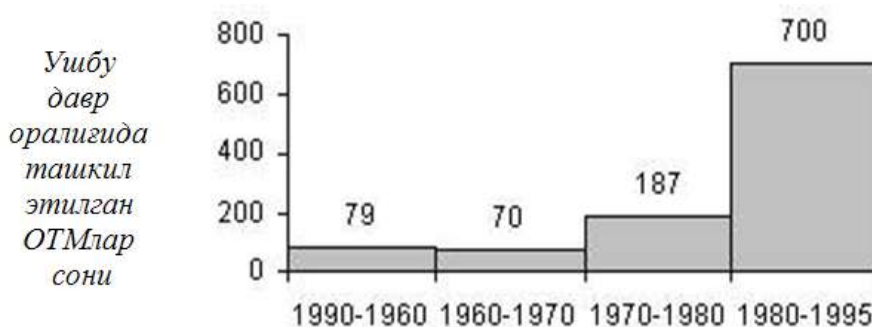
Жаҳон тажрибасида эътиборга молик жиҳатлардан яна бири шуки, бугунги кунда юксак тараққий этган мамлакатларда фақатгина масофадан таълим берувчи очиқ университетлар ҳам фаолият олиб бормоқда. Очиқ университетлар тарихига назар ташласак, 1969 йилда жаҳонда илк бора ташкил этилган Буюк Британиянинг очиқ университети (Open University of the United Kingdom, UKOU) Европа ва Осиё мамлакатларида ҳам шу тарздаги ўқув муассасаси ташкил этилишига тurtки бўлганига гувоҳ бўламиз. Испаниядаги Universidad Nacional de Educacion a Distancia (UNED, 1972), Покистондаги Allama Iqbal Open University (AIOU, 1974), Таиланддаги Sukhothai Thammathirat Open University (STOU, 1978), Корея давлат очиқ университети (Korea National Open University, KNOU, 1982), Индонезиядаги Universitas Terbuka (UT, 1984), Индира Ганди номли Ҳиндистон давлат очиқ университети (Indira Gandhi National Open University, IGNOU, 1985) ҳозирги кунда дунёдаги нуфузли университетлар жумласидан. Ушбу университетлар талабалари бутун дунё мамлакатлари фуқаролари бўлиб, улар ўз уйларида туриб, он-лайн ёки офф-лайн тарзда масофадан таълим олмоқдалар. Мазкур ўқув муассасаларида таълим олган талабалар дунёдаги нуфузли компания ва ташкилотларда муваффақиятли фаолият юртишмоқда. Бугунги кунда дунё мамлакатларида масофавий таълимнинг ривожланиши бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижаси сифатида қуйидаги қиёсий таҳлил тақдим этилмоқда (1-жадвал):

1-жадвал

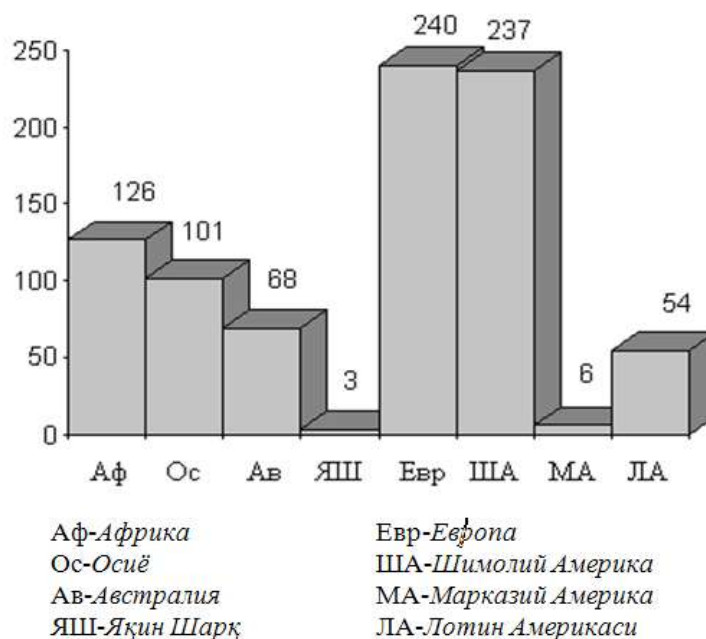
Дунё мамлакатларида масофавий таълим ривожланишининг қиёсий таҳлили¹⁷

Кўрсаткичлар	АҚШ, Канада	Европа	Осиё
МТ технологиясининг ривожланиш даражаси	Юқори	Юқори	Ўрта/қуйи
МТнинг бошқа давлатларга экспорти	Мавжуд	Мавжуд	Амалда мавжуд эмас
Меҳнат бозорида битирувчиларга бўлган талаб	Битирувчиларга талаб бор	Битирувчиларга талаб бор	Битирувчиларга талаб бор
Таълим сифати	Юқори	Юқори	Ўрта/қуйи
Таълим бозорида МТга бўлган талаб	Талаб бор	Талаб бор	Катта талаб бор
МТда хусусий инвестициялар	Аҳамиятли	Аҳамиятли	Амалда мавжуд эмас
Талабаларнинг ўртача ёши	35 ёшдан катта	35 ёшдан катта	30 ёшгача

Бир неча йиллар аввалги натижаларда қуйидагиларни кўриш мумкин(1,2-расмлар)¹⁸:



1-расм. Дунёда таълимнинг ноанъанавий тизимига ўтиш кўрсаткичлари



2-расм. Масофавий таълимни таклиф этувчи университет ва ўқув марказлари сони

Бугунги кунда масофавий таълим орқали ўқиш дунё аҳолиси учун тезкор замондаги энг қулай таълим олиш воситасига айланмоқда.

Кўриниб турибдики, тараққий этиб бораётган жамиятимиз учун ҳам масофавий таълим технологиясидан фойдаланиш жаҳон талабларига мувофиқ кадрлар тайёрлашнинг зарурий омили бўлмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан масофавий таълимга эътибор берилаётгани қувонарли ҳолдир. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 25 июлдаги "Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузурида Таълим муассасаларида электрон таълимни жорий этиш марказини ташкил этиш тўғрисида"ги 228-сонли Қарорига мувофиқ барча олий ўқув юртларида "Масофавий таълим маркази" ташкил этилди. Шунингдек, вазирлик ҳузурида ҳам "Электрон таълим" маркази ташкил қилинди. Ушбу марказ республика олий таълим муассасалари учун "Электрон таълим" миллий тармоғини мувофиқлаштирувчи методик марказ ҳисобланади¹⁹. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 28 сентябрдаги "Ўзбекистон Республикасининг жамоат таълим ахборот тармоғини ташкил этиш тўғрисида"ги 191-сонли Қарорида "ZiyoNET" тармоғининг асосий вазифаларидан бири сифатида "республика ўқувчилари ва ёшлари учун масофавий таълим усуллари, бошқа ахборот-коммуникация хизматларининг кенг комплексини таълим тизимига жорий этишда кўмаклашиш"²⁰и қайд этилган. Ҳозирда мамлакатимиздаги қатор олий ўқув юртларида MOODLE - масофавий ўқитиш тизими жорий этилмоқда. Ундан олий ўқув юртлари ходимлари, профессор-ўқитувчилар, таълим олаётган бакалавр, магистр ва ординаторлар рўйхатдан ўтган ҳолда, ўз логин ва пароллари орқали фойдаланишлари мумкин. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги "Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида" - ги Фармонида²¹ "олий ўқув юртлари ўқитувчиларининг глобал Интернет тармоғи, мультимедиа тизимлари ва масофадан ўқитиш усулларида фойдаланган ҳолда, замонавий инновацион педагогика, ахборот-коммуникация технологияларини эгаллаши ва уларни ўқув жараёнига фаол татбиқ этиши"нинг белгилаб берилиши масофавий таълим технологиясини шакллантириш ва ривожлантиришни замонавий таълим сифатини оширишда энг муҳим омиллар эканлигидан дарак беради. Шунингдек, 2015 йил 9 декабрда "Электрон ҳукумат тўғрисида"ги Қонуннинг қабул қилиниши жамиятимизни ахборотлаштириш соҳасида қўйилган катта қадам бўлди.

Масофавий таълим имкониятларини жамиятнинг таълимий эҳтиёжларини қондириш-да самарали қўллаш юзасидан уни ташкил этиш бўйича кўрсатма, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 26 февралдаги "2016-2020 йилларда хизматлар соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида"ги 55-сонли Қарорига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ва Давлат статистика қўмитаси томонидан халқаро стандартлар асосида ишлаб чиқилган 2016-2020 йилларда хизматлар соҳасини ривожлантириш дастурининг 2016-2020 йиллар даврида хизматлар соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари комплексида алоҳида белгилаб берилган²². Мазкур дастур асосида келажақда масофавий таълим хизматларининг ташкил этилиши мамлакатимиз аҳолисининг касбий ва малакавий потенциалини ошириш, компетентлигини шакллантириш, дунё миқёсида рақобатлаша оладиган мутахассисларнинг етишиб чиқиши, давлатимиз иқтисодий ўсишида инсон омилининг ривожини учун ҳисса қўшади.

Зотан, бугунги кунда ахборот-коммуникация технологияларининг ривожланиши натижасида Интернет тармоғидан фойдаланувчилар сони кун сайин ортиб бормоқда. Бу эса Интернет тармоғидан таълим жараёнида ҳам мазмунли фойдаланиш ўқув жараёнини ташкил этиш учун зарур маълумотларни тўплаш, чоп этиш, қўлайтириш ҳамда уни тингловчиларга тез ва аниқ етказиш имконини яратиб бериши мумкинлигини кўрсатади. Бу ўринда, бизнингча, масофадан ўқиш ва ўқитиш борасида мамлакатимизда ҳам қатъий белгиланган қонун-қоидалар ишлаб чиқилса, халқимиз илмий салоҳиятини юксалтириш, инсон капиталини ривожлантириш, рақобатбардош кадрлар тайёрлаш масалаларини ҳал қилишда асосий омиллардан бири бўлар эди. Айниқса, мамлакатимиз аҳолисининг турли ижтимоий гуруҳ ва қатламлари учун махсус касбга йўналтирилган масофавий ўқув курслари ташкил этилса ҳамда ўқиш якунида берилган диплом ва сертификатларнинг амалда қўллай олиниши бўйича юридик ҳужжатларда тартиб-меъёрлар белгиланса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда жаҳон таълим майдонида замонавий технологиялар интеграциялашуви, масофавий таълимнинг изчил равишда ривожланиб, такомиллашиб бориши кузатилмоқда. Фикримизча, Ўзбекистонда ҳам масофавий таълимнинг такомиллаштирилиши янги илғор илмий, техник ва технологик ютуқларнинг қўлга киритилишида ўзига хос омил бўлади.

Манба ва адабиётлар

1. Иваченко Д.А. Системный анализ дистанционного обучения. Монография. - М.: 2005. - С.6.
2. Ткач Т. Тенденции развития современного мирового образовательного пространства. <http://www.ur.edu.pe>
3. Андреев А.А., Солдаткин В.И. Дистанционное обучение: сущность, технология, организация. Монография. - М.: 1999. - С. 20-21.
4. Дистанционное образование // Проблемы информатизации высшей школы. Бюллетень. 1995. № 3. Дистанционное обучение и новые технологии в образовании. - М.: Изд. Моск. гос. социальный университет, 1995. -С. 54. Дистанционное обучение и новые технологии в образовании: Отчет о НИР // Моск. техн. универ. связи и информатики (МТУСИ), рук. Снегов А.Д., 1995 г. Леонов В.Г. Концептуальная модель дистанционного образования // Триместр - 1996 г., № 1 с. 36-41.
5. The Education System in the Federal Republic of Germany 2012/2013. [Электрон ресурс] / URL: http://www.kmk.org/fileadmin/doc/Dokumentation/Bildungswesen_en_pdfs/dossier_en_ebook.pdf.
6. The Education System in the Federal Republic of Germany 2012/2013. P.176. [Электрон ресурс] / URL: http://www.kmk.org/fileadmin/doc/Dokumentation/Bildungswesen_en_pdfs/dossier_en_ebook.pdf.
7. The Education System in the Federal Republic of Germany 2012/2013. P.204. [Электрон ресурс] / URL: http://www.kmk.org/fileadmin/doc/Dokumentation/Bildungswesen_en_pdfs/dossier_en_ebook.pdf.
8. Act of the republic of Indonesia Number 20, Year 2003 on National Education System. Article 13. [Электрон ресурс] / URL: <http://planipolis.iiep.unesco.org/upload/Indonesia/Indonesia Education Act.pdf>.
9. Act of the republic of Indonesia Number 20, Year 2003 on National Education System. Article 31. [Электрон ресурс] / URL: <http://planipolis.iiep.unesco.org/upload/Indonesia/Indonesia Education Act.pdf>.
10. Act of the republic of Indonesia Number 20, Year 2003 on National Education System. Article 67. [Электрон ресурс] / URL: <http://planipolis.iiep.unesco.org/>

upload/Indonesia/Indonesia Education Act.pdf.

11. Laws of Malaysia. Education Act 1996. Incorporating all amendments up to 1 January 2006. Part I, p.13-18. [Электрон ресурс] / URL: http://planipolis.iiep.unesco.org/upload/Malaysia/Malaysia_Education_Act_1996.pdf.

12. Laws of Malaysia. Education Act 1996. Incorporating all amendments up to 1 January 2006. Part XIII, p. 64. [Электрон ресурс] / URL: http://planipolis.iiep.unesco.org/upload/Malaysia/Malaysia_Education_Act_1996.pdf.

13. Кодекс Республики Молдова об образовании. Статья 27 и статья 31. [Электрон ресурс] / URL: <http://lex.justice.md/ru/355156/>.

14. [Электрон ресурс] / URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc631,d.bGg>.

15. Федеральный закон об образовании в Российской Федерации. Статья 13, 16, 18, 110. [Электрон ресурс] / URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/.

16. Закон Туркменистана об образовании. Статья 10. [Электрон ресурс] / URL: <http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/84114/93320/F469022487/TKM84114.pdf>.

17. Белосножко М.А., Абрамовский А.А. Развитие дистанционного образования в мире на современном этапе. Вестник Челябинского государственного университета. 2014. №24 (353). Философия. Социология. Культурология. Вып. 34. - С.88-90.

18. Центр новых информационных технологий при аэрокосмическом университете. [Электрон ресурс] / URL: http://cnit.ssau.ru/do/review/do_world/part3.htm.

19. [Электрон ресурс] / URL: <http://kentico.ec.uz/Infomation/About.aspx?lang=uz-Latn-UZ>.

20. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. - 2005 й., 40-сон, 305-модда; 2013 й., 45-сон, 584-модда.

21. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. - 2015 й., 24-сон, 312-модда.

22. [Электрон ресурс] / URL: <http://www.lex.uz/>.

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚЛАРИНИ СУИИСТЕЪМОЛ ҚИЛИШ ҲАМДА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ: ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ТАҲЛИЛ ВА ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА

Қабул қилинганига 20 йил тўлган ва фуқаровий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларига ҳуқуқий майдонда ниҳоятда кенг имкониятлар яратиб берган, бозор муносабатларининг асосий ҳуқуқий манбаларидан ҳисобланган Фуқаролик кодексининг 9-моддасида: "... бошқача шаклларда ҳуқуқни суиистеъмол қилишга, шунингдек, ҳуқуқни унинг мақсадига зид тарзда амалга оширишга қаратилган ҳаракатларига йўл қўйилмайди", деб белгиланган. Ушбу моддада фуқаролик ҳуқуқларини суиистеъмол қилишнинг шакллари сифатида фуқаролар ва юридик шахсларнинг бошқа шахсга зарар етказиши, ҳуқуқни унинг мақсадига зид тарзда амалга ошириши ва бошқалар кўрсатилган.

Ҳуқуқшунос олим, академик Х.Р.Раҳмонқулов таъкидлаганидек, ҳуқуқни суиистеъмол қилишнинг мазкур шакллари асосида субъектив омил - ҳуқуқдан ўзга шахснинг зарарига фойдаланиш ёки ҳуқуқдан унинг мақсадига зид тарзда фойдаланиш қасди ётади. Бирон шахсга зарар етказишни ёки ҳуқуқдан унинг мақсадига зид тарзда фойдаланишни асосий мақсад қилиб фуқаролик ҳуқуқи амалга оширилганда, мазкур ҳуқуққа эга шахс ҳар доим айбли ҳаракат қилади, бунда айб тўғридан-тўғри қасд шаклини олади. Бошқа ҳолларда ҳуқуқни суиистеъмол қилишга оид ҳаракатлар мазкур ҳуқуққа эга шахс томонидан ўз манфаатлари йўлида содир этилади, аммо бунинг натижасида субъектив ҳуқуқ қонунчиликда белгиланган доирадан ташқарига чиқиб, фуқаролик муомаласининг бошқа иштирокчилари ҳуқуқ ва манфаатларини бузади. Бунда мазкур ҳуқуқнинг эгаси бўлган шахснинг содир этилаётган ҳаракат ва унинг оқибатларига муносабати билвосита қасд қилиш ёки эҳтиётсизлик шаклида ифодаланиши мумкин. Мазкур ҳуқуққа эга шахсда бундай қасднинг бор-йўқлигини аниқлаш билан суд шуғулланиши лозим. Уни исботлаш юки, мазкур ҳуқуққа эга шахс уни суиистеъмол қиляпти, деб таъкидлаётган субъект зиммасига тушади¹.

Таъкидлаш лозимки, субъектив ҳуқуқни суиистеъмол қилиш узоқ тарихга эга. Қадимги Рим ҳуқуқшунослари ҳам ваколатли субъектнинг ўзига берилган ҳуқуқдан бошқа шахслар зарарида фойдаланиш ҳолатлари билан тўқнаш келганлар. Бироқ, даставвал, римликлар ҳуқуқни суиистеъмол қилиш ғоясини буткул рад этиб, "nullus videtur dolo facere, qui jure suo utitur", яъни ўз ҳуқуқидан фойдаланаётган шахс уни суиистеъмол қилган деб баҳоланиши мумкин эмас, деб ҳисоблаганлар². Кейинчалик Гай институциялари ва Юстиниан дигестларида мулкдор ва бошқа ваколатли шахслар манфаатлари ўртасида ҳуқуқлардан фойдаланишдаги мувозанатни белгилашга йўналтирилган қоида шакллантирилди. Пировардида, "malititis non est indul-gendum", яъни "суиистеъмол қилиш узрли эмасдир", деган қоида шаклланиб, у келгусида хусусий ҳуқуқни амалга ошириш шартларини белгилаб берувчи замонавий нормалар шаклланиши учун замин бўлди³.

Шу ўринда ушбу тушунча мазмунини тўғри тушуниш ва қўллаш учун унинг маъносига тўхталиб ўтиш лозим. Ўзбек ва рус тилларидаги изоҳли луғатларда "суиистеъмол" сўзига (арабча, "ноўрин, нотўғри ишлатиш, ўз манфаати учун фойдаланиш") бирор нарсадан ўз манфаати учун йўл қўйилганидан ортиқча фойдаланиш⁴; ёмонлик, ёвузлик, кўнгилсизлик, зарар етказиш, бузиш мақсадида фойдаланиш, яхши воситани ёмон ишга сарфлаш⁵, деб таърифлар берилган.

Ҳуқуқшунослик фанида "ҳуқуқни суиистеъмол қилиш" тушунча маъносига нисбатан

ягона қараш шаклланмаган⁶. Тушунчалар ўртасидаги тафовутлар замирида, авваламбор, ҳуқуқни амалга ошириш чегараларини турлича баҳолаш ётади. Шу билан бирга, айрим цивилистлар асоссиз равишда ушбу ғоя ва ёндашув заруриятини инкор ҳам этадилар⁷.

Н.Ю.Ветернинг ёзишича, ҳуқуқни суиистеъмол қилиш - объектив ҳақиқатнинг бир қисми бўлиб, ваколатли шахс ўз имкониятлари ва рухсат этилган ҳуқ-атвор доирасидан четга чиқиб, қонун билан ўрнатилган ҳуқуқий қолипга риоя этмайди⁸. Муаллиф ҳуқуқни суиистеъмол қилиш — комплекс ҳуқуқий ҳодиса бўлиб, ҳуқуқий тартибга солишнинг элементи бўлган ва субъектив фуқаролик ҳуқуқларини суиистеъмол қилишни тақиқлаш тарзида шаклланган ҳуқуқий чеклов сифатида намоён бўлади, деб ёзади. Бунда ушбу тақиқнинг мазмуни муайян ҳуқ-атворни амалга ошириш мумкин бўлса-да, унга ҳуқуқий нуқтаи назардан йўл қўйилмаслигини англатади. Фуқаролик ҳуқуқида ушбу ҳуқуқий чеклов фуқаролик ҳуқуқини суиистеъмол қилишга йўл қўйилмаслиги принципи орқали ифода-ланади⁹.

В.Д.Горобец фикрича, ҳуқуқни суиистеъмол қилиш субъектив ҳуқуқни унинг мақсади ва мазмунига зид равишда амалга оширишни назарда тутади. Ҳуқуқни суиистеъмол қилиш оқибатида фуқаролар, давлат ва жамиятнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига зарар етказилади¹⁰. Р.Квачевич-Куштрумович эса, ҳуқуқни суиистеъмол қилиш деганда, ҳуқуқни умумтан олинган ва қонун билан ҳимоя қилинадиган мақсадларга ёхуд жамиятда ҳукм-рон ахлоқ қоидаларига қарама-қарши, зид тарзда амалга оширишни тушунади¹¹. О.Н.Садиков ушбу тушунча мазмунини ҳуқуқбузарликнинг алоҳида тоифаси категория-си орқали очиб беришга ҳаракат қилади ҳамда унинг ҳуқуқни амалга ошириш билан узвий боғлиқлигини унинг ўзига хос хусусияти сифатида кўрсатади¹².

А.В.Сергеев, ўз навбатида, ҳуқуқни суиистеъмол қилиш объектив ҳуқуқ нормаларини уларнинг мақсадига зид тарзда ва субъектнинг шахсий манфаатларини қаноатлантириш мақсадида амалга оширилган қонуний ҳаракатлари натижасида бошқа шахсларга зарар етказилишида ифодаланади, деб қайд этади¹³.

Юқоридаги фикрлар асосида фуқаролик ҳуқуқларини суиистеъмол қилишни қуйида-ги асосий белгилари билан тавсифлаш мумкин: 1) ҳуқуққа мос, қонуний хатти-ҳаракат-лар натижаси бўлади; 2) ҳуқуқ нормасини амалга ошириш ҳуқуқни суиистеъмол қилишга қаратилган ҳаракатни ташкил қилади; 3) субъектларга етказилган зарар ҳуқуқни суиис-теъмол қилиш оқибатида келиб чиқади; 4) фуқаролик ҳуқуқларини суиистеъмол қилиш оқибатида бошқа шахсларнинг ҳуқуқий ва қонуний манфаатларига зарар етказиш онгли равишда, қасддан содир этилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 9-моддасида фуқаролик ҳуқуқла-рини суиистеъмол қилиш шакли сифатида "Фуқаролар ва юридик шахсларнинг бошқа шахсга зарар етказиш"и кўзда тутилган бўлиб, ушбу шакл юридик адабиётларда "шика-на" деб юритилади. Шикананинг алоҳида ажратиб кўрсатилиши ҳаракатнинг субъектив томони билан боғлиқ. Яъни, шикана қасддан содир этилса, ҳуқуқни суиистеъмол қилиш-нинг бошқа шакллари эҳтиётсизлик ва бепарволик оқибатида содир этилади. Шиканада қасднинг мавжудлиги унинг "бошқа шахсга зарар етказиш"га қаратилганидан ҳам аён бўлади. Ушбу ҳолатда субъектнинг ҳуқ-атвори ҳуқуққа мос ҳуқ-атвор доирасидан чет-га чиқади ҳамда субъектнинг иродаси бошқа шахсга зарар етказиш орқали ижтимоий манфаатларга эришишга қаратилган бўлади¹⁴.

"Шикана" тушунчаси ҳуқуқ доктринасига XIX асрда немис ҳуқуқшунослигидан ки-риб келган, бўлиб, унинг дастлабки ғояси 1900 йилдаги Германия фуқаролик тузугида ўз аксини тошган. Хусусан, унинг 226-параграфида: "Ҳуқуқларни фақатгина бошқа шахс-ларга зарар етказиш мақсадида амалга оширишга йўл қўйилмайди", деб белгиланган¹⁵.

Шу билан бир қаторда, фуқаролик ҳуқуқларини бошқача шаклда суиистеъмол қилиш масаласи ҳам кенг муҳокама қилинади. Хусусан, О.А.Поротикова фуқаролик ҳуқуқлари-ни суиистеъмол қилишнинг қуйидаги: 1) тадбиркорлик фаолиятида фуқаролик ҳуқуқла-рини амалга ошириш (рақобат муҳитига салбий таъсир кўрсатувчи тадбиркорлар ҳара-катлари, фирром рақобат, инсофсиз реклама ва б.қ.); 2) мулк ҳуқуқини амалга ошириш (умумий чегарага эга бўлган, бир-бирига туташ бўлган мол-мулкка эгалик қилувчи қўшни

мулқдорлар ҳаракати, ҳайвонларга нисбатан шафқатсиз муносабатда бўлиш, ижарачилар томонидан ижара объектига нисбатан хўжасизларча муносабатда бўлиш, тарихий, маданий қимматликларга нисбатан хўжасизларча муносабатда бўлиш); 3) ота-она ва фарзандликка олган шахсларнинг ота-оналик ҳуқуқларини амалга ошириш чегараларига риоя этмаслик; 4) муаллифлик ва турдош ҳуқуқларни амалга ошириш каби шаклларини кўрсатади¹⁶.

Бошқа муаллифлар томонидан фуқаролик ҳуқуқларини суиистеъмол қилишда субъект предмет (шахсга унинг субъектив ҳуқуқи асосида йўл қўйиладиган хатти-ҳаракатлар доираси), субъект (ваколатли субъект ҳуқуқий мақоми тавсифи), вақт (аниқ субъектив ҳуқуқни амалга ошириш вақти) билан боғлиқ чегаралардан четга чиқиши тўғрисида фикр билдирилади¹⁷.

Шу билан бирга, цивилист олимлар томонидан субъектив ҳуқуқларни суиистеъмол қилишнинг олдини олувчи чегаралар ҳам таклиф қилинади. Масалан, оқибатига кўра, зарар етказишнинг, рақобатни чеклашнинг, фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишга тўсиқлар яратишнинг олдини олишга қаратилган чегаралар. Иродавий белгисига кўра: ташқи бевосита ҳуқуқ нормаларида мустаҳкамланадиган (объектив) ва ҳуқуқни амалга ошираётган субъект иродасига боғлиқ бўлмаган чегаралар (ҳуқуқий чегаралар) ҳамда ҳуқуқни қўлловчининг иродаси ва ҳуқуқий онига боғлиқ бўлган ички (субъектив) чегаралар¹⁸.

Фуқаролик ҳуқуқларини суиистеъмол қилиш оқибатлари сифатида юридик адабиётларда шахсга тегишли бўлган ҳуқуқни ҳимоя қилишни рад этиш¹⁹; битимни ҳақиқий эмас

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 9-моддасида фуқаролик ҳуқуқларини суиистеъмол қилиш шакли сифатида "Фуқаролар ва юридик шахсларнинг бошқа шахсга зарар етказиш"и кўзда тутилган бўлиб, ушбу шакл юридик адабиётларда "шикана" деб юритилади.

деб топиш²⁰ ва бошқалар кўрсатилади. Бизнинг фикримизча, фуқаролик ҳуқуқларини суиистеъмол қилиш икки турдаги ҳуқуқий оқибатларга сабаб бўлиши мумкин. Биринчи турдаги оқибат бевосита ҳуқуқни суиистеъмол қилиш билан боғлиқ бўлса, иккинчи турдаги оқибат шахснинг ҳаракатлари туфайли бошқа шахсга зарар етиши билан боғ-

лиқ. Бунда фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликнинг бузилган ҳуқуқларни тиклашга оид табиати ҳам эътиборга олинади.

Бу борада хорижий давлатлар тажрибасига мурожаат қилиш мумкин. Хусусан, Германия Фуқаролик тузугида²¹ (ГФТ), юқорида таъкидлаганимиздек, фақатгина бошқа шахсларга зарар етказиш мақсадида фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш тақиқланади²². Моҳият-эътиборига кўра, ушбу норма шиканани, яъни ҳуқуқдан фақатгина бошқа шахсларга зарар етказиш мақсадида фойдаланишни тақиқлайди (А.Жалинский ва А.Рерихлар бу борада ушбу нормага нисбатан "тирғилишни тақиқлаш" деган тушунчани қўллайдилар)²³. Юқоридаги нормада шикананинг икки асосий белгиси кўзда тутилган: биринчидан, суиистеъмол қилиш воситаси сифатида ҳаракат, хулқ-атвор, эркинлик ва ш.к. эмас, балки формал ҳуқуқнинг ўзи бўлиши лозим²⁴. Иккинчидан, ўз ҳуқуқини амалга ошириш бўйича ҳаракатлар мутлақо бошқа шахсларга зарар етказишга қаратилган бўлиши лозим²⁵.

В.П.Грибанов 1969 йилги ГФТга шарҳларни тадқиқ эта туриб, башарти шахс зарар етказишдан ўзга мақсад ва манфаатларни ҳам кўзлаган ҳолларда суд зарар етказиш бирламчи мақсад бўлган деб ҳисобласа, ҳаракат ҳуқуқни суиистеъмол қилиш сифатида эътироф этилиши мумкин²⁶. Яъни мазкур ҳолатда мақсадлар кетма-кетлиги, бирламчилигига қараб, юқоридаги нормани кенгайтириб талқин этиш мумкинлиги кўзда тутилмоқда.

Шунингдек, ГФТ 826-параграфига ("Ахлоқий қоидаларни бузишда етказилган зарарни қоплаш") кўра: "Яхши ахлоққа зид усулларда бошқа шахсга қасддан зарар етказган кимса ушбу зарарни қоплаши шарт". Гувоҳи бўлганимиздек, ушбу параграфда етказилган зарарни қоплаш мажбурияти қилмишни уч хилда квалификация қилиш билан боғлиқ: 1) ҳаракат зарар етказган бўлиши лозим; 2) зарар яхши ахлоққа зид усулларда етказилиши зарур; 3) зарар қасддан етказилиши лозим²⁷.

Германия фуқаролик ҳуқуқига оид ушбу ғоялар аста-секин бошқа давлатларга, хусусан, Швейцария фуқаролик ҳуқуқига ҳам кириб келди. 1907 йил 10 декабрдаги Швейцария Фуқаролик кодекси (ШФК) 2-моддасида: "Ҳуқуқларни амалга ошириш ва мажбуриятларни ижро этишда ҳар бир шахс соф виждон билан ҳаракат қилиши лозим. Ҳуқуқнинг яққол суиистеъмол қилиниши қонун билан ҳимоя қилинмайди", деб белгиланган²⁸. Гарчанд, ШФК матнида "ҳуқуқни суиистеъмол қилиш" тушунчаси мазмунини очиб берилмаган бўлса-да, ГФТдан фарқли равишда ШФК илк маротаба "ҳуқуқни суиистеъмол қилиш" тушунчасини қонун даражасида мустаҳкамлади. Ушбу нормани таҳлил қилиш шуни кўрсатмоқдаки, унинг биринчи жумласи қоида, принцип сифатида, иккинчи жумласи эса таққиқ сифатида баён этилган. Шунингдек, норма мазмунида қонун ҳимоясидан "яққол суиистеъмол қилиш" истисно этилган бўлиб, бунда "яққол" мезонлари, унинг оддий суиистеъмол қилишдан фарқлари ШФКда очиб берилмаган.

Юқоридаги фикрлар асосида фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишда уларни суиистеъмол қилишни олдини олиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 91-модда киритилиб, унда "фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш чегаралари"ни белгилаб бериш мақсадга мувофиқ. Ушбу моддада қуйидаги масалаларни тартибга солиш лозим:

биринчидан, фуқаролик ҳуқуқлари ўз мақсадига мос ҳолда амалга оширилиши лозим. Фуқаролик ҳуқуқларининг мақсади қонун ҳужжатлари билан белгиланади ёки шартномавий муносабатларда фуқаровий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари томонидан келишилади ёхуд ушбу ҳуқуқ мазмунидан англашилади;

иккинчидан, фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш чегаралари қонун ҳужжатларида миллий ҳавфсизликни таъминлаш, атроф муҳитни, тарихий, маданий қимматликларни муҳофаза қилиш, жамоат тартибини сақлаш, ахлоқ-одоб қоидаларига риоя этиш, аҳолининг саломатлиги, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, шунингдек, фуқаровий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг қонуний хатти-ҳаракатларини рағбатлантириш ва ҳуқуқбузарликлар содир этишининг олдини олиш мақсадида белгиланиши мумкин;

учинчидан, фуқаровий-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишнинг қонун ҳужжатларига зид бўлмаган чегараларини битим асосида белгилашда эркиндирлар.

Манба ва адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси шарҳ. (Профессионал (малакали) шарҳлар). 1-жилд (биринчи қисм). Адлия вазирлиги. - Т.: "Vektor-Press", 2010. - Б.31.

2. Малиновский А.А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование). - М.: Юрлитинформ, 2007. - 352 с.

3. Каця Т.В. Злоупотребление субъективным гражданским правом: теория и практика // Актуальные проблемы развития юридической науки: Сборник материалов межвузовской научно-практической конференции 18 марта 2010 г. - Ростов-на-Дону: Изд-во "СКАГС", 2011. - С. 105.

4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида. 5 жилдди. 3-ж. -Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006. - Б.584.

5. Даль В.И. Иллюстрированный толковый словарь русского языка. Современная версия. - М., 2007. - С.123.

6. Волков В.А. Злоупотребление гражданскими правами. Проблемы теории и практики. - М.: Волтерс Клувер, 2009. - 464 с.; Бородавкина Н.М. Ограничения и запреты в гражданском праве // Вестник ОГУ. -2014. - №4 (165). - С.236-237.

7. Малеин Н.С. Юридическая ответственность и справедливость. - М., 1992. - С. 160.; Лушникова В.А. Злоупотребление гражданским правом // Молодой ученый. - 2016. - №12. - С. 618-620.

8. Ветер Н.Ю. Злоупотребление правом при осуществлении вещных прав // Научный журнал КубГАУ. - 2015. - №106(02). - С.7-8.

9. Камышанский В.П. Злоупотребление правом: понятие, признаки, общая характеристика // Научный журнал КубГАУ. - 2015. - №112(08). - С.4.

10. Общая теория права и государства / под ред. В.В.Лазарева. - М., 1994. - С. 324.

11. Шрам В.П. Интересная книга о злоупотреблении правом // Государство и право. - 1997. - №4. - С.122-124.

12. Садилов О.Н. Злоупотребление правом в Гражданском кодексе России // Хозяйство и право. - 2002. - №2. - С.40.
13. Сергеев А.В., Терещенко Т. Преддоговорная ответственность: основания для защиты интересов стороны, пострадавшей от недобросовестного ведения // Корпоративный юрист. - 2010. - №11. - С. 26-31.
14. Харсеева В.Л. "Иное заведомо недобросовестное осуществление гражданских прав" как форма злоупотребления правом // Теория и практика общественного развития. - 2014. - №10. - С.177-178.
15. Яценко Т.С. Шикана как правовая категория в гражданском праве: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. - Ростов н/Д, 2001. - С. 6, 20-21.
16. Поротикова О.А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом. - М., 2007.
17. Желева О.В. Понятие и признаки злоупотребления правом в уголовном судопроизводстве // Вестник Томского государственного университета. - 2015. - №396. - С. 116; Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. - М.: Статут, 2000. - 411 с.
18. Волков А.В. Злоупотребление гражданскими правами: проблемы теории и практики. - М.: Волтерс Клувер, 2009. - 464 с.; Дерюгина Т.В. Теоретические проблемы в сфере осуществления субъективных гражданских прав: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. - Волгоград: НОУ ВПО "Волгоградский институт экономики, социологии и права", 2011. - 39 с.; Поротикова О.А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом: Дисс. канд. юрид. наук. - Саратов, 2002. - 206 с.; Радченко С.Д. Злоупотребление правом в гражданском праве России. - М. "Волтерс Клувер", 2010 г. - 144 с.; Шашерина Е. П. Шикана как форма злоупотребления правом // Юридические науки: проблемы и перспективы: материалы III междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2015 г.). - Казань: Бук, 2015. - С. 133-137.
19. Зинченко С.А. Юридические факты в механизме правового регулирования. - М., 2007. - С. 116.
20. Шабуров А.С. Поведение людей в правовой сфере. Правомерное поведение. Правонарушение / Теория государства и права / под ред. В.М.Корельского, В.Д.Перевалова. - М., 1997. - С. 414.
21. Гражданское уложение Германии. Вводный закон к гражданскому уложению / пер. с нем. / Науч. ред. А.Л.Маковский. - М., 2004. - С.44.
22. Бекназар-Юзбашев Г.Т. Злоупотребление правом и принцип доброй совести в гражданском праве России и Германии: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. - М.: Институт государства и права РАН, 2010. - С.12.
23. Жалинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. - М., 2001. - С. 309. Волков А.В. Теория концепции "Злоупотребление гражданскими правами". - Волгоград, 2007. - С.36.
24. Волков А.В. Теория концепции "Злоупотребление гражданскими правами". - Волгоград, 2007. - С.36.
25. Останина Е.А. Запрет злоупотребления правом: проблемы и перспективы // Вестник ЮУрГУ. Серия "Право". - 2013. Т.13. - №3. - С.85-86.
26. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. - М., 2000. - С. 32.
27. Зенин И.А. Гражданское и торговое право зарубежных стран: Учеб. пособие. - М., 2008. - С. 127.
28. Гражданский кодекс Швейцарии // www.admin.ch/ch/e/rs/210/index.html

ПАСПОРТ ТИЗИМИНИ ТАЪМИНЛАШ БЎЙИЧА ИЛҒОР ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ ТАҲЛИЛИ (РОССИЯ ВА МОЛДОВА ДАВЛАТЛАРИ МИСОЛИДА)

Миграция жараёнларини пухта ўйланган сиёсат даражасида ташкил этиш - давлат ташқи ва ички сиёсатининг таркибий қисми бўлиб¹, унинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий хавфсизлигини таъминлашда муҳим ўрин тутди. Шу сабабли, Л.Е.Титова бугунги кунда аксарият хорижий мамлакатларда паспорт-виза тизимини таъминлаш ишлари миграцион жараёнларни барқарор ва ишончли тарзда тартибга солишга қаратилганлигини таъкидлайди².

Сўнгги йилларда миграциявий муносабатларни тартибга солиш ҳар бир давлатнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши лозимлиги сабабли, ушбу жараёнларни самарали бошқаришнинг барча учун ягона моделини ишлаб чиқишга бўлган уринишларнинг бесамарлиги сезилиб қолди. Шу боис, ҳозирда ҳар бир давлат миграцион муаммоларни ўз йўли билан ечиш бўйича ҳулосага келган³.

Тадқиқот давомида олиб борилган таҳлиллар асосида паспорт тизимига доир ижобий амалиёт натижаларини комплекс тадқиқ этиш учун асосий эътиборни Россия ва Молдова давлатлари ваколатли органларининг ҳуқуқий ҳамда ташкилий-институционал (ташкилий тузилиши) таъминоти, шунингдек, паспорт тизимини тартибга солишнинг маъмурий усул ва воситаларига қаратган ҳолда кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ деган ҳулосага келинди.

МДХ доирасида паспорт тизимини таъминлаш фаолияти самарали йўлга қўйилган давлатлардан бири Россия Федерацияси ҳисобланади. Ушбу давлатда аҳоли миграцияси масалалари бўйича сиёсатни амалга ошириш вазифаси Россия Президентининг 2002 йил 23 февралдаги 232-сон Фармони⁴ билан ташкил этилган махсус ваколатли орган - Федерал миграция хизмати зиммасига юклатилган⁵. Бугунги кунга қадар бир неча мартаба ислох этилиб, ҳозирда Ички ишлар вазирлиги таркибида алоҳида тузилма сифатида фаолият юритаётган⁶ мазкур орган давлатнинг миграция соҳасидаги сиёсатини мувофиқлаштиради ва назорат қилади⁷.

Миграцион хизмат таркибида 14 та тузилма, шу жумладан, "Ҳуқуқий таъминот бошқармаси", "Ташқи алоқалар бошқармаси", "Россия фуқароларига давлат хизматлари кўрсатиш стратегияларини ишлаб чиқиш бошқармаси" ҳамда "Фуқаро ва ташкилотларнинг мурожаатлари билан ишлаш бошқармаси" каби алоҳида ташкилий тузилмалар⁸ фаолият юритмоқда. Мазкур субъектлар ўз зиммасига юклатилган вазифалар ҳамда фаолият йўналишлари самарадорлиги учун жавобгар ҳисобланади. Шу ўринда қиёслайдиган бўлсак, С.А. Ишанходжаев таъбири билан айтганда, "бугунги кунда республикамізда миграция" соҳасидаги сиёсатни тўлиқ таҳлил қилиш ва умумлаштириш амалиёти йўлга қўйилмаган⁹. Бу борадаги вазифани бажарувчи ягона (алоҳида) давлат органи ҳам мавжуд эмас.

Россиянинг миграция соҳасидаги сиёсатининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шуки, мазкур муносабатлар давлатнинг узоқ муддатга мўлжалланган концепцияси (дастури) асосида олиб борилади¹⁰. Давлат сиёсати мазкур йўналишининг жорий этилишига сабаб бўлган дастлабки норматив ҳужжат - Россия Федерацияси президентининг 1994 йил 9 августдаги 1668-сонли Фармони¹¹ бўлиб, унда мазкур масалаларни тартибга солишдан кўзланган асосий мақсад - миллий хавфсизликни таъминлаш, аҳолини максимал даражада ҳимоялаш, унга қулайлик ва фаровонлик яратиш деб кўрсатилган.

Бугунги кунда Россияда аҳолини рўйхатга олиш тизими анча оптималлашган бўлиб, фуқаролар вақтинча ёки доимий "регистрация"дан ўтиш асосида яшайди. Вақтинча қайд этиш 90 кундан ортиқ бўлмаган муддатга доимий яшаш манзилларини ўзгартирган шахсларга нисбатан татбиқ этилади. Фуқароларнинг келтирилган муддат ичида мамлакат ҳудудида эркин ҳаракатланиш ҳуқуқи мавжуд бўлиб, регистрация органлари зиммасига уларни 3 иш куни давомида рўйхатга олишни амалга ошириш мажбурияти юклатилган¹².

Алоҳида таъкидлаш лозимки, бу ерда фуқаролар қайд этилиши учун талаб этиладиган ҳужжатлар рўйхати ҳам соддалаштирилган бўлиб, улар шахсни тасдиқловчи ҳужжатлар, фуқаронинг регистрациядан ўтиш тўғрисидаги аризаси ҳамда турар жойда вақтинча яшаш учун асос ҳужжатлардан иборат.

Регистрация қилинувчи шахсларга алоҳида имтиёз яратиш (уларнинг сарсон бўлишларини олдини олиш) мақсадида ваколатли органлар турар жой тақдим этилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар сифатида уй эгасининг розилиги (аризаси) ёки турар жойнинг давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги (кадастр) ҳужжатларни олишлари мумкин. Мазкур имтиёзнинг амалиётдаги кафолати: маъмурий қонунчиликдаги регистрацияга ёлғон маълумотлар тақдим этганлик учун жавобгарликнинг назарда тутилганлиги (19.15.2-модда) ҳисобланади.

Шунингдек, ўрнатилган тартиботга кўра, Россия субъекти ҳисобланган аҳоли яшаш пунктидаги бир турар жойда рўйхатдан ўтиб, айнан шу аҳоли яшаш пунктидаги ёки бошқа аҳоли пунктидаги ўзга турар жойда рўйхатдан ўтмасдан яшаганлик тегишли равишда жавобгарликни юзага келтирмайди (мазкур қоидалар Москва шаҳри, Москва вилояти, Санкт-Петербург шаҳар, Ленинград вилоятига ҳам татбиқ этилади)¹³. Қонун асосида алоҳида категориядаги шахсларга ҳам имтиёзлар берилган бўлиб, юқоридаги ҳолат учун турар жой мулкдори ёки ижарачининг биргаликда яшовчи турмуш ўртоғи, болалари (шу жумладан, фарзандликка олинганлар), болаларининг турмуш ўртоғи, ота-онаси (фарзандликка олган ота-оналари ҳам), ота-онанинг турмуш ўртоқлари, бувиси (буваси), шунингдек, набиралари (яқин қариндошлари) жавобгарликдан озод этилади¹⁴.

Регистрация соҳасида аҳолига максимал қулайлик яратиш мақсадида миграцион хизматларга мурожаатлар қилишнинг ёзма ариза асосида, Интернет тармоғидаги "Ягона интерактив давлат хизматлари кўрсатиш портали" ҳамда почта жўнатмалари орқали каби уч хил тизими йўлга қўйилган¹⁵.

Россияда чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг бўлишлари (яшашлари) учун ҳам ўзига хос тартибот ўрнатилган. Россия Федерациясининг 2006 йил 18 июлдаги Қонуни¹⁶ ҳамда 2007 йил 15 январдаги ҳукумат Қарори¹⁷ талабларига асосан хорижий шахслар давлатга кириш вақтида (давлат чегарасини кесиб ўтишда) ваколатли (чегара ёки миграцион хизматдан) органлардан мамлакатда вақтинчалик бўлиш (яшаш) ҳуқуқини берувчи миграцион карта (мазкур тизим бугунги кунда Украина, Қозоғистон, Тожикистон давлатларида ҳам йўлга қўйилган) олишлари лозим.

Миграцион картада хорижий шахс (фуқаролиги, ёши, жинси, келиш мақсади) ҳамда унинг мамлакатда бўлиш муддати ҳақидаги маълумотлар қайд этилиб, у кириш учун виза талаб этилмайдиган давлатлардан келувчи шахсларнинг Россияда вақтинча бўлиш ҳуқуқини тасдиқлайди¹⁸. Бу борадаги статистик кўрсаткичлар таҳлиliga қарайдиган бўлсак, миграцион хизмат маълумотларига кўра, 2009-2014 йилларда чегара хизматларидан миграцион карта расмийлаштирган шахслар сони 33,9%га ошган¹⁹. Эътиборли жиҳати шундаки, ушбу ҳужжат хорижий шахсларнинг мамлакатда бўлиш ҳуқуқини кафолатлаши билан бирга, ваколатли органларга уларнинг вақтинча яшашларини назорат қилишларида кўмаклашади.

Бироқ миграцион карта билан давлатга кирган шахсларнинг мамлакатда эркин ҳаракатланиш ҳуқуқи давлат органлари томонидан уларнинг шахсини тасдиқловчи ҳужжатларига вақтинчалик қайд этиш белгиси (РВП) қўйилганидан кейингина юзага келади. Шахс бундай белгини турар жойига келгач, 7 иш куни ичида қўйдириши шарт. Мазкур белги шахсга кейинчалик давлатда доимий яшашга қолиш (яшаш гувоҳномаси-

ни олиш) ёки фуқаролик олиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Миграцион хизмат маълумотларига (2013 йил) кўра, ҳозирда Россияда вақтинча яшашга рухсатнома олиб, яшаш гувоҳномаси расмийлаштирилган шахсларнинг 16,3%и - Украина, 16,1%и - Ўзбекистон, 14,3%и - Арманистон, 13,0%и - Қозоғистон, 10,8%и - Тожикистон, 7,7%и - Озарбайжон, 6,4%и - Молдова, 4,6%и - Қирғизистон, 2,0%и - Беларусь ва 8,8%и - бошқа давлатлар ҳиссасига тўғри келади²⁰.

Россия Федерацияси ҳудудида камида бир йил яшаган қуйидаги тоифадаги шахслар доимий яшаш гувоҳномасини ("вид на жительство") олиш ҳуқуқига эга: вояга етган меҳнаткаш-мигрантлар; юқори малакали мутахассислар; васийликка олинган муомалага лаёқатсиз хорижий шахслар; ихтиёрий қайтиш (кўчириш) бўйича давлат дастури аъзолари; Беларусь фуқаролари; рус тили тарғиботчилари; сиёсий қочоқлар; Россия фуқаролиги бекор қилинган хорижий шахслар.

Сўнгги йилларда давлатда миграция жараёнларини тартибга солишнинг муҳим шарти сифатида - ноқонуний миграцияга қарши курашиш, шунингдек, меҳнат миграциясини легаллаштириш масалалари белгиланди. Бунинг учун давлат миграцияни легаллаштиришнинг янги механизмини жорий этди. Хусусан, хорижий шахслар томонидан ишлашга рухсатнома ("разрешения на работу") олишнинг мураккаблигига қарамасдан, унга қўшимча равишда "патент" (5 йиллик ишлашга лицензия) олиш мажбурияти ҳам юклатилди. Шунингдек, 2015 йил бошидан мамлакатга кирувчи шахслар учун рус тили, давлат тарихи ва қонунчилигини билиш даражаси юзасидан махсус имтиҳон ҳамда дактилоскопик ҳисобга олиш²¹ жараёни амалга киритилди.

Мазкур тадбирлар натижасида давлатда ноқонуний миграция оқимининг барқарорлашишига эришилди. Буни О.Д.Воробьева ва А.В.Топилин томонидан олиб борилган тадқиқот натижаларидан ҳам кўришимиз мумкин. Чунончи, унга кўра 2014-2015 йиллардаги натижалар қиёсий таҳлил этилганда Россияга келувчи шахслар - 6,2%га, миграцион ҳисобга олинганлар - 9,4%га, ишлашга рухсатнома олганлар - 83,7%га, патент олган шахслар - 25,1%га камайган²².

Юқоридаги натижалар асосида қайд этиш лозимки, Россияда шахснинг эркин ҳаракатланиш, вақтинча ва доимий турар жой танлашга доир ҳуқуқларини кафолатлаш механизмлари анча оптималлашган. Мазкур соҳада, авваламбор, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш масаласи бирламчи омил сифатида қабул қилинган.

Таҳлиллар бугунги кунда Молдова Республикасида миграция жараёнларини тартибга солувчи етарлича норматив-ҳуқуқий база шакллانганлигидан далолат бермоқда. Хусусан, 1994 йил 9 ноябрда²³ - шахсни тасдиқловчи ҳужжатлар тўғрисидаги, шунингдек, республикага кириш ва чиқиш қоидаларини белгиловчи, 1994 йил 10 ноябрда²⁴ - чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати тўғрисидаги; 2000 йил 2 июлда²⁵ - фуқаролик масалаларига доир; 2008 йил 10 июлда²⁶ - меҳнат миграциясига доир муносабатларни тартибга солувчи; 2008 йил 18 декабрда²⁷ - қочоқларнинг ҳуқуқий мақоми, уларга ижтимоий-ҳуқуқий ҳимоя тақдим этиш шартларини назарда тутувчи; 2010 йил 16 июлда²⁸ - хорижий шахсларнинг мамлакатда бўлишлари тартибини белгилашга қаратилган қонунлар қабул қилинган.

Давлатнинг миграция масалалари бўйича махсус ваколатли органи 2006 йил 20 июлда Ички ишлар вазирлиги таркибида ташкил этилган "Миграция ва қочоқлар бюроси" ҳисобланади. Бундан ташқари, республикада миграция билан боғлиқ айрим функция-

Миграцион картада хорижий шахс (фуқаролиги, ёши, жинси, келиш мақсади) ҳамда унинг мамлакатда бўлиш муддати ҳақидаги маълумотлар қайд этилиб, у кириш учун виза талаб этилмайдиган давлатлардан келувчи шахсларнинг Россияда вақтинча бўлиш ҳуқуқини тасдиқлайди. Бу борадаги статистик кўрсаткичлар таҳлиliga қарайдиган бўлсак, миграцион хизмат маълумотларига кўра, 2009-2014 йилларда чегара хизматларидан миграцион карта расмийлаштирган шахслар сони 33,9%га ошган.

ларни қуйидаги давлат органлари ҳам бажаради:

- Европавий интеграция ва Ташқи ишлар вазирлиги тизимидаги дипломатик миссия ва консуллик муассасалари;
- Меҳнат ва ижтимоий муҳофазалаш вазирлиги таркибидаги Аҳолининг бандлигини таъминлаш миллий агентлиги;
- Ахборот технологиялари ва алоқалари вазирлиги тизимидаги "Registru" давлат ахборотлаштириш манбалари маркази;
- Ички ишлар вазирлиги тизимидаги Чегара полицияси департаменти.

Қонун ҳужжатлари талабларига кўра, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг давлатга киришларини чеклашга фақатгина хорижий шахслар ишлари бўйича ваколатли орган ("Миграция ва қочоқлар бюроси" таркибида) ҳамда давлат чегараларини назорат қилиш органи ("Чегара полицияси департаменти" тизимида) ҳақли. Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар натижасида Молдовада миграция жараёнларини назорат қилиш ҳамда мувофиқлаштириш учун аҳолини ҳисобга олиш давлат реестри таркибий қисми бўлган "Миграция ва қочоқлар" автоматлаштирилган ахборот-интеграцион тизими (АИИСМУ) йўлга қўйилган²⁹. Тизим миграция жараёнларини мониторинг қилиш ҳамда бошқариш имконини бериши билан бирга, хорижий шахсларнинг мамлакатга кириши, чиқиши, бўлишини назорат қилиш, шунингдек, уларни соддалаштирилган тартибда рўйхатга олишга ("ягона дарча" тамойили асосида) кўмаклашади.

Мамлакатда бўлиш қоидаларининг ўзига хос тартиботи ўрнатилган бўлиб, мазкур қоидаларни бузганлик тегишлича (маъмурий ва жиноий) жавобгарликни юзага келтиради. Молдовада ўрнатилган қоидаларни бузган ҳолда яшаганлик учун қўшимча равишда кейинчалик қуйидаги тартибда мамлакатга кириш ҳуқуқини чеклаш чоралари ҳам қўлланади:

- 1 йилга (3 ойдан 1 йилгача ноқонуний яшаганлик учун);
- 2 йилга (1 йилдан 2 йилгача ноқонуний яшаганлик учун);
- 3 йилга (2 йилдан 3 йилгача ноқонуний яшаганлик учун);
- 5 йилга (3 йилдан ортиқ ноқонуний яшаганлик учун);
- 3 йилга (ноқонуний меҳнат фаолияти билан шуғулланганлик учун);
- 5 йилга (ўзи ҳақида ёлғон маълумотлар тақдим этганлик учун);
- 5 йилга (маъмурий тартибда чиқариб юборганлик учун);
- 5 йилга (мамлакатга қонунга хилоф равишда кирганлик учун);
- 5 йилга (қасддан қилинган оғир, ўта оғир жиноятларни содир этганлик учун);
- 10 йилга (жамоат тартиби ва миллий хавфсизликка таҳдид солувчи жиноятларни содир этганлик учун). Шунингдек, хорижий шахсларнинг ўз ихтиёрига кўра берган қоидабузарлиги тўғрисидаги аризаси чеклов муддатининг ярмига қисқартирилишига сабаб бўлади³⁰.

Маъмурий тартибда чиқариб юбориш ва депортация ишларини таъминлаш жараёнидаги ўзига хос жиҳатлардан бири - қоидаларни бузган шахсларни ушлаб туриш билан боғлиқ бўлиб, бу ерда ушбу мақсадда аксарият мамлакатларда мавжуд бўлмаган хорижий шахсларни вақтинчалик жойлаштириш марказлари ташкил этилган. Мазкур тузилмаларнинг асосий вазифаси уларда ушлаб турилган мамлакатига қайтириб юборилаётган (реадмиссия), маъмурий тартибда чиқариб юборилаётган ёки депортация қилинаётган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишларига кўмаклашишдир³¹.

Марказ хорижий шахслар ишлари бўйича ваколатли органнинг ахборот базасига юбориш ва кейинчалик фойдаланиш учун жойлаштирилган шахсларнинг ҳисобини юритади, уларни дактилоскопик рўйхатга олади, расмга туширади, шахсий кўриқдан ўтказади ҳамда тиббий хизмат кўрсатади. Марказ фаолиятига доир статистик кўрсаткичларга қарайдиган бўлсак, 2013 йилда унга 81 нафар (62 нафар эркак, 19 нафар аёл) шахс жойлаштирилиб, хизмат кўрсатилган. Ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг тезлашиши натижасида юзага келувчи миграция оқимининг ўсиши шароитида бизнинг

республикада ҳам Миграция ва қочоқлар бюроси таркибида ташкил этилгани каби тузилмалар фаолиятининг йўлга қўйилиши хорижий шахсларнинг бу борадаги ҳуқуқларини кафолатлашда муҳим аҳамият касб этади.

Молдовада вақтинчалик бўлувчи хорижий шахсларга яратилган асосий имкониятлардан бири шундан иборатки, у аксарият давлатларда мавжуд бўлмаган вақтинча бўлиш муддати билан боғлиқ ҳуқуқни тақдим этади. Республикада вақтинча бўлиш ҳуқуқи 5 йилгача тақдим этилади (минимал муддати 1 йил). Бунинг учун эса, аризачи кириш визаси муддати тугашидан 30 кун олдин ваколатли органларга мурожаат қилиши лозим (Миграция ва қочоқлар бюросининг Бэлць ёки Комратдаги ҳудудий бўлинмалари шахсни ягона дарча тамойили асосида ҳам ҳужжатлаштиради)³².

Хорижий шахсларнинг доимий яшашга қолиши (рухсатнома олиши)га доир ўзига хос тартиб ҳам мавжуд бўлиб, белгиланган қоидага кўра, яшаш гувоҳномаси ("вид на жительство") олишнинг муҳим шартлари сифатида шахснинг доимий яшаш манбаига эга бўлиши (етарлича маблағ)³³, давлат тилини "қониқарли" даражада билиши, шунингдек, республика Конституцияси нормаларидан хабардор бўлиши³⁴ кабилар белгиланган.

Хорижий шахсларнинг махсус комиссиялар томонидан билим даражасига бериладиган баҳо натижалари тегишли маълумотномада ўз аксини топади ва мазкур ҳужжат имтиҳон топширганликни тасдиқловчи факт бўлиб хизмат қилади. Таҳлил этилаётган йўналишдаги статистик маълумотларга (2013 йил ҳолати) қарайдиган бўлсак, республикада яшаш гувоҳномасига эга бўлган шахслар сони 18 мингга яқин бўлиб, мамлакат аҳолисининг 0,5 %ини ташкил этади³⁵.

Кўришиб турибдики, мазкур йўналишдаги фаолиятда ҳам давлатнинг ўзига хос ёндашуви мавжуд. Бу борадаги таҳлилларимиз асосида эътироф этишимиз лозимки, Молдовада паспорт тизимини ҳуқуқий кафолатлаш, унинг самарали ташкилий механизмларини жорий этиш ҳамда шахснинг эркин ҳаракатланиш ҳуқуқини таъминлашнинг илғор маъмурий усул ва воситаларини татбиқ этишга қаратилган ижобий амалиёт йўлга қўйилган.

Паспорт тизимини таъминлаш борасидаги юқорида келтирилган давлатлар тажрибасининг миллий тизимга татбиқ этилиши: биринчидан, мамлакатда паспорт тартиботлари ҳамда хорижий шахслар устидан ижтимоий-ҳуқуқий назоратни барқарорлаштиришга; иккинчидан, шахсни замон талабларига мос бўлган биометрик ҳаракатланиш ҳужжатлари билан таъминлаш тизимининг жорий этилишига; учинчидан, бу борадаги ваколатли субъектлар фаолияти такомиллаштирилиши, моддий-техник ва кадрларга оид базаси кучайтирилишига; тўртинчидан, паспорт тизимини таъминлаш фаолиятининг жамоат хавфсизлигини кафолатлаш ва жиноятчиликка қарши кураш борасидаги самардорлигининг ошишига хизмат қилади.

Манба ва адабиётлар

1. Эдилова Р.Э. Нормативно-правовое регулирование миграционных отношений в России: проблемы и пути их преодоления // Молодой ученый. - 2012. - №2. - С. 204.

2. Титова Л.Е. Конституционные основы административно-правового регулирования паспортно-визовой деятельности в Российской Федерации: Дисс. канд. юрид. наук. - М.: Московский университет МВД России, 2008. - С. 46.

3. Николаев А.С. Эволюция миграционной политики и гражданско-правового положения мигранционных служб (на примере стран Западной Европы, США и Канады) // Правовая культура. - 2010. - №1. - С. 63.

4. Указ Президента Российской Федерации от 23 февраля 2002 года № 232 "О совершенствовании государственного управления в области миграционной политики" // <https://login.consultant.ru>

5. Положение о Федеральной миграционной службе утверждено Указом Президента Российской Федерации от 19 июля 2004 г. N 928 "Вопросы Федеральной миграционной службы" // <http://www.staffexpert.ru/info/migrationrules/fms/#pfms>.

6. Зиниченко Н.Н. Миграция населения: теория и практика международно-правового регулирования. - М.: Внешторгиздат, 2003. - С. 140-141.

7. Малышев Е.А. Организационно-правовые основы регулирования внешней трудовой миграции в Российской Федерации // Журнал Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России, Санкт-Петербург. - 2012. - №1. - С. 66.

8. Изох; Ўзбекистонда мазкур функцияни ба- жарувчи давлат органи (хорижга чиқиш, келиш ва фуқаролики расмийлаштириш хизмати) таркибида бу каби мустақил тузилмалар мавжуд эмас.

9. Ишанходжаев С.А. Меҳнаткаш-мигрантлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг халқаро ҳуқуқий масалалари: Юрид. фан. номз. ... дис. - Т.: ЖИДУ, 2010. - Б. 152.

10. Изох; Россия Федерацияси Президенти то- монидан 2012 йил 13 июнда Россия Федерацияси- нинг 2025 йилгача бўлган даврга мўлжалланган Дав- лат миграция сиёсати концепцияси қабул қилин- ган. Қаранг: Электрон манба: <http://kremlin.ru/events/president/news/15635>.

11. Указ Президента Российской Федерации от 9 августа 1994 года N 1668 "О Федеральной миграционной программе" // http://www.lawrussia.ru/bigtexts/law_2166/index.htm.

12. Постановление Правительства Российской Федерации от 17 июля 1995 г. N 713 "Об утверждении правил регистрации и снятия граждан Российской Федерации с регистрационного учета по месту пребывания и по месту жительства в пределах Российской Федерации и перечня лиц, ответственных за прием и передачу в органы регистрационного учета документов для регистрации и снятия с регистрационного учета граждан Российской Федерации по месту пребывания и по месту жительства в пределах Российской Федерации" // <http://www.consultant.ru>.

13. Закон Российской Федерации от 25.06.1993 N 5242-1 (ред. от 02.06.2016) "О праве граждан Российской Федерации на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства в пределах Российской Федерации" // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_2255.

14. Кодекс Российской Федерации об админис- тративных правонарушениях от 30 декабря 2001 года N 195-ФЗ (статья 19.15.1) // <http://zakonbase.ru/koap/>.

15. Приказ Федеральной миграционной служ- бы от 11 сентября 2012 г. N 288 "Об утверждении административного регламента предоставления Фе- деральной миграционной службой государственной услуги по регистрационному учету граждан Рос- сийской Федерации по месту пребывания и по ме- сту жительства в пределах Российской Федерации" // <http://www.consultant.ru>.

16. Федеральный закон Российской Федерации от 18 июля 2006 года №109-ФЗ "О миграционном учете иностранных граждан и лиц без граждан- ства в Российской Федерации" // <http://www.base.spinform.ru>.

17. Постановление Правительства Российской Федерации от 15 января 2007 года № 9 "О порядке осуществления миграционного учета иностранных граждан и лиц без гражданства в Российской Фе- дерации" // <http://www.consultant.ru>.

18. Федеральный закон Российской Федерации от 25 июля 2002 года №115-ФЗ "О правовом положении иностранных граждан в Российской Федерации" // <http://www.consultant.ru>.

19. Административные источники статистики меж- дународной миграции (ситуация в регионе СНГ) // https://www.unesco.org/.../Migration-Handbook_2AdminSources_RUS__1_docx.

20. Руководство по использованию административ- ных источников и выборочных обследований для из- мерения международной миграции в странах СНГ. - ООН, Нью Йорк и Женева, 2016. - С. 29.

21. Изох; Дактилоскопик ҳисоб - шахсни тасдиқ- лаш учун инсоннинг бармоқ ҳамда кафтидаги папил- ляр нақшларига оид шахсий биометрик маълумотла- рини олиш, сақлаш, таснифлаш ва фойдаланишни назарда тутувчи фаолиятдир. Мазкур фаолият Россия- да шахсни дактилоскопик ҳисобга олишга оид муно- сабатларни тартибга солувчи алоҳида қонун асосида белгиланган бўлиб, бундан кўзланган асосий мақсад шахсни тез ва аниқ идентификация қилишдир (мур- далар, соғлиги ёки ёши туфайли ўзи тўғрисида маъ- лумот бера олмайдиган фуқаролар, чет эл фуқарола- ри ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг шахсини аниқлашдир). Қаранг: Федеральный закон Россий- ская Федерация от 25 июля 1998 года N 128-ФЗ "О государственной дактилоскопической регистрации в Российской Федерации" // <http://base.consultant.ru>.

22. Воробьева О.Д., Топилин А.В. Современная миг- рационная политика России: иллюзии и реальность // Социологические исследования. - 2016. - № 7. - С. 136.

23. Закон Республики Молдова от 9 ноября 1994 года №273-XIII "Об удостоверяющих личность доку- ментах национальной паспортной системы" // <http://lex.justice.md>; Закон Республики Молдова от 9 нояб- ря 1994 года № 269 // "О выезде из Республики Мол- дова и въезде в Республику Молдова" // <http://lex.justice.md>.

24. Закон Республики Молдова от 10 ноября 1994 года № 275 "О правовом положении иностранных граждан и лиц без гражданства в Республике Молдо- ва" // <http://lex.justice.md>.

25. Закон Республики Молдова от 2 июля 2000 года Nr. 1024 "О гражданстве Республики Молдова" / http://lex.justice.md/document_rus.php?id=22054258:156FAF87.

26. Закон Республики Молдовой 10 июля 2008 года N 180-XVI "О трудовой миграции" // <http://demoscope.ru/weekly/knigi/zakon/zakon095.html>.

27. Закон Республики Молдова от 18 декабря 2008 года № 270 "Об убежище в Республике Молдова" // <http://lex.justice.md/ru/330978/>.

28. Закон Республики Молдова от 16 июля 2010 года № 200 "О режиме иностранцев в Республике Мол- дова" // <http://lex.justice.md/ru/336056/>.

29. Постановление Правительства Республики Молдова от 13 декабря 2007 года Nr. 1401 "Об утверж- дении Концепции автоматизированной информаци- онно-интегрированной системы "Миграция и убежи- ще" // <http://lex.justice.md/ru/330938/>.

30. Закон Республики Молдова от 16 июля 2010 года №200 "О режиме иностранцев в Республике Мол- дова" // <http://lex.justice.md/ru/336056/>.

31. Постановление Правительства Республики Молдова от 7 июля 2011 года № 493 "Об утверждении Положения о Центре временного размещения иностранцев" // <http://lex.justice.md/ru/339402/>.

32. Руководство для мигрантов в Республики Молдова. Бюро по миграции и беженцам Министерства внутренних дел Республики Молдова. - Кишинёв, 2013. - С. 40.

33. Постановление Правительства Республики Молдова от 5 мая 2011 года № 332 "Об утверждении минимального размера средств на содержание иностранцев в Республике Молдова" // <http://lex.justice.md>.

34. Изоҳ: Мазкур талабларни сифатли баҳолаш мақсадида Молдова Республикаси Ҳукуматининг 2001 йил 19 ноябрдаги №1279-сон қарори билан давлат тили ва Конституция нормаларини билиш даражасини аниқловчи махсус комиссиялар ташкил этилган. Қаранг: <http://base.spinform.ru>.

35. Руководство для мигрантов в Республику Молдова. Бюро по миграции и беженцам Министерства внутренних дел Республики Молдова. - Кишинёв, 2013. - С. 16.

Каланова С.

АВЛОДЛАРНИНГ СОЦИОЛОГИК ТАҲЛИЛИ: ИЛМИЙ МЕРОС ВА ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ

Социологияда авлод мавзусини ёритишда тадқиқотчилар "алмашинув", "тизимли", "структурали функционализм" каби назариядан кенг фойдаланиб келганлар. "Авлод" мавзуси ўрганилар экан, ушбу таъкидланган барча ёндашувларни "уч сатҳли" кўринишда ёритиш муаммонинг алоҳида хусусиятларини тадқиқ этишда муҳим аҳамият касб этади¹. "Уч сатҳли" жараён деганда биз "назария сатҳи", "ўрта сатҳ" (методология) ва "амалий сатҳ" (эмпирика)ни назарда тутдик.

Жамиятда "авлодлар" ва "авлодлар алмашинуви" муаммоси ўрганилар экан, унда социологик билимларнинг "ўрта сатҳи"да келиши мумкин бўлган"авлодий ёки авлодга оид гуруҳ" тушунчаси кўп ҳолларда ўз ечимини топмай келаётганлиги намоён бўлади. Жумладан, билимларнинг "назария сатҳи"да "авлод" тушунчаси муайян даражада очиб берилган бўлиб, кўпинча у "авлод бирлиги", "авлод гуруҳи" ёки "жамоавий авлод" тушунчалари билан уйғунлашган ҳолда тадқиқ этилади. "Алмашинув" назарияси асосида"авлод бирлиги" категорияси методологик жиҳатдан ишланган ва тавсифланган бўлса-да, "авлод гуруҳи"тушунчасини ўрганиш учун маълум маънода жиддий тадқиқотлар олиб борилишига эҳтиёж сезилади. Масалан, "авлод бирлиги" учун биз генеологик ҳодисаларга мурожаат қилишимиз мумкин. Жумладан, қариндош-уруғлар, бир оила вакиллари авлодий гуруҳ сифатида кела олади.

Авлодни социологик билимларнинг "ўрта сатҳ" доирасида кузатадиган бўлсак, унда ҳодисанинг жамиятга институционаллашуви билан боғлиқ жиҳатларини қандай жараёнда кечаётганлиги тадқиқ этилади. Барчамизга ёд бўлиб кетган "ҳозирги авлод ўзгача, аввал одамлар содда, самимий бўлар эдилар", деган матнни айнан "ўрта сатҳ"га қўллаш мумкин. Ваҳоланки, "назария сатҳи"да "ҳар бир авлод ўз даврига хос ва мансуб бўлиши" таъкидланади. Даврнинг шиддат билан ўзгариши, ахборотлар кўламининг кенгайиши "авлодий гуруҳ", яъни "давр авлодлари" мавзусини жиддий тадқиқ этиш масаласини илгари суради.

Социологик билимларнинг категориал аппаратини "амалий-эмпирик сатҳ" (тадқиқот техникаси, иш тартиби ва усуллари) шакли кескин бойитади. Шунинг учун ҳам авлодлар муаммоси назарий сатҳда қайсидир методологик ёндашув асосида изоҳланган бўлса, унинг (авлод) қайсидир социум (социал макон)га институционаллашуви (шу макондаги қоидаларнинг ўзлаштирилиши) фақат маҳаллий хусусиятларни ўрганувчи тадқиқот усуллари натижаларига асосланади. Жумладан, ўзбек миллатига мансуб бўлганларнинг бугунги авлоди нафақат Ўзбекистонда, балки дунёнинг бошқа бир қатор мамлакатларида мавжуд. Аммо уларнинг қайси социумда истиқомат қилаётганига қараб "ўрта сатҳ" авлодларини, аниқроқ қилиб айтганда, "авлодий гуруҳ"ни белгилаш мумкин.

Амалий социологик тадқиқотлар сатҳида авлодга оид гуруҳ ҳолати тадқиқ этилар экан, унда авлод бирлиги ёшга оид гуруҳ, яъни"когорта"ни методологик жиҳатдан фарқ қилишнинг имкони йўқлиги сабабли кўп ҳолларда "ноаниқ мажмуа"ларга нисбатан хулосалар қўлланилишига олиб келади. Хусусан, ОАВларда "ахборотлашган жамият авлодлари" деган ибора кўп қўлланилади, аммо шу авлоднинг жуда катта қисми Интернет

¹КАЛАНОВА Сабоҳат, Ўзбекистон Миллий университети "Социология" кафедраси катта илмий ходим-излаувчиси.

кибер макони ва унда юз бераётган маълумотларни қарийб таҳлил этолмаслиги ҳамма вақт ҳам инобатга олинавермайди. Қайд этиш мумкинки, айнан учинчи амалий сатҳда "авлод"ни социал гуруҳ сифатида талқин этса бўлади, аммо мазкур далилни назарий-методологик нуқтаи назардан англаш даражаси ноаниқ бўлиб қолмоқда. Бу эса, ўз навбатида авлодий гуруҳнинг социал тузилмадаги ҳолатини ишлаб чиқишда муайян даражадаги сатҳлараро узилишни келтириб чиқаради.

Анъана бўйича "авлод" тушунчаси талқин этилаётганда, унга мансуб бўлган вакилларнинг хатти-ҳаракатлари ва фикрлари ўртасидаги фарқлардан ворисийлик ёки тўқнашув даражаларининг кўрсаткичларини аниқлаш учун фойдаланилади. Ижтимоий ҳаётда юқори суръатлар билан кечаётган ўзгаришлар шароитида авлодлар ўртасидаги фарқлар сезиларли равишда кўриниб турган ва реал ҳолатда мавжуд бўлса-да, социумдаги авлодлар ўртасидаги муносабатлар таҳлил этилганда, кўпинча унинг (авлод) моҳияти социологик билимларда белгиланмаган ёндашувлар асосида амалга оширилади. Жумладан, социологияга оид адабиётларда авлоднинг "социал гуруҳ" сифатидаги назарий асосланган талқини деярли учрамайди. Социологияда "авлод" категориясини талқин этишда турли мезонларни ажратиш қабул қилинган. Биринчи мезон сифатида авлод – бу, ёш ёки муайян ёшдаги одамлар билан боғлиқ, ёки бошқа маънода, аҳолининг ёш даражаси бўйича қатламларни ташкил этувчи тенгдошларнинг йиғиндисини ташкил этади². Авлодга мансубликнинг иккинчи мезонида эса бирор-бир тарихий воқеага алоқадор ва тегишли бўлган авлодий гуруҳнинг хатти-ҳаракатларини белгилаб берувчи ҳодиса тушунилади. Қайд этилган мезонлар социологик билимлар тизимида методологик жиҳатдан ишлаб чиқилган бўлиб, амалиётда улар кенг қўлланилади. Аммо бу жиҳат "авлодий гуруҳ"лар билан боғлиқ назарий муаммоларни таърифлаш учун асос бўла олмайди.

Социологияга оид адабиётларда авлодга оид жараёнларни тадқиқ этиш учун дала тадқиқотларида фойдаланиладиган "когорта", яъни муайян ёшдаги гуруҳлар билан иш кўрадиган усулга мурожаат қилинади³. Шунингдек, муайян социал гуруҳнинг хатти-ҳаракатларига у ёки бу тарихий воқеликнинг алоқадорлик даражаси ва таъсир кучидан келиб чиқиб, "уч сатҳли" мезонга мурожаат қилинади. Ушбу мезон ўзида турли хил бирлаштирувчи белгиларнинг мавжудлигига таянган ҳолда, муайян авлод гуруҳларини турли белгилар асосида фарқлаш имконини беради. Жамият стратификацион таркибини ўрганиш учун қўлланиладиган тушунчаларнинг таҳлили шундан далолат берадики, "авлодий гуруҳ" тушунчаси социология илмининг турли сатҳларида бемалол ишлатилади.

Назарий сатҳда, аввал қайд этиб ўтилганидек, "авлод" тушунчаси анча мукаммал ўрганилган бўлса-да, у "авлодий бирлик" ёки "авлодий гуруҳ" тушунчаларига ажратилмайди. Шунингдек, "авлодий бирлик" категорияси методологик жиҳатдан ишланган ва аниқ ифодаланган бўлса-да, "авлодий гуруҳ" тушунчасига аниқ таъриф берилгани йўқ. Назарий таърифнинг йўқлиги натижасида "авлод" ва "авлодий гуруҳ" тушунчалари бир томондан умумлаштирилган ҳолда бир маънода талқин этилса, иккинчи томондан, мазкур муаммога нисбатан жиддий ёндашувнинг етишмаслиги билан боғлиқ жиддий камчиликни юзага келтиради.

Шундай қилиб, "авлод" ва "авлодий гуруҳ" тушунчаларининг методологик ишланмаганлиги назарий характердаги муҳим муаммо саналади. Унинг илмий ечимини топиш учун "амалий сатҳ"да "авлодий гуруҳ"ларни социологик ўрганиш ва мазкур гуруҳлар хатти-ҳаракати ва уларнинг социал амалиётдаги ўзига хос хусусиятларини илмий асослашда жиддий назарий-методологик концепцияларга эҳтиёж сезилади. "Авлодий гуруҳ"ни фарқлаш асосида "авлодга мансублик" белгиси муҳим ўрин тутиши эътиборга олинса, авлод мавзусини ўрганишга бағишланган хорижий ва маҳаллий социологик тажрибанинг ҳолатини таҳлил этиш алоҳида аҳамият касб этади.

Социологияда "авлод" тушунчаси турли авлодларнинг хатти-ҳаракатлари, уларнинг бошқа авлодлардан фарқи социологик таҳлил этиш нуқтаи назаридан анча яхши ўрганилган. Социал-фалсафий йўналишда авлодлар муаммосига оид муҳим фикрлар француз позитивист мутафаккирлари томонидан баён этилган. Уларнинг қаторида О.Конт,

А.Курно, Ж.Дромель, Мантре, шунингдек, позитивизмнинг таъсирида бўлган италиялик Феррари ва австриялик тарихчи О.Лоренцларни тилга олиш мумкин⁴. Жумладан, Ж.Дромель асосий эътиборни авлод умрининг давомийлигига қаратиб, уни 15 йил деб белгилаган. А.Курно ворисийлик ва бир тарихий даврнинг ўзида турли авлод вакиллари биргаликда ҳаёт кечириши муаммосини ўрганган бўлса, К.Лоренц биологик хусусиятлар ҳисобига бир асрни қамраб оладиган "уч авлод қонуни"ни шакллантирди ва асослаб берди.

Социология соҳасида авлод муносабатларини илк бор О.Конт ва Ж.Милл таҳлил этган бўлиб, улар авлодлар алмашинуви жараёнига "тарихни ҳаракатга келтирувчи куч"⁵ сифатида қарайдилар. Немис социологи В.Дилтей шахс ижтимоийлашув (социализация) жараёнида ёш даражаси муҳим аҳамият касб этишини биологик ва социал омиллар билан боғлаб, уни қуйидаги кўрсаткичларда олиб қарашни тавсия этадилар: 15 ёш, 30 ёш ва 33 ёш, айнан шу ёш кўрсаткичлари ёшликни белгиловчи давр бўлиб, ундан кейин эса организмда авлоднинг етуклик давридаги алмашинув жараёни кечади⁶. Социологлардан В.Дилтей ва М.Веберлар авлодлар тарихи ва ундаги муносабатларни таҳлил қилар эканлар, инсонлар ҳаётида "моддий" ва "маънавий" категориялар алоҳида аҳамият касб этишини исботлайдилар. Кейинчалик, Э.Дюркгейм, К.Мангейм ва Х.Ортега-Гассетлар авлод муносабатларида "социал" категориясининг ўта муҳим аҳамият касб этишини қайд этдилар. Хусусан, К.Мангейм "авлодлар иттифоқи" атамасини қўллайди. Ортега ўз асарларида социумдаги мавжуд қадриятлар ва уларнинг авлодлар тарихида тутган ўрнини таҳлил этади. У авлодлардаги биологик ва социал ўзгаришларнинг инсон танасида 15 йил "қадам" асосидаги миқдорий ўзгаришлар билан баҳолайди, яъни 15-30 ёш - ёшлик, 30-45 ёш - ташаббуслар даври, 45-60 ёш - "раҳбарликка боғланиб қолиш" даври⁷. Бир авлод ўз ўрнини иккинчисига бўшатиб бераётганда, у билан биргаликда фаолият юритган социомаданий меъёрлар, яъни "авлод" категорияси ва унинг чегараси тўғрисидаги тасаввурлар кўрсаткичи ўзгаради. Шунингдек, бир неча ёндош авлодларни даврий бирлаштириб турган қадриятлардаги умумий рамз ҳамда рамзий ифодалар ҳам эскиради. Немис социологи К.Мангеймнинг фикрига кўра: "Ҳар бир авлоднинг ўз вақт ўлчови ва тарихий-маданий макони мавжуд. Жамиятда авлодлар алмашинуви - инсон ҳаётининг биологик суръатига асосланган универсал жараён саналади. Унинг натижа-сида маданий маконда янги иштирокчилар пайдо бўлади. Бу маконнинг эски актор (иштирокчи)лари эса секин-аста йўқолиб боради; исталган авлод аъзолари тарихий жараённинг хронологик чекланган бўлагида ҳаракат қила олади ва шунинг учун тўпланган маданий меросни кейингиларга тинимсиз узатиб бориши лозим"⁸. Социологияда ворислик - социал воқелик сифатида ўрганилади. "Ворислик - умрини яшаб бўлган эски ва эскининг бағрида куртак отиб келаётган янги ўртасидаги муҳим алоқадорлик шаклидир. Бу жараёнда эски батамом инкор этилмайди, балки ундаги айрим хусусиятлар янгидан ўзининг такомиллашган ва мукамал шаклида такрор пайдо бўлади. Авлоддан-авлодга асрлар мобайнида ўтиб, сир сақланиб келган ҳар қандай касб тури, хоҳиш туфайли арзимаган вақтда сифатли ўзлаштирилиши ва ҳатто унга жиддий ўзгартиришлар киритилиши мумкин"⁹.

"Авлодий гуруҳ" социологик билимлар контекстида социал гуруҳ муносабатлари тизимида ҳам келиши мумкин. Социал гуруҳлар хатти-ҳаракатлардаги фаолият билан боғлиқ компонентни ўрганиш зарурлигига маҳаллий социологлардан М.Ганиева эътибор қаратади: "Фаолият биринчидан социал гуруҳнинг реаллигини таъминлайди, иккинчидан эса, гуруҳларнинг социал тузилмаларга киришишини белгилайди"¹⁰. Бу контекста рус олимаси В.Семёнованинг бир қатор тадқиқотларига эътибор қаратиш зарур. У авлодни тарихий чекловлар спецификаси, ўхшаш тажрибаси, ҳаёт йўлининг умумий жиҳатлари билан бирлашган социал гуруҳ сифатида талқин этади¹¹. Гуруҳни бирлаштирувчи асосий жиҳат - авлодга мансублик белгисининг мажбурлигига қарамай, муаллиф уни "авлодий гуруҳ"нинг белгиси сифатида кўрмайди. Бундан ташқари, ҳар қандай жамиятда бир

авлод таркибига касб-кори турлича бўлган, турли социал мавқега эга ва эгаллаган таълим даражаси, моддий таъминланганлиги ҳар хил, социал аҳамиятли мақсадларга эришиш ва эҳтиёжларини қондириш борасидаги имкониятларида катта фарқ бўлган одамлар кирганлиги ҳисобга олинса, уларни интеграцияловчи "ўхшаш тажриба" ва "ҳаёт йўлининг умумий жиҳатлари" белгилари асосида бирлаштириш баҳсли бўлиб қолади. Россиялик таниқли социолог Ю.Левада кўп сонли амалий тадқиқотларга таянган ҳолда авлодлараро таҳлилга катта эътибор қаратган. Ўз ишларида Ю.Левада "авлодий гуруҳ" тушунчасини тилга олади. Авлодий гуруҳни у давр идеаллари, рамзлари, хатти-ҳаракат намуналарини шакллантирувчи "аҳамиятли авлодлар" сифатида талқин этади. Бироқ Ю.Леванинг авлодий гуруҳга берган таърифи бизга жуда мавҳум бўлиб кўринади: "Тарихий жараён"ни социологик таҳлил қилишда биз "демографик авлод" (бир ёшдаги одамлар йиғиндиси) билан эмас, балки муайян "аҳамиятли" авлодий гуруҳлар ёки тузилмалар билан иш кўрамыз"¹². Авлод бирлик сифатида социетал (оила) сатҳда ҳам тавсифланиши мумкин. Масалан, авлоднинг интеграциялаштирувчи белгилари сифатида социал-ёш билан боғлиқ ўхшаш хусусиятлар (ёшлар, қариялар) ҳамда умумий социал-тарихий тажриба ва тақдир ҳам кўрсатилади. Авлодни бирлик сифатида талқин этиш Л.Б. Пушина тадқиқот ишида ҳам кузатилади. У, биринчидан, авлод деганда социомаданий бирликни тушунади, иккинчидан, авлодларнинг талқинини анча соддалаштириб, уларни социал гуруҳлар билан тенглаштиришга ҳаракат қилади¹³. Бизнинг фикримизча, авлоднинг гуруҳ сифатидаги талқини фақат социал-демографик ёндашув билан чегараланиши мумкин эмас, чунки бундай ёндашув авлодларни ёш билан боғлиқ гуруҳлар (ёшлар, қариялар ва ҳ.к.) сифатида кўриб чиқади, бу эса авлодий гуруҳларни англаш дискурсини жиддий торайтиради. Шундай қилиб, мавжуд концепция ва ёндашувлар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳозирча бирликни шакллантирувчи ва гуруҳларни шакллантирувчи белгилар бир-биридан фарқланмайди, бу эса авлодий гуруҳларни бирликлардан алоҳида идентификациялашни қийинлаштириши мумкин ҳамда замонавий социологияда тушунчанинг категориал жиҳатдан жиддий ишлаб чиқилмагани ва атаманинг ноаниқлигидан далолат беради. Бизнинг фикримизча, авлодий гуруҳ - бу муайян социал-тарихий шароитлардаги ўхшаш ижтимоийлашув жараёни воситасида бирлашган, аммо бу шароитларга турли даражада киришганлиги (идентификациялашиши) билан характерланадиган ёши бир бўлган одамлар гуруҳидир¹⁴. Авлодий гуруҳга тегишлилик хусусиятини индивидларнинг муайян авлод билан идентификациялашуви ички (субъектив) ёки ташқи (объектив)лик ташкил этади. Авлодларга мансублик белгилари қаторига қуйидагилар киради: ёшдаги муайян чегаралар (катта, ўрта, ёш); муайян тарихий воқеа-ҳодисалар (урушлар, инқилоблар)га алоқадорлик; бу воқеа-ҳодисаларга турли даражада киришганлик. Авлодий гуруҳларга тегишлиликнинг аҳамияти кам бўлмаган белгилари қаторига муайян ижтимоий ва тарихий шароитлардаги меҳнат фаолиятининг хусусиятлари ҳам киради. Социология илмининг бугунги кундаги ҳолати шуни кўрсатадики, жамият социал структурасининг унсурлари сифатидаги авлодларни талқин этишда бугун икки асосий ёндашув қўлланади: авлодларни ижтимоий гуруҳлар сифатида ўрганиш ва авлодларни ижтимоий бирликлар сифатида ўрганиш. Бу вазиятда биз бир қатор ҳал этилмаган назарий муаммоларга дуч келамиз, хусусан, авлодларни ижтимоий гуруҳлар сифатида ўрганиш авлодларнинг таркибини ўрганиш томон йўналтирилиши керак, авлодларни ижтимоий бирликлар сифатида ўрганиш эса бирликларни шакллантирувчи белгиларни ўрганиш билан алмаштирилиши керак. Авлодларни кўрсатилган маънода тушуниш расман эътироф этилган бўлса-да, уларнинг социология илмининг турли сатҳларидаги моҳияти бизга бироз ноаниқ кўринади ва жиддий концептуаллаштиришни (тизимлаштиришни) талаб этади.

Мапба ва адабиётлар

1. Левада Ю.А. Поколение XX века: возможности исследования // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. 2001. № 5(55). -С. 7-14.
2. Социологический энциклопедический словарь. -М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА М), 2000. 488 с.
3. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. -М.: "Добро совет", 1998. -С. 439.;
4. Глотов М.Б. Поколение как категория социологии // Социологические исследования. 2004. № 10. С. 42-48.
5. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. -М., 1996. Манхейм К. Консервативная мысль: // Диагноз нашего времени. -М.,1994. С-572-671. Ортега-и-Гассет Х. Вокруг Галилея: Изб.труды. -М., 1997. С. 233-403.
6. Дилтей В. Введение в науки о Духе. -М.: 2000.
7. Мангейм К. Проблема поколений // Новое литературное обозрение, 1998. № 2 (30). -С. 7-47.
8. Мангейм К. Идеология и утопия. -М.: ИН-НОН, 1976. - С. 90.
9. Содиқова Ш.М. Жамяятни модернизация-лаш жараёнида кексаларни ижтимоий ҳимоялашнинг социологик таҳлили. Социология фанлари доктори ил-мий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Т. 2016. 28 б.
10. Ганиева М.Х. Состояние социологической науки в Узбекистане / Ж.ЎзМУ хабарлари. - Тошкент: Университет, 2011. - №4. -Б. 4-7.
11. Семенова В.В. Дифференциация и консолидация поколений // Россия трансформирующееся общество / Под редакцией В.А. Ядова. -М.: Издательство "КА-НОН-пресс-Ц", 2001. 640 с.
12. Левада Ю.А. Поколение XX века: возможности исследования // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. 2001. № 5(55). -С.7-14. [электронный ресурс]. URL: <http://ecsocman.hse.ru/text/18978045>.
13. Пушина Л.Ю. Социальная ответственность поколений современного российского общества. Автореферат на соискание ученой степени кандидата социологических наук. Нижний Новгород, 2012. 32 с.
14. Каланова С.М. Авлодлар алмашинуви динамикаси". -Т.: //Фалсафа ва ҳуқуқ. 2014. № 2. -Б.63-66.

ЎЗБЕКИСТОНДА ХОТИН-ҚИЗЛАР ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ МАВҚЕИ ЮКСАЛИШИНING ЯНГИ БОСҚИЧИ

Жамиятда аёлларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги даражаси мамлакатимиз тараққиётини баҳолашда муҳим мезонлардан бири ҳисобланади. Ўзбекистонда хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий мавқеи тобора юксалиб, улар ҳаётимизнинг барча соҳаларида амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотларга салмоқли ҳисса қўшмоқдалар.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: "Биз бугун барпо этаётган янги ҳаёт, янги жамиятда хотин-қизларимизни ҳокимиятнинг барча тармоқларида - бу қонунчилик ёки ижро ҳокимияти бўладими, суд-ҳуқуқ тизими бўладими - том маънодаги тенг ҳуқуқли ва фаол иштирокини таъминлаш учун ҳали кўп иш қилишимиз керак"¹.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг давлат ва жамият бошқарувининг барча соҳаларида аёлларнинг иштирокини таъминлашнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари яратилди. Қабул қилинган қонунларда аёллар ҳуқуқлари инсон ҳуқуқларининг ажралмас қисми сифатида эътироф этилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 46-моддасида: "Хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар" деган норманинг акс этиши хотин-қизларни жамиятнинг фаол аъзоси сифатида барча соҳаларда кенг қамровли иштирок этишининг ҳуқуқий кафолати белгиланганидан далолат. Ўзбекистонда мустақиллик йилларида инсон ҳуқуқлари, хусусан, хотин-қизлар масалаларига оид 80 дан ортиқ меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди.

Ўтган давр мобайнида мамлакатимизда амалга оширилган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ислохотларнинг мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб, хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий мавқеи юксалишини шартли равишда уч босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич 1991-2000 йилларни ўз ичига олади, мазкур даврда хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий мавқеини ошириш, уларнинг жамият ҳаётида фаол иштирокини таъминлашнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари яратилиб, институционал ўзгаришлар амалга оширилди. Ушбу даврда аёлларнинг жамиятдаги мавқеини ошириш бўйича давлат сиёсатининг устувор ва асосий йўналишлари белгилаб олинди.

"Хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқли"лиги жамиятнинг асосий бўғини ҳисобланган оилани мустаҳкамлаш, никоҳнинг барқарор бўлиши, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, фарзанд тарбиясида ота-онанинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 46, 63, 64, 65, 66-моддаларида, шунингдек, махсус қонунларда ўз ифодасини топган.

Мамлакатимизда хотин-қизлар ҳуқуқларини кафолатловчи мустаҳкам ҳуқуқий асос сифатида Ўзбекистон Республикасининг "Хотин-қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида"ги Қонуни, 1997 йил 30 августдаги "Тенг қийматли меҳнат учун ҳақ тўлаш тўғрисида"ги халқаро Конвенциянинг ратификация қилинишини алоҳида қайд этиш лозим. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг 1995 йил 2 мартдаги "Давлат ва жамият қурилишида хотин-қизларнинг ролини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланиш масалаларини ҳал қилишга хотин-қизларни кенг жалб этиш, уларнинг давлат ва жамиятни бошқаришдаги иштирокини кенгайтириш, оила, оналик ва болаликнинг ижтимоий муҳофаза этилганлигини кучайтириш, шунингдек, вазирликлар, идоралар, ҳудудий бошқарув органлари ва жамоат ташкилотларининг ушбу йўналишдаги фаолиятини мувофиқлаштиришга хизмат қилди.

ГАФФОРОВА Мавлуда, Ўзбекистон Миллий университети "Социология" кафедраси катта илмий ходим-изланувчиси.

1995 йил 6 майда Ўзбекистон Республикасининг "1979 йил 18 декабрда Нью-Йоркда қабул қилинган Хотин-қизларни камситишнинг барча шакллариға барҳам бериш тўғрисидаги Конвенция"га қўшилиши ҳам аёлларнинг жамиятдаги мақеини оширишга хизмат қилиши, уларнинг ҳуқуқлари, қонуний манфаатларини давлат томонидан кафолатланганидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 12 февралдаги "8 март - Халқаро хотин-қизлар кунини нишонлаш тўғрисида"ги 56-сонли Қарори асосида ҳар йили юртимизда 8 март - Халқаро хотин-қизлар куни сифатида кенг нишонлаб келинмоқда.

Олий Мажлис томонидан 1997 йил 30 августда ратификация қилинган "Хотин-қизларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғриси"даги Конвенция шу соҳадаги қонунчиликни янада такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 22 апрелдаги 207-сонли Қарори асосида Тошкент Ихтисослаштирилган хотин-қизлар коллежи ташкил этилди. Марказий Осиёда ягона ҳисобланган мазкур коллежда мустақил фикрловчи, ўз қадр-қимматини англайдиган, мустаҳкам иродали, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган, маънан ҳамда жисмонан етук қизлар таълим-тарбия олади.

1991 йилнинг 21 июнида нодавлат нотижорат ташкилотлари орасида биринчи бўлиб Ўзбекистон ишбилармон аёллари "Тадбиркор аёл" уюшмаси адлия идораларидан рўйхатдан ўтди. Ишбилармон аёллар уюшмаси тадбиркорлар тайёрлаш ва малакасини ошириш, уларга ўз шахсий ишини очиш учун бошланғич сармоя тариқасида кредитлар ажратиш билан шуғулланмоқда. Ишбилармон аёлларга маркетинг хизмати кўрсатилмоқда, уларга ўз маҳсулоти билан жаҳон бозорига чиқиш имкониятини яратиб бермоқда.

Ўзбекистон хотин-қизларининг "Олима" уюшмаси 1992 йилнинг сентябрь ойида аёлларнинг ижодий салоҳиятини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш, уларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришга кўмаклашиш мақсадида тузилган.

"Ҳозирда юртимизда 8500 дан ортиқ нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолият юритмоқда. Ушбу ташкилотларнинг барчасида аёллар ва оила манфаатлари алоҳида йўналиш сифатида ўз аксини топган. Шунингдек, рўйхатга олинган хотин-қизлар нодавлат нотижорат ташкилотлари сони 295 тани ташкил этади. Жумладан: республика миқёсида 6 та ҳудудда, хусусан, Қорақалпоғистонда - 19, Андижонда - 23, Бухорода - 26, Жиззахда - 19, Қашқадарёда - 17, Навоийда - 11, Наманганда - 16, Самарқандда - 21, Сурхондарёда - 32, Сирдарёда - 12, Тошкент вилоятида - 28, Фарғонада - 28, Хоразмда - 20, Тошкент шаҳрида - 17 та аёллар масалаларига оид ННТлар рўйхатга олинган"².

Мамлакатимизда аёл, оила ва жамият муносабатларида эришилган ютуқларни кенг тарғиб этиш, мавжуд муаммоларни ҳамкорликда ҳал этиш борасида ўзаро фикр алмашилиш ҳамда ЮНЕСКО томонидан 1994 йил Халқаро оила йили деб эълон қилинганлиги муносабати билан, шунингдек, ҳар томонлама соғлом авлодни камол топтиришда республика хотин-қизларининг ўзига хос фаолият кўрсатиши учун зарур шарт-шароитларни янада яхшилаш, ушбу жараёнда кенг жамоатчиликнинг янада фаол иштирок этишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1994 йил 11 апрелда "Тошкент шаҳрида хотин-қизларнинг халқаро конференциясини ўтказиш тўғрисида" 196-сонли Қарор қабул қилинди. Мазкур Қарор асосида Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар қўмитаси, "Соғлом авлод учун", "ЭКОСАН" халқаро жамғармалари ва "Маҳалла" хайрия жамғармасининг Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Ўзбекистон Республикасидаги ваколатхонаси билан биргаликда 1994 йилнинг 8-10 июнь кунлари Тошкент шаҳрида "Аёл, оила ва жамият" мавзуида Халқаро хотин-қизлар конференцияси бўлиб ўтди.

Ишловчи аёлларнинг юқори малакали меҳнатини рағбатлантириш, уларнинг даромадларини ошириш ҳамда оилада, давлат ва жамият қурилишида хотин-қизларнинг ролини кучайтириш, уларнинг ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий манфаатларини ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш мақсадида 1999 йил 17 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Хотин-қизларнинг ижтимоий муҳофазасини кучайти-

ришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги 2246-сонли Фармони қабул қилинди. Мазкур Фармон асосида 1999 йилнинг 1 июлидан бошлаб, аёллар ёшга доир пенсияга чиққандан кейин ўрта ва кичик тиббиёт ходимлари, провизорлар, ногирон болаларнинг интернат уйларида, "Меҳрибонлик" уйлари тарбиячилари, шунингдек, кутубхоначи сифатида ишлашни давом эттираётган ва пенсияга чиқиш олдида мазкур мутахассисликлар бўйича камида ўн йил стажга эга бўлган ҳолларда улар пенсияни тўлиқ миқдорда олиш ҳуқуқига эга бўлишди.

Иккинчи босқич 2001-2010 йилларни ўз ичига олади, мазкур даврда хотин-қизларнинг нафақат ижтимоий фаоллиги, балки сиёсий ҳаётдаги иштирокини оширишга қаратилган ислохотлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг хотин-қизларнинг жамият ижтимоий ҳаётидаги фаоллигини ошириш бўйича қатор фармонлари қабул қилинди, бу мамлакат раҳбарининг хотин-қизлар ролига алоҳида эътибор бераётганидан далолат беради. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 25 майда "Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги 3434-сонли Фармони хотин-қизлар жамоат ташкилотларининг аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий ҳаётида тўлақонли иштирок этишини таъминлаш, хотин-қизларнинг маънавий ва интеллектуал салоҳиятини юксалтириш борасида олиб бораётган ишлар самарадорлигини оширишга қаратилган муҳим ҳужжат бўлиб хизмат қилмоқда. Ушбу Фармон бўйича 2004 йил 24 июлда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 25 майдаги "Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси фаолиятини қўллаб-қувватлаш борасидаги қўшимча чора-тадбирлари дастури тўғрисида"ги 299-сонли Қарори ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати, республика вазирлик ва идоралари, жамоат ташкилотлари томонидан хотин-қизлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий-сиёсий, социал-иқтисодий ҳаётдаги тўлақонли иштирокини таъминлаш юзасидан муайян ишлар олиб борилмоқда.

"Хотин-қизларга қўшимча имтиёзлар тўғрисида"ги Қонун, Аёллар йили муносабати билан "Хотин-қизларнинг оилада, давлат ва жамият қурилишидаги ролини кучайтириш, уларнинг ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий манфаатларини ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари бўйича давлат дастури", Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Хотин-қизларнинг ижтимоий муҳофазасини кучайтиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармони, бошқа бир қатор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши ва амалга оширилиши катта аҳамиятга эга бўлди.

Аёлларнинг давлат ва жамият қурилишидаги ролини янада кучайтириш, уларнинг сиёсий ҳуқуқларини ошириш соҳасида қатор қонунлар қабул қилинмоқда. 2004 йилда "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги Қонуннинг қабул қилиниши аёлларнинг қонун чиқарувчи органлардаги иштирокини янада кенгайтди. Қонуннинг 22-моддасида сиёсий партиялар томонидан мамлакат парламенти депутатлигига кўрсатилган номзодларнинг камида 30%и хотин-қизлардан иборат бўлиши ҳақидаги қоида киритилди. Аёлларнинг сиёсий-ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва таъсири ортиб бораётганини давлат ҳокимиятининг барча бўғиндаги вакиллик органларида кўриш мумкин.

Учинчи босқич 2010-2016 йилларни ўз ичига олади, ушбу даврда Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов томонидан 2010 йил 12 ноябрда Олий Мажлис қўшма мажлисида илгари сурилган "Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси"да белгиланган устувор вазифаларни амалга ошириш, ислохотлар жараёнида хотин-қизларнинг фаол иштирокини таъминлаш кўзда тутилган чора-тадбирларни амалга оширилганини алоҳида таъкидлаш лозим.

2014 йилнинг 21 декабрь куни қонун чиқарувчи ва маҳаллий вакиллик органларига сайловлар бўлиб ўтди. Республика Марказий сайлов комиссиясининг маълумотига кўра, рўйхатга олинган номзодларнинг 31,8 %ини хотин-қизлар ташкил этди.

"Бугунги кунда Ўзбекистон аёллари ижтимоий-иқтисодий ислохотларда муҳим ўрин тутмоқда. Хусусан, ҳозирги пайтга келиб, иқтисодиётнинг турли тармоқларида банд хотин-қизлар улуши 48 %га етди. Ижро ҳокимияти органлари тизимида ишлаётган аёллар сафи ҳам сезиларли равишда кенгайиб бораёпти. Халқ таълими вазирлиги юқори бўғинларида улар сони 71, соғлиқни сақлашда 62%дан ошгани эътиборлидир.

Сўнгги йилларда республикаимиз сиёсий партияларида хотин-қизлар фаоллиги кўзга яққол ташланаётганини ҳам айтиш жоиз. Чунончи, Ўзбекистон "Миллий тикланиш" демократик партияси аъзоларининг 46 %и, Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати - Ўзбекистон Либерал-демократик партияси аъзоларининг 37,3 %и аёллардан иборат. Ушбу кўрсаткич Ўзбекистон Халқ демократик партиясида 48, Ўзбекистон "Адолат" социал-демократик партиясида 51%ни ташкил этади. Шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида хотин-қизлар сони ортиб бораёпти. 2014 йилги сайлов натижаларига кўра, парламент қўйи палатаси депутатлигига 24 нафар (16 фоиз) аёл сайланган бўлиб, улар орасида 9 нафар фан номзоди, 7 нафар ҳуқуқшунос бор. Олий Мажлис Сенати аъзоларининг 17%и, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари депутатларининг 23%и аёллардир"³.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 5 февралдаги "Тошкент шаҳрида ёшлар таълим-тарбияси ва хотин-қизлар ўртасида ижтимоий-маънавий муҳитни янада яхшилаш, маҳалла фуқаролар йиғинлари фаолиятини қўллаб-қувватлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги 30-сонли Қарорида хотин-қизлар ва оила муаммосини изчил ўрганиш ҳамда маънавий дунёқарашни соғломлаштиришга доир тадбирларни янада кучайтиришга алоҳида эътибор қаратилган.

"Жамиятимиз ҳаётида хотин-қизларнинг тутган ўрнига қанчалик муҳим аҳамият берилаётганлиги ҳар бир йилни номлаш анъанасида ҳам яққол кўринади. Масалан, 1998 йил - "Оила йили", 1999 йил - "Аёллар йили", 2000 йил - "Соғлом авлод йили", 2001 йил - "Она ва бола йили", 2014 йил - "Соғлом бола йили", 2016 йил - "Соғлом она ва бола" йили деб номланди ва самарали дастурлар ижро қилинмоқда. Ушбу ҳужжатларнинг амалга татбиқ этилиши ҳамда уларнинг ижроси юзасидан олиб борилаётган ҳаракатлар натижасида бугун жамиятнинг ҳар бир соҳасида хотин-қизларнинг фаол иштироки, ташаббуси ва илғор ғоялари яққол кўзга ташланмоқда. Бугунги кунда иқтисодиётнинг турли тармоқларида банд бўлган аёллар 48 %ни, жумладан, саноатда 28,3, қишлоқ хўжалигида 37 %ни ташкил этади"⁴.

Мамлакатимизда 2017 йилни "Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили" деб номланиши Ўзбекистонда хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий мавқеи юксалишининг янги босқичи сифатида эътироф этилди. Буни Президент Ш.М.Мирзиёевнинг: "Яратганинг бебаҳо мўъжизаси бўлган азиз аёлларимиз, қадрли оналаримиз, меҳрибон рафиқаларимиз, мунис опа-сингилларимиз, севимли қизларимиз ва набираларимиз ҳаётда бизга барча тўсиқларни енгиб ўтиш, олдимизга қўйган мақсадларимизга эришиш йўлида доимо ғамхўрлик қилиб, ҳамиша чексиз ишонч, куч ва мадад берадилар. Сизларнинг оналик меҳрингиз ва саховатингиз, аёллик тароватингиз ва меҳр-оқибатингиз учун биз сизлардан умрбод қарздормиз. Шу сабабли оналар ва болалар соғлиғини муҳофаза қилиш, аёлларнинг турмуш шароитларини ҳисобга олган ҳолда, иш билан таъминлаш, опа-сингилларимизнинг оғирини енгиб қилиш учун ҳар томонлама имконият яратиш, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётимиздаги ўрни ва нуфузини ошириш бўйича давлат сиёсатини фаол давом эттиришни биз ўзимизнинг энг муҳим вазифамиз, деб биламиз"⁵, деган фикрлари билан изоҳлашимиз мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий мавқеи юксалишини янги босқичга кўтариш борасида амалга оширилаётган ислохотлар самарадорлигини оширишга хизмат қиладиган қуйидаги омилларга эътибор қаратиш лозим:

биринчидан, марказда ва жойларда хотин-қизлар қўмиталари фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини бугунги замон талабларидан келиб чиқиб қайта кўриб чиқиш лозим;

иккинчидан, хотин-қизлар қўмиталарининг турли раҳбарлик лавозимларига сайланган

аксарият фаоллар бошланғич хотин-қизлар жамоаларидан ажралиб қолган, улар ўзларини аёллар жамоатчилигининг вакиллари эмас, балки давлат хизматчилари деб ҳисоблашади;

учинчидан, хотин-қизларнинг ҳақиқий аҳволи, уларнинг муаммоларини ўрганишга қаратилган алоҳида социологик тадқиқотлар етарли даражада амалга оширилмаяпти;

тўртинчидан, хотин-қизларнинг ижтимоий ривожланиши, улар ташаббусларини рағбатлантиришнинг муайян масалалари бўйича фаолият юритадиган нодавлат нотижорат ташкилотлар сони кам. Мавжудлари ҳам чекка ҳудудларни қамраб олиш имкониятига эга эмас;

бешинчидан, хотин-қизлар қўмиталари фаолиятини оммавий ахборот воситаларида кенг ёритиб боришда фуқаролик жамияти институтлари иштирокини кенгайтириш бу борада амалга оширилаётган ислоҳотлар самарасини кафолатлайди;

олтинчидан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 12 майдаги №07-07/1-141-сонли мажлиси баённомаси билан тасдиқланган кенг қамровли дастурнинг 35-банди ижросини таъминлаш мақсадида давлат ва жамият қурилиши ҳамда ижтимоий-сиёсий, социал-иқтисодий, маданий ҳаётда хотин-қизларнинг ролини кучайтириш орқали нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан ижтимоий шерикликни мустаҳкамлаш;

еттинчидан, 2017 йил - "Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили"да хотин-қизларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш, уларнинг ижтимоий-маиший муаммоларини ҳал этишда маҳаллаларнинг хотин-қиз фаоллари, фуқаролар йиғини, жумладан, аҳоли ўртасида обрў-эътиборга эга бўлган, миллий-диний анъана ва урф-одатларни яхши биладиган ҳамда тегишли анъанавий урф-одат, расм-русумлар ўтказилишида бош-қош бўладиган аёлларнинг имкониятларидан самарали фойдаланиш.

Манба ва адабиётлар

1. "Халқ сўзи". 2007 йил 8 март.
2. "Аёллар жамоат ташкилотлари Форуми" // <http://wcu.uz/uz/pages/Fo-rum>
3. Ижтимоий-сиёсий фаоллик - хотин-қизларнинг жамиятдаги ўрнини мустаҳкамлашга хизмат қилади // <http://xs.uz/index.php/homepage/zhamiyat/item/8880-izhtimoiy-sijosij-faollik>.
4. "Аёллар жамоат ташкилотлари Форуми" // <http://wcu.uz/uz/pages/Fo-rum>
5. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз // "Халқ сўзи", 2016 йил 15 декабрь.

Журналимизда чоп этишга рухсат этиладиган мақолаларнинг илмий аппаратига нисбатан илгари суриладиган талаблар

"Жамият ва бошқарув" журнали давлат ва жамият бошқаруви назарияси, методологияси, ташкил этилиши, менежментнинг замонавий методлари ҳамда йўналишлари, жумладан, иқтисодий ва ижтимоий соҳалар менежменти, минтақалар менежменти, корпоратив бошқарув, бозор иқтисодиёти, монетар ва фискал сиёсат, маркетинг, бошқарувнинг ҳуқуқий асослари, психология, ахборот-коммуникация технологиялари ва "электрон ҳукумат" тизими соҳаларига оид долзарб масалалар муҳокамасига бағишланган, тизимли таҳлил асосида ёзилган, мантиқий жиҳатдан асосли, илмий услубда ёзилган, фундаментал, методологик, концептуал ёки проблематик характердаги мақолаларни қабул қилади.

Мақолаларнинг илмий аппарати алоҳида эътибор қаратилиши керак. Ушбу ўринда мақоланинг "илмий аппарати" тушунчасининг мазмун-моҳиятига қисқача таъриф бермоқчимиз: илмий аппарат деганда, илмий тадқиқотни амалга оширишга имкон берадиган мантиқий фикрлаш изчиллиги, шу асосда бажариладиган операциялар кетма-кетлиги тушунилади. Тўғри ташкиллаштирилган илмий аппарат тадқиқотчига танлаб олинган мавзу бўйича илмий изланишларни амалга оширишга имконият яратиб беради. Илмий аппарат мавзу танлаб олиниб, тасдиқланганидан кейин шакллантирилади.

Одатда, илмий аппарат шундай кўринишга эга бўлади: тадқиқотнинг стратегик йўналишлари (мавзу доирасида мавжуд зиддият(лар)ни аниқлаш ва улар негизида пайдо бўладиган муаммони белгилаб олиш, шундан кейин тадқиқот мақсадларини ифодалаш); технологик операциялар - тадқиқот объектини, предметини, ишчи гипотезани, тадқиқот негизидаги вазифаларни, манбаларни ифодалаш; аналитик операциялар: тадқиқот мавзусининг илмий жиҳатдан янгилиги, тадқиқот учун асос қилиб олинаётган фикр-мулоҳаза (гипотеза)ларнинг назарий ва амалий жиҳатдан аҳамияти, ҳимояга олиб чиқилаётган асосий ғоялар, тадқиқот натижаларининг ҳаққонийлиги, апробацияси ҳақида маълумотлар берилиши керак. Мақолада юқоридаги талаблар мухтасар ҳолатда ифодаланиши керак.

Муаллифлар мақолада келтирилган фактлар, иқтибослар, статистик ва социологик маълумотлар, атоқли отлар, географик номлар, атамалар ва бошқа маълумотларнинг тўғрилиги учун жавобгардирлар. Матннинг ўзига хослиги 70% дан кам бўлмаслиги лозим.

Муаллиф томонидан мақола билан бирга ташқи тақриз ҳам топширилиши лозим.

Тадқиқодчиларнинг мақолалари фақат илмий раҳбар тақризи, имзоси ва ташкилот муҳри бўлгандагина қабул қилинади.

Ўз қўлёзмасини топширган муаллиф таҳририят рухсатисиз уни тўлиқ ёки қисман бошқа нашрларда чоп этмаслик масъулиятини ўз зиммасига олади.

Таҳририят юқорида келтирилган талабларга жавоб бермайдиган ҳар қандай мақолани қабул қилмасликка ҳақли.

Таҳририятга тақдим этиладиган материаллар қуйидаги асосий шартларга жавоб бериши лозим:

1. Мақоланинг матни Word 2003 версиясида тайёрланиши.
2. Шрифт - Times New Roman, 14 шрифт кегели (ҳажми) бўлиши.
3. Сатрлар орасидаги масофа 1,5 интервал бўлиши.
4. Диаграмма, расм ва жадваллар фақат оқ/қора ёхуд кулрангда берилиши.

5. Мақоланинг тузилиши қуйидагича бўлиши керак: аннотация (2-3 абзац), кириш, асосий қисм, хулоса, фойдаланилган адабиётлар.

6. Иқтибослар мақоланинг охирида берилади (аввал манбалар, кейин адабиётлар)., уни алифбо бўйича эмас, матн ичида келтирилган тартиб бўйича бериш керак.

7. Мақоланинг умуний ҳажми - 15 бетгача, А4 форматида берилади.

8. Муаллиф(лар)нинг исм-шарифи, иш жойи, илмий унвони, илмий даражаси, алоқа учун маълумотлар аниқ кўрсатилиши керак.

9. Мақолалар электрон почта орқали ҳам қабул қилинади.

Таҳририятимизга келиб тушган мақолаларнинг чоп этилиши ёки чоп этилмаслиги ҳақидаги қарорни Таҳрир ҳайъати қабул қилади.

Мақолаларни қуйидаги электрон почта манзилига юборинг: journal@dba.uz

Критерии, определяющие грамотность научного аппарата статей, допускаемых к публикации в нашем журнале

Журнал принимает научные статьи, отражающие актуальные проблемы теории и методологии государственного и общественного управления, вопросы современных методов и направлений менеджмента, в том числе менеджмента в сфере экономики, в социальной и региональной сфере, вопросы рыночной экономики, монетарной и фискальной политики, маркетинга, корпоративного управления, информационно-коммуникационных технологий и системы электронного правительства и др., отвечающие профилю нашего издания. Статья, тезисы должны иметь проблемный, аналитический характер. Следует особое внимание уделять научному аппарату. К сведению претендентов напоминаем, что такое научный аппарат:

научный аппарат-перечень последовательно совершаемых логико-познавательных действий (операций), обеспечивающих выполнение самого исследования. Научный аппарат организует поисковую деятельность и упорядочивает ее. Он формируется сразу после выбора темы и ее обоснования на основе чтения литературы и зондажного изучения практики.

Обычно научный аппарат исследования представляется в следующем виде: - стратегические операции: поиск противоречия, выявление проблемы, определение цели; - технологические операции: объект исследования, предмет исследования, гипотеза исследования, задачи исследования, источники исследования, база исследования, методы исследования, этапы исследования; - аналитические операции: научная новизна исследования, теоретическая значимость исследования, практическая значимость исследования, положения, выносимые на защиту, достоверность результатов исследования, апробация результатов исследования. Вместе со статьей автор предоставляет одну внешнюю рецензию.

Авторы несут ответственность за подбор и достоверность приведенных фактов, цитат, статистических и социологических данных, имен собственных, географических названий и прочих сведений. Уровень оригинальности текста должен быть не ниже 70 %.

Представляя в редакцию рукопись, автор берет на себя обязательство не публиковать ее ни полностью, ни частично в ином издании без согласия редакции.

Статьи соискателей принимаются редакцией к рассмотрению только с рецензией научного руководителя, заверенной подписью и печатью организации.

Публикация статей происходит на безвозмездной основе.

К статье и тезисам приложите, пожалуйста, следующие сведения о себе:

1. Фамилия, имя, отчество автора (полностью).
2. Организация (название полностью).
3. Должность.
4. Ученое звание.
5. Ученая степень.
6. Адрес (с индексом).
7. E-mail, факс, телефон.

Требования к статьям:

- Актуальность с научной и практической точки зрения.
- Новизна постановки вопроса или раскрытия темы.
- Фундаментальность проработки темы.
- Аргументированность выводов.
- Доступность и четкость изложения.

Рукописи, сдаваемые в редакцию, должны соответствовать следующим стандартным требованиям:

1. рукописный вариант статьи необходимо готовить по версии Word 2003 года;

-
2. шрифты - Times New Roman, размер шрифта - 14 (кегель);
 3. междустрочный интервал - 1,5;
 4. структура статьи: аннотация (2-3 абзаца), введение, основная часть, заключение, библиография;
 5. диаграммы, рисунки, таблицы даются только в черно-белом либо с использованием серых оттенков;
 6. сноски концевые (сначала источники, потом использованная литература); сноски фиксируются по порядку их указания в материале, а не по алфавиту;
 7. объем текстового материала не более 15 стр. в формате A4;
 8. статьи принимаются через электронную почту.

Решение о том, можно или нет публиковать статьи, поступившие в редакцию, принимает Редакционная коллегия.

Журнал оставляет за собой право отклонить любую рукопись, представленную к публикации, не соответствующую вышеперечисленным критериям.

Статьи нужно отправлять по адресу: www.journal@dba.uz

Босишга 30.03.2017 йилда рухсат этилди.
Бичими 60x84 1/8. Нашр босма табағи 25.75
Адади 120 нусха.

Ўзбекистон Республикаси Президенти
ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси босмахонасида чоп этилди.
Гувоҳнома №10-3723. 21.06.2016 й. Тошкент, Ислон Каримов кўчаси, 45.

